

ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERĐİSİ

OAD

IV/I

HAZİRAN 2021

ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERĐİSİ YILDA İKİ DEFA YAYINLANAN
ULUSLARARASI HAKEMLİ BİR DERĐİDİR.

YIL/YEAR: 2021 CİLT/VOLUME: IV SAYI/ISSUE: I (HAZİRAN 2021)

YIL/YEAR:2021

CİLT/VOLUME:4

SAYI/ISSUE:1

SAHİBİ/ OWNER

Doç. Dr. Murat SERDAR

mserdar61@live.com

EDİTÖR KURULU / EDITORIAL BOARD

Doç. Dr. Murat KEÇİŞ (Sorumlu Editor / Editor in Chief)

Doç. Dr. Murat SERDAR (Sorumlu Editor / Editor in Chief)

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS

Doç. Dr. Erkan ATAK (Türk-İslam Sanatları)

Doç. Dr. Fatih DURGUN (Ortaçağ Avrupa Tarihi)

Doç. Dr. Fatma İNCE (Selçuklu Tarihi)

Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK (Türk-İslam Devletleri)

Doç. Dr. Özlem GENÇ (Ortaçağ Avrupa Tarihi)

Dr. Dirk Krausmüller (Bizans Tarihi)

Dr. Öğr. Üyesi İlgül KAYA ZENBİLCİ (Bizans Sanatı)

Dr. Öğr. Üyesi Turgut AKYÜZ (İlahiyat)

Dr. Öğr. Üyesi Uğur ADA (Ortaçağ Batı Edebiyatı)

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ/ENGLISH EDITING

Dr. Öğr. Üyesi Uğur ADA

SEKRETERYA

Kübra TEKİN

Murat HANAR

e-ISSN

2667-4882

YAZIŞMA ADRESİ/ CORRESPONDENCE

Murat SERDAR Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Taşhıftlık Yerleşkesi/60250-Tokat-TÜRKİYE

Tel: 0356-2521616 Dahili: (3160)

E-posta / E-mail: mserdar61@live.com

DİZGİ VE KAPAK TASARIM / TYPESETTING AND COVER DESIGN

Doç. Dr. Murat SERDAR

Dr. Öğr. Üyesi İlgül KAYA ZENBİLCİ

Dergimizde yayımlanan yazılar İTHENTICATE benzerlik tarama programıyla kontrol edilip, CROSSREF, EURASIAN SCIENTIFIC JOURNAL INDEX, INDEX COPERNICUS, RESEARCH BIB, İSAM, GOOGLE SCHOLAR, ASOS, JOURNAL FACTOR, ROOTINDEXING, COSMOS IF, DRJI ve SCIENTIFIC INDEXING SERVICES tarafından dizinlenmektedir.

© Her hakkı saklıdır. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'nin görüşlerini yansıtmaz. Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Abdulhalik Bakır	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Abdullah Ekinci	Harran Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Abdullah Kaya	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Abdullayeva Xurşud Lütfuliqızı	Uzeyir Hacıbəyli Bakı Musiqi Akd., Azərbaycan
Prof. Dr. Adnan Çevik	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Alena Catovic	Saray Bosna Üniversitesi, Bosna-Hersek
Prof. Dr. Birsnel Küçüksipahioğlu	İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Cengiz Tomar	Marmara Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Cihan Piyadeoğlu	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Dmitry Korobeynikov	Albany New York Devlet Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Ebru Altan	İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ekrem Kalan	Alanya Alaaddin Keykubad Ün., Türkiye
Prof. Dr. Emzar Kakhidze	Batum Şota Rustaveli Devlet Ün., Gürcistan
Prof. Dr. Ergin Ayan	Ordu Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Eva Csaki	Pazmany Peter Katolik Üniversitesi, Macaristan
Prof. Dr. Galina Mikiniene	Vilnius Üniversitesi, Litvanya
Prof. Dr. Irina Rudolfovna Gusach	Azak Tar., Ark. Ve Pal. Müzesi-Rezervi, Rusya
Prof. Dr. İlhan Erdem	Ankara Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İlyas Gökhan	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Kazım Paydaş	Harran Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Leszek Ślupecki	Leszek Ślupecki, <u>Rzeszów</u> Üniversitesi, Polonya
Prof. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen	Selçuk Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Rustam Shukurov	Moskova Devlet Üniversitesi, Rusya
Prof. Dr. Veronika Tsibenko	Güney Federal Üniversitesi, Rusya
Doç. Dr. Meryem Gürbüz	Kocaeli Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Mustafa Uyar	Ankara Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Resul Ay	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Yayın Kurulu/ Editorial Board

Prof. Dr. Abdullayeva Xurşud Lütfəliqızı Uzeyir	Hacıbəyli Bakı Musiqi Akd, Azərbaycan
Prof. Dr. Aydın Usta	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv, Türkiye
Prof. Dr. Dmitry Korobeynikov	Albany New York Devlet Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Emzar Kakhidze	Batum Şota Rustaveli Devlet Üniv., Gürcistan
Prof. Dr. Galina Grebenshchikova	St. Petersburg State Marine Technical Üniv., Rusya
Prof. Dr. Güray Kırpık	Gazi Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Irina Rudolfovna Gusach	Azak Tar., Ark. Ve Pal. Müzesi-Rezervi, Rusya
Prof. Dr. Mustafa Demirci	Selçuk Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Rustam Shukurov	Moskova Devlet Üniversitesi, Rusya
Prof. Dr. Veronika Tsibenko	Güney Federal Üniversitesi, Rusya
Prof. Dr. Leszek Ślupecki	<u>Rzeszów</u> Üniversitesi, Polonya
Doç. Dr. Ayşe Atıcı Arayancan	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Fatih Durgun	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan Akyol	Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Mustafa Alican	Muş Alparslan Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Sefer Solmaz	Selçuk Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Seyhun Şahin	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Tarık Tolga Gümüş	Mersin Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Çapan	Gaziantep Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Adnan Çevik	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Açikel	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Cemil Hakyemez	Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Ceren Ünal	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Oruç	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Telliöđü	19 Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İsak Emin Aktepe	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Prof. Dr. Kazım Paydaş	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Ağırman	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Namıq Musalı	Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Dođanay	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Mesut Karakulak	Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Hanılçe	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Özkan	Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer Tokuş	Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Seyfettin Kaya	Siirt Üniversitesi
Doç. Dr. Tarık Tolga Gümüş	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Ziya Polat	T.C. Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali Miynat	Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Burak Gani Erol	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Coşkun Baba	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ferhan K. Mollaođlu	Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Halil Yavaş	Hitit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kansu Ekici	Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan Haykıran	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kemal Taşçı	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Zeki Göksu	Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Okudan	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özkan Dayı	Bayburt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özgür Tokan	Bartın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şahin Kılıç	Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tuba Tombuloğlu	Mersin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre Akbay	Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Alimoğlu Sürmeli	Fırat Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya Şimşir	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Esengül Uzunoğlu Sayın	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Hatice Demir	Kastamonu Üniversitesi
Dr. Murat Çaylı	Selenge Yayınevi
Dr. Pelin Sevval Esen	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Yücel Dursun	

Editörden

Değerli Bilim insanları,

2021 yılının Haziran ayında Ortaçağ Araştırmaları Dergisi (OAD) olarak yeni bir sayı ile karşınızda olmaktan mutluluk duymaktayız. Çok yoğun bir dönemin ardından yeni sayımızın heyecanını yaşamaktayız. Bilim insanlarımızın yoğun ilgisi ve alakası için teşekkürü bir borç biliriz. Dergi yayın politikamız gereği Orta Çağ'da Doğu ve Batı dünyasındaki siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarla ilgili yayınlara yer verebiliyoruz. Bundan dolayı bu sayımıza dahil edemediğimiz ve bazılarını geri çevirmek zorunda olduğumuz değerli çalışmalar için affınıza sığınıyoruz.

OAD 'ın elinizdeki bu sayısında her biri kıymetli ve uzun uğraşlar sonucunda hazırlanmış makalelere rastlayacaksınız. Dergimizin bu sayısının hazırlanmasında önemli katkıları olan başta yazarlarımız olmak üzere farklı üniversitelerden hakemlerimize ve de makale kabul ve hakem sürecinde büyük emekleri olan dergi ekibimize sonsuz teşekkürler...

Bilimle Kalın ...

OAD Editörleri

Doç. Dr. Murat KEÇİŞ –Doç. Dr. Murat SERDAR

Yayın Etiği

OAD'a yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, yayımdan önce intihal denetiminden geçirilir. İntihal denetiminde, benzerlik oranının %25'nin üstüne çıkmaması gerekmektedir.

OAD'a gönderilen yazıların başka bir yerde yayınlanmaması veya yayınlanmak amacı ile gönderilmemiş olması gerekir. Sempozyumlarda sunulan bildiriler basılmamış olmak şartı ile yayımlanabilir.

Bilimsel Araştırma Etiği

Verilerin elde edilmesinde, analizinde, yorumlanmasında ve sonuçlara ulaşılmada bilimsel yöntemlerle hareket edilir. Bilimsel olmayan sonuçlar araştırma sonucu olarak gösterilemez.

Araştırma sürdürülürken ulusal ve uluslararası anlaşmalara bağlı kalınması ve yetkili makamlardan izin alınması gerekmektedir.

Çalışmalarda elde edilen verilerin, yetkililerin izin verdiği ölçüde ve biçimde kullanılması gerekmektedir. Sunulmaması gereken verilerin gizli kalması esas olmalıdır.

Araştırmacılar, araştırma sonucunda oluşabilecek olumsuz durumları ilgili kişilere ve kurumlara bildirmekle yükümlüdürler. Her araştırmacı, oluşabilecek bu olumsuz durumlar sebebiyle araştırmaya katılmama hakkına sahiptir.

Yayın Etiği

Bilimsel araştırma ve yazım aşamasında çalışmaya herhangi bir katkısı olmayan kişiler, yazar olarak gösterilmemelidir.

Yazar(lar), etik sayılmayan davranışlar olarak belirtilen sorumsuz yazarlık, korsanlık, uydurmacılık, çoklu yayın, bölerek yayınlama, taraflı kaynak, taraflı yayın, insan-hayvan etiğine aykırılık gibi durumlardan kaçınmalıdır.

Yazar(lar), aday makalenin yazım aşamasında, dergide belirtilen atıf sistemine uygun hareket etmelidir.

Yayınlanmamış veya sunulmamış çalışmalar kaynak olarak gösterilmemelidir.

Herhangi bir çalışmanın tümü veya bir bölümü, izin alınmadan veya kaynak gösterilmeden (intihal) yayımlanamaz.

Yazar(lar), -varsa- çalışmanın finansal kaynaklarını belirtmelidir.

Hakem Etiği

Hakem(ler); mutlaka aday makalenin hitap ettiği alanlarda uzman kimseler olmalıdır. Eleştirilerini objektif ve açık bir biçimde yapmakla yükümlüdür. Kendi kişisel çıkarları/görüşleri doğrultusunda hareket etmemeli, gerekirse hakemlik yapmayı kabul etmemelidir. Hakemlik sürecinde metinlerin kişiye özel olduğu göz önünde bulundurularak üçüncü şahıslarla paylaşılmamalıdır. Hakemlik sürecindeki aday makaleden kendi çalışmaları için bilgi aktarımı yapmamalı, herhangi bir akademik/kişisel çıkar gözetmemelidir. Red verecekleri aday makaleler için açık ve ayrıntılı gerekçeler bildirmelidir. Derginin bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarını da göz önünde bulundurmalıdır.

Editör Etiği

Editör(ler); aday makalenin konusuna uygun en az iki hakem atamakla yükümlüdür. Kör hakemlik sürecini dikkate alarak hakem(ler) ve sorumlu yazar arasındaki iletişimi sağlamalıdır. Hiçbir yazar ve hakem arasında ayrımcılık yapmadan ilişkilerini şeffaf ve objektif bir biçimde sürdürmelidir. Buldukları konuyu kendi bireysel ve akademik çıkarları doğrultusunda kullanmamalıdır. Red verecekleri aday makaleler için açık ve ayrıntılı gerekçeler bildirmelidir. Bilimsel araştırma, yayın ve hakem etiklerini de göz önünde bulundurmalıdır.

Publication Ethics

Articles submitted to OAD in accordance with the publication rules are checked for plagiarism before publication. In plagiarism control, the similarity rate should not exceed 25 %.

The articles sent to OAD should not be published elsewhere or sent for publication. The papers presented in the symposiums can be published provided that they are not published.

Scientific Research Ethics

Scientific methods are used in obtaining data, analyzing, interpreting and reaching the results. Unscientific results cannot be shown as research results.

While continuing the research, it is necessary to adhere to national and international agreements and to obtain permission from the competent authorities.

The data obtained in the studies should be used to the extent and in the form allowed by the authorities. It should be essential that the data that should not be submitted remain confidential.

Researchers are obliged to inform the relevant persons and institutions about any negative situations that may arise as a result of the research. Every researcher has the right not to participate in the research due to these adverse situations that may occur.

Publication Ethics

Persons who have not contributed to the study during the scientific research and writing phase should not be shown as authors.

Author (s) should avoid situations such as irresponsible authorship, piracy, fabrication, multicast, split publishing, biased source, biased publication, and human-animal ethics, which are stated as unethical behavior.

The author (s) should act in accordance with the citation system specified in the journal during the writing of the candidate article.

Unpublished or unpublished studies should not be cited as references.

All or part of any studying cannot be published without permission or giving reference (plagiarism).

The author (s) should indicate the financial sources of the study, if any.

Reviewer Ethics

Reviewer(s); must absolutely be experts in the fields that the candidate article addresses. Reviewer is obliged to make his criticism objectively and clearly. Reviewer should not act in line with its own personal interests / views, and if necessary, should not accept to act as reviewer. During the refereeing process, considering that the texts are personal, they should not be shared with third parties. The candidate in the refereeing process should not transfer information from the article for his / her own studies and should not seek any academic / personal benefit. They should give clear and detailed reasons for the candidate articles to be rejected. The journal should also take into account the rules of scientific research and publication ethics.

Editorial Ethics

Editor (s); the candidate is obliged to appoint at least two referees appropriate to the subject of the article. It should ensure the communication between the reviewer (s) and the responsible author, taking into account the blind review process. It should maintain its relations in a transparent and objective manner without discrimination between any author and reviewer. They should not use their position for their own personal and academic interests. They should give clear and detailed reasons for the candidate articles to be rejected. Scientific research should also consider publication and reviewer ethics.

İÇİNDEKİLER/ CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELER

Nergis ATAÇ M. Sacit PEKAK	Konya'da Yeni Tespit Edilen Kilise ve Şapeller: Konya İlyas Baba Tekke Köyü Kiliseleri <i>The Newly Discovered Churches: The Churches of Ilyas Baba Tekke Village in Konya</i>	1-13
Nilgün ELAM	Giresun ve Tokat Müzeleri'nden İki Yeni Bizans Kurşun Mührü <i>Two Byzantine Molybdobullae in Giresun and Tokat Museums</i>	14-38
Abdullah EKİNCİ Esra YAVUZ	Bahrî Memlüklerinde Cariyelerin (İktidar Üzerindeki) Rollerini <i>Roles of Concubines (Over The Power) in Bahrî Mamluks</i>	39-53
Veysel USTA	Trabzon Metropoliti Tarafından 1858'de Rus Çarı'na Hediye Edilen XIII. Yüzyıla Ait Rumca Bir Eser: Halk Kütüphanesindeki Trabzon El Yazması <i>Gifted To The Tsar Of Russia in 1858 By Trabzon Metropolit A Romaic Manuscript of The XIII. Century: Trabzon Manuscript in The Public Library</i>	54-63
Abdurrahman GÜLMEZ	Behistun (Bisütun) Kitabesinin İslami Bakış Açısıyla Yorumlanması <i>Interpretation of Behistun (Bisütun) Inscription from an Islamic Perspective</i>	64-80
Kurban DURMUŞOĞLU	Horasan'ın İdarî Bürokrasisinde İlhanlı Şehzâdeleri ve Devlet Adamları (1256-1335) <i>The Ilkhanid Shahzâdas and Officials in The Bureaucracy of Khurasan (1256-1335)</i>	81-94
Özkan DAYI	İlhanlı Devleti'nde Yargı Sistemi (1256-1335) <i>Judgment System in The Ilhanid State (1256-1335)</i>	95-104
Ahmet ATEŞYÜREK	Ebû Hanîfe Mürcie İlişkisi Tasavvurunun Tarihsel Seyri <i>Historical Process of the representation of Abû Hanîfa and Murji'a Relationship</i>	105-113
İbrahim GÜNEŞ	İlhanlı Hükümdarlarından Abâkâ Han'a Ait Üç Yarlîğ <i>Three Jarlig From Ilhanlı Governors to Abâkâ Han</i>	114-125
ÇEVİRİ MAKALELER		
Sait Emre ÇİFTÇİ	11. Yüzyılda Anadolu'nun Kaybı Aile Antroponimisinde İzler Bıraktı Mı? <i>Did the Loss of Anatolia in the 11th Century Leave a Trace in Family Names?</i>	126-132
Başak KUZAKÇI	Buhara ve Çevresindeki İslamiyet Öncesi Tapınaklar <i>Pre-Islamic Temples in Bukhara and its Vicinity</i>	133-137
Mehmet BAYRAM	Bizans Coğrafyası <i>Byzantine Geography</i>	138-149
Sedat KEKEÇ	1071 Malazgirt Muhârebesi'ne İlişkin Yunanca ve Arapça Kaynaklar <i>The Greek and Arabic Sources on the Battle of Mantzikert, 1071 A.D.</i>	150-157
KİTAP TANITIM		
Kemal Ramazan Haykıran	<i>Türkler ve Moğollar: Tarihsel Bağlar</i> , Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020 <i>Turks and Mongols: Historical Ties: Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020</i>	158-160

ATAÇ, Nergis; PEKAK, M. Sacit, "Konya'da Yeni Tespit Edilen Kilise Ve Şapeller: Konya İlyas Baba Tekke Köyü Kiliseleri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/1 Haziran 2021, s. 1-13.

Makale Türü: Sanat Tarihi Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.896942>

Geliş Tarihi / Received: 17 Mart/March 2021
Online Yayın: 26 Haziran 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 3 Mayıs/May 2021
Published Online: 26 June 2021

Konya'da Yeni Tespit Edilen Kilise ve Şapeller: Konya İlyas Baba Tekke Köyü Kiliseleri*

Nergis ATAÇ^{1*}
M. Sacit PEKAK^{2*}

¹ Dr.

* nancytuba@yahoo.com

+ ORCID: 0000-0002-8598-6029

² Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara.

* sacitpekak@gmail.com

+ ORCID: 0000-0003-3796-5829

Öz- Konya ili, Meram ilçesine bağlı İlyas Baba Tekke köyünde, Kasım 2019 tarihinde yapılan yüzey araştırmasında yeni bulgular ortaya çıkarılmıştır. Çalışmada; kayaya oyma kiliseler, kârgir yapıya ait olduğu düşünülen duvar kalıntıları, çok sayıda şarap işliği, küçük yerleşkelere işaret eden kayaya oyma mekânlar ve buluntular tespit edilmiştir. Köy merkezinin güneydoğusuna yaklaşık 50-500 m uzaklıkta yer alan yapılar hakkında herhangi bir yayın bulunmamaktadır. Bu çalışmayla yapıların ilk defa literatüre kazandırılması, kiliselerin belgelenmesi ve değerlendirilmesiyle bölgenin sanatına katkıda bulunulması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda tespit edilen bir kilise, üç şapel ve kayaya oyma yerleşim mekânlarının tescillenme ve belgeleme çalışmalarına başlanmış; şapellerden ikisinin lazer taramayla ortofotoları alınmış, çizimleri yapılmıştır; diğer şapel, kilise ve şarap işliklerinin de mimari çizimleri yapılmış, mekânların ayrıntılı fotoğrafları çekilmiştir. Şapeller ve kilise No.1, No. 2, No. 3 ve No. 4 olarak adlandırılmıştır.

AnahtarKelimeler- Bizans, Kilise, Hızır İlyas, İlyas Baba Tekke, Konya Hatunsaray

The Newly Discovered Churches: The Churches of İlyas Baba Tekke Village in Konya

Abstract- A field survey carried out between 2019 and 2020 in the small village of İlyas Baba Tekke in Konya revealed new findings. Rock-cut churches, masonry structure remains, wine presses, and small dwellings were documented for the first time. There is no study nor registration concerning these structures, which are situated in an area about 50-500 meters from the village center. This study will contribute to the body of knowledge on Christian art in the region by providing scholarly documentation of the newly found church and chapels, and will reveal data about the settlements. Furthermore, registration and documentation of the structures and site have been initiated. 3D laser ortho-photos and drawings of the rock-cut ecclesial and funerary structures also have been completed. The sacral structures are named No.1, No. 2, No. 3, and No. 4.

Keywords – Byzantine, Church, Elias (Elijah), İlyas Baba Tekke, Konya Hatunsaray

* Bu çalışma Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi ABD da, Prof. Dr. M. Sacit PEKAK danışmanlığında 2021 yılında yapılan doktora tezindeki ilgili bölümden yeni tespit edilen kiliseler eklenerek yapılmıştır.

İlyas Baba Tekke Köyü¹

İlyas Baba Tekke köyü, Konya il merkezinin güneybatısına 50 km uzaklıkta Hatunsaray (Lystra) Havzası'nda yer alır². Köy, günümüzde Kilistra (Gökyurt, Kilystra) köyüne (mahallesi) bağlı olup Güneydere (Botsa), Kayadibi (Giryat Köyü), Evliya Tekke ve Yeşildere (Detse) köylerine komşudur. Köy merkezinde, günümüzde, 20. yüzyılda inşa edilmiş İlyas Baba Türbesi ve mezarlığı, 19. yüzyıla ait cami, birkaç ev ve köy mezarlığı yer alır. Köy merkezinin güney ve doğusuna 50-500 m uzaklıkta; kayaya oyma kiliseler, kârgir yapı kalıntıları, şarap ışıkları ve Türk dönemi öncesi yerleşimi ortaya koyan buluntular vardır (Harita 1)³. İlyas Baba Tekke köyü 2019 yılında Kilistra köyüne bağlanmıştır. İlyas Baba Tekke köyünün Orta Çağ'da mevcut olduğu düşünülse de her iki köyün kendi şarap ışıklarına sahip olması, farklı sakinler tarafından kullanıldığına işaret eder⁴. Her iki köy karşılaştırıldığında iki ilginç nokta belirlenmektedir. Birincisi Kilistra'nın birçok manastıra ve yerleşmeye sahip olması, buna karşın İlyas Baba köyünün kaleye benzer yüksek kayalıkta ve çevresinde, daha çok, küçük kiliseler ile birçok şarap ışığının bulunmasıdır. İkinci nokta Kilistra'nın Pavlos'un hac yolu merkezlerinden biri olması sebebiyle Paulönü Kilisesi'ne dayanarak Aziz Pavlos'un öne çıktığı merkez olmasıdır⁵. Buna karşın İlyas Baba köyü, şarap üretiminin yapıldığı, evliya kültürünün geliştiği küçük bir yerleşim niteliğindedir.

Harita 1. İlyas Baba Tekke köyünün dinî mimarisi (Ataç, 2019)

Köyün İlyas Baba Tekke ismini alması İlyas Baba Tekkesi'ne bağlanmaktadır. Köyün isminin geçtiği bilinen en erken kayıt, Osmanlı dönemine aittir. *Hurufat* kayıtlarına göre 10 Aralık 1703 tarihli defterde, İmam İbrahim'e İlyas Baba Tekkesi'nde 1 akçe ile tecidden berat verilmiştir⁶. İbrahim Hakkı Konyalı'da köy, eski Konyalıların kuduz hastalığına karşı şifa umduğu yer olarak gösterilmiştir⁷. Köyün verimli toprakları, günümüze kadar korunmuş kiliseleri ve Kilistra'ya sadece 2 km uzaklıkta bulunması, yerleşimin Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde aralıksız kullanıldığını düşündürür. Nitekim Hatunsaray; yüksek vergi geliri sağlayan Hıristiyanların yoğun yaşadığı, birçok kilise ve şarap ışıklarının bulunduğu merkezlerden biri olmuştur. Fakat İlyas Baba Tekke köyünün ve yakın çevresindeki köylerin evliya, kutsal veya saygı duyulan bir isimle ilişkilendirilmelerinin Türk dönemi öncesine dayanma olasılığı vardır. Bölgede birçok türbe, tekke ve zaviyenin bulunması inanç ve saygıya verilen değerlerdir⁸. İlyas Baba Türbesi'nin ilk dönemi Selçuklulara tarihlendirilse de günümüzdeki verilerden bunu doğrulayacak bir bulgu yoktur⁹. Köyün tek camisi, İlyas Baba Türbesi'nin batısına 30 m uzaklıktaki İlyas Baba Tekkesi Camisi'dir. Arşiv belgelerinde 18. yüzyılda İlyas Baba Tekkesi'ne bağlı mescit olduğu belirtilir. Fakat sonradan cami mahfilinin altına kazıldığı anlaşılan yazıt, 1867 tarihli dir¹⁰. Türbe ve Cami'nin eski yapılarla herhangi bir bağı şimdilik bilinmemektedir. Ancak bölgede, sayıca az da olsa, çeşme ve diğer yapılarda kullanılan devşirme taşlar tespit edilmiştir. Devşirme malzemenin daha büyük bir yerleşim olan komşu köy Kilistra'dan getirilme ihtimali olsa da köy merkezinde dışında tespit edilen temel düzeyinde bazı duvar kalıntıları ve kremit parçaları kârgir yapılara işaret ediyor olup devşirme malzemeler buradan da temin edilmiş olabilir. Köyün, günümüze ulaşmış duvar resimli kayaya oyma kiliselerini, şarap ışıklarını ve İlyas Baba Türbesi'ni dikkate alarak İlyas Baba yerleşiminin Bizans İmparatorluğu'ndan sonra Selçuklular döneminde de kullanıldığı, özellikle Aziz/Baba İlyas kültürünün devam ettiği ileri sürülebilir. Osmanlı kayıtlarına göre askerlere karşı Müslüman olmayanlardan alınan cizye vergisinin çocuk, ihtiyar, kör, yatalak ve keşişlerden alınmaması bölgede kale dışındaki yerleşimlerde korunmuş birçok şapel ve küçük kiliseyi kısmen açıklamaktadır¹¹. Nitekim Kilistra'ya 2 km uzaklıktaki İlyas Baba Tekkesi'nin kayaya oyma şapel/kiliseleri ve kayaya oyma küçük odacıkları ile birçok şarap ışığı keşiş yaşantısına işaret eder. Yüksek kayalıklara oyulmuş birbirinden bağımsız küçük mekânlar ailelerin barınmasından ziyade daha çok münzevi yaşama uygundur. Hıristiyanlıkta münzevi yaşam, Tanrı'ya

¹Yapılan araştırma bir ön araştırma niteliğinde olup makalede yer alan yapılar dışında tespit ettiğimiz diğer kilise/şapel ve mekânların inceleme ve belgeleme çalışmaları, tamamlandıktan sonra başka bir makalede yayımlanacaktır.

²Hatunsaray için bkz. Hasan Bahar (Ed.), *I. Uluslararası Hatunsaray (Lystra) ve Çevresi, Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu (Bildiriler)*, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya 2012.

³Kiliselerin tescillenmesi için Konya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğüne başvurulmuştur. Tescil çalışmaları devam etmektedir. Yüksek kayalıkların eteklerinde dereye yakın alanda bulunan İlyas Baba Tekke köyünün Hıristiyan mimarisi ve kayaya oyma yerleşmeleriyle ilgili herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.

⁴İlyas Baba Tekke köyü, 2018 yılında muhtarlık başvurusu yapılamamasından ötürü Kilistra köyüne bağlanmıştır.

⁵Konya'da Aziz Pavlos kültü için bkz. William M. Ramsay, *The cities of St. Paul: their influence on his life and thought: the cities of Eastern Asia Minor*, Hodder and Stoughton, London 1907, s. 317-419. Kilistra kiliseleri için bkz. Mimiroğlu, *Konya'nın Bizans Dönemi Dini Mimarisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 78-121.

⁶*Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defteri (VAD)*, no. 1107, vr. 15b; Yusuf Küçükdağ ve Ayşe Değerli, "Hatunsaray Nahiyesi Tekke ve Zaviyeleri", *I. Uluslararası Hatunsaray (Lystra) ve Çevresi, Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu (Bildiriler)*, Ed. Hasan Bahar, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya 2012, s. 370.

⁷İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1964, s. 1117.

⁸Kutsal görülen figürlerin etkileşimi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *İslâm-Türk inançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas kültü*, Türk Kültürünü Araştırma

Enstitüsü, Ankara 1985; Ahmet Yaşar Ocak, *Anadolu'da XIII-XV. yüzyılda müslim-gayri müslim dinî etkileşimler ve Saint Georges (Aya Yorgi - Hacıoğlu Georgios) kültü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991; Ahmet Yaşar Ocak, "Hızırnâme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul, 1998, s. 417-419. Anadolu'da Hızır İlyas zaviyeleri için bkz. Sadullah Gülten, "Hızır-İlyas Zaviyeleri, Aya Yorgi ve Bektaşiler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 0/83, 2017, s. 81-100.

⁹İlyas Baba Tekkesi, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı, ahşap örtülüdür. Yapı hakkında ayrıntılı çalışma bulunmayıp kısaca tanıtılmıştır. bkz. Ali Boran, Tolga Bozkurt, Mehmet Mutlu, Hasan Yaşar, "Ortaçağdan Günümüze Konya İli ve Güneybatı İlçeleri Yüzyezy Araştırması, 2013 Yılı Çalışmaları", *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, 02-06 Haziran 2014 Gaziantep*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2014, s. 385-386; Tolga Bozkurt, "Konya-Hatunsaray (Lystra) ve Çevresindeki Cami ve Mescitler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 55, sayı 1, 2015, s. 20-21. İlyas Baba Tekke Camisi'nde bulunan şamdana ait kitabe Telliöğlü zevcesi Rükıye Hatunun İlyas Baba Tekkesi'ne Vakıfıdır sene 1288/1871 denilmektedir (Bozkurt, "Konya-Hatunsaray...", s. 20).

¹⁰Cami 9,95 x 11,77 m ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlı, ahşap sütunlarla bölünmüş mihraba dik üç şahınlı, ahşap örtülüdür. Cami hakkında sınırlı veri vardır, bkz. Bozkurt, "Konya-Hatunsaray ...", 2015, s. 20-21.

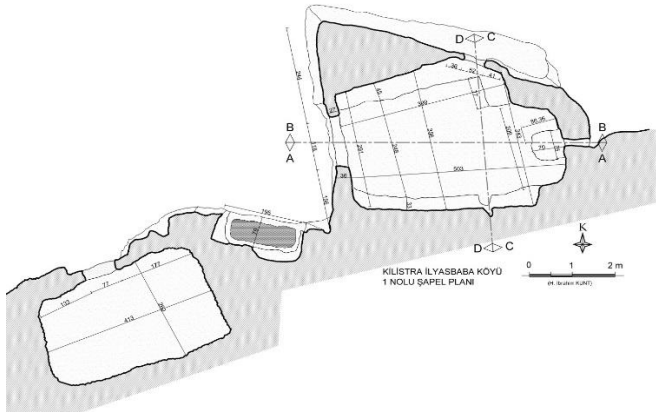
¹¹Cizye vergisi ödemeyenler hakkında bkz. Hüseyin Muşmal, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1640-1650)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, s. 65.

ulaşmak için arzulanan, değer gören yaygın bir uygulama olmuştur. İlyas Baba Tekke köyünde Hıristiyanlar arasında uygulamanın devam etmesi, keşişlerin bir yandan ibadetlerini yerine getirirken diğer yandan işliklerde şarap üretip ihtiyaç fazlasını köy dışında satmış olmaları ve bunu uygularken vergiden muaf kalmaları kuvvetle muhtemeldir. Kilistra'da Bizans döneminde gelişen Pavlos kültürüne yerine gerek Hıristiyanlar gerek Müslümanlar için saygı duyulan Peygamber/Aziz/Hızır İlyas kültürünün benimsenmesi, halkın bir arada huzur içinde yaşama koşullarının sağlanmasına ve geçim için gerekli üretimin devam etmesine yeterli çözüm olmalıdır.

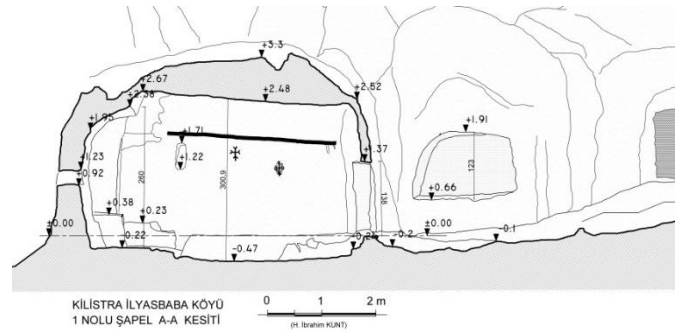
Kilise ve Şapeller

Şapel No 1 – İlyas Baba Tekke köyünün güneydoğu yamacında yer alır (37.652297,32.221420).

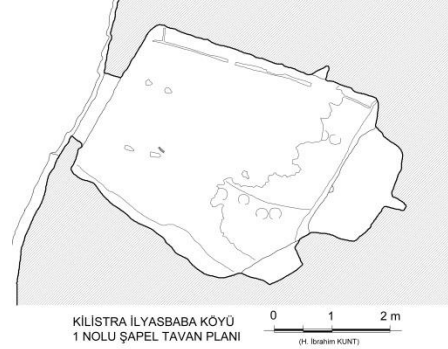
Mimari - Yapı, doğu-batı yönünde uzanan yaklaşık 5,03 x 3,56 m ölçülerinde tek nefli kayaya oyma küçük bir şapeldir (Çizim 1-5)¹². Naos, doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 3,99 x 3,56 m ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Hafif sivri beşik tonoz örtülü naosun kuzey ve güney duvarlarında alt seviyede kayaya oyma 0,33-0,45 m eninde oturma sekileri duvar boyunca uzanır. Doğu duvarın kuzey bölümünde tahripten ötürü açıklık, güney duvarın doğusunda yüksek ahşap ikonostasise işaret eden menteşe oyukluğu vardır. Naosun batısında giriş kapısı doğusunda apsis yer alır. Apsisin dış taşkın yarım daire planlı ve yarım kubbe örtülüdür. Apsisin doğu duvarında 0,30 x 0,20 m ölçülerinde küçük pencere açıklığı ve hemen altında kayaya oyma altar masası yer alır. Altar, yaklaşık 0,70 x 0,75 x 0,70 m (yükseklik/en/derinlik) ölçülerindedir. Apsis, kilisenin girişiyle aynı eksende yer alır. Giriş kapısı düz lento ve söveli dikdörtgen formlu olup üstte sürgü açıklığı bulunmaktadır. Şapel doğa şartları ve kaçak kazıdan ötürü büyük oranda tahrip olmuştur. Şapelin güneybatısında kayaya oyma mezar ve ek mekân yer alır. Mezar, doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 1,95 x 0,79 m ölçülerindedir. Şapel ve mezarın güneybatısında yer alan 4,13 x 2,60 m ölçülerindeki ek mekân, yaşam alanıdır. Mekân düz tavan örtülüdür. Şapel ve mekâna yaklaşık 20-50 m uzaklıkta iki şarap işliği vardır. Şapelin doğusunda, büyük oranda kayanın çökmesinden ötürü işlevi tanımlanamayan kayaya oyma başka bir yapı kalıntısı yer alır.

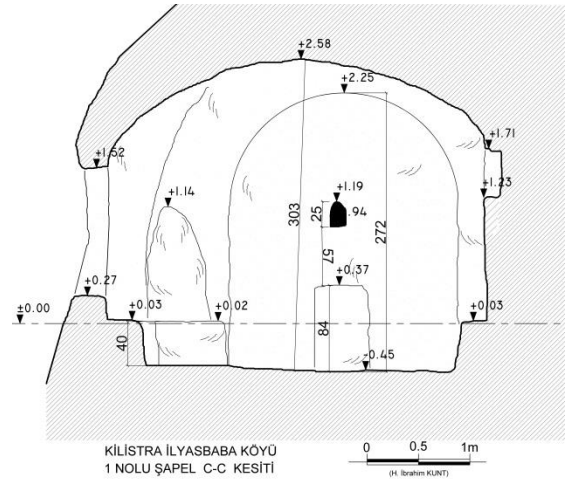
Çizim 1. Şapel No 1 yapı topluluğu planı (Ataç, 2019)

Çizim 2. Şapel No. 1, doğu-batı A-A kesiti, güney duvar (Ataç, 2019)

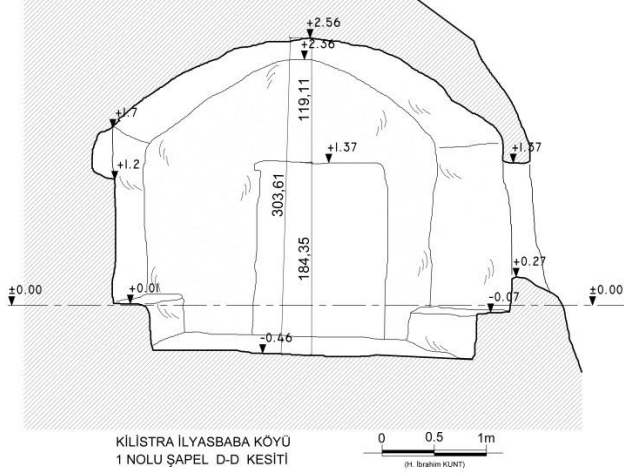

Çizim 3. Şapel No. 1, tavan planı (Ataç, 2019)

Çizim 4. Şapel No. 1, kuzey-güney C-C kesiti, doğu duvar (Ataç, 2019)

¹²Kayaya oyma yapılarda ölçüler, farklı noktalardan farklı sonuçlar verdiğinden yaklaşıkştir.

Çizim 5. Şapel No. 1, kuzey güney D-D kesiti , batı duvar (Ataç, 2019)

Süsleme - Şapelin iç mekânı duvar resimleriyle süslenmiştir (Resim 1-7). Duvar resimlerinde iki sıva tabakası ve üç evre süsleme belirlenmiştir. İlk evrede kaya üstüne kırmızı aşı boyalı haçlar yer alır. İkinci evre nadir olarak kuzey duvar sıva kalıntılarında, üçüncü evre en üst sıva katmanı üzeri duvar resimlerinden tespit edilebilmektedir. Sıva, beyazımsı kireç harçlıdır. Büyük oranda tahrip olmuş resimlerde kırmızı çerçeveler içine alınmış aziz figürleri ve çeşitli sahneler yer alır. Kuzey duvarda başmelek ile ilgili muhtemelen Cenetten Kovuluş sahnesi yer alır. Üst örtü tonozunda doğuda Göğe Yükseliş sahnesine işaret eden resim kalıntıları vardır. Birçok aziz figürü seçilmesine rağmen, figürleri isimlendirebileceğimiz yazıt veya herhangi bir kitabe tespit edilmemiştir. Renk skalası bej ile açık kiremit tonlarındadır.

Mevcut Durum - Şapel, doğa şartları ve kaçak kazılardan ötürü büyük oranda tahrip olmuştur. Kuzeydoğu duvarında aşınmadan ötürü açıklık oluşmuştur. Kuzey duvarda yer alan resimler diğer duvarlardaki resimlere göre daha iyi korunmuştur. Apsis duvar resimleri kemer süslemeleri hariç neredeyse tamamen yok olmuştur.

Resim 3. Şapel No. 1, kuzey duvar, aziz figürleri (Ataç, 2019)

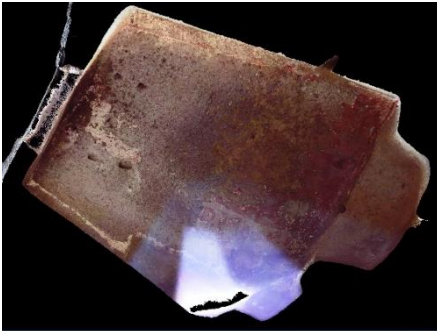
Resim 4. Şapel No. 1, kuzey duvar, Başmelek Mikhail (Ataç, 2019)

Resim 1. Şapel No. 1, yapı topluluğu, ortofoto (Ataç, 2019)

Resim 5. Şapel No. 1, resim katmanları (Ataç, 2019)

Resim 2. Şapel No. 1, tavan planı, ortofoto (Ataç, 2019)

Resim 7. Şapel No. 1, apsis kemerini, resim kalıntıları Apsis (Ataç, 2019)

Resim 6. Şapel No. 1, sıva ve (Ataç, 2019)

Şapel No 2 – İlyas Baba Tekke köyünün güneydoğusundaki kaya yamacında yer alır (37.652787,32.219421).

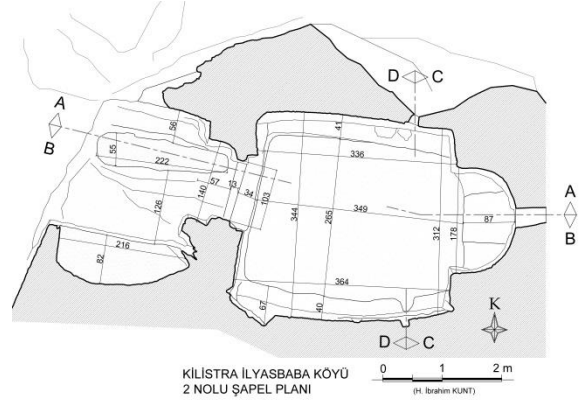
Mimari - Yüksek kayalar üzerinde yer alan ve ulaşılması oldukça güç olan yapı, doğu-batı doğrultusunda uzanan 4,51 x 3,44 m ölçülerinde tek nefli kayaya oyma şapeldir (Çizim 6-9, Resim 8). Naos yaklaşık 3,49 x 3,44 m ölçülerinde kare planlıdır. Naos, doğuda apsis ve batıda giriş ile sonlanır. Hafif sivri beşik tonoz örtülü naosun kuzey ve güney duvarlarında, alt seviyede kayaya oyma yaklaşık 0,40 m eninde yer alan oturma sekileri duvar boyunca uzanır. Naosun güney duvarının doğusunda yüksek ahşap ikonostasise işaret eden menteşe oyukluğu vardır. Apsis, dışa taşkın yarım daire planlı 0,87 x 1,78 m ölçülerinde ve yarım kubbelidir. Apsisin doğu duvarında yaklaşık 0,35 x 0,25 m ölçülerinde yarım daire kemerli küçük pencere açıklığı ve hemen altında kayaya oyma altar masası yer alır. Altar masası, kaçak kazıdan ötürü tamamen tahrip edilmiştir. Apsis kilisenin girişi ile aynı eksendedir. Giriş kapısı düz lento ve söveli dikdörtgen formudur.

Girişin batısında narteksi andıran avlunun güney ve kuzeyinde

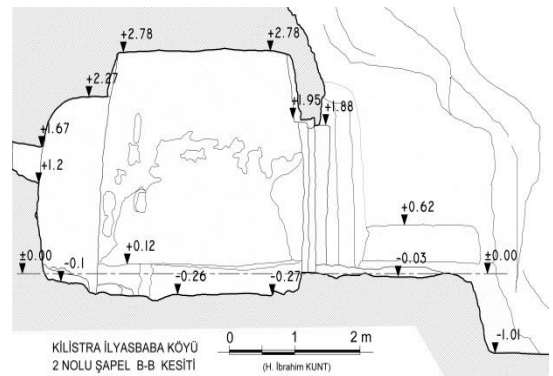
kayaya oyma mezarlar bulunmaktadır. Kuzeydeki mezar yaklaşık 2,22 x 0,55 m ölçülerindedir. Avludan şapelin çatısına çıkan kayaya oyma merdiven vardır. Şapelin güney cephesinde kayaya oyma mezar ve çevrede başka mezarlar kazılmıştır. Şapelin güneydoğusuna yaklaşık 20-30 m uzaklıkta kayaya oyma mezar ve bu alana yakın kaya kütlelerinde oda niteliğinde çeşitli mekânlar görülmektedir¹³.

Resim 8. Şapel No. 2, doğu-batı kesiti, güney duvar, ortofoto (Ataç, 2019)

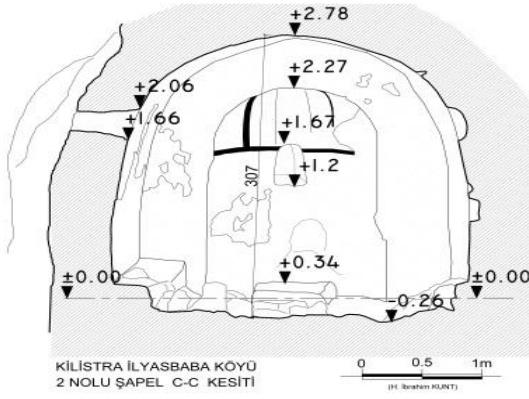

Çizim 6. Şapel No. 2, plan (Ataç, 2019)

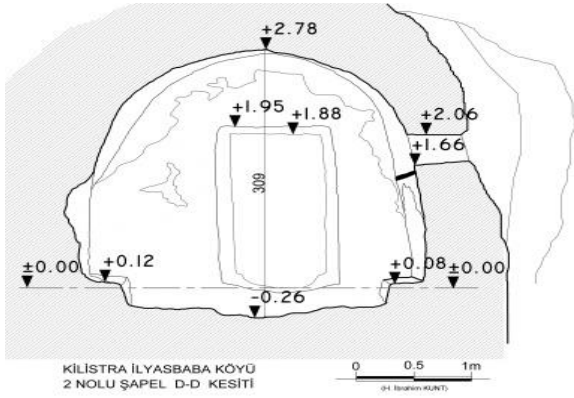

Çizim 7. Şapel No. 2, doğu-batı B-B kesiti (Ataç, 2019)

¹³ Küçük odacık biçiminde mekânlardır.

Çizim 8. Şapel No. 2, kuzey-güney C-C kesiti (Ataç, 2019)

Çizim 9. Şapel No. 2, kuzey-güney D-D kesiti (Ataç, 2019)

Süsleme - Şapelin iç mekânı duvar resimleriyle süslenmiştir (Resim 9-12). Duvar resimlerinde iki evre tespit edilmiştir. Birinci evrede kaya üzerine kırmızı aşı boyalı haçlar yer alır. Kaya üzerine beyazımsı kireç harçlı sıva uygulanmıştır. Sıva üzerinde büyük oranda tahrip olmuş duvar resimleri vardır. Genelde geometrik desenlerden oluşan apsis duvar resimleri, naos resimlerine göre daha iyi korunmuştur. Geometrik desenlerin Orta Bizans veya Geç Bizans apsis resim programına yabancı olması ilginçtir. Naosta tipik kırmızı çerçeveler içine alınmış aziz figürleri ve çeşitli sahneler yer alır. Sahneler büyük oranda tahrip olduğundan şimdilik tanımlanamamıştır¹⁴. Apsis yarım kubbesinin altında silik olmasından ötürü kesin olmamakla birlikte kitabeye benzer şerit vardır. Şapelin duvar resimlerinin renk skalası beyaz ile açık kiremit tonlarındadır.

Mevcut Durum - Şapel doğa şartları ve kaçak kazılardan ötürü büyük oranda tahrip olmuştur. Duvar resimleri, apsis yarım kubbesinde ve naosun üst kısımlarında alt bölümlere nazaran daha iyi korunmuştur.

Resim 9. Şapel No. 2, kuzey duvar ve apsis duvar resimleri, ortofoto (Ataç, 2019)

Resim 10. Şapel No. 2, apsis duvar resmi, ayrıntı (Ataç, 2019)

Resim 11. Şapel No. 2, apsistte kitabe şeridi (Ataç, 2019)

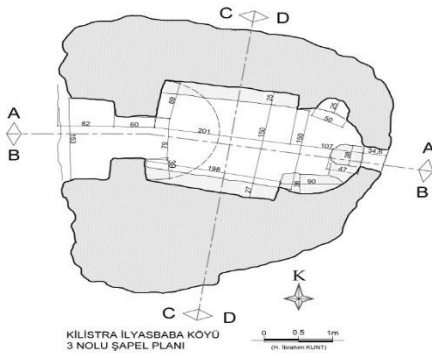
¹⁴ Duvar resimleri ileri dönemlerde temizlik ve koruma çalışmalarından sonra tekrar değerlendirilecektir.

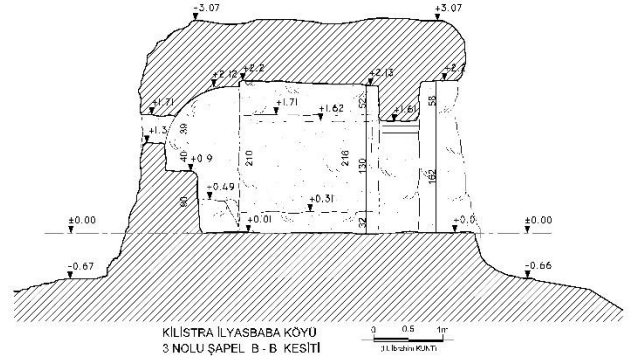
Resim 12. Şapel No. 2, aziz figürü (Ataç, 2019)

Şapel No 3 – İlyas Baba Tekke köyünün doğusunda yer alır (37.652890,32.229996).

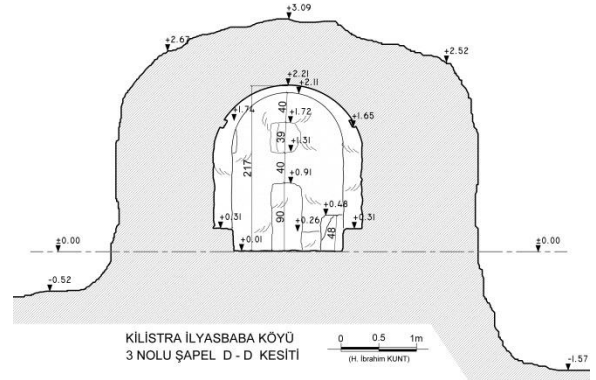
Mimari – Düz arazide yer alan bir kayaya oyulmuş oldukça küçük ve tek nefli olan yapı, diğer iki şapel ve Kilise No 4'e nispeten dağ yamacının alt kesimlerindedir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan yapı 3,50 x 2,02 m ölçülerindedir. Naos, yaklaşık 2,01 x 2,02 m ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda kare planlıdır. Beşik tonoz örtülü naosun doğu, kuzey ve güney duvarlarında alt seviyede kayaya oyma oturma sekileri, duvar boyunca uzanır. Naosun batısında giriş kapısı doğusunda ise apsis yer alır. Apsis 1,60 x 1,61 m ölçülerinde dışa taşkın yarım daire planlı ve yarım kubbe örtülüdür. Apsisin kuzey duvarında prothesis nişi ve doğu duvarında küçük pencere açıklığı ile hemen altında kayaya oyma yüksek altar masası yer alır. Altar, yaklaşık 0,90 x 0,38 x 0,47 m (yükseklik/en/derinlik) ölçülerindedir. Apsis kilisenin girişiyle aynı eksendedir. Giriş kapısı yarım daire kemerlidir. Girişin önünde küçük boyutlu kayaya oyma avlu tipi açıklık yer alır. Şapele yaklaşık 100 m uzaklıkta şarap işlikleri vardır.

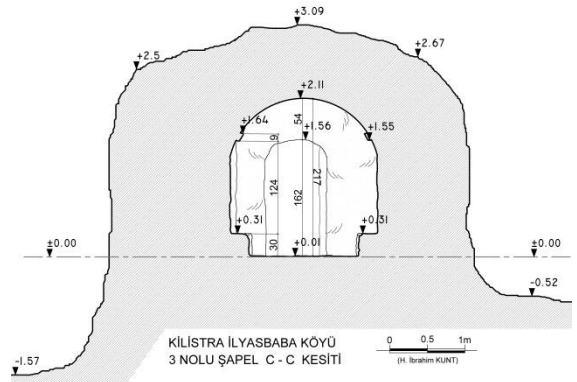
Çizim 10. Şapel No. 3, plan (Ataç, 2019)

Çizim 11. Şapel No. 3, doğu-batı B-B kesiti (Ataç, 2019)

Çizim 12. Şapel No. 3, kuzey-güney D-D kesiti (Ataç, 2019)

Çizim 13. Şapel No. 3, kuzey-güney C-C kesiti (Ataç, 2019)

Süsleme - Şapelin duvarlarında herhangi bir duvar resmi ve sıva izine rastlanmamıştır.

Mevcut Durum - Şapel doğa şartlarından ötürü büyük oranda tahrip olmuştur. Apsis ve güney duvarda büyük bir çatlak mevcuttur.

Resim 13. Şapel No. 3, batıda giriş (Ataç, 2019)

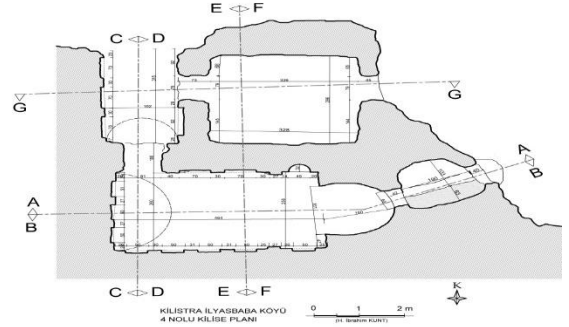
Resim 14. Şapel No. 3 (Ataç, 2019)

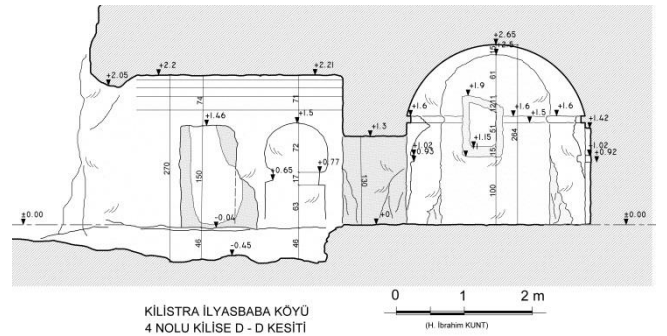
Resim 15. Şapel No. 3, apsis (Ataç 2019)

Kilise No 4 – İlyas Baba Tekke köyünün güneydoğusundaki kaya yamacında yer alır (37.650270,32.227223).

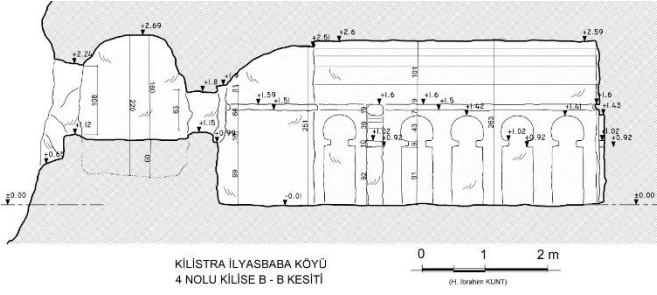
Mimari - Şapellere göre daha büyük boyutlu olan Kilise No 4, doğu-batı doğrultusunda uzanan yaklaşık 6,24 x 2,58 m ölçülerinde tek nefli bazilika planlıdır. Naos yaklaşık 4,64 x 2,58 m ölçülerinde dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülüdür. Naosun doğusunda bema yer alır. Bema, naosa bugün büyük bir kısmı yok olmuş kemerli yüksek temponla batıdan bağlanır. Bemanın güney duvarında atnalı kör kemer, kuzeyinde prothesis nişi vardır. Bema, doğuda apsis açılır. Apsis, dışa taşkın yarım daire planlı kubbe örtülüdür. Apsisin doğu duvarında 0,60 x 0,65 m ölçülerinde tek gözlü pencere, pencerenin hemen altında kayaya oyma altar yeri vardır. Altar, kaçak kazıdan ötürü tamamen tahrip edilmiştir. Kilisenin oyulduğu kaya bloğunun doğu-batı doğrultusunda metrelerce ilerlemesinden ötürü naosa giriş, kilisenin kuzeyinde yer alan narteksten sağlanmaktadır. Kilisenin kuzeybatısında kuzey-güney doğrultusunda uzanan narteks yaklaşık 3,50 x 1,62 m ölçülerinde dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülüdür. Narteksin girişi kuzeyde yer alır. Narteksin doğusunda geniş bir mekân bulunur. Mekân narteksin doğu duvarında yer alan kapıdan girilir. Mekân, kareye yakın doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 3,28 x 2,96 m ölçülerinde ve hafif eğimli düz tavan örtülüdür. Yaşam alanı olduğu düşünülen mekânın doğu duvarında yer alan pencere nişinin alt kısmı günümüzde yıkılmıştır. Kilisenin apsisinin doğusunda geniş mezar nişi vardır. Mezar nişi ile apsis arasında pencere açıklığı yer almaktadır. Kiliseye 20 m uzaklıkta, ulaşılması oldukça güç, yüksekte kalan kayaya oyma gizli geçit biçiminde bir mekân yer alır. Geçit ve mekânın kiliseye yakınlığı dikkate alınırsa birbirleriyle bağlantılı olmalıdır.

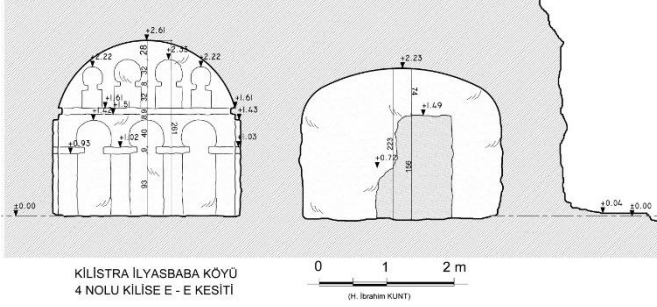
Çizim 14. Kilise No. 4, yapı topluluğu, plan (Ataç, 2019)

Çizim 15. Kilise No. 4, narteks ve kilise, kuzey-güney D-D kesiti, (Ataç, 2019)

Çizim 16. Kilise No. 4, doğu-batı B-B kesiti, güney duvar (Ataç, 2019)

Çizim 17. Kilise No. 4, kuzey-güney E-E kesiti, batı duvar (Ataç, 2019)

Süsleme - Yapı topluluğunda kayaya oyma kabartmalar ve duvar resimleri vardır. Kabartmalar at nalı kör kemerler ve silmelerden oluşmaktadır. Naosun batı duvarı iki sıra at nalı kör kemerlerle süslenmiştir. Alt sırada üç, üst sırada dört kör kemer vardır. Güney duvarda tek sıra olarak dört kör kemer devam etmiş, bemade tek kemerle sonlanmıştır. Kuzey duvardaki bemade kemer yerine prothesis nişi yer alır. Naosun kuzey duvarında ise tek sıra hâlinde iki at nalı kör kemer bulunur. Diğer göze çarpan kabartma, naos ve apsisi çevreleyen silmedir. Apsisin silmesinde kesin olmamakla birlikte kitabe yer alır¹⁵.

Kilisede en az iki katman sıva ve üç evre duvar resmi tespit edilmiştir. Sıva kalınlığı 0,03-0,05 m aralığında beyaz-bej kireç harçlıdır. Kilisenin ve narteksin bütün duvarlarını kaplayan duvar resimleri, büyük oranda tahrip olmuştur. İlk evrede kaya üzerine kırmızı aşı boya ile uygulanmış haç çeşitleri ve taş örme duvar taklidi aşı boya vardır. İkinci evre katmanı kalınlıkları tespit edilse de belirgin figür veya sahne belirlenmemiştir. En üst katman, kilisenin bütününde vardır. Resimler büyük oranda tahrip olduğundan çok az sayıda harfler seçilmiştir. Kilisenin kuzey duvarında NIK(EFI)TAC (?) yazıtı belirlenmiştir. Yazıtlar dışında duvar resimlerinde çeşitli sahneler, birçok aziz ve Meryem figürü (Müjde sahnesi?) ile haç motifleri tespit edilmiştir. Sahneler büyük oranda tahrip olduğundan kesin olmamakla birlikte naosun güney duvarının doğusunda muhtemelen çift sahneli Meryem'e Müjde sahnesi ve kuzey duvarının doğusunda muhtemelen İsa'nın Tapınağa Sunulması sahnesi vardır. At nalı kör kemerlerde aziz figürleri belirlenmiştir¹⁶. Nartekste ise at nalı kör kemerlerde portre biçiminde figürler vardır.

Mevcut Durum - Şapel ve ek mekânlar doğa şartları ve kaçak kazılardan ötürü büyük oranda tahrip olmuştur. Duvar resimleri duvarın üst bölümlerinde alt bölümlere nazaran daha iyi korunmuştur.

¹⁵Oldukça silik olmasından ötürü okunabilen OCOO harflerine anlam verilememiştir. Harflerin devam eden daire şeridi olması da muhtemeldir. Temizlik ve koruma çalışmaları yapılması sonucu daha sağlıklı değerlendirilebilir.

Apsisin duvar resimleri neredeyse tamamen yok olmuştur.

Resim 16. Kilise No. 4, doğudan görünüm (Ataç, 2019)

Resim 17. Kilise No. 4, güney duvar resimleri (Ataç, 2019)

Resim 18. Kilise No. 4, apsis şeridi (Ataç, 2019)

¹⁶Figür ve sahneler hakkında, ilerleyen dönemlerde temizlik ve koruma çalışmalarından sonra daha kesin veriler sunulabilir.

Resim 19. Kilise No. 4, yazıt (Ataç, 2019)

Kârgir Yapı (?) Kalıntıları

Yüksek kayaların eteklerinde, düz arazide şekli henüz bilinmeyen kârgir yapıya işaret eden temel düzeyde duvar kalıntıları tespit edilmiştir. Çeşitli seramik ve kiremit parçaları, alanda Bizans dönemi yerleşimini desteklemektedir. Fakat tespit edilen duvar kalıntıları kaçak kazı sonucu ortaya çıkan oldukça sınırlı alanda görüldüğünden yapı/yapılar konusunda kesin bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Tespit edilen kiremit parçaları da dağdan akan erimiş kar ve yağmur sularının oluşturduğu dere yataklarında yer aldığından ait oldukları yapının özgün inşa yeri kesin bilinmemektedir. Buna karşın köyde kayda değer miktarda devşirme taş tespit edilmemiştir.

Resim 20-23. Kârgir yapı buluntuları (Ataç, 2019)

Şarap İşlikleri ve Yerleşimler

Kale kiliseleri dışında dağın eteklerinde kayaya oyulmuş çok sayıda şarap işliği vardır. Değişik boyutlarda ve tiplerde olan işlikler bölgenin ihtiyacından fazlasına işaretir. Bu durum ihtiyaç fazlasının yakın çevre bölgelere ihraç edildiğini düşündürür. Bizans döneminde üzüm üretiminin yapıldığı anlaşılan bağların Selçuklu ve Osmanlı döneminde de üretime devam etmesi mümkündür. Günümüzde, köy verimli bahçelere sahip ancak üzüm bağları bulunmamakta, işlikler kullanılmamaktadır.

Resim 24. Şarap İşliği (Ataç, 2019)

Resim 25. Şarap İşliği (Ataç, 2019)

Resim 26. Şarap İşliği (Ataç, 2019)

Resim 27. Yerleşke izleri (Ataç, 2019)

Resim 28. Yerleşke izleri (Ataç, 2019)

Resim 29. İlyas Baba Tekke köyü kaya blokları (Ataç, 2019)

Tarihlendirme

İlyas Baba Tekke köyünde yer alan Kilise No. 4 ve Şapel No. 2'de apsis yarım kubbesi altında boya ile uygulanmış kitabe şeritleri tespit edilmiştir. Fakat büyük oranda tahrip olmuş şeritlerde harflerden birkaçı seçilmiş, seçilen harflerden şimdilik bir anlama ulaşılamamıştır. Kilise No. 4 şeridinin tekrarlayan O harflerinden oluşması da muhtemeldir. Silik olan birçok harfin, temizlik çalışmalarıyla sağlıklı okunması mümkün olacaktır. Yapıların Bizans döneminde kayaya oyulmuş ve süslenmiş olmaları yüksek ihtimal iken Selçuklu döneminde Bizans mimari geleneğini bilen ustalarca da işlenmiş olması mümkündür. Nitekim Selçuklu döneminde Rumlar bölgede yaşamaya devam etmiş, Bizans geleneğini sürdürmüş veya etkilerini yeniliklerle kaynaştırmış atölyeler olmuştur¹⁷. Yapıların sıva ve boya katmanlarından iki-üç arasında farklı dönem tespit etmek mümkündür. Duvar resimlerinde kırmızı çerçeveler içine alınmış sahne ve aziz figürleri, renk skalasında kiremit tonları ağırlıklı olmuştur. Yakın örnekler Kapadokya'nın 10.-13. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiş kiliselerinde vardır¹⁸. Fakat katmanların kronolojisi hakkında şimdilik kesin bir sonuca varılamamaktadır. Kilise, şapel ve yerleşke mekânlarını, 10.-13. yüzyıllar arasına tarihlendirmek mümkün iken Osmanlı döneminde Hıristiyanlar tarafından kullanılmaya devam edildikleri de ileri sürülebilir.

Sonuç

Konya İlyas Baba Tekkesi köyünde 2019-2020 yıllarında yapılan yüzey araştırması sonucunda ortaya çıkan yeni bulgular bölgenin Ortaçağ Hıristiyan mimarisinin yanı sıra İslam mimarisi hakkında da

yeni öneriler ileri sürmemize olanak sağlamıştır. İlyas Baba Tekkesi köyünün kilise ve şapelleri, Konya ve çevresinin yanı sıra Kappadokia ve Frigya'nın dinî mimari ve süslemelerine benzer özellikler ortaya koymaktadır. Yine aynı şekilde altar masası, prothesis nişleri, oturma sekileri gibi liturjik elemanlar için de bu durum söz konusudur. Yapıların Selçuklu döneminin yerleşim alanlarına ve İslami yapılara oldukça yakın olmasına rağmen işlev değişikliğinin bulunmaması ve duvar resimlerinin günümüze ulaşması, dinî ihtiyaçlarda sürekliliği düşündürür. Hatunsaray Havzası'nda yoğun görülen, birçoğu Bizans döneminde oyulmuş kayaya oyma küçük kilise ve şapelin yanı sıra bölgede Selçuklu dönemi evliya tekkeleri ve zaviyelerinin gelişiminin tesadüf olmadığı görüşündeyiz. Bizans döneminde gelişen aziz kültleri, Tanrı ile bağları ve mucizeleri Selçuklu döneminde son bulmamış yeni ihtiyaçlar doğrultusunda benzer emellerle evliya ve kutsal görülen figürlerle devam etmiştir. Bu doğrultuda dinî ihtiyaçların karşılanması Bizans döneminde olduğu gibi Selçuklu ve Osmanlı politikaları tarafından da destek görmüş, Hıristiyan ve İslam ibadethaneleri görevlileri cizye ve ikta vergilerinden muaf olmuşlardır. Kilistra'ya 2-4 km uzaklıkta yer alan küçük kilise ve şapellerin ve ek mekânlarının, birbirinden bağımsız birçok oda tipi yerleşkenin, şarap işliklerinin bulunmasının bölgede münzevi hayata işaret ettiğini, buna karşın bunların merkezlerden tamamen soyutlanmadığını, üretimde yer aldıklarını ileri sürebiliriz. Hıristiyan ve Müslümanların bölgeye sahip çıkması, o bölgenin kutsallığına önem vermeyi gerektirmiştir. Bölge, bu bağlamda, Hıristiyanların kutsallık atfettikleri azizleri ve Müslümanların da evliya olarak gördükleri önemli kişiler için kutsal mekân inşa ettirdiği, dua ettiği ve sahip çıktığı merkezlerden biri olmuştur.

¹⁷Bkz. Nergis Ataç, *Onikinci ve Onüçüncü Yüzyıllarda Anadolu'da Bizans-Selçuklu Kültürel İlişkileri ve Yerel (Yerleşik) Sanat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

¹⁸Kapadokya kiliseleri için bkz. Guillaume de Jerphanion, *Une Nouvelle Province De L'art: Les églises rupestres de Cappadoce*, 7 Vols., P. Geuthner, Paris 1925-1942; Nicole Thierry ve Michel Thierry, *Nouvelles églises*

rupestres de Cappadoce: Region de Hasan Dağı, C. Klincksieck, Paris 1963; Catherine Jolivet-Lévy, *Les églises Byzantines de Cappadoce: Le programme iconographique de L'abside et de ses abords*, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1991.

KAYNAKÇA

- Ataç, Nergis, *Onikinci ve Onüçüncü Yüzyıllarda Anadolu'da Bizans-Selçuklu Kültürel İlişkileri ve Yerel (Yerleşik) Sanat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Bahar, Hasan (Ed.), *I. Uluslararası Hatunsaray (Lystra) ve Çevresi, Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu (Bildiriler)*, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya 2012.
- Boran, Ali - Bozkurt, Tolga - Mutlu, Mehmet - Yaşar, Hasan, "Ortaçağdan Günümüze Konya İli ve Güneybatı İlçeleri Yüzeı Araştırması, 2013 Yılı Çalışmaları", 32. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, 02-06 Haziran 2014 Gaziantep*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2014, ss. 373-392.
- Bozkurt, Tolga, "Konya-Hatunsaray (Lystra) ve Çevresindeki Cami ve Mescitler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 55, 1 2015, ss. 1-54.
- Catherine Jolivet-Lévy, *Les églises Byzantines de cappadoce: le programme iconographique de L'abside et de ses abords*, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1991.
- Gülten, Sadullah. "Hızır-İlyas Zaviyeleri, Aya Yorgi ve Bektaşiler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 0/83, 2017, ss. 81-100.
- Jerphanion, Guillaume de, *Une nouvelle province de l'art: Les églises rupestres de Cappadoce*, 7 vols., P. Geuthner, Paris 1925-1942.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1964.
- Küçükdağ, Yusuf ve Değerli, Ayşe, "Hatunsaray Nahiyesi Tekke ve Zaviyeleri", *I. Uluslararası Hatunsaray (Lystra) ve Çevresi, Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu (Bildiriler)*, Ed. Hasan Bahar, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya 2012, ss. 361-377.
- Mimiroğlu, İlker Mete, *Konya'nın Bizans Dönemi Dini Mimarisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Muşmal, Hüseyin, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1640-1650)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Anadolu'da XIII-XV. Yüzyılda Müslim-Gayri Müslim Dini Etkileşimler ve Saint Georges (Aya Yorgi - Hagios Georgios) Kültü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Hızırnâme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, ss. 417-419.
- Ramsay, William M., *The Cities of St. Paul: Their Influence on His Life and Thought: the Cities of Eastern Asia Minor*, Hodder and Stoughton, London 1907.
- Thierry, Nicole ve Thierry, Michel, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce: Region de Hasan Dağı*, C. Klincksieck, Paris 1963.

EXPENDED ABSTRACT

A rock-cut church, three chapels, archaeological remains, rock-cut wine presses, and small dwellings were newly discovered in my survey carried out between 2019 and 2020 in the small village of İlyas Baba Tekke in Konya. İlyas Baba Tekke is located in the district of Hatunsaray approximately 50 kilometers southwest of Konya. Today, the village is governed by the mukhtar of Kiliştra (Kilyştra) and neighbors the villages of Güneydere (Botsa), Kayadibi (Giryat), Evliya Tekke, and Yeşildere (Detse) in the vicinity of Hatunsaray. These villages had a high population of Christians during the Ottoman Era. The region is famous for its rock-cut churches and fertile gardens. A cemetery and the tomb of İlyas Baba dated to the 20th century, a mosque dated to the 19th century, and a few new homes dominate the center of the village of İlyas Baba Tekke. Rock-cut churches, small dwellings, masonry building remains, and wine presses are spread throughout an area about 50-500 meters away from the village center. The discovery suggests that although İlyas Baba Tekke could be considered part of Kiliştra during the medieval era, the small dwellings and multitude of wine presses point to a slightly different view. When İlyas Baba Tekke and Kiliştra are compared, two important points become apparent. First, while Kiliştra has various large monasteries and settlements – a heritage of the Byzantines, İlyas Baba Tekke features small churches, dwellings, and various wine presses hewn and decorated by Byzantines or in Byzantine tradition during the Seljuk rule. Second, Kiliştra is well-known as a pilgrimage center for followers of St. Paul, while in İlyas Baba Tekke, the cult of Elias (Elijah) gained in popularity. Just as the prophet Elias (Elijah) in the Old Testament has been related to Christ in the New Testament, Moses and İlyas (Hıdır/Hızır) are related in the surahs of the Quran. Thus, “The Transfiguration” is observed.

The name “İlyas Baba Tekke” is first attested in the dossier of *Hurufat* on December 10, 1703. But the discovery, the fertile gardens, and the proximity of the village to Kiliştra, known to be active during the Seljuk and Ottoman periods, prove that the village was inhabited before the 18th century. Since Kiliştra had its cult of St. Paul, İlyas Baba was most likely a syncretism of the prophet/saint, Elias (Elijah), and İlyas Baba. The cult of evliyas (saints) in the district of Hatunsaray reveals continuity in this type of belief. Elias for Christians (Byzantines, Seljuks, Ottomans etc.) and İlyas/Hıdır/Hızır for Muslims are perhaps models for a peaceful, communal life. Although no data is available that proves the Seljuks inhabited İlyas Baba Tekke, findings from Kiliştra revealed that people lived and produced there in the 13th century. Records from the Ottoman archives hint at an explanation for the small churches and dwellings most likely hewn by the Byzantines in İlyas Baba Tekke but still in use during the Seljuk and Ottoman Era. The records state that Christian women and children, slaves, the male elder, hermits, the ill, and the insane were exempted from the jizya (per capita tax). A hermetic life was a desirable and well-regarded phenomenon to reach salvation and God in Christianity. In a way, the churches and dwellings in İlyas Baba Tekke demonstrate continuity in hermeticism. The clergy, hermits, elders, and people with disabilities not only practiced their faith but also avoided the burden of taxes while cultivating their gardens and trading their goods. Hence, based on the analysis of the collected data, I assert that the cult of İlyas/Hıdır/Hızır and Prophet/St. Elias (Elijah) in İlyas Baba Tekke and the Hatunsaray vicinity replaced St. Paul of Kiliştra and consequently allowed people, be it Christian or Muslim, to live together in peace while cultivating and trading their goods of necessity. Thus, the newly discovered rock-cut churches, dwellings, and wine presses of İlyas Baba Tekke village open a window to analyze the continuity of the cult of saints in the vicinity of Hatunsaray in Konya.

ELAM, Nilgün, “Giresun ve Tokat Müzeleri’nden İki Yeni Bizans Kurşun Mührü”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/1, Haziran 2021, s. 14-38.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.830147>

Geliş Tarihi / Received: 23 Kasım/November 2020
Online Yayın: 26 Haziran 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 20 Mayıs/May 2021
Published Online: 26 June 2021

Giresun ve Tokat Müzeleri’nden İki Yeni Bizans Kurşun Mührü*

Nilgün ELAM^{1*+}

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, ESKİŞEHİR.

* nelam@anadolu.edu.tr

+ ORCID: 0000-0001-6966-4778

Öz– Bu çalışmada Giresun ile Tokat Müzeleri envanterinde yer alan yayınlanmamış iki adet kurşun mühür tanıtılmaktadır. 11. yüzyıla ait bu mühürler, Vaspourakan Ermeni Krallığı’nın son hükümdarı Senachereim Artzrouni/Arkrouni’nin oğullarından ve Sebasteia Theması’nın idarecilerinden Aposachles Senachereim’e (Ermenice Մտնէրարիւ, Σεναχηρείμ) aittir. Aposachles, Giresun mühüründe kouropalates onursal unvanıyla, Tokat mühüründe ise daha yüksek nobelissimos unvanıyla karşımıza çıkmaktadır. İoannes Skylitzes ve Urfalı Mateos gibi Ortaçağ tarihçilerinin kayıtları, Aposachles gibi Ermeni prenslerinin Bizans idaresiyle inişli çıkışlı bir seyir izleyen ilişkilerinin İmparator X. Konstantinos Doukas ve IV. Romanos Diogenes dönemlerinde yaşanan gerilimli olaylar yüzünden kopma noktasına geldiğini düşündürmektedir. Oysaki X. Konstantinos Doukas ya da VII. Michael Doukas dönemine tarihlenen kouropalates mührü ile III. Nikephoros Botaneiates ya da I. Aleksios Komnenos dönemine tarihlenen nobelissimos mührü, yazılı kaynakların iddia ettiklerinin tersine Bizans imparatorlarının Aposachles’i saf dışı bırakmayıp aksine onu daha yüksek unvanlarla onurlandırarak terfi ettirdiklerini kanıtlamaktadır. Bunun yanı sıra, Bizans idaresinin Sebasteia’nın idarecileri Ermeni prenslerine disiplinsizliğiyle ünlü Ermeni ahaliyi zapt u rapt altına alma ve önlenemeyen Türk ilerleyişi karşısında bölge üzerindeki egemenliğini sağlamlaştırma konusunda ne kadar büyük bir önem attığını gösteren sağlam tanıklardır.

Anahtar Kelimeler– Giresun Müzesi, Tokat Müzesi, Aposachles Senachereim, Vaspourakan Krallığı, Vaasprakania Theması, kouropalates, protonobelissimos, Bizans Kurşun Mühürleri

Two Byzantine Molybdobullae in Giresun and Tokat Museums

Abstract– In this study, two unpublished lead seals from the inventories of Giresun and Tokat Museums are introduced. These 11th century seals belong to Abou Sahl Senachereim, one of the sons of Ioannes Senacherim Artzrouni / Arcrouni, the last ruler of the Vaspourakan Armenian Kingdom and one of the rulers of the Theme of Sebasteia. Abou Sahl appears as kouropalates on the Giresun seal and as nobelissimos on the Tokat seal. The narration of Byzantine and Armenian historians such as Ioannes Skylitzes and Matthew of Edessa makes us to think that the relationship between the Armenian princes such as Abou Sahl and the Byzantine rule, which had a fluctuating course, came to a breaking point due to the tense events occurred in the reign of Constantine X Doucas and even Romanos IV Diogenes. Whereas the kouropalates seal dated to the period of Constantine X Doukas or Michael VII Doukas, and the nobelissimos seal dated to the reign of Nikephoros III Botaneiates or Alexios I Komnenos prove that the Byzantine emperors did not eliminated Abou Sahl, but rather honoured him with higher titles, contrary to the portrait presented by written sources. This sigillographic material is also a solid witness of the fact that Byzantine administration attributed great importance to the Armenian princes, as rulers of the Sebasteia, in order to control the Armenian people, famously for their indiscipline, and to consolidate its sovereignty over the region towards the unavoidable Turkish advance.

Keywords – Giresun Museum, Abou Sahl Senachereim, Kingdom of Vaspourakan, Theme of Vaasprakania, Kouropalates, Protonobelissimos, Byzantine Lead Seals

* Bu çalışma Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından kabul edilen E1105E98 numaralı “Sigillografik Kaynaklar Işığında Side Tarihi (4.-15. yüzyıllar)” adlı proje kapsamında desteklenmiştir. 2014 yılının Haziran ayında ziyaret ettiğim Giresun Müzesi’ndeki sigillografik malzemeyi incelememe ve yayınlamama izin veren Giresun Müzesi Müdürü Sn. Hulusi GÜLEÇ’e ve envanter sorumlusu arkeolog Abdurrahman DEMİR’e teşekkürü bir borç bilirim. 11 Aralık 2015 tarihinde ziyaret ettiğim Tokat Müzesi Müdürü Sn. Halis ŞAHİN’e makaleye konu olan mühürü incelememe ve yayınlamama izin verdiği için şükran borçluyum. Müzedeki sigillografik envanterin sorumluları olan sanat tarihçileri Gülhayat KAYA, Filiz Çevik ve Saliha İcen’e araştırmam sırasındaki yardımları için müteşekkirim. ANAMED bursiyerleri olduğumuz sırada birlikte ziyaret ettiğimiz Giresun Müzesi’nde ilgili materyalin ölçülerini almama yardım eden Dr. Christos Malatras’a teşekkür ederim. Son olarak Türkiye müzelerindeki sigillografik materyal dışında yurtdışındaki müzayede evleri kataloglarında ortaya çıkan mühürler hakkında beni haberdar eden Prof. Dr. Jean Claude Cheynet’e teşekkür borçluyum.

Aposachles Senachereim, Van Gölü'nün güneyine hâkim olan Ermeni Vaspourakan Krallığı'nın son hükümdarı Senek'erim-Yovannēs ya da Bizans kaynaklarında bahsedildiği isimyle Senachereim İoannes Artzruni/Arkrrouni'nin¹ dört oğlundan biridir. Selçuklu Türklerinin 1018 yılından beri Bizans İmparatorluğu'nun doğu Anadolu arazisine baskısının artması² ve Ermeni kraliyet birliklerinin tek başlarına Türklere karşı koyamayacağını anlaşılmaması³ üzerine Senachereim, 1021/22 kışında Bizans idaresinin teklifini kabul ederek egemenlik haklarını İmparator II. Basileios'a (960-1025) devretti.⁴ Bizans tabiiyetine girmesinin ardından

karşılığında kendisine *patrikios* onursal unvanı verildi. Senachereim, dört oğlu, yeğenleri, askeri birlikleri ve Ermeni ahalisinin önemli bir kısmıyla birlikte Kapadokya bölgesindeki Sebasteia (Sivas), Larissa (Mancınık'ın güneyi), Amara ya da Abara (Arguvan ya da Emirköy yakınlarındaki Amran) ve birçok yerleşimin bulunduğu geniş araziye yerleştirildi.⁵ Senachereim ve soyundan gelenler, Sebasteia merkezli aynı adlı themayı idare etmeye başladılar.⁶ Vaspourakan krallığının egemenlik bölgesinde Türk ilerleyişini kontrol altına almak amacıyla *Vaasprakanian Themasi* (*katepanato*) kuruldu.⁷

¹ Ailenin kurucu atasının adı Senekerim-Hovhannes Artsrouni ya da Senekerim-İoannes, Sennecherim veya Sennacherib-İoannes, Bizans kaynaklarında Senachereim (Σεναχηρείμ) şeklinde geçmektedir. İoannes Senachereim, Vaspourakan kralı Abusahl-Hamazasp Artsrouni'nin en küçük oğluydu. Ashot-Sahak ve Gurgun-Khachik (1003–1021) adında iki büyük erkek kardeşi vardı. İoannes Senachereim'e ait bir mühür henüz bulunamadı. Bulgaristan'da özel bir koleksiyonda bulunan ve 11. yüzyılın sonuna ait bir kurşun mühür, İoannes Senacherim adlı birine aittir. Mührü yayınlanan İvan Jordanov'un görüşünü takip ederse bu mühürün sahibi, son Vaspourakan kralı İoannes Senacherim'den ziyade, onun soyundan gelen bir kişi (belki torunu) olmalıdır. Bu, elbette henüz kesin kanıtlanmamış bir hipotezdir. Bununla birlikte Senachereim'in (Ermeni kralı I. Gagik'in kızı) eşi Huşuş'a ait bir mühür, Paris'teki Bibliothèque Nationale koleksiyonunda (BnF, no. 567) mevcuttur. Söz konusu mühür, Werner Seibt tarafından yayımlandı. Bkz. Werner Seibt, "Armenische Persönlichkeiten auf byzantinischen Siegeln", *Armenian Perspectives, 10th Anniversary Conference of the Association Internationale des Études Arméniennes*, School of Oriental and African Studies, London, Ed: Nicholas Awde, Richmond, Curzon, 1997, s. 269-272, 408-409; Werner Seibt, "The Sons of Senekerim Yovhannes, the Last King of Vaspourakan, as Byzantine Aristocrats" *Revue des Études Arméniennes*, C: 37 (2016-2017), s.119-120; Ailenin kökleri hakkında bkz. *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online (PmbZ)*, (ed. Ralph - Johannes Lilie - Claudia Ludwig - Beate Zielke - Thomas Pratsch), Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. Nach Vorarbeiten riedrich Winkelmanns erstellt, Berlin, 2013, no. 27008; Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford University Press, Oxford - New York, 2005, s. 483-484.

² Gérard Dédéyan, "L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle", *Byzantion*, C: 45 (1975), s. 60.

³ Ermeni kroniği T'ovma Arkrrouni Continuatus'un anlatısından (s. 247) Artzrouni ailesinin Vaspourakan'da Türklere karşı önemli bir süre direndiği anlaşılmaktadır. Bu kaynaktan naklen bkz Γεώργιος Λεβενιώτης, *Η πολιτική κατάρρηση του Βυζαντίου στην Ανατολή: το ανατολικό σύνορο και η κεντρική Μικρά Ασία κατά το β' ήμισυ του 11ου αι.*, Selanik, 2007, s. 134-135; Bkz. Dédéyan, "Immigration", s. 60, not. 102. Urfalı Mateos'un ifadesine göre, Senachereim'in büyük oğlu David'in komutasındaki kuvvetler 1016/18'de "kadınlar gibi uzun ve örgülü saçları" olan, yay ve göçebe döviz taktikleri kullanan yeni düşman karşısında ağır kayıplar vermişti. Bkz. *The Chronicle of Matthew of Edessa* (Buradan itibaren Urfalı Mateos), *Translated from the Original Armenian with a Commentary and Introduction* by Ara E. Dosturian, University Press of America, New York - London, 1993, s. 44; Ayrıca bkz. John Skylitzes (Buradan itibaren İoannes Skylitzes) *Synopsis Historiarum*, ed. Hans Thurn, Walter de Gruyter- Novi Eboraci, Berlin-New York, 1973, s. 354-355; Smbaday Sbarapeti Darerkik' (= *Chronicle of Smbat Sparapet*), (Buradan itibaren Smbat Sparapet) *Translated from Armenian to English* by Serope Agēlian, Venedik - San Lazzaro, 1956 from the Russian to English by Robert Bedrosian, Long Branch - New Jersey 2005. Georges Dédéyan, *La chronique attribuée Connétable Smbat*, Paris 1980, s. 12. Krş. Wolfgang Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert* (Geschichte der Politischen Beziehungen von 1001 bis 1055), Viyana, 1981, s. 137-138; Robert W. Thomson, "The Concept of 'History' in Medieval Armenian Historians", *Eastern Approaches to Byzantium, Papers from the Thirty-Third Spring Symposium of Byzantine Studies*, University of Warwick, Coventry March 1999, ed. Antony Eastmond, Routledge, Londra, 2016, s. 96; Werner Seibt, "Die Eingliederung von Vaspourakan in das byzantinische Reich (etwa Anfang 1019 bzw. Anfang. 1022)", *Handes Amsorya*, C: 92 (1978), s. 55. Türklere seferler sırasındaki yay kullanımını ve etkileri için bkz. Walter Kaegi, "The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia", *Speculum*, C: 39 (1964), s. 96-98, 99-108.

⁴ Ermeni tarihçisi Vardan Arewelc'i, artan "Pers (Türk) ve Bizanslı tarihçi İoannes Skylitzis "Agarinoi" (Türkler)" baskısının en sonunda Ermeni kralını II. Basileios'a başurumaya zorladığını kaydetmektedir. Bkz. *Hawak'umn Patmut'ean Vardany Vardapeti*, English translation and comments by Robert

W. Thomson, "The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i," *Dumbarton Oaks Papers*, C: 43 (1989), s. 190; İoannes Skylitzes, s. 355.7. Bununla birlikte, Friendly ve Bartikian, Ortaçağ tarihçilerinin bu ifadelerini hatalı bir şekilde yorumlayarak bu olayı Bizans baskısına bağlamaktadır. Bkz. Alfred Friendly, *Manzikert, The Dreadful Day. The Battle of Manzikert 1071*, Hutchinson, Londra, 1981, s. 107; Hrats Michael Bartikian, "Η μετανάστευσις τῶν Ἀρμενίων τὸν ΙΑ' αἰῶνα Αἰτίαι καὶ συνέπειαι", *Actes du XVe Congres International d'Études Byzantines*, Atina, 1976, s. 23-36.

⁵ İoannes Senacherim'in oğulları, yeğenleri hakkında ve Bizans İmparatorluğu'na ilticaları hakkında bkz. Alexander P. Kazdan, *Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XII вв.*, Изд-во АН Армянской ССР, Ереван, 1975, s. 33-36. *Anonim Sebasteia Kroniği* ve Garegin A' Kat'ohikos gibi Ermeni kaynakları, «vest» (vestēs) unvanını taşıyan beşinci bir oğuldan daha bahsetmektedir.) *Anonim Sebasteia Kroniği* (s. 131) *Hawak'umn Patmut'ean Vardany Vardapeti* (s. 190 ve Garegin A' Kat'ohikos (Yiřatakarnk', no. 82, col. 206)'dan naklen bkz. Λεβενιώτης, *Πολιτική κατάρρηση*, s. 137, not. 703. Ayrıca bkz. Dédéyan, "Immigration", s. 66-67.

⁶ Sebasteia Themasi (Θέμα Σεβαστείας), 911 yılında bağımsız bir tema olarak kurulan ve Kapadokya ile Armenia Minor bölgelerinin kuzeydoğusunda yer alan askerî-idarî bir Bizans eyaleti idi. Malazgirt Savaşı (1071) sonrasındaki Selçuklu fetihlerine kadar ayakta kaldı. Tema, Sebasteia (Sivas) kenti ile çevresindeki arazide oluşturuldu. Bölge, daha önce 7. yüzyılın ortasında Armeniakon Themasi'nin bir parçasıydı. Bkz. Clive Foss, "Sebasteia" *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Buradan itibaren ODB), C: 3, Oxford University Press, Oxford-New York 1991, s. 1861-1862. Sebasteia Themasi'ndan ilk olarak 10. yüzyılda Konstantinos Porphyrogennitos bahsetmektedir. Bkz. *Constantino Porfirogenito: De Thematis*, ed. Agostino Pertusi, Biblioteca apostolica vaticana, Rome, 1952, s. 142. 908 yılında bir kleisoura (müstahkem sınır karakolu) olan Sebasteia, 911 yılında tam bir tema statüsüne yükseltildi. Bkz. Eric McGeer- John Nesbitt- Nicolas Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, C: 4. *The East*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC., 2001, s. 128. Kleisoura olduğu sırada, 863-873 yılları arasında kurulan Charsianon Themasi'na bağlı olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Λεβενιώτης, *Πολιτική κατάρρηση*, s. 452. Tema arazisi, Euphrates (Fırat) nehrinin kuzeyinin orta kısmı boyunca uzanan Bizans sınır bölgelerine yayılmıştı. Bizans sınırnın genişlemesiyle birlikte güney ve doğuya Melitene, Samosata (Samsat) ve Tephrike (Divriği)'ye kadar uzanarak aşağı yukarı Armenia Prima ile Armenia Secunda ve Syria Euphratensis bölgelerinin parçalarından oluşuyordu. Ancak 10. yüzyılın ortalarından itibaren yeni themaların kurulmasıyla alanı iyice daraldı. VII. Konstantinos Porphyrogennitos'a göre Sebasteia Themasi, iki alt birim/bölgeden (tourmai) oluşuyordu: Larissa (Mancınık'ın güneyinde) ve Amara veya Abara (Arguvan veya Emirköy yakınlarındaki bugünkü Amran). Her iki bölge de kısa bir süre kleisourai statüsüne yükseltildi. Larissa, ykl. 908-911 ve Amara/Abara, I. Romanos Lekapenos devrinde (920-944) artık bağımsız tema bir merkezi idi (975). Bu durum, themanın öneminin azalmasına ve derecesinin düşmesine yol açtı. 10. yüzyılda bölgenin baskın unsuru haline gelen kitlesel bir Ermeni yerleşimi haline geldi. Bkz. Clive Foss, "Sebasteia", s. 1861-1862; *Constantino Porfirogenito*, s. 142-143. Λεβενιώτης, *Πολιτική κατάρρηση*, s. 452-453. 1019/1021'den sonra Sebasteia ve civarındaki topraklar, Vaspourakan krallığının İmparatorluğa devredilmesi karşılığında Ermeni İoannes Senacherim (Arzrouni)'ye timar olarak verildi. Bkz. İoannes Skylitzes, s. 354-355. Bizanslıların Malazgirt yenilgisinin ardından, ykl. 1074 yılından itibaren Türk fethine kadar (1090 yılı civarı) Arzrouni hanedanı mensupları bölgenin bağımsız efendileri olmaya devam ettiler. Bkz. Clive Foss, "Sebasteia", s. 1861-1862.

⁷ Vaspourakan Themasi, son Vaspourakan kralı İoannes Senachereim'in kraliyet arazisini Bizans İmparatorluğuna bırakmasından sonra kuruldu (1021/1022). Tema, Van'da oturan bir *doux/katepano* tarafından yönetilmeye başlandı. 1071 sonrasında Türkler tarafından ele geçirilene kadar tema statüsünü sürdürdü. Bkz. McGeer -Nesbitt -Oikonomides, *Catalogue*,

Bizans Themaları (1025)

<https://thehistoryofbyzantium.com/maps/'den alıntı 1.5.2021>
Haritayı düzenleyen ve Türkçeleştiren: Şeyma Rüveyda Ceylan

Bu çalışmada babası İoannes ile iki büyük kardeşi David ve Atom'un ölümünden sonra Sebasteia'nın idarecisi olarak atanan Aposachles Senachereim'e ait daha önce yayınlanmamış iki yeni mührün tanıtılması amaçlanmaktadır. Aposachles'in kariyerini Biblioteque Nationale koleksiyonunda ve müzayedede evlerinde ortaya çıkan on iki adet kurşun mühür sayesinde takip edebiliyoruz. Aposachles, bu mühürlerde sırasıyla *magistros*, *proedros*, *protoproedros*, *kouropalates* ve *nobelissimos* unvanlarıyla anılmaktadır.

Aposachles, İoannes Senachereim'in yaş sıralamasına göre üçüncü oğludur. Büyük kardeşlerinin isimleri David, Atom (Aşot), yaşça küçük kardeşinin ismi ise Konstantinos'tu. Aposachles'in adının kökeni, Arapça Abu-Sahil (Ebu-Sahil)'den geliyordu. Babası, ona büyükbabası ve Vaspourakan kralı Abousahl Hamazasp'ın adını vermişti.⁸ En büyük oğul David, akrabası olan Bagrat sülalesinden Gürcü kralı I. Giorgi (998/1002-1027) ile II. Basileios arasındaki savaşta (1021) bir süre General Nikephoros Phokas ve Nikephoros Ksiphias çevresindeki Bizanslı isyancılarla iş birliği yaptı. Ancak II. Basileios'un galip geleceği anlaşılınca, David, Phokas'ın öldürüldüğü isyanın bastırılmasına destek verdi (1022). Bunun karşılığında kendisine *patrikios* unvanıyla birlikte Caesarea (Kayseri), Tzamandos (Melikgazi) ve civarındaki araziler verildi.⁹ İoannes Senachereim'e ise olasılıkla daha yüksek derecedeki *magistros* unvanı verildi.¹⁰ İoannes Senachereim'in 1025 veya 1027 yılında ölümü¹¹ üzerine en büyük oğul David, Sebasteia'nın yeni idarecisi atandı ve babası gibi o dönemde az sayıda kişiye verilen *magistros* unvanı verilmek suretiyle onurlandırıldı.¹² David'e ait

C: 4, s. 170–171. 72 kale ve 3.000 ila 4.400 köyün bulunduğu bölge, Vaasprakania veya Yukarı Med ülkesini kapsıyordu. Bkz. Nina G. Garsoïan, "The Byzantine annexation of the Armenian kingdoms", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. C: 1, *The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, St. Martin's Press, New York, 1997, s. 190; Basileios Argyros, yeni themanın ilk strategosu oldu. Holmes, *Basil II*, s. 483–484; PmbZ no. 27008; Holmes, *Basil II*, s. 483–484; Λεβενιώτης, *Πολιτική κατάρρευση*, s. 128-136.

⁸ Garsoïan, "Armenian kingdoms", s. 190. Senachereim hakkında bkz. Kazhdan, *Армяне*, s. 33-36; PmbZ no. 27008.

⁹ Λεβενιώτης, *Πολιτική κατάρρευση*, s. 137, not. 708 ve Tablo 432.

¹⁰ Seibt, "Eingliederung", s. 53-54.

¹¹ Urfalı Mateos, Senachereim'in ölümünü yanlışlıkla 1029/1030 yılına tarihlenmektedir. Bkz. PmbZ, no. 27008.

¹² Bkz. Jean Claude Cheynet, "De Tziliapert à Sébasté," *Studies in Byzantine Sigillography*, C: 9 (2006), s. 223.

¹³ George Zacos, *The Byzantine Lead Seals*, C: 2, Benteli, Bern, 1984, s. 50; Seibt'in görüşüne göre Zacos koleksiyonunda bulunan bir mühürde *vestes*

hiçbir mühür henüz bulunamadı.¹³ David Senachereim'in ölümünden sonra kardeşi Atom, 1035/1036 civarında Bizans idaresi tarafından ailenin en büyük oğul sıfatıyla Sebasteia Themasi'nin¹⁴ idarecisi olarak atandı. Bunun yanı sıra *magistros* unvanı vermek suretiyle terfi ettirildiği düşünülmektedir. *Proedros* unvanıyla anıldığı kurşun mühürler dolayısıyla Atom'un imparator X. Konstantinos Doukas (1059-1067) döneminde terfi ettirildiği tahmin edilmektedir.¹⁵ Urfalı Mateos'un anlatısı sayesinde, adı daima Atom ile birlikte anılan kardeşi Aposachles'in Anion kralı II. Kakios'un öldürüldüğü 1079/1080 yılında hala hayatta olduklarını biliyoruz.¹⁶

Aposachles'in kariyerini günümüze ulaşan kurşun mühürleri sayesinde takip edebiliyoruz. Zeus Numismatics müzayedede evinde ortaya çıkan bir mühür, kariyerinin başına aittir ve onu *magistros* unvanıyla anmaktadır.¹⁷ Bu mührün ön yüzünde ayakta ve sola dönmüş vaziyette Aziz Demetrios figürü, dairesel hitap yazıtı (KE ROHΘEI TΩ CΩ ΔΟΛΛΩ) ile figürün iki yanında dikey yazıt (sigla) göze çarpmaktadır: Θ ΔΗ|Μ|Η – Τ|Ρ...: Ὁ ἅγιος Δημήτρ[ιος] (Aziz Demetrios). İnci bordür.

Arka yüzde altı satır yazıt. İnci bordür.

– * – ΑΡΟΧΑΛ,|ΜΑΓΙΣΤΡΩ|ΡΕΤΑΡΧΗ|..ΤΡΑΤΙΓ|..CΕΝΑ|.....Μ

Açılımı: K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δούλῳ Αποσάχλη μαγίστρῳ βεστάρχη [<καί> στρατιγ(ῶ) [τῷ] Σενα[χηρεί]μ

Anlamı: Tanrı(m), kulun *magistros* *vestarches* ve *strategos* Aposachles Senachereim'e yardım et!

Bu mühür sayesinde Atom'a *proedros* unvanı verilirken Aposachles'in de *magistros* unvanıyla onurlandırıldığı varsayabiliriz. Mührün ön yüzündeki Aziz Demetrios, Ortodoks inancındaki en önemli asker azizlerden biridir. Azizin adı, imparatorluğun Batı arazisinde önce Sirmium, daha sonra paganlar tarafından şehit edilerek gömüldüğüne inanılan Thessaloniki (Selanik) kenti ile özdeşleşmiştir. 5. yüzyılda Aziz Demetrios adına inşa edilen kilisenin içinde olduğu kabul edilen mezardaki kutsal kemiklerin 11. yüzyıldan itibaren (belki daha önce) iyileştirici özelliği olan "mür yağı salgıladığı (myroblytes/μυροβλύτης)" inancının yayılması, röliklerinin tamamı veya bir kısmının toplandığına inanılan Thessaloniki kentinin Aziz Demetrios kültürünün merkezi haline gelmesine yol açmıştır. Bu kült, kuşkusuz, Aziz Georgios ve Aziz Michael gibi diğer önemli asker azizlerin kültürleri

unvanıyla görülen David adlı şahsın David Senachereim ile bir ilgisi yoktur. Bkz. Seibt, *Armenische*, s. 271; Seibt "The Sons", s. 121.

¹⁴ 10. yüzyılda kurulan Sebasteia Themasi için bkz. Ελεονόρα Κουντούρα-Γαλάκη, "Θέμα Σεβαστείας", *Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρνεες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσομοιογραφία των Βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7^{ος} - 11^{ος} αι.)*, Ed: Τηλέμαχος Λουγγής, Εθνικό Ίδρυμα Έρευνών, Atina 1998, s. 332-333; Clive Foss, "Sebasteia", s. 1861-1862.

¹⁵ Seibt "The Sons", s. 122-123.

¹⁶ Urfalı Mateos, s. 145. Ermeni kralı Kakikios (Gagik) için bkz. Werner Seibt, "War Gagik II. von Großarmenien ca. 1072-1073 μέγας δούξ Χαρσιανού?", *To Ελληνικόν. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, Bd. II. Artstide D. Caratzas, New Rochelle, N.Y., 1993 (ersch. 1994), s. 159-168; Jean Claude Cheynet – Dimitri Theodoridis, *Sceaux byzantins de la collection Theodoridis. Les sceaux patronymiques*, Peeters, Paris, 2010, no. 6-7; Seibt, "The Sons", s. 122.

¹⁷ Zeus Numismatics (Prime Auction 3), no. 824, "Aposachles Senachereim *magistros vestarches and strategos*"; <https://www.biddr.com/auctions/zeusnumismatics/browse?a=908&l=960259> [Erişim Tarihi 22.04.2021] Çap: 35 mm. Ağırlık: 20.8 gr.

gibi imparatorluk sınırları içinde yayılmış, hatta sınırların dışına taşmış ve başkent Konstantinopolis'te de popüler olmuştur.¹⁸

Mühründe Bizans İmparatorluğu'nun Batı arazisinde favori olan Aziz Demetrios figürünü tercih ettiğine göre; Aposachles'in imparatorluğun batısında bir yerde *strategos* makamına atandığını düşünebiliriz. Atom'un Kapadokyalı Aziz Georgios figürünü¹⁹ tercih ettiği ve *proedros* unvanı verilerek terfi ettirildiğini gösteren mühürler²⁰ sayesinde bu makamı Anadolu'da bir görevle büyük ihtimalle Sebasteia Themasi ile ilişkilendirebiliriz. 11. yüzyılın ortalarına kadar çok az kişiye verilen *proedros* unvanı, Bizans yönetiminin Atom'a verdiği önemi de gözler önüne sermektedir.

Paris'teki Bibliotheque Nationale envanterine devredilen Eski Zacos koleksiyonundan bir kurşun mühür sayesinde²¹ yazılı kaynaklara yansımaya da Aposachles'in de daha sonra *proedros* unvanıyla onurlandırıldığını biliyoruz. Bu mühürün ön yüzündeki ayakta tasvir edilmiş figür, sağ ve solundaki dikey yazıtta (sigla) Θ – ΔΗ- ve sonrasında muhtemelen bir M harfi okunduğundan (yüzü uzun görünse de, hatta belki sakallı) Aziz Demetrios olmalıdır. Alt kısmı büyük ölçüde korozyona uğrasa da genellikle sağ elinde mızrak ve sol eli yerde duran bir kalkanla yaslanmış şekilde tasvir edilen azizin bu askeri donanımlarla görülmediğinden göğsünün önünde bir Haç tuttuğu düşünülmektedir.²² Ο ΑΓΙΟΣ – ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: 'Ο ἄγιος Δημήτριος (Aziz Demetrios)

Bibliothèque Nationale de France (BnF)
(Eski Zacos koleksiyonu) no. 568

Arka yüzde altı satır yazıt.

·|KERO|...|ΑΠΟ|...|ΗΠΡΟ...|ΩΤΩΣΕ|ΝΑΧΗΡΕ|Ι|Μ. İnci bordür.

Açılımı: [+] Κ(ύρι)ε βο[ήθε]ι Ἄπο[σάχλ]η προ[έδρ]ω τῷ Σεναχηρείμ

Anlamı: Tanrı(m), proedros Aposachles Senachereim'e yardım et!

Aposachles isminin sonundaki H harfinden önceki harf zarar görmüştür; Jean Claude Cheynet, bu harfi X olarak okumuştur. Bu harfin preslenmiş bir Lambda (Λ) olduğuna inanan Werner Seibt'in görüşünü takip edersek, Cheynet'nin düşündüğünün aksine, mühürün sahibinin ismi Aposaches ve hatta Apokapes olarak değil Aposachles olarak okunmalıdır. Bu mühür, 11. yüzyılın ikinci yarısına, özellikle İmparator X. Konstantinos Doukas (1059-1067) dönemine tarihlenmektedir.²³

Aposachles, 2019 yılında Leu Numismatik Müzayede Evi'nde ortaya çıkan bir başka mühürde²⁴ daha yüksek seviyedeki *protoproedros* unvanıyla anılmaktadır. Bu mühürün ön yüzünde Aziz Demetrios figürü, ayakta, haleli, sağa dönmüş, ellerini dua eder (deisis) vaziyette (sol üst boşluktaki) Tanrı'nın Eli'ne ("manus Dei") uzatmış durumdadır. Figürün solunda ve sağında dikey yazıt: Θ Δ|Η|Μ|Η – Τ|Ρ|Η|Ο|C: 'Ο ἄγιος Δημήτριος (Aziz Demetrios). İnci bordür.

Arka yüzde beş satır yazıt. İnci bordür.

- + -|KERO|ΤΩΣΩΔΘ|ΑΠΟΧΑΧΛΑΠΡΟ|ΕΔΡΗΤΗΧ|ΝΑΧΕΡΗ| - · -

Açılımı: Κ(ύρι)ε βο(ή)θ(ει) τῷ σῶ δοῦ[λφ] Ἄποσ(ά)χλ(η) (πρω)τοπροέδρου τοῦ Σεναχηρείμ(μ)

Anlamı: Tanrı(m), kulun protoproedros Aposachles Senachereim'e yardım et!

Aposachles'e ait bu mühürler, geçmişte Bizans idaresiyle problemler yaşayan Senachereim kardeşler için kötü günlerin geride kaldığını göstermektedir. Urfalı Mateos'un anlatsına göre Atom ve Aposachles, ataları gibi Ermeni kilisesinin doktrinine hep sadık kaldı. Geçmişte Bizanslıların Chalkedon Konsili'nde (451) kabul edilen dogmayı benimsemeleri yönündeki baskılarına direnen Senachereim kardeşler, defalarca imparatorların çeşitli suçlamalarına maruz kalarak sıkıntılı zamanlar yaşadı. İmparator IV. Michael (1034-1041) döneminde kendi sülalelerinden birinin isyana hazırlık yaptıkları yönünde suçlamalara maruz kaldıklarında (1040 yılında) imparator tarafından Konstantinopolis'e çağrıldılar.²⁵ Lastivertli Aristakes'in aktardığına göre, Atom ve Aposachles, haklarındaki şüpheleri ortadan kaldırmak için başkente gittiler ve orada imparatorun huzuruna çıkmadan önce bir iyi niyet gösterisi olarak kent surlarının dışındaki Hebdomon Saray kompleksi içindeki İoannes Theologos Kilisesi'nde bulunan İmparator II. Basileios'un mezarını ziyaret ettiler.²⁶

¹⁸ Bu kült ve adı geçen diğer kültler hakkında bkz. Nicolas Oikonomides, "Le dédoublement de Saint Theodore et les villes d'Euchaite et d'Euchaneia", *Analecta Bollandiana*, C: 104 (1986), s. 327-335; Christopher Walter, "Theodore, Archetype of the Warrior Saint," *Revue des études byzantines*, C: 57 (1999), s. 163-210; Ayrıca bkz. Jean Claude Cheynet, "La Culte de St. Theodore", *Βυζάντιο. Κράτος και Κοινωνία. Μνήμη Οικονομίδης*, Ed: Anna Avramea – Angeliki Laiou - Evangelos Chrysos), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Atina, 2003, s. 145, not. 39.

¹⁹ Christopher Walter, "The Origins of the Cult of Saint George," *Revue des études byzantines*, C: 53 (1995), s. 295–326, özellikle 313.

²⁰ Bu mühürün bir kopyası İstanbul'da Haluk Perk koleksiyonunda bulunmaktadır. Söz konusu koleksiyon, Vera Bulgurlu tarafından yayına hazırlanmaktadır. Mührün bir diğer kopyası için bkz. Gorny & Mosch (Auction 181) (13.12.2009), no. 2806 (bazı hatalarla birlikte); Mührün diğer iki kopyası için bkz. Münz Zentrum (Auction 154) (13-14.01.2010), no. 688 ve (Auction 1546) (01-02.09.2010), no. 914 (tekrarlanan hatalarla birlikte)]. Atom'un *proedros* unvanıyla görüldüğü mühürü yaklaşık olarak 1050-1075 yılları arasına tarihlenmektedir. Bkz. Jean Claude Cheynet, "De Tziliapert à

Sébastè", *Studies in Byzantine Sigillography*, C: 9 (2006), s. 219-220, not. 701; Ayrıca bkz. Seibt, "The Sons," s. 122, fig. 2.

²¹ Paris'teki Bibliothèque Nationale de France (BnF) koleksiyonunda bulunan mühürün (no. 568) fotoğrafını temin etmemi sağlayan ve makaleme dâhil etmeme izin veren Jean Claude Cheynet'e teşekkür ederim.

²² Seibt, "The Sons," s. 122-123.

²³ Bkz. Jean Claude Cheynet, *The Byzantine Aristocracy and Its Military Function*, Ashgate, Aldershot, 2006, s. 222; Cheynet, "Tziliapert-Sébastè", s. 222; Ön yüzündeki figür büyük ölçüde oksitlenme ve korozyon yüzünden belirsiz olan bu mühür Werner Seibt tarafından yayımlandı. Bkz. Seibt, "The Sons", s. 123, figür 3.

²⁴ Leu Numismatik (Auction 5) (27.10.2019), no. 583 <https://www.bidder.com/auctions/leu/browse?a=764&l=805263> [Erişim Tarihi: 21.4.2021].

²⁵ Urfalı Mateos, s. 65; Cheynet, "Tziliapert-Sébastè," s. 220.

²⁶ Aristakès de Lastivert, *Récit des malheurs de la nation arménienne* (Buradan itibaren Lastivertli Aristakes), *Traduction française avec introduction et commentaire* par Marius Canard - Haïg Berberian *d'après l'édition et la traduction russe de Karen Yuzbasian*, Brüksel, 1973, s. 72.

Atom Senachereim'in bu ziyaretten sonra yeniden tarih sahnesine çıktığı olay, Ermeni patriği Petros ile Sebasteia yakınlarında kendi inşa ettirdiği Kutsal Haç Manastırı'nda görüşmesinden bahseden 1051 tarihli (?) kayıttır. Urfalı Mateos, Atom ve Aposachles'in birkaç yıl sonra, İmparator VI. Michael Bringas (1056-1057) ya da I. İsaakios Komnenos (1057-1059) döneminde Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in komutanlarından Samouch'un (Σαμούχ) saldırılarından korunmak için Sebasteia yakınlarında bir kaleye sığındığını aktarmaktadır.²⁷ General İsaakios Komnenos, 1057 yılında imparatorluğun doğudaki askeri birliklerin komutanlarıyla ittifak ederek X. Konstantinos Doukas'a (1059-1067) isyan ettiğinde, imparator, kardeşi İoannes Doukas ve önde gelen komutanlardan Katakalon Kekaumenos, *Sebasteia Themasi*'ndeki Ermeni birliklerini harekete geçirdi. İmparator X. Konstantinos Doukas, son yıllarında Atom ve Aposachles kardeşleri başkente çağırarak Bizanslı ve Ermeni theologlar arasındaki bir tartışmaya katılmalarını sağladı. Amacı, onları Ortodoks geleneklerine göre yeniden vaftiz ettirmektir. Ancak Senachereim kardeşler, karşı koyunca Kakikios Aniotēs'e [Anion'un (Ani) eski Ermeni kralı II. Gagik'e²⁸ (1042-1045)] haber gönderildi ve bu kriz, onun müdahalesiyle aşılabildi. Bizans başkentine gelen Kakikios, İmparator X. Konstantinos'u Ermeni mezhebinin esasları konusunda ikna edince vaftiz konusu da kapanmış oldu.²⁹

Senachereim kardeşler hakkındaki bir sonraki kayıt Lastivertli Aristakes'ten gelmektedir. Aristakes'e göre, İmparator IV. Romanos Diogenes (1068-1071), Selçuklu Sultanı Alparslan (1064-1072) ile karşı karşıya geldiği Malazgirt savaşı öncesinde ordusuyla birlikte doğuya yürürken 1071 yılında Mart ayında Sebasteia'da mola verdi. İmparatorluk askerleri, Türk savaş lideri Chrysoskoulos (El-basan),³⁰ Sebasteia'ya saldırdığında meydana gelen savaşta ölenlerin cesetlerini gördüğünde bunu "haklı olarak", olacakların alâmeti olarak yorumladılar.³¹ Urfalı Mateos ve Smbat Sparapet'e göre IV. Romanos Diogenes, kentini Ermeni idarecileri Atom ve Aposachles ile bir araya geldi. Sibt ibnü'l-Cevzi ve Bar Hebraios da imparatorun iki kardeşle temaslarından bahsetmektedir. Hem bu yazarlar hem de

Ermeni tarihçiler, iki taraf arasındaki ilişkilerin sorunlu olduğunda birleşmektedir.³² İmparatoru gerektiği gibi kalabalık bir maiyetle karşılayıp saygılarını sunan Atom ve Aposachles, ön yargılı Bizans idaresine karşı yeni bir sınav vermek zorunda kaldı. İmparator, Sebasteia'nın Ortodoks halkının bölgedeki Ermeni unsurun eylemlerinden memnun olmadığını öğrendi. Ortodoks ahalinin temsilcileri, imparatorun huzurundayken iki kardeşi şikâyet ettiler. Selçuklu savaş lideri Chrysoskoulos (Elbasan), Sebasteia'ya saldırdığında Atom ve Aposachles'i Türklere karşı yeterince savaşmamakla itham ettiler. Bu savaş sırasında Ortodoks ahalinin en büyük kötülükleri Ermenilerden çektiklerini, Ermenilerin Ortodoks kiliselerini yağmaladıklarını iddia ettiler. Urfalı Mateos ve Smbat'ın dramatik anlatılarına göre, IV. Romanos Diogenes, bu suçlamaların etkisi altında kaldı ve Senachereim kardeşlere beklemedikleri ölçüde kötü davrandı.³³ İmparator, Selçuklulara karşı zafer kazanır kazanmaz geri döneceğine, Ermenileri bölgeden sürüp çıkaracağına ve Ermeni dogmasını (Lusavoriçagan mezhebini) ortadan kaldıracığına dair ant içti. Bu arada birliklerine Sebasteia'yı yağmalamalarını emretti. Bizanslı askerler, imparatorun emriyle kenti talan ederek Ortodoks ahalinin önünde Sebasteia havalisinde tek bir Ermeni'yi sağ bırakmayacaklarına dair yemin ettiler. İmparator IV. Romanos Diogenes, kentini Ortodoks sakinlerinin yalanlarına inanmaması yönünde kendisini uyaran devlet ricalinin devreye girmesiyle yatıştırılabildi. Yine de öfkesi, tamamen dinmemiş olacak ki, Atom ile Aposachles'i Sebasteia'dan kovarak cezalandırdı. İmparatorun hiddetini sadece Chrysoskoulos'un araya girmesi ve lordların lordu (Ermeni tarihçilere göre şahaşah, yani kralların kralı³⁴) Kakikios Aniotēs'in müdahalesi hafifletti.³⁵

Tüm bu olayların yatıştırılmış gibi görünen iki taraf arasındaki husumet ve güvensizliği derinleştirdiği düşünülebilir. Zira Urfalı Mateos'a bakılırsa, Bizanslı askerlerin yağması sırasında pek çok Ermeninin öldürüldüğü Sebasteia, matem yerine dönmüştü. Tüm bu yaşananları öğrenen Ermeni manastırlarındaki keşişler, İmparator IV. Romanos'u lanetlediler; hatta savaşın geri dönememesi ve Hıristiyanlara zulmeden pagan imparatorlardan Julianos'un (361-

²⁷ Urfalı Mateos, s. 95.

²⁸ Anion (Ani) Krallığı'nın Bagratuni hanedanının son hükümdarı II. Kakikios (Gagik) da (1042-1045) 1045 yılında Bizans baskısıyla tahttan çekildi. Bizans idaresi, hâkimiyet haklarını devretmesi karşılığında ona Caesarea (Kayseri) ve civarındaki toprakları verdi. Bkz. Jean Gouillard, "Gagik II défenseur de la foi arménienne," *Travaux et Memoires*, C: 7 (1979), s. 399-418; Frédéric Macler, "Armenia: The Kingdom of the Bagratides", *The Cambridge Medieval History: The Eastern Roman Empire (717-1453)*, C: 4, Ed: John Bury, Cambridge University Press, Cambridge, 1927, s. 166.

²⁹ Urfalı Mateos, s. 97 ve 110.

³⁰ Alparslan'ın eniştesi (Sultanın kız kardeşi Gevher Hatun'un eşi) Elbasan/Erbasgan, isyan ederek 1070 yılında Bizans'a iltica etti. Konstantinopolis'te vaftiz olarak Hıristiyanlığı benimsedi. Bizans kaynaklarında "Chrysoskoulos" adıyla bahsi geçmektedir. Bu şahıs, *proedros* unvanı verilerek suretiyle onurlandırıldı. Malazgirt Savaşı sonrasında Bizans imparatorluğunun sürüklediği iç savaşta önemli rol oynadı. Bkz. Michel Balivet, *Romanie Byzantine et Pays de Rum Turc. Histoire d'une Espace d'Imbrication Greco-Turque*, İsis, İstanbul, 1994", s. 32; Nevra Necipoğlu, "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliklikleri (11.-12. yüzyıllar)," *Cogito. Selçuklular*, C: 29 (2001), s. 74-93; Mustafa Daş, "Osmanlı Tesiri ile Bizans Sarayında Oluşturulan Yeniçeri Muhafız Birliği Hakkında", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, C: 12 (2002), s. 299.

³¹ Michael Attaleiates, s. 110.16-23; *Ἡ συνέχεια τῆς Χρονολογίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη*, Θεσσαλονίκη (buradan itibaren İoannes Skylitzes Continuatius), (ed. Eḗdoξος Θ. Τσοῦλκῆς), Selanik, 1968, s. 144.6. Ayrıca bkz. Smbat Sparapet, s. 36.

³² Bar 'Ebrāyā (Buradan itibaren Bar Hebraios), *Ktāba d-makbānūt zabnē, The Chronography of Gregory Abū'l Faraj the Son of Aaron, the Hebrew*

Physician commonly known as Bar Hebraeus being the First Part of his Political History of the World, C: 1 (Süryanice metin), C: 2 (İngilizce çeviri), (ed. Ernest A. Budge), Oxford University Press, Oxford – Londra, 1932, s. 222-223. Ancak Fransızca bir özeti Cahen ve Dedeyan'ın eserlerinde bulunmaktadır. Bkz. Claude Cahen, "La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes", *Byzantion*, C: 9 (1934), s. 642; Gérard Dédéyan, *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés. Étude sur les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient méditerranéen (1068-1150)*, C: 1. *Aux origines de l'état cilicien: Philartète et les premiers Roubéniens*, C: 2. *De l'Euphrate au Nil: le réseau diasporique*, Fondation Calouste Gulbenkian, Lizbon, 2003, s. 41-42. Şanlı tarihçi, eserinin belli bir bölümünde Ermeni Arkrouni ailesinin liderinin, görünüşe göre Atom'un, 576.000 altını İmparator IV. Romanos Diogenes'e vermek zorunda kaldığını iddia etmektedir. Bkz. Cheynet, "Tziliapert-Sébastè", s. 224, not. 47.

³³ IV. Romanos Diogenes ile Ermeni prensler arasındaki müzakerelere ilişkin bölümün çevirisi için bkz. Gérard Dédéyan, *Les Arméniens entre Grecs Musulmans et Croisés*, s. 303. Cheynet, prenslerin VII. Michael Doukas'ın müttelikleri olduğuna kesin gözüyle bakmaktadır. Nitekim Sibt ibnü'l-Cevzi'nin anlatısında büyük prens Atom, Romanos'ın emriyle kör edildi. Ayrıca seksen kenteneria değerindeki mal varlığının seksende dördü (576.000 altın!) müsadere edildi. Bkz. Cheynet, "Tziliapert-Sébastè", s. 224, not. 47.

³⁴ Unvanın önemi için bkz. Bar Hebraios, s. 200.

³⁵ Smbat Sparapet, s. 36; Urfalı Mateos, s. 132-133. Krş. Robert W. Thomson, Robert, W.; "The Influence of their Environment on the Armenians in Exile in the Eleventh Century", *Proceedings of XIIIth Congrès International d'Études Byzantines*, 5-10 September 1966, Oxford, s. 437-438; Λεβενιώτης, *Πολιτική κατάρρηση*, 509, not. 3143.

363) akıbetine uğraması için beddualar ettiler.³⁶ Keşişlerin bedduası tuttu. Bilindiği üzere, IV. Romanos Diogenes, Malazgirt savaşında Sultan Alparslan'a yenilerek esir düştü. Böylece Ermenilerin aleyhindeki yeminini yerine getirme fırsatı bulamadı. Sebasteia'daki kanlı olaylar, Bizans ordusunun saflarında yer alan Ermeni komutanlarla askerleri imparatorun soğutmuştu. Sonuçta Malazgirt savaş alanını ilk terk edenler de Ermeni birlikleri olmuştu. Tüm bu bilgilerin kaynağı, imparatorluk idaresine karşı düşmanca ifadeler kullanan ve imparatora karşı ön yargılı bir tavrı olan Urfalı Mateos'tur. Ermeni tarihçi, Atom ve Aposachles kardeşlerin Bizanslıların sadık uyrukları olduğunu ısrarla iddia etmektedir. Georgios Leveniotēs'e göre, Urfalı Mateos ve Smbat'ın anlatıları oldukça abartılıdır ve bu nedenle aktardıkları olaylar hakkındaki bilgilere ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Çünkü IV. Romanos Diogenes, Sultan Alparslan tarafından serbest bırakıldıktan sonra Bizans tahtının genç ortağı VII. Michael Doukas ile iktidar mücadelesine girdiği zaman (1071-1072) Chatatourios ve Philaretos Brachamios gibi birçok Ermeni liderin imparatorun yanında yer aldığı unutulmamalıdır.³⁷ Tarihçiye göre; IV. Romanos Diogenes, açıktan Ermenilere karşı bir tavır içine girmiş olsaydı bu liderlerden böyle bir destek alması mümkün olmayacaktı.³⁸ Aksine, Bizans İmparatoru tahtta kaldığı dönemde, selefi X. Konstantinos Doukas'ın çeşitli mevkilere atadığı Ermeni ve Gürcü yetkilileri yerlerinde tuttuğu gibi, bu bölgesel güçlerin soydaşlarına da "*strategos-autokrator (general-imparator)*" ve "*Antiocheia doux*" gibi oldukça yüksek onursal unvanlar ile makam unvanları bağışlamıştı. Jean Claude Cheynet, Urfalı Mateos ve Smbat'ın İmparator IV. Romanos'un Malazgirt'teki yenilgisinin nedenleriyle ilgili kayıtlarının "imparatorun sözde dinsizliği" yönündeki iddialarını vurgulamaya hizmet ettiğini belirtmektedir.³⁹ Ne var ki, Malazgirt savaşına Bizans ordugâhının "hâkîmi (*kritēs*)" mevkiinde katılan ve olayların görgü tanığı olan Bizanslı tarihçi Michael Attaleiates, bu konudan hiç bahsetmemektedir.⁴⁰

Ermeni tarihçilerin IV. Romanos Diogenes'in geniş anlamda Kapadokya'ya yerleştirilmiş ve aynı soydan gelen eski Ermeni kraliyet aileleriyle ilişkileri hakkında verdiği çekirdek bilginin gerçekliği tartışılmaz. Yine de zaman zaman ilişkilerde tansiyon yükselse de son yıllarda yayınlanan mühürler ve bu çalışmada

incelediğimiz yayınlanmamış mühürler Bizans idaresinin Senachereim ailesinin üyelerine yüksek unvanlar vermeye devam ettiğinin kanıtıdır. İmparatorluk idaresinin bu mühürlerde görülen yüksek unvanları İmparator IV. Romanos Diogenes'in tahttan indirilmesinden ve genç iktidar ortağı VII. Michael Doukas'a karşı giriştiği mücadeleyi kaybetmesinden sonraki dönemde elde ettikleri ileri sürülmektedir. Bu görüşü doğru kabul edersek, bölgedeki Bizans hâkimiyetini devam ettirmek ve mezhepsel-etnik çatışmalar yüzünden disiplinsiz tavırlar sergileyen ünlü Ermeni kitlelerini zapt u rapt altına almak isteyen imparatorluk idaresinin doğu sınırının bekçisi olan Ermeni soylularını kurmak istediği güçlü idarenin araçları olarak gördüğü için memnun etme çabası içinde olduğu anlaşılmaktadır. Rumlar ve Ermeniler başta olmak üzere Anadolu nüfusunun birliğinin sağlanması ve anlaşmazlıkların giderilmesi, özellikle yaklaşmakta olan Türk tehdidine karşı ortaklaşa direnebilmeleri için bu bir zorunluluktur. Bunu sağlamanın bir yolu da herhalde Bizans idaresine bağlılıklarını garanti altına almak istediği Ermeni liderlere yüksek unvanlar bahşetmekten geçiyordu. Bu açıdan bu dönemden kalan kurşun mühürler, Bizans idaresinin Senachereim ailesinin üyeleri gibi Ermeni liderlere bahşettiği unvanların görüldüğü ve yukarıda görüşleri de destekleyen tarihsel kaynaklar olarak büyük önem taşımaktadır.

Nitekim daha önceden Bizans idaresinin yabancı kökenli aristokratlara verdiği *proedros* unvanıyla onurlandırılan Aposachles Senachereim, aşağıda belirtilen müzayede evleri ile Giresun Müzesi'nde (envanter no: 6159) tespit ettiğimiz ve 11. yüzyılın ikinci yarısına (1060lar-1070ler) ait bir mühürde Bizans hiyerarşisinde önceki mühürdeki *proedros* unvanından daha önemli bir seviyedeki *kouropalatēs* unvanıyla anılmaktadır.⁴¹

2014 yılında Giresun Müzesi'nde tespit ettiğimiz bir mühürün ön yüzünde solda Aziz Demetrios figürü, ayakta, yan dönmüş vaziyette, sağda ise Aziz Theodoros figürü, ortada üstte madalyon içinde İsa figürü göze çarpmaktadır. İki aziz madalyona iki elleriyle uzanmış dua eder vaziyettedir. Aziz Demetrios'un solundaki dikey yazıtta $\Theta|\Delta|H|MH|TP||OC$: 'O ἄγιος Δημήτριος (Aziz Demetrios), Aziz Theodoros'un solunda başlayan yazıt silik ve okunaksız olup

³⁶ Urfalı Mateos, s. 132-133.

³⁷ Miguel Atalates (Buradan itibaren Michael Attaleiates), *Historia. Introducción, edición, traducción y comentario de Immaculada Pérez Martín*, Madrid 2002, s. 127.14-24; Ioannes Skylitzes Continuatus, s. 153.15-154; Anna Komnena (Buradan itibaren Anna Komnena), *Σύνταγμα σὺν Θεῶ τῶν κατὰ τὸν ἀνακτα κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ πονηθὲν παρὰ τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ κυρίας Ἄννης τῆς πορφυρογεννήτου τῆς βασιλίσσης, ὁ καὶ ἐκκλήθη Ἀλεξιάς παρ' αὐτῆς*, ed. Dietrich R. Reinsch - Athanasios Kamblylis, *Annae Comnenae Alexias. Pars prior: Prolegomena et textus, Pars altera: Indices* (digresserunt Foteini Kolovou – Dietrich R. Reinsch), Walter de Gruyter, Berlin, 2001, s. 186.65-187; Νικηφόρος Βρυέννιος (Buradan itibaren Nikephoros Bryennios), *Ἔτη Ἱστορίας*, ed. Paul Gautier, *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, Brüksel, 1977, s. 133.25-137.7.

³⁸ Λεβενιώτης, *Πολιτική κατάρρευση*, s. 509.

³⁹ Jean Claude Cheynet, "Les Arméniens de l'Empire en Orient de Constantine X à Alexis Comnène (1059-1081)". *Arménie et Byzance*, Éditions de la Sorbonne, Paris, 1995, s. 69.

⁴⁰ Michael Attaleiates, s. 97.9-10: "Ἐπει δὲ τοῦτὶ τὸ ψήφισμα ἐκυρώθη, ἀνάμνησις γέγονε τῷ βασιλεῖ τῶν τοῦ στρατοπέδου κριτῶν καὶ μετακαλεσάμενος ἡμᾶς μόνους ἐν τῷ δειλινῷ, τὴν τε βουλήν ὡς εἶχεν ἀνεκοινώσατο καὶ γνώμην ἡμετέραν περὶ τούτης ἐζήτησε (Yukarıdaki planın onaylanmasından sonra imparator, askeri kampın kriteslerini hatırladı ve günbatımında sadece bizi davet ederek planı anlattı ve fikrimizi sordu)."

⁴¹ Giresun Müzesi. Envanter no: 6159. Bulunduğu yer: Giresun civarı. Satın alma. Çapı: 31 mm. Bordür çapı: 26.84 mm. Ağırlığı: 23 gr. Yayınlanmamış. Paralelleri: Spink (Auction 132) (25.5.1999) (*The Zacos Collection of Byzantine Seals*, part II, et al.), no. 121; Adnan Acı Koleksiyonu, no. 142. Leu Numismatik (Auction 3) (25.02.2018), no. 1270 (Çap: 31 mm. Ağırlık: 21.78 gr.) <https://www.numisbids.com/n.php?lot=1270&p=lot&sid=2397> [Erişim Tarihi: 27.04.2021] (11.-12. yüzyıla tarihleniyor). Numismatik Naumann (Auction 45) (03.07.2016), no. 1058 (Çap: 32 mm. Ağırlık: 26.7 gr.) <https://www.biddr.com/auctions/numismatiknaumann/browse?a=59&l=48383> [Erişim Tarihi: 2.5.2021]; Numismatik Naumann (Auction 75) (03.03.2019), no. 893 (Çap: 34 mm. Ağırlık: 23.5 gr.), <https://www.biddr.com/auctions/numismatiknaumann/browse?a=457&l=462647> [Erişim Tarihi: 27.04.2021] Spink kataloğundaki mühür için bkz. Seibt, "The Sons" s. 123, figür no. 4; Ayrıca bkz. Jean Claude Cheynet, "Tziliapert à Sébastè," s. 222, not. 40; Werner Seibt, "Stärken und Schwächen der byzantinischen Integrationspolitik gegenüber den neuen armenischen Staatsbürgern im 11. Jahrhundert", *H αυτοκρατορία σε κρίση(ς). Το Βυζάντιο τον 11^ο αιώνα (1025-1081)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ατina 2003, s. 337, not. 20; Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 148, not. 45. Adnan Acı koleksiyonundaki mühür için bkz. Vera Bulgurcu, "A Selection of Unpublished Byzantine Lead Seals from the Adnan Acı Collection Related to the East", *ANTIXAPIΣΜΑΤΟΣ ΕΠΙΣΦΡΑΓΙΣΙΣ: A tribute to Prof. Ivan Jordanov's 70th anniversary*, Ed: Zhenia Zhekova - Todor Todorov, Center for Byzantine Studies, Shumen 2019, s. 140-141, no. 11.

sağındaki devamında sadece O harfi seçilebilmektedir. ...[O].[O].[O]...
[‘O ἄγιος Θεός[δ[δωρος] (Aziz Theodoros) ibareleri bulunmaktadır.

Giresun Müzesi no: 6159
(Foto. Yazara ait, 2014)

Arka yüz: Altı satır yazıt: İnci bordür.

· - · | + R,Θ|ΤΩCΩΔΥ,Α.ΟCΑΧΛΗ|..Ρ,ΠΑΛΤΗ|ΤΥCΗΝΑ|ΧΕΡΗΜ.

Açılımı: K(ύρι)ε β(οί)θ(η) τῷ σῶ δού(λω) Ἄ[π]δόσαχλη
[κου]ρ(ο)παλ(ά)τη τοῦ Σηναχερίμ

Anlamı: Tanrım, kulun kouropalatēs Aposachles Senachereim’e yardım et!

Urfalı Mateos’un ifade tarzı, imparatorluk idaresinin Senachereim kardeşlere *Sebasteia Themasi*’nin idareciliği statüsünün ömür boyu devam edecek şekilde verildiği izlenimini vermektedir. Werner Seibt’a göre, İoannes Senachereim’in oğullarına bahsedilen böylesi bir görev süresi, Bizans idari geleneklerine aykırı olurdu. Tarihçiye göre, Sebasteia kenti, aynı adlı themanın başkentiydi ve normal şartlar altında burada *doux* unvanı taşıyan bir idarecinin

bulunması gerekirdi.⁴² Ancak, Jean Claude Cheynet’in görüşünü takip ederek, “Sebasteia Themasi’ndeki *doux* ve ona bağlı personele ait çok az sayıda mühür günümüze ulaştığından bu konuda aceleci bir sonuç çıkarmamanın yerinde olacağını”⁴³ düşünüyoruz. Böylece Sebasteia’nın daimî idarecisi olma onurunun bahsedildiği sonucu çıkarabileceğimiz Aposachles ile kardeşi Konstantinos Senachereim’e VII. Michael Doukas (1071-1078) ya da olasılıkla III. Nikephoros Botaneiates (1078-1081) tarafından *kouropalates* unvanı verilerek terfi ettirildiğini düşünebiliriz.⁴⁴ Birbirine yaklaşık 287 km uzaklıktaki Giresun ile Sivas arasında bir yerde bulunmuş olduğunu tahmin ettiğimiz Giresun mührü, Aposachles Senachereim’in IV. Romanos Diogenes döneminden sonra da Sebasteia’daki konumunu koruduğunun ispatıdır. Bu bakımdan, Bizans idaresiyle Senachereim ailesi arasındaki ilişkilerle ilgili olumsuz bir özellik yükleyen yazılı kaynakların bilgilerini de düzeltir niteliktedir.

Aposachles Senachereim, III. Nikephoros Botaneiates (1078-1081) ya da I. Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde (tahminen 1081 yılında ya da kısa süre sonra) yeniden terfi ettirildi. Bu kez daha yüksek bir derecedeki *nobilissimos* onursal unvanıyla onurlandırıldı.⁴⁵ Aposachles’in *nobilissimos* unvanıyla görüldüğü mühürlerdeki ikonografi, *kouropalates* unvanıyla görüldüğü mühürlerdekine benzemekle birlikte bu kez aziz figürleri yer değiştirmiştir. Müze kayıtlarına göre Sivas’a 107 km. uzaklıktaki Tokat (Bizans döneminde Dokeia)⁴⁶ civarında bulunan bir mührün⁴⁷ yurt dışındaki müzayede evlerinde ortaya çıkan ve buldukları yer bilgisi belli olmayan (ikinci tipteki) benzerlerinin önüne geçerek Aposachles’in Sebasteia’dayken *nobilissimos* unvanı verilmek suretiyle terfi ettirildiğinin kanıtı olduğu düşüncesindeyiz.

Tokat mührünün ön yüzünde ayakta, (yan dönmüş vaziyette) solda Aziz Theodoros, sağda Aziz Demetrios figürü bulunmaktadır. Her iki aziz de şehitliklerinin (martyr) bir emaresi

⁴² Seibt, “The Sons”, s. 124.

⁴³ Cheynet, “Tziliapert-Sébastè”, s. 225.

⁴⁴ Sibt ibnü’l-Cevzi’ye göre, hiç şüphesiz Atom, IV. Romanos Diogenes tarafından kör edilmiş olacağı ve seksen kentenaria değerindeki mülkünün seksende dördü (576.000 altın!) müsadere edilmiş olacağı. Sibt ibnü’l-Cevzi’nin eserindeki imparator ile Aposachles arasındaki müzakerelerle ilgili bölümün Fransızca çevirisi için bkz. Gérard Dédeyan, *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés*, s. 303. Cheynet, hem Urfalı Mateos hem de Sibt ibnü’l-Cevzi’nin ortak ifadelerle IV. Romanos Diogenes’in bu adamlar için sevilen bir imparator olmadığını yazdıkları için Senachereim ailesinin VII. Michael Doukas’ın müttetikleri olduğunu ve bu nedenle söz konusu unvanların bu imparator devrinde hatta belki X. Konstantinos Doukas devrinde verilmiş olabileceğini öne sürmektedir. Bkz. Cheynet, “Tziliapert-Sébastè”, s. 224, not. 47; Seibt ise kouropalates unvanını Aposachles’e 1070li yıllarda VII. Michael Doukas ya da III. Nikephoros Botaneiates devrinde verildiğini varsaymaktadır.

⁴⁵ Seibt, “The Sons”, s. 124.

⁴⁶ Armeniakon Themasi ve Paphlagonia Themasi arasındaki sınırdaki yer alan Dokeia, Armeniakon Themasi arazisi içinde yer alan bir kale kenti. Armeniakon *themasi* için bkz. Costantino Porfirogenito, s. 65.48 ve 65.65–66. *De thematibus*, Dokeion’dan bahsetmiyor. Amaseia için bkz. *De thematibus*, 65.66. Wittek, Tokat’ın Bizans döneminde Dokeia olduğunu yazıyor; bkz. Paul Wittek, “Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie,” *Byzantion*, C: 10/1 (1935), s. 11–64. Ramsay Dokeia’yı yanlışlıkla Tosya ile özdeşleştiriyor; bkz. William M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, John Murray, Londra, 1890, s. 267. Yazılı kaynaklarda yedinci yüzyılda (667) askeri birliklerin yerleştirildiğinden bahsedilen Armeniakon arazisi, izleyen zamanlarda Kappadokia’dan Karadeniz’e ve Euphrates (Fırat) nehrine kadar uzanan bir idari birime dönüştürüldü. Asker-köylülerin (*stratiotai*) *strategos* unvanlı bir komutanın idaresine verildiği bölgede on yedi adet müstahkem kale bulunmaktaydı. Başkenti Amaseia’ya 113 km. uzaklıkta olan Dokeia da bunlardan biriydi. Bizans dünyasında eksik olmayan isyanlar

ve hükümet darbeleri gibi siyasi olaylarda önemli rol oynayan ve gücünü devasa büyüklüğünden alan bu *thema*, dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında daraltıldı. Armeniakon’dan koparılan araziler, yeni kurulan Charsianon, Paphlagonia ve Kappadokia *themalar*ının idaresine bırakıldı. Onuncu yüzyılda Armeniakon arazisinden koparılan Doğu Karadeniz bölgesinde de Chaldia *themasi* kuruldu. Küçültülen araziyle ordu mevcudu ve gücü de azaltılan Armeniakon *themasi*, Batı Karadeniz bölgesiyle sınırlandırıldı. 629 yılında kurulduğu düşünülen *themanın* varlığından bahseden ilk kaynak tarihçi Theophanes’tir. Bk. Theophanes, *Chronographia*, C, 1-2, ed. Carl de Boor, B. G. Teubner, Bonn 1883–1885, 417.24, 453.21, 465.33, 466.28, 467.21, 478.20; *ODB*, C: 1, s. 177; Ελεονώρα Κουντούρα-Γαλάκη, “Θέμα Αρμενιανών”, *Μικρά Ασία των Θεμάτων. Ερευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των Βυζαντινών Θεμάτων της Μικράς Ασίας (7^{ος} - 11^{ος} αι.)*, Ed: Τηλέμαχος Λουγγής, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ατina, 1998, s. 113–161.

⁴⁷ Tokat Müzesi. Envanter no: 76-17-29. Bulunduğu yer: Tokat civarı. Satın alma (1976). Çap: 31 mm. Ağırlık: 27.80 gr. Yayınlanmamış. Tokat mührünün paralelleri: Roma Numismatics (Auction 9) (22.03.2015), no. 978 (Çap: 33 mm. Ağırlık: 29.42 gr). Bkz. <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1037&lot=978> [Erişim Tarihi: 25.04.2021]; Seibt, “The Sons”, s. 124, fig. 4.A; Gorny & Monsch (Auction 212) (05.03.2013), no. 1190; Leu Numismatik (Auction e-4) (24.06.2018), no. 1332 (Çap: 31 mm. Ağırlık: 27.75 gr.), “Aposachles Senachereim, nobellissimos, ca. 12th-13th c.”; <https://www.biddr.com/auctions/leu/browse?a=304&l=282055> [Erişim Tarihi: 27.04.2021]; Leu Numismatik (Auction e-4) (24.06.2018), no. 1332 (Çap: 31 mm. Ağırlık: 27.75 gr.), “Aposachles Senachereim, nobellissimos and Apo sachle... (?), (ca. 12th-13th c.)”; Leu Numismatik (Web Auction 10-2) (07-08.12.2019), no. 1885 (Çap: 31mm Ağırlık: 22.70 gr.), “Aposachles (Abu Sahl) Senacherim, nobellissimos (ca. 1075-1100)” <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=3579&lot=1885> [Erişim Tarihi: 25.04.2021].

olarak khimation giymektedir. İki figürün arasında ortada üstte madalyonun içinde İsa figürü, madalyonun solunda ve sağında sigla: [·C – ..: [I(ησοῦ)]ς [X(ριστὸ)ς] (İsa Mesih)]; azizlerin her ikisi de ellerini madalyona doğru kaldırmış ve dua eder (deesis) vaziyettedir. Aziz Demetrios'un solundaki dikey yazıtta Θ|Δ|Η|Μ|Η|Τ|Ρ|Ι|Ο|C: Ο ἅγιος Δημήτριος (Aziz Demetrios) ve Aziz Theodoros'un sağında dikey yazıtta Θ|Θ|Ε|Ο|Δ|Ω|Ρ|Ο|C: Ὁ ἅγιος Θεόδωρος (Aziz Theodoros) ibaresi bulunmaktadır. İnci bordür.

Tokat Müzesi no: 76-17-29a-b
(Foto. Yazara ait, 2015)

Arka yüzde beş satırlık yazıt. İnci bordür.

· · · + KER,Θ,|ΑΠΟΣΑΧΛΗ|ΝΩΒΕΛΛΙC.|ΜΩΤΩCΙΝ|.ΧΗΡΕΙΜ| · · ·
Açılımı: + K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Ἀποσάχλη νοβελλισ[ι]μω Συναχηρεῖμ

Anlamı: Tanrım, kulun *nobilissimos* Aposachles Senachereim'e yardım et!

Aposachles'in kariyerinin başında kullandığı ve *proedros* unvanıyla anıldığı mühürde⁴⁸ sadece Aziz Demetrios figürüne yer verirken *kouropalates* ve *nobilissimos* unvanlarıyla anıldığı mühürlerde Aziz Demetrios'un sağ tarafına Aziz Theodoros figürünü koymayı tercih etmesi oldukça dikkat çekicidir. Aposachles'in mühürlerindeki ikonografik tercihindeki bu değişimin nedeni ne olabilir?

Aziz Demetrios gibi Aziz Theodoros da paganlar tarafından şehit edildiğine inanılan büyük asker azizlerden biridir. Tyron ve Stratelates sıfatlarını taşıyan iki ayrı (ya da aynı) Aziz Theodoros söz konusudur. Kybele tapınağını ateşe verdiği için paganlar tarafından diri diri yakılmak suretiyle şehit edildiğine inanılan Amaseia (Amasya) ile röliklerinin bulunduğu inanılan Paphlagonia'daki (doğum yeri) Euchaita (Avkat) eksenli, Aziz Theodoros kültürünün

merkezi olmuştur.⁴⁹ Bu kült de Aziz Demetrios, Aziz Georgios ve Aziz Michael kültleri gibi imparatorluğun diğer eyaletlerine, sınırların ötesine ve imparatorluk başkentine yayılmıştır.⁵⁰ Armeniakon temasıyla ilişkilendirilebilecek Dokeianos, Alyates, Komnenos, Doukas ve hatta Gabras ailelerinin de Aziz Theodoros kültürüne önem verdiği bilinmektedir.⁵¹

Aziz Demetrios ve Aziz Theodoros kültürlerinin hem Batı hem Doğu dünyasında yayılmış olduğu bilinmekle birlikte Aposachles'in mühürlerinde biri ağırlıklı olarak biri Batı'da diğeri Doğu'da tapınım gören iki aziz figürüne yan yana yer vermesinin nedeni ne olabilir? Bizans dünyasındaki geleneğe göre şahısların koruyucu aziz seçiminin ömür boyu sürmesi beklenirdi, çünkü herhangi bir değişikliğin terk edilen azizi öfkeli edeceği inancı hâkimdi. Bununla birlikte, bazı durumlarda, şahısların kariyerleri boyunca belli nedenlerle koruyucu azizlerini değiştirdiklerini gösteren örnekler de mevcuttur. Jean Claude Cheynet'ye göre böyle bir iddianın doğrulanabilmesi için, belli koşulların oluşması gereklidir. Her şeyden önce, şahsın adı çağdaşları arasında çok sık kullanılmamış olmalı ve ikonografideki değişim şahsın kariyerinin kronolojik ilerlemesine göre gerçekleşmelidir. Şahısların kariyerlerinin başına ait mühür(ler)deki bir aziz figürü, onların bu azize bağlandığına ya da koruması altına girdiğine tanıklık etmektedir. Başka bir azizin himayesi altına girildiğini gösteren mühürler ise sahiplerinin kariyerinin sonraki aşamalarını işaret etmelidir. Nitekim Bizanslı yetkililer, kariyerlerinin basamaklarının kesin kronolojisini belirleyen belli bir unvan hiyerarşisine göre ilerlediler. Aslında, ikonografik değişim sırasında bir geçişin yapılması istisnai bir durum olsa da Aposachles Senachereim'in çağdaşı ve soydaşı olan ünlü komutan Philaretos Brachamios bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir.⁵²

Philaretos, pek geniş olmayan Brachamios ailesinde bu adını taşıyan tek kişi idi. Adı yazılı kaynaklara da yansıyan Philaretos'a ait çok sayıda mühür, onun 11. yüzyılın ikinci yarısında parlak bir kariyer yaptığının kanıtıdır. Bizans ordu hiyerarşisinde yüksek mevkilere atanan Philaretos, önce *taksiarches* (piyade alayı komutanı) oldu ve bu sırada çift dilli bir mühür darp ettirdi.⁵³ Daha sonraki bir mührün gösterdiği üzere *protospatharios* ve *hypatos* unvanlarıyla onurlandırıldı. Aynı zamanda *topoteretes* unvanı verilerek terfi ettirildi. Bu mühürdeki ikonografi, Philaretos'un Aziz Demetrios'un koruması altına girdiğini⁵⁴ göstermektedir. Böylelikle Philaretos, X. Konstantinos Doukas döneminde Kapadokya Teması'nın ikinci derecedeki komutanı oldu.⁵⁵ Philaretos'un o sırada *patrikios*, *vestes*

⁴⁸ Spink (Auction 135) (October 1999), no. 283; Jean Claude Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 139, not. 8.

⁴⁹ Christopher Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate, Aldershot, 2003, s. 59; Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 145, not. 39.

⁵⁰ Aziz Theodoros, Erken Bizans döneminde Suriye ve Filistin'de Gerasa, Kudüs, Ghour ve Kefr Antin'de kentlerindeki aktif mabetler etrafında çok popüler oldu. İsauria'daki Seleukeia yakınlarındaki Dalisandos'da asılı olan bir kalkanın Theodoros'a ait olduğuna inanılmaktaydı. Bkz. Walter, "Theodore", s. 171-172; Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 145, not. 40.

⁵¹ Cheynet, "La Culte de St. Theodore," s. 145.

⁵² Bu yegâne örnek için bkz. Jean Claude Cheynet – Cecil Morrisson, "Texte et image sur les sceaux byzantins: les raisons d'un choix iconographique" *Studies in Byzantine Sigillography*, C: 4 (1995), s. 18; Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 137, not. 4.

⁵³ Dumbarton Oaks koleksiyonu (BZS.1958.106.5670) (iki yüzünde yazıt) Mührün hakkında Bkz. Jean Claude Cheynet, "Les Brachamioi", *Études Prosopographiques*, Ed: Jean Claude Cheynet - Jean François Vannier,

Publications de la Sorbonne, Paris, 1986, no. 13 (1050–1060 yılları arasında tarihleniyor); Werner Seibt, "Philaretos Brachamios General Rebell Vasall", *Captain and Scholar. Papers in memory of Demetrios I. Polemis*, Ed: Evangelos Chryso – Elisabeth A. Zachariadou, Kaireios Bibliothek, Andros, 2009, s. 282. Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; "Philaretos Brachamios, taxiarches (mid of 11th c.)" Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.5670> [Erişim Tarihi: 28.03.2021]

⁵⁴ Valentina S. Şandrovskaja, "Ermıtaznye pečati Philareta Vrachamija (Varaznuni)," *Vestnik obscest, Akademija Nauk Armjanckoj SSR*, 1975/3, s. 42-44; fig. 4, s. 43; Valentina S. Şandrovskaja, *Vvedenie v vizantijskuju archeologiju i sfragistiku*, Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, Ekaterinburg, 1995, 99, figür 9; Werner Seibt, "Philaretos Brachamios", s. 283.

⁵⁵ Jean Claude Cheynet, "Brachamioi," s. 392-393; Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 139, not. 5. Ayrıca bkz. Classical Numismatic Group, Inc. (Auction Triton XI) (07.01.2008), no. 1159 (Çap: 27 mm. Ağırlık: 17.22 gr), "Philaretos. protospatharios, hypatos, and topoteretes (ca. 10th-12th c.)"

ya da *vestarches* unvanlarına sahip olup olmadığını bilmiyoruz.⁵⁶

1050lerin sonu ile 1060ların başına tarihlenen mühürlere göre Philaretos Brachamios, *magistros* ve *doux* (tagma komutanı) unvanları verilerek terfi ettirildi. Bu terfinin kesin tarihi bilinmese de Philaretos'un eski silah arkadaşı IV. Romanos Diogenes'in tahta çıkışı sonrasında bu rütbeye ulaştığı tahmin edilmektedir. İlginç olan nokta, *magistros* ve *doux* unvanlarıyla anıldığı (birkaç kopyası bulunan) bu mühürde Aziz Demetrios'un sağında Aziz Theodoros figürünün de bulunmasıdır. Philaretos, imparator IV. Romanos Diogenes'in doğuya düzenlediği (en azından 1068 ve 1069'da) seferlerinde bu mevkideydi.⁵⁷ İmparator, başarılı Suriye harekâtından dönerken ordusunu ikiye böldüğünde Philaretos'u *strategos-autokrator* (στρατηγός αυτοκράτωρ) yaptı. Başkente dönmeden önce ordunun daha büyük ve daha güçlü kısmını onun emrine verdi.⁵⁸

Philaretos, İmparator IV. Romanos Diogenes döneminde ayrıca *kouropalates* yüksek onursal unvanıyla onurlandırıldı ve Doğu ordularına *stratopedarches* olarak atandı.⁵⁹ İsyân ettiği için VII. Michael Doukas'tan terfi alma ihtimali yoktu. VII. Michael Doukas'ın otoritesinden kurtulduktan sonra, eski silah arkadaşı General Nikephoros Botaneiates'in tahta çıkmasıyla birlikte (1078 baharı) Philaretos'un yıldızı daha da parladı. Hatta belli bir süre için Bizans topraklarında dolaşan Selçuklu ordusu gibi çok özel bir hedefe karşı savaşması için imparatorluğun Doğu ordusunun en yüksek askerî makamı olan başkomutanlık görevine getirildi. *Kouropalates*

unvanıyla onurlandırılmasıyla birlikte, sırasıyla *doux*, Antiocheia *douxu*, *domestikos tōn Scholōn tēs Anatolēs* ve *stratopedarchēs tēs Anatolēs* mevkilerine getirildi. Theodoros, artık mühürlere tasvir edilen tek aziz olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁰ Tümünü darp ettirdiği mühürlere sayesinde tespit edilebilen birçok makama getirilen Philaretos,⁶¹ bu ikonografî resmi kariyerinin sonuna kadar korudu. İmparator III. Nikephoros Botaneiates, Philaretos'a *domestikos tōn Scholōn tēs Anatolēs* makamındayken daha yüksek *sebastos* onursal unvanını verdi.⁶² Philaretos *Brachamios*'un yine mühürlere sayesinde daha yüksek *protosebastos* unvanıyla *me gas domestikos* makamına terfi ettirildiğini⁶³ de takip edebiliyoruz.

Philaretos, Bizans dünyasında koruyucu azizini değiştiren tek yüksek rütbeli asker değildi. Romanos Diogenes, imparator olmadan önceki pek bilinmeyen kariyerinin başlarına ait ilk mühürlere Aziz Demetrios figürünü kullanmayı tercih etti.⁶⁴ Muhtemelen 1057-1060 civarında *patrikios* ve *strategos* iken, 1066/1067 civarında *patrikios* unvanının yanına *anthypatos* unvanı eklenerek terfi ettirildi. Bu döneme ait mühürlere kanıtlandığı üzere tüm bu yıllar boyunca, Romanos Diogenes, Aziz Theodoros Stratelates'in himayesine girmeyi seçti.⁶⁵ X. Konstantinos Doukas döneminin sonunda, o zamanlar Serdika (Sofya) *douxu* olan Diogenes, imparatorun terfi ve yüksek *vestarches* unvanını istedi. X. Konstantinos Doukas öldüğünde artık bir *vestarches* idi.⁶⁶ Daha sonra ön yüzünde yine Theodoros Stratelates figürünün bulunduğu mühürlere de kanıtlandığı üzere *vestarches* ve *katepano* yapılarak terfi ettirildi.⁶⁷

<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=115582> [Erişim Tarihi: 25.04.2021].

⁵⁶ Seibt, "Philaretos Brachamios" s. 283.

⁵⁷ İki kopyası İstanbul Arkeoloji Müzelerinde olan ve bildiğimiz kadarıyla toplam beş adet kopyası bulunan bu mühür için bkz. Werner Seibt – Marie Luise Zamitz, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk: Katalog zur Austellung*, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 1997, no. 2.3.7; Valentina S. Sandrovskaja, "Sfragistika," *Iskusstvo Vizantii v sobranijach SSSR Katalog vystaki*, C: 1-3, Moskova, 1977, no. 732; Ayşe Müller-Hennig, Bizans imparator ailelerine ait kurşun mühürlere, *Bülten*, C: 29-30 (1925-1930), no. 3; Jean Claude Cheynet, "Les Brachamioi", s. 67; Jean Claude Cheynet, "Les Brachamioi", *La société byzantine: l'apport des sceaux*, Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, Paris, 2008, s. 393-395; Ayrıca bkz. Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 139, not. 5; Seibt, bu mühürlere 1050li yılların sonu ile 1060lı yılların başına tarihlenmektedir. Bkz. Seibt, "Philaretos Brachamios", s. 283-284; Mühür için ayrıca bkz. Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; "Philaretos Brachamios, magistros and doux (1068-1078)" <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.3396>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 28.3.2021].

⁵⁸ Skylitzes Continuatus, s. 136.18 ; Michael Attaleiates, s. 99.15-20; Seibt, "Philaretos Brachamios" s. 283-284.

⁵⁹ Cheynet, "Les Brachamioi", s. 408; Cheynet – Theodoridis, *Sceaux*, no. 36a-c.

⁶⁰ Cheynet, "Les Brachamioi", s. 69, not. 4; Seibt, "Philaretos Brachamios," s. 285-286. Leu Numismatics Auction, no. 1575; "Philaretos Brachamios, kouropalates and stratopedarches (of the East), (ca. 1070-1080)" <https://leu-numismatik.com/en/lot/21/1575> [Erişim Tarihi 29.03.2021]; Cheynet, "Les Brachamioi", s. 408; Ayrıca bkz. Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 139.

⁶¹ Philaretos'un kariyerinin basamakları için bkz. Cheynet "Les Brachamioi", s. 66-73; Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 139, not. 6; Seibt, "Philaretos Brachamios", s. 285-287.

⁶² Spink (Eski Zacos koleksiyonundan), (Auction 132) (Mayıs 1999) no. 123 ve Tarsus Müzesi koleksiyonu (no. 974-23-41) (*sebastos*); (Eski Zacos koleksiyonu) Spink, (Auction 132), no. 124-126 ve Bibliothèque Nationale de France (BnF) (fonds Seyrig), no. 646 (*protosebastos*). Bkz. Cheynet, "Les Brachamioi", s. 401-402; Jean Claude Cheynet, "Sceaux byzantins des musées d'Antioche et Tarse", *Travaux et Memoirs*, C: 12 (1994), no. 56; Jean Claude Cheynet – Cecile Morrison – Werner Seibt, *Les Sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris, 1991, no. 192; Cheynet, "La Culte de St.

Theodore," s. 139, not. 7; Alexandra Wassiliou Seibt, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden. Einleitung, Siegellegenden von Alpha bis inklusive My*, C: 1, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2011, no. 650c; no. 1382a-b; Seibt, "Philaretos Brachamios, s. 291-292; Cheynet – Theodoridis, *Sceaux*, no. 42; Ivan Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Byzantine Seals with Geographical Names*, C: 1, Agato Publishers, Sofya, 2003, no. 31.1; Ivan Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Byzantine Seals with Family Names*, C: 2, Bulgarian Academy of Sciences, Archaeological Institute with Museum, Sofya, 2006, no. 127; Ayrıca bkz. Gert Boersema Ancient Coins "Philaretos Brachamios, sebastos and domestikos of the Orient. (1081-1082)"; Seibt, "Philaretos Brachamios," s. 288-290.

https://www.vcoins.com/en/stores/gert_boersema/25/product/philaretos_brachamios_sebastos_and_domestikos_of_the_orient_byzantine_lead_seal_ad_10811082/521269/Default.aspx [Erişim Tarihi: 28.3.2021]; Zeus Numismatic Prime (Auction 1) no. 421 "Philaretos Brachamios sebastos and domestikos of Eoas (East) (ca. 1078-1084)"; <https://www.bidder.com/auctions/zeusnumismatics/browse?a=805&c=16224> [Erişim Tarihi: 06.04.2021]; Gert Boersema Ancient Coins; "Philaretos Brachamios, protosebastos and domestikos of the East. Byzantine lead seal (AD 1081-1086)";

https://www.vcoins.com/en/stores/gert_boersema/25/product/philaretos_brachamios_protosebastos_and_domestikos_of_the_east_byzantine_lead_seal_ad_10811086/449980/Default.aspx [Erişim Tarihi: 28.3.2021]

⁶³ Cheynet, "Les Brachamioi", s. 399-401; Cheynet – Theodoridis, *Sceaux*, no. 39; Seibt, "Philaretos Brachamios", s. 289-292.

⁶⁴ Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 139, not. 8. Romanos Diogenes mühürü için bkz. Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; "Romanos Diogenes, patrikios and strategos (11th c.)", <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1396> Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 28.3.2021]

⁶⁵ Konstantinos M. Konstantopoulos, *Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα του εν Αθήναις Εθνικού Νομισματικού Μουσείου*, Atina, 1917, no. 622a; Christos Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, Harrassowitz, Wiesbaden, 2000, no. 64; Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 140, not. 9.

⁶⁶ Ioannes Skylitzes Continuatus, s. 121; Michael Attaleiates, s. 73.18; Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 140, not. 10.

⁶⁷ Zacos BnF no. 205; Paralel özellikler gösteren bir kopyası Hirsch Müzayesi Evi Kataloğu'nda (Auction 177) (February 1993) (no. 1419) ortaya çıktı. Mührün diğer kopyaları hakkında bkz. Ivan Jordanov - Georgi Atanasov,

Jean Claude Cheynet, Diogenes ailesinin 11. yüzyılda pek de parlak olmayan kariyer durumu göz önüne alındığında, tüm bu mühürlerin şüphesiz geleceğin imparatoru Romanos Diogenes'e ait olduğunu ve onun X. Konstantinos Doukas döneminde koruyucu azizini değiştirdiğine şüphe olmadığını vurgulamaktadır.⁶⁸ Bu nedenle, tarihçiye göre, Romanos Diogenes ile Philaretos'un ortak noktası Aziz Demetrios'u terk edip Aziz Theodoros'un himayesine girmeleridir. General Romanos Diogenes, tahta çıkınca Philaretos'u Doğu ordularına başkomutan yaptığında, ikisi arasında önemli bir bağ olduğu ortadadır.⁶⁹ Aynı zamanda ikisi de doğulu ailelere mensuptur. Diogenes ailesinin Phokas ailesi ve Kapadokya ile de bağları vardır. Brachamios aile adı, Ermenice Vahram isminden gelmektedir. Ailenin bilinen ilk üyesi olan İsaakios, 968 yılında Antiochia'nın (Antakya) ele geçirilmesine katıldı.⁷⁰ Romanos Diogenes, babası gibi, kariyerinin çoğunu Batı'da geçirdi. Romanos Diogenes'in (Batı'dan Doğu'ya) geçişi, Cheynet'e göre, bir *patrikios* iken, *patrikios*, *anthypatos* ve *vestes* unvanları verilerek terfi ettirildiğinde meydana geldi (1067 öncesi). Ancak bu, Serdika *douxu* olduğu sırada henüz *vestarches* olarak atanmadan önce gerçekleşti. Cheynet'e göre Romanos Diogenes, daha aşağı derecedeki *patrikios* unvanına sahip iken, belki de Doğu'da bilmediğimiz bir yerde *strategos* idi. Tarihçiye göre, Romanos Diogenes, bir süre Kapadokya'da kalmış olmalıdır, çünkü Diogenes ailesinin 10. yüzyılda yerleştiği Kapadokya ahalisi⁷¹ nezdinde büyük bir alakaya mazhar olduğu anlaşılıyor.⁷² Bunlardan biri olan Pankratios, 11. yüzyılın ortasında themanın *strategosu* idi.⁷³ Kapadokya kiliselerindeki Aziz Theodoros tasvirleri, bu kültürün bu bölgede de yaygın olduğunun göstergesidir.⁷⁴

Philaretos'un Batı'da görev yaptığına dair herhangi bir kanıt yoktur, ancak Cheynet'e göre Kapadokya tagmalarının komutanının Batı'da da savaşmaması için de bir neden yoktur, çünkü İtalyan kaynakları birkaç kez imparatorların güneyden saldıran Normanlar'a Doğu ordusundan aktardıkları birliklerle karşı durduklarını aktarmaktadır. Buna ek olarak, Brachamios ailesinden biri, İmparator II. Basileios ve VIII. Konstantinos zamanında Batı'da görevli bir *taksiarches* (piyade alayı komutanı) idi.⁷⁵ Brachamios ailesi de Diogenes ailesi gibi, II. Basileios tarafından Batı'da hizmet vermeye çağrıldı.

Brachamios ve Diogenes ailelerinin Batı'dan Doğu'ya dönerek oradaki yerel halkın desteğini arama noktasında da ortak bir yönleri vardır. Bilindiği üzere IV. Romanos Diogenes, Malazgirt savaşında esir düştüğünde Konstantinopolis'te tahttan indirildiği ilan edildi ve VII. Michael Doukas tek başına tahta çıkarıldı. Âsî ilan edilen devrik imparator, tahtı yeniden ele geçirmek için mücadeleye başladığında Kapadokya Theması birliklerinin desteğine başvurdu ve onlar da eski imparatora olan sadakatlerini korudular. Bu arada Philaretos, bu dönemden kalan mühürlerinin de gösterdiği üzere Romanos Diogenes tarafından Doğu Ordularının başkomutanı (*δομέστικός της Εώας/domestikos tes Eoas*) olarak atandı.⁷⁶ Daha sonra VII. Michael Doukas'a karşı eski efendisini desteklediğinde kendisini bu görev için Kilikya'da Toros dağlarında buldu. Antiochia (Antakya), Edessa (Urfa) ve Melitene (Malatya) çevresinde geniş bir bölgeyi kontrolü altına almayı başardığında, kendisini oldukça özerk bir konuma getiren büyük bir ordu kurdu. Bununla beraber imparatorluk nezdindeki meşruiyeti için yerli halkın desteğini kazanmakla daha çok ilgilendi. Philaretos, Doğu'daki birliklere komuta ettiği sırada mühürlerinde Doğu ordusunun koruyucusu olarak kabul edilen Aziz Theodoros'u onurlandırmayı seçmiş olmalıdır. Cheynet'e göre, bu durumda İoannes Tzimiskes'in 971 yılında Aziz Theodoros'un Euchaita ve Euchaneia'nın kült merkezlerinin bulunduğu Armeniakon Theması'ndan birliklerin yanında Sviatoslav'ın Rus birliklerine karşı savaştığı ve ordusunu zafere ulaştırdığı söylentisini yayması bu anlamda şaşırtıcı olmamalıdır.⁷⁷ Başka ipuçları da Aziz Theodoros kültürünün Doğu'nun sınır boylarını savunan birlikler için önemini doğrulamaktadır. 11. yüzyılın sonunda ve 12. yüzyılın başında Antiochia, Edessa ve Kilikya arasındaki bölgede meskün birliklere komuta eden birçok askerî lider, mühürlerinde Aziz Theodoros'a (çoğu zaman Tiron veya Stratelates olup olmadığını belirtmeden) yer vermeyi tercih etti. 11. yüzyılda, Aziz Theodoros, yalnızca askerî kıyafetle tasvir edilmektedir. Aziz Theodoros kültürünün bu gücü, şüphesiz, Bulgar kraliyet ailesinin soyundan gelen ve ailesi gibi Doğu'da, özellikle Vaasprakanian Theması ve Büyük Armenia Theması ordularında yüksek mevkilere getirilen Aaron'un mühürlerinde bu azize yer vermesinin nedenini açıklamaktadır.⁷⁸ Birçok Edessa *douxu* da mühürlerinde Aziz Theodoros figürünü kullanmayı tercih etti.⁷⁹ Bu bölgede görev yapan birçok generale, iki

Srednovokovnijat Vetren na dunav, Slavcho Nikolov i sie, Shumen, 1994, no: 116; Ivan Jordanov, *Corpus*. C: 2, no. 167; Ivan Jordanov – Zhenia Zhekova, Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen, Historical Museum of Shumen, Sofya, 2007, no. 326; Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 140, not. 11.

⁶⁸ Atina mührünü en son yayınlayan Christos Stavrakos'un görüşü bu yöndedir. Bkz. Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 140, not. 12.

⁶⁹ Romanos, Philaretos'u Doğu'ya *strategos-autokrator* olarak atayarak terfi ettirdi. Bkz. Michael Attaleiates, s. 99.16-17; İoannes Skylitzes Continuatus, s. 136; Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 140, not. 13.

⁷⁰ İoannes Skylitzes, s. 318-319; *Histoire de Yahya ibn Sa'id d'Antioche, Continueur de Sa'id ibn Bitriq*, yayınlayan ve Fransızcaya çeviren Ignatius Kratchovsky - Alexandre Vasiliev, I: *Patrologia Orientalis*, C: 18 (1924), s. 822, 825, 829; Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 140, not. 14.

⁷¹ Romanos Diogenes, Malazgirt'te bir çeşit muhafız birliğini oluşturan Kapadokyalı askerlerin arasında savaştı. Bkz. Michael Attaleiates, s. 120.26-121.1.

⁷² Michael Attaleiates, Romanos'un menşeinin Kapadokya bölgesi olduğunu kaydeder. Bkz. Michael Attaleiates, s. 170.16-18; Ancak imparatorun babası Konstantinos Diogenes, tüm kariyerini Batı'da geçirdi. Bkz. Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 141, not. 17.

⁷³ Seibt - Zarnitz, *Kunstwerk*, s. 95. Biblioteque Nationale'in Zacos koleksiyonunda yayınlanmamış iki mührü bulunmaktadır. Bkz. Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 141, not. 18.

⁷⁴ 11. yüzyılda, Aziz Theodoros, sadece askerî kıyafetlerle tasvir edilmektedir. Bkz. Walter, "Theodore," s. 182-183; Cheynet, "La Culte de St. Theodore," s. 141, not. 19.

⁷⁵ Georges Seure, "Antiquites thraces dela Propontide, *Bulletin de Correspondance Hellénique*," C: 36 (1912), s. 569; Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 140, not. 15.

⁷⁶ Leu Numismatik (Web Auction 14) (12-13 December 2020), no. 1712; "Philaretos Brachamios, protokouropalates and domestikos of the Scholai of the East, (1070-1080)", <https://www.sixbid.com/en/leu-numismatik/8039/byzantine-seals/6606842/b-philaretos-brachamios-protokouropalates-and-domestikos> [Erişim Tarihi: 28.3.2021]; Leu Numismatik (Web Auction 15) (27-28 February 2021); "Philaretos Brachamios, protokouropalates and domestikos of the scholai of the east, circa 1070-1080" <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=4483&lot=2727> [Erişim Tarihi: 28.3.2021]

⁷⁷ Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 140.

⁷⁸ Bu mühürlerin çoğu Jordanov tarafından bir makalede toplanmıştır. Bkz. Ivan Jordanov, "Sceaux des descendants du tsar Ivan Vladislav (1016-1018) à Byzance," *Archeologia*, C: 4 (1996), s. 7-22 (Makale Bulgarca, başlık ve özet Fransızcadır).

⁷⁹ Aaron (1050-1059) mührü için bkz. Gustave Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Ernest Leroux, Paris, 1884, s. 317; Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; "Aaron proedros, protostrator and doux (11th c.)", Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1410>, [Erişim Tarihi: 29.3.2021] [Basileios] Alousianos (1069-1070) mührü için

mühründe Aziz Theodoros'a yer veren "archontların archontu" Thathoul'un ismi de eklenmelidir. Barkourian'ın oğlu olan bu şahıs, İmparator I. Aleksios Komnenos döneminde Germanikeia (Maraş) birliklerine komuta etti.⁸⁰ Theodoros Bebaptismenos (Vaftiz Edilmiş) adlı bir *strategos*un Aziz Theodoros'u koruyucu aziz olarak seçmiş olması da aynı şekilde açıklanmaktadır.⁸¹ Bu şahsın Bebaptismenos adından dolayı, vaftiz edilerek Hristiyan inancına geçen ve imparatorluk hizmetine giren bir Müslüman olduğu düşünülmektedir. Bebaptismenos'un Theodoros'u vaftiz adı ve koruyucu azizi olarak seçen önemli biri olduğu tahmin edilmektedir. Görev yeri bilinmeyen bu şahsın bir sınır temasına komuta ettiği varsayılmaktadır. Bu bölgeyle bağlantılı ve Aziz Theodoros kültürüne sadık olan doğulu aristokratlardan Hamdoun,⁸² Vahan'ın oğlu Gregorios⁸³ ve Theodoros Roupenes⁸⁴ de bu listeye eklenebilir.

I. Alexios Komnenos döneminde Bizanslıların Anadolu'yu kısmî fethi mühürlerin ikonografisinde bazı izler bıraktı. İmparatorun kayınbiraderi İoannes Doukas, Türklere karşı mücadelede Bizans ordularının başkomutanı idi. İoannes Doukas, yakın zamanda Kütahya civarında bulunan bir kurşun mühür üzerinde *archestrategos* unvanıyla görünmektedir.⁸⁵ İoannes, I. Haçlı Seferi'nden (1096-1099) önce İzmir hâkimi Çaka Bey'e (Tzachas) karşı savaştı. Haçlılar, birkaç yıl sonra Dorylaion'da (Eskişehir) Selçuklu Türklerini mağlup edince (1097), İoannes, Bizans ordularını İzmir ile

Frigya'ya götürdü. Thrakesion Themasi'na *strategos* atandı.⁸⁶ 1080-1090 yıllarına tarihlenen İoannes Doukas mühürlerinden birinin ön yüzünde Aziz Georgios ve arka yüzünde Aziz Demetrios tasviri⁸⁷ 12. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen başka bir mühürde ise ayakta iki aziz Theodoros figürü göze çarpmaktadır.⁸⁸

Aziz Theodoros, Doğu'nun generalleri arasında doğu sınırını oluşturan eyaletlerdeki Edessa ve Melitene'de onurlandırıldığı için mi popülerdi yoksa Theodoros özellikle Armeniakon temasında konuşlandırılmış askerlerin koruyucusu olduğu için mi popülerdi? Cheynet'e göre, 11. yüzyılda bu birliklerin doğu sınırına doğru yer değiştirmeleri vesilesiyle, kültü yukarıda belirtilen bölgelerde yayılmış olmalıdır. Değişikliklerin Batı'dan Doğu'ya her zaman aynı yönde gitmediğini görmek ilginçtir. Anadolu'nun Selçuklu Türklerinin önlenemez ilerleyişi karşısında kaybedilmeye başladığı 11. yüzyılın sıkıntılı yıllarında başka bir üst rütbeli Bizanslı komutanın daha koruyucu azizini değiştirdiği görülmektedir. Aleksandros Kabasilas, 1078 yılında VII. Michael Doukas'a karşı başkaldırıp tahtı ele geçiren Nikephoros Botaneiates'in kendisine verdiği desteğin karşılığında en yüksek *protonobelissimos* onursal unvanıyla⁸⁹ ödüllendirildi.⁹⁰ Bu terfi öncesine ait mühürlerinde *nobelissimos* unvanıyla anılan Kabasilas'ın Aziz Michael figürünü, terfi sonrasında darp ettirdiği iki mühüründe ise Aziz Demetrios figürünü kullanması ilginçtir. Aziz Michael konusundaki tercihi,

bkz. Konstantopoulos, *Μολυβδόβουλλα*, no. 174. Alousianos'un kariyeri için bkz. Basile Skoulatos, *Le personnages byzantines de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Löven, 1980, s. 145-150 ve özellikle Andrew. F. Stone, "The Grand Heteriarches John Doukas", *Byzantion*, C: 69 (1999), s. 145-164; Het'oum'un oğlu Theodoros (1095-1097) hakkında bkz. Urfali Mateos, s. 161-163.

⁸⁰ Christies (Live Auction 1199) (25 Mayıs 1999) (*The Zacos Collection of Byzantine Seals*, part II, et al.), mühür no. 128-129; "Thathoul Pakourianos, protonobelissimos and archon of the archontes (c.1100)", <https://www.christies.com/en/lot/lot-1532186> (yayınlanmamış) ve <https://www.christies.com/en/lot/lot-1532187> [Erişim Tarihi: 29.3.2021]. İkinci mühür için bkz. Jean Claude Cheynet, "Thathoul, archonte des archontes" *Revue des Etudes Byzantines*, C: 48, Paris 1990, s. 233-242. Aynı mühürler daha önce de Spink Müzayede Evi Satış Kataloğunda satışa sunulmuş görünmektedir. Bkz. Spink (Auction 132) (May 1999), no. 128 ve no. 129; Cheynet, "La Culte de St. Theodore," s. 143, not. 31.

⁸¹ Bkz. Cheynet, "La Culte de St. Theodore," s. 144, not. 32. Bu mühür, sonuncu kez SixBid - Numismatic Naumann birkaç kez açık artırmada satıldı. Bkz. SixBid - Numismatic Naumann (Auction 99) (7 February 2021), no. 849; "Theodoros Bebaptismenos, spatharios, hypatos and strategos (ca. 11th c.)", https://www.sixbid.com/ent_auction_information.html/numismatic-naumann/8143/byzantine-coins/6702519/byzantine-lead-seals-theodoros-bebaptismenos [Erişim Tarihi: 29.3.2021]

⁸² Werner Seibt, *Byzantinische Bleisiegel als Quelle die historische Geographie: Chancen und Probleme: Byzanz als Raum, zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes* (ed. Klaus Belke - Friedrich Hild - Johanne Koder - Peter Soustal), (Veröffentlichungen der Kommission der Tabula Imperii Byzantini 7), Viyana 2000, s. 180. Cheynet'e göre, Bibliothèque Nationale (Cabinet des Medailles kısmında)deki eski Zacos koleksiyonunda bulunan ve ön yüzünde Aziz Theodoros Stratelates figürü ve arka yüzünde Hamdoun (oğlu?) Hamdoun'dan (*vestarches* ve *strategos* olarak) bahseden mühür, Werner Seibt'in bahsettiği şahısla aynı olabilir. Tarihçi, bu noktada Kilikya'dan Suriye'nin kuzeyine geçiş kontrol eden en önemli kalelerden birinin adının Teil Hamdoun (şimdi Toprakkale) olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. Cheynet, "La Culte de St. Theodore," s. 144, not. 33. Bu kale için ayrıca bkz. Hansgerd Hellenkemper - Friedrich Hild, *Tabula Imperii Byzantini*. C: 5. *Kilikien und Isaurien*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana 2004, s. 445-447.

⁸³ Spink (Auction 132) (May 1999), no. 131; Bkz. Cheynet, "La Culte de St. Theodore," s. 144, not. 34; Christies (Live Auction 1199) (25 May 1999) (*The Zacos Collection of Byzantine Seals*, part II, et al.), mühür no. 115; "Gregory, vestes, son of Vahan (2nd half of 11th c.)", <https://www.christies.com/lot/lot-gregory-vestes-son-of-vahan-second-half>

1532173/?from=salesummary&intObjectID=1532173&lid=1&ldp_breadcrumb=back [Erişim Tarihi: 29.3.2021]

⁸⁴ Valentina Sandrovskaja, "Neskol'ko vizantijskih pecatej iz kollekcij Ermitaza (iz istorii armjanovizantijskih otosenij XI-XII)," *Actes du XIVe Congres international des Etudes byzantines* 3, Bükreş 1976, s. 219-225. CNG Classical Numismatic Group, LLC; (Katalog no. 216), mühür no. 549; "Theodore Roupenes. Protonobelissimos, 12th c.", <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=148407> [Erişim Tarihi: 29.3.2021]

⁸⁵ Nilgün Elam, "Hüseyin Dalkılıç Özel Koleksiyonu'ndan Sekiz Adet Bizans Kurşun Mührü (Kütahya)" içinde: *Kütahya Müzesi 2016 Yıllığı*, Ankara, 2017, s. 336-341, no. 2.

⁸⁶ İoannes Doukas'ın kariyeri için bkz. Skoulatos, *Personnages*, 145-150; Stone, "John Doukas", s. 145-164; Valentina S. Sandrovskaja, "Die Funde der byzantinischen Bleisiegel in Sudak", *Studies in Byzantine Sigillography*, C: 3 (1993), s. 94-95; Cheynet, "La Culte de St. Theodore," s. 144, no. 36.

⁸⁷ Werner Seibt, *Die Bleisiegel in Österreich*. C: 1. *Kaiserhof* (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik II/1), Viyana, 1978, no. 39. Mührün okunuşu Alexandra Wassiliou tarafından düzeltilti. Bkz. Alexandra Wassiliou, *Metrisches Legenden auf Byzantinischen Siegeln Österreichisches Sammlungen* (Doktora Tezi), Viyana Üniversitesi, Viyana, 1998, no. 1.1.14; Cheynet, "La Culte de St. Theodore," s. 144, no. 37.

⁸⁸ Stavrakos, *Bleisiegel*, no. 68; Cheynet, "La Culte de St. Theodore," s. 145, no. 38.

⁸⁹ Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; "Alexander Kabasilas (?), protonobelissimos (11th/12th c.)" Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2025/view> [Erişim Tarihi: 30.3.2021]

⁹⁰ Anna Komnena'nın verdiği bilgiler sayesinde Aleksandros Kabasilas'ın kariyeri izlenebilmektedir. İmparatorluğun doğu ordusunun önde gelen simalarından biri olan bu genç komutan, III. Nikephoros Botaneiates'in iktidara gelmesine büyük katkı sağladı. III. Nikephoros Botaneiates, imparator olunca onu Skopje (Üsküp) *douxu* olarak atadı. General Aleksios Komnenos, 1081 yılında Botaneiates'i tahttan indirdiğinde bile Aleksandros Kabasilas, parlak kariyerine devam etti. I. Aleksios Komnenos'un bizzat yönettiği Dyrakkheion (Draç) savaşına Thessalialıların komutanı (Makedonia *strategosu* veya *douxu*) olarak katıldı. 1108 yılında Norman savaş şefi Bohemond'e karşı savaşması hala aktif görevde olduğunu göstermektedir. III. Nikephoros Botaneiates zamanında İzmir'in Türk beyi Çaka'yı tutsak alması, Aleksandros Kabasilas'ın 1081 yılından önce Doğu'da da görevlendirildiğini göstermektedir. Bkz. Anna Komnena, s. 126.13-15, 397.45, 403.23-24. Bu bilgiler hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Skoulatos, *Personnages*, s. 11-12; Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 146, no. 43 ve 44.

kendisinin ya da ailesinin kökeninin dayandığı Phrygia Pakatiana bölgesindeki Chonai (Honaz)'ın Aziz Michael kültürünün merkezi olmasıyla ilgili olmalıdır.⁹¹ *Protonobelissimos* unvanıyla anıldığı mühürlerde ise Aziz Demetrios figürünü tercih etmiş görünüyor. Cheynet'ye göre, bu ikonografik değişiklik, III. Nikephoros Botaneiates tarafından terfi ettirilip Aziz Demetrios kültürünün baskın olduğu Batı ordusunda görevlendirilmesiyle ilgili olmalıdır.⁹² Bizanslıların yabancılara bahsettiği *proedros* unvanıyla onurlandırılan İzmir hâkimi Çaka Bey'in de III. Nikephoros Botaneiates tarafından *protonobelissimos* unvanı verilerek terfi ettirildiği bilinmektedir.⁹³

Jean Claude Cheynet'ye göre Aposachles'in ikonografik seçimi onun hem imparatorluğun doğusuna ve hem de batısına dayanan çift kökenli oluşunun bir göstergesidir. Aposachles ve Ermeni rahipler, II. Basileios döneminde çoğunlukla Doğu kökenli ailelerden gelen ve bir süre hizmet ettikleri Batı arazisinde görev yapan meslektaşlarının tam tersini yaptılar. Doğuya dönmeye karar verdiklerinde, 11. yüzyılda yerel halk ve doğu sınırında konuşlanmış askerler arasında tek başına popüler olmuş gibi görünen Aziz Theodoros'un himayesine girdiler. Aziz Theodoros kültü imparatorluğun doğusundaki tek kült değildi; Doğu eyaletlerinde Aziz Georgios kültüne yanı sıra Aziz İoannes Prodromos kültüne olan daha az yerel boyutta bir bağlılığın olduğu kanıtlanmıştır. Erken Bizans döneminde Suriye ve Filistin'e yerleştirilen ordu birliklerinin Filistin'deki Diospolis'te şehit olan Aziz Georgios'u koruyucu aziz olarak tercih ettiği, Armenia bölgesine yerleştirilen askerlerin ise daha çok Aziz Theodoros'u tercih etmesi doğaldır. Armeniakon Theması kurulduğunda themaya bağlı askerlerin Armeniakon bölgesine yerleştirildikleri sırada keşfettileri Aziz Theodoros kültürünü benimsemiş olmaları da çok olasıdır. Bununla birlikte, 11. yüzyılın sonunda, Aziz Theodoros kültü, güçlü Bizans etkisi altında kalan bölgelerde baskın hale geldi.⁹⁴ Cheynet'ye göre bu gözlemler, genel olarak bir mühür üzerindeki ikonografik seçimin yalnızca mühür sahiplerinin bireysel tercihlerine, hatta mensup oldukları ailelerin tercihlerine bağlı olmadığını, özellikle komuta edecekleri askerlerin en sevdikleri azize bir ayrıcalık

vermekten çekinmeyen bazı komutanların başka etkilere de maruz kaldığını gösteriyor gibi görünmektedir. Bu konuda, Bizanslı komutanlar, koruyucu azizlerini sık sık mühürlerinin sağına yerleştiren piskoposlara nazaran aynı tavrı çok daha az sıklıkta sergilediler. Bu örnekler, generalleri sık sık adamlarıyla birleştiren manevi bağların gücünü de göstermektedir.⁹⁵

Birbirine yaklaşık 107 km. uzaklıktaki Sivas ile Tokat arasında bir yerde bulunduğunu tahmin ettiğimiz Tokat mührü, Aposachles'in Sebasteia *douxu* iken *nobelissimos* unvanı verilerek terfi ettirildiğini göstermektedir. Aposachles'in *magistros* unvanını taşıdığı mührünün üzerindeki Aziz Demetrios figürü, onun kariyerine bu azizin kültürünün güçlü olduğu Batı'da bir *strategos* olarak başladığını, kariyerinin sonraki safhalarında ise özellikle Sebasteia *douxu* olarak atandıktan sonra mühürlerindeki ikonografiye doğu ordusunda özellikle popüler olan Aziz Theodoros'u koruyucu azizi olarak eklediğini göstermektedir.

Mührün üzerinde garip bir konumda açılmış olan delikle ilgili olarak birkaç söz söylemek gerekirse; mührün bir madalyon olarak kullanılmak istenmesi durumunda tasvir edilen önyüzdeki kutsal figürler baş aşağı görüneceğinden ve arka yüzdeki yazıt tersten görüneceğinden mührün "amulet (Yun. φυλακτό, sahibine koruma sağladığına inanılan muska)" olarak kullanılmış olma ihtimali ortadan kalkmaktadır.⁹⁶ Bu durum, mührü bulan ve boynuna asarak taşıyan kişinin okuma yazma bilmediğini düşündürmektedir. Bir diğer olasılık ise Zacos koleksiyonundaki bir mührüde öne sürülen teoriye uygun olarak mührün eşlik ettiği belgenin alıcısının mührün bağlı olduğu kordonu kestikten sonra, onu tekrar belgeye bağlamak istediğinde daha iyi bir yol bulamadığında bir delik açmaktan başka bir yol bulamadığı yönündedir.⁹⁷

Aposachles, Atom ve Konstantinos Senachereim⁹⁸ kardeşlerin mühürleri birbirine çok benzer olduğundan aynı elden çıkmış gibi görünmektedir. Ailenin bilinen diğer üyelerinden bahsetmek gerekirse, yine sigillografik verilere göre, İoannes Senachereim'in bir

⁹¹ Aleksandros Kabasilas'ın Foff koleksiyonunda henüz yayınlanmamış iki adet mührü (no. 2025 ve no. 3109) bulunmaktadır. Kötü durumdaki bu iki mührüdeki yazıt ancak yan yana getirildiğinde okunabilmektedir. Bkz. Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 146, not. 42. Dumbarton Oaks koleksiyonunda bu şahsa ait (birbirine benzer) iki mühür bulunmaktadır. Bkz. Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; "Alexander Kabasilas, nobellissimos (11th c., 2nd half)" Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.705>, ve Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; "Alexander Kabasilas, nobellissimos (11th c., 2nd half)" Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020; <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.3098> [Erişim tarihi: 27.03.2021].

⁹² Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 147.

⁹³ Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 146.

⁹⁴ Konstantinopolis'in Sphorakios (Vefa) semtinde Aziz Theodoros'a adanan ünlü kilise bu kültürün başkente de yayıldığını göstermektedir. Bkz. Raymond Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, 1ere partie. *La siège de Constantinople et la patriarchat œcuménique. III. Les églises et les monastères*. 2nd edition, Institut français d'études byzantines, Paris, 1962, 152-153; Cheynet, bu kültürün dışında imparatorluk geneline de yayıldığı için mühründe Aziz Theodoros figürüne yer veren bir 11. yüzyıl Bizans askerinin doğu sınırına bağlı olmadığına da dikkat çekmektedir. Bkz. Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 147, not. 46.

⁹⁵ Cheynet, "La Culte de St. Theodore", s. 148, not. 47.

⁹⁶ Literatürde "amulet pendants" olarak tanımlanan ve bu amaçla kullanılan Bizans kurşun mühürlerine örnek olarak bkz. John A. Cotsonis, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*,

Anonymous, with Bilateral Religious Imagery, C: 7, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 2020, no. 1.1 (BZS.1955.1.1760), no. 1.3 (), no. 15.25 ve no. 16.19; Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals "Anonymous (6th-7th c.)", <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.1760/view> Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020, [Erişim Tarihi 30.03.2021]; Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals "Anonymous (11th c.)", <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.2356/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020, [Erişim Tarihi 30.03.2021]; Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals "Anonymous (11th c., 2nd half)", <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.3647/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020, [Erişim Tarihi 30.03.2021]; Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals "Anonymous (11th c., 2nd half)", <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.1812/view>, Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020, [Erişim Tarihi 30.03.2021]; Ayrıca bkz. Olga Karagiorgou, "Περὶ ἀλφαριθμητισμοῦ, ἀιρέσεων, εἰκονογραφίας καὶ πολιτικῶν φιλοδοξίων στὰ μολυβδόβουλλα τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη (περίτου 1001/2-1081)", *Byzantina Symmeikta*, C: 18 (2008), figür 5.3 (yan yana iki delikli). Nikephoros Botaneiates, proto-proedros ve Peloponnessos ve Hellas douxu. Özel koleksiyon [Münz Zentrum (Auction 94) (13-15. 05. 1998), no. 942].

⁹⁷ Benzer örnekler için bkz. George Zacos-Alexander Vegler, *Byzantine Lead Seals*, C: 1, J. J. Augustin, Basel, 1972, no. 51a-b, s. 46.

⁹⁸ Bkz. dipnot 108.

kızı ya da ailenin uzun süre önce imparatorluğa intisap eden bir Ermeni ile evlenen bir kızı vardı. 11. yüzyıla ait bir mühür, bu kadının hem annesinin (Senachereim) hem de babasının aile ismini (Kourtikios) taşıyan bir çocuk dünyaya getirmiş olabileceğini göstermektedir.⁹⁹ Harvard Art Museums'a bağlı Arthur M. Sackler Museum koleksiyonunda bulunan ve ailenin kadın üyelerinden Zoe Senacherina'ya ait (12. yüzyılın başlarına tarihlenen) bir mühür bulunmaktadır.¹⁰⁰ Bulgaristan'da özel bir koleksiyonda bulunan (1060 ila 1090 yılları arasına tarihlenen) ve ailenin kurucusu İoannes Senachereim ile aynı adı taşıyan bir şahsa ait bir mühür daha mevcuttur.¹⁰¹ Söz konusu sigillografik materyal, ailenin 11. yüzyıl sonu ile 12. yüzyıl başında varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Valentina Sandrovskaja, ayrıca Senachereim ailesinin kurucu atası İoannes Senachereim'in çağdaşı olan ve Bizans ordusunda *strategos* olarak hizmet ettiği anlaşılan Sebatas adlı şahsa ait bir mühür yayınladı.¹⁰²

Aile mensuplarına ait mühürlerde eski Vaspourakan kralı Senachereim Artzouni/Arkrouni'nin ilk ismi, yabancı soydan gelen birçok Bizanslı ailenin izlediği geleneğe uygun olarak babadan oğula geçen bir aile ismi olarak kullanıldı.¹⁰³ İlginç olan nokta, üçüncü ve sonraki nesilde karışıklığı önlemek için Senachereim isminin aile ismi olarak sülalenin sadece bir kolunda devam etmiş olmasıdır. İmparatorlukta çok yaygın olduğu üzere, babalarının ilk ismini tekrar kullanamayan Konstantinos'un çocukları, Senachereim ismine aile ismi olarak sahip çıktılar. Diğer yandan Bizans sosyetesindeki yabancı soydan gelen ailelerin izlediği geleneğe uygun olarak,¹⁰⁴

Senachereim'in bir diğer oğlu olan Atom'un soyundan gelenler de babalarının ilk ismini aile ismi (Atouemes) olarak kabul ettiler. Aposachles, çocuksuz öldüğünden onun nesli devam etmedi. Bir diğer ilginç nokta, eski Vaspourakan kralı İoannes Senachereim'in aile ismi olan Artzouni /Arkrouni isminin görmezden gelinerek kullanılmamasıdır.¹⁰⁵

Aposachles'in kaç yıl Sebasteia'nın idarecisi olduğu ya da ölüm tarihi bilinmemektedir. Urfalı Mateos'un anlatısına bakılırsa, Anion'un eski kralı II. Kakikios öldürüldüğünde (1079/1080) Atom ve Aposachles kardeşler hâlâ hayattaydı.¹⁰⁶ Senachereim ailesi, Türklerin Malazgirt Savaşı'ndan sonraki batı yönünde devam eden Selçuklu fetihleri sırasında kesin olarak bilinmeyen bir tarihte Sebasteia'daki statüsünü kaybetti. Bu olay, Sebasteia ile çevresinin ve daha geniş anlamda Kapadokya'nın [Neocaesarea (Niksar) – Caesarea (Kayseri)] Danişmend Gazi tarafından fethedildiği 1075-1085 yılları arasında gerçekleşmiş olmalıdır.¹⁰⁷

Senachereim ailesi gibi aristokratik aileler, Türk ordularının Sebasteia'ya karşı ilerleyişi karşısında tutunamadı. Sigillografik materyalin de kanıtlaştığı üzere, bu aileler, 11. yüzyılın sonundan önce Bizans İmparatorluğu'nun batı bölgelerine yerleştirildiler. İoannes Senachereim'in en küçük oğlu Konstantinos'a ait iki mührün Bulgaristan'da bulunması, ailenin ilgisinin ve çıkarlarının 1071 sonrasında bilinmeyen bir tarihten itibaren batıya yönelmiş olduğunu kanıtlar. 11. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenen bu mühürler sayesinde Konstantinos'un *proedros* unvanını taşıdığını öğrenmekteyiz.¹⁰⁸ Amerikan Nüvizmatik Cemiyeti'nde (Newell

⁹⁹ (İstanbul Arkeoloji Müzeleri, no: 1198) Bkz. Cheynet, "Tziliapert-Sébastè", s. 222, not. 49.

¹⁰⁰ (Thomas Whittemore bağışı. 1951.31.5.2665) Vitalien Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*. C: V/2. *L'Église*, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1965, no. 1477 (11. yüzyılın sonuna tarihleniyor); Seibt, "The Sons", no. Fogg 2665.

¹⁰¹ Ivan Jordanov, *Corpus*, C: 2, no. 647; Ivan Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, C: 3/2, *Text and Illustrations*, Bulgarian Academy of Science, National Institute of Archaeology with Museum, Sofia, 2009, no. 2036; Ayrıca bkz. Alexandra Wassiliou-Seibt, *Corpus der Byzantinischen Siegel Mit Metrischen Legenden*. Teil 2: N – Sphragis, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2016, no. 1920.

¹⁰² (Hermitage Müzesi koleksiyonu, no. M-2213). Valentina S. Sandrovskaja, "Neisvestnyj pravitel Servii", *Anticnaja drevnost' i srednie veka*, C: 39 (2009), s. 209-218; Valentina S. Sandrovskaja, "Pečat's portretom Grigorija Prosvetitelja (Lusavorica) XI v", A. Ju. Dvornicenko (ed.), *Problemy social'noj istorii i kul'tury, Srednich Vekov i rannego Novogo vremeni*, C: 8 (2010), s. 144-160; Mühür hakkındaki değerlendirme için bkz. Seibt, "The Sons", s. 129-130.

¹⁰³ Jean Claude Cheynet, "Du prénom au patronyme: Les étrangers à Byzance (Xe-XIIe siècles)", *La société byzantine. L'apport des sceaux*, Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, Paris, no. 29.

¹⁰⁴ Savaşta esir düşerek ya da kendi istekleriyle Bizans imparatorlarının hizmetine girerek unvan ve makam sahibi olan yabancı kökenli atalarının ilk ismini "aile ismi" olarak benimseyen Bizanslı aristokratların varlığı bilinmektedir. Bunların arasında Norman, Bulgar ve Türk kökenli aileler de bulunmaktadır. Bizanslı tarihçi Niketas Choniates'e bakılırsa, daha İsaakios Komnenos (1057-1059) zamanında pek çok Türk Bizans ordusunda istihdam edilmeye başlandı. Anna Komnena'nın dedesi İoannes Komnenos zamanında Bizanslıların eline esir düştüğünden ve aynı yaşta olduğu (I.) Aleksios Komnenos ile birlikte büyütüldüğünden bahsettiği Tatikios (Tetik) buna iyi bir örnektir. Tatikios'tan bahseden ilk Bizanslı tarihçi Nikephoros Bryennios'tur. Bkz. Nicéphore Bryennios, *Histoire*, ed. Paul Gautier, Byzantion, Brüksel, 1975, s. 287-289; Anna Komnena, s. 126.16-127.20: "[ὁ Τάτικος (Tetik) οὐκ ἐλευθέρως μὲν ὦν τῆς ἐκ προγόνων· καὶ γὰρ ὁ πατὴρ αὐτοῦ Σαρακηνὸς ὦν ἐκ προνομίης περιήλθε τῷ πατρὸς ἐμῷ πάππῳ Ἰωάννῃ τῷ Κομνηνῷ (özgür olmayan bir aileden gelmiş bulunmasına rağmen, onun (Tatikios'un) babası, bir Sarakēnos (Türk) idi; baba tarafından dedem (olan) İoannes Komnenos'un eline düşmüştü)]." Atalarının ilk ismini aile adı

olarak benimseyen ve Bizans elit sınıfı içindeki yer alan Türk kökenli aileler için bkz. Rustam Shukourov, *Byzantine Turks (1204-1461)*, Brill, Leiden, 2016, s. 245, 277, not. 155, 368; Norman kökenden gelen Petraliphas, Rogerios (Raoul) - Rhalles gibi Bizanslı aristokratik aileler için ayrıca bkz. Anna Komnena, s. 48.30, 48-50; 395.63-65; *Nicetae Choniatae Historia*, ed. Ioannes A. van Dieten, Walter de Gruyter, Berlin, 1975, s. 83.81-82, 84.10-11, 451.71; Raymond Janin, "Les Francs au service des Byzantins," *Revue des Etudes Byzantines*, C: 157 (1930), s. 61-72, özellikle 68, 70, not. 4 ve 7; Mihail D. Sturdza, *Dictionnaire Historique et Généalogique des Grandes Familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, 2e ed., s. Chez l'auteur, Paris 1999, s. 383; Antonio Carile, "Partitio terrarum imperii Romaniae" *Studi Veneziani*, C: 7 (1965), s. 219; Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεραρολογίας Σταχυολογίας*, C: 2, Harrasowitz, St. Petersburg-Leipzig, 1894, s. 367; Lucien Stiernon, "Notes de titulature et de prosopographie byzantines. A propos de trois membres de la famille Rogerios (XIIe siècle)", *Revue des études byzantines*, C: 22 (1964), s. 195-196.

¹⁰⁵ Cheynet, "Tziliapert-Sébastè", s. 225.

¹⁰⁶ Urfalı Mateos, s. 145. Ani kralı Gagik, Bizans mühürlerinde Anionlu Kakikios (Κακίκιος Ἀνιώτης) olarak anılmaktadır. Bkz. Werner Seibt, "Gagik II", s. 159-168; Cheynet – Theodoridis, *Sceaux*, no. 6-7; Seibt, "The Sons", s. 122.

¹⁰⁷ *Le Geste de Melik Danişmend. Étude critique du Danişmendnâme. Introduction et traduction*, ed. Irène Mélikoff, C: 1, Adrien Maisonneuve, Paris, 1960, s. 71-72, 104-105; Ayrıca bkz. Ἀλέξιος Σαββίδης, *Οἱ Τοῦρκοι καὶ Βυζάντιο*. Α'. *Προ-Οθωμανικά φύλα στὴν Ἀσία καὶ στὰ Βαλκάνια*, Atina, 1996, s. 136-138. Danişmendliler için bkz. Joseph Laurent, "Danichmendites, Sur les emirs Danichmendites jusqu'en 1104", *Mélanges offerts à M. Nicolaus Iorga*, J. Gamber, Paris, 1933, s. 499-500; Mükrim H. Yinanç, *Türkiye Tarihi. Selçuklular Devri. 1. Anadolu'nun Fethi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1944, s. 89-90; Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey. A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History*, c. 1071-1330, Sidgwick and Jackson, Londra, 1968 (reprint *La Turquie pré-ottomane*, Divit, Paris, 1988), s. 82-86, 89-106; Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, C: 1, Kir. M. Pázmány Péter tudományegyetemi görög filológiai intézet, Budapest, 1942, s. 310, C: 2, Akademia Verlag, Berlin, Berlin, 1958, s. 298; Irène Mélikoff, "Danişmendids", *Encyclopedia of Islam*, C: 2, 2nd edition (1991), s. 110-111.

¹⁰⁸ Dumbarton Oaks koleksiyonunda (BSZ1955.1.3294) bulunan ve Konstantinos'un *proedros* unvanıyla anıldığı mührün iki kopyası

koleksiyonu, no. 15847) bulunan bir başka mühür, Konstantinos'un *kouropalates* onursal unvanı ve *doux* makam unvanı verilerek terfi ettirildiğini¹⁰⁹ göstermektedir.

Senachereim ve Atouemes aileleri, Komnenos Hanedanı devrinde (1081-1185) Bizans aristokrasisindeki varlıklarını sürdürdü. Senachereim ailesi mensuplarının izi Palaiologos Hanedanı (1258-1453) dönemine kadar sürülebilmektedir. Michael Atouemes (*sebastos* unvanıyla) ve Nikephoros Atouemes'in yazılı kaynaklara yansımaları isimlerini bu döneme ait mühürleri sayesinde öğrenebiliyoruz.¹¹⁰ Theodoros Senachereim'in İmparator I. Aleksios Komnenos'un (1081-1118) yakın arkadaşı (*oikeios*) olması ailesinin hanedan nezdindeki saygınlığını koruduğunu göstermektedir. Bu bilgi, Theodoros Senachereim'in imparator tarafından Athos Dağı'ndaki (Aynaroz) Ksenophon manastırının onarımını denetlemek için gönderildiğinden bahseden Mayıs 1089 tarihli bir belgeden gelmektedir.¹¹¹ Ayrıca bu şahsa ait olduğu düşünülen iki mühür de bulunmuştur.¹¹² Ailenin adını taşıyan (rahibe Senacherina'nınki ile birlikte) bir mühür,¹¹³ günümüze kadar ulaşmıştır. Bulgaristan metropoliti Theophylaktos'un Korfu metropolitine yazdığı bir mektupta ilk adını yazmayıp sadece aile ismini verdiği (Senachereim) bir yetkili¹¹⁴ ve Theodoros adını taşıyan bir başkası İmparator I. Aleksios Komnenos'un yakın çevresindeki kişilerin arasında görünmektedir.¹¹⁵ Bu şahıslar, yeni mühürler keşfedilinceye kadar ailenin prosopografik listesine ekleyebildiğimiz son mensuplardır.

Sonuç

Giresun Müzesi'nde Aposachles'in *kouropalates* unvanıyla, Tokat Müzesinde ise terfi ettikten sonraki döneme ait *nobilissimos* unvanıyla anıldığı iki mühür İoannes Skylitzes ve Urfalı Mateos gibi Ortaçağ tarihçilerinin bu Ermeni prensinin Bizans idaresiyle inşili

çıkışlı bir seyir izleyen ilişkileri olduğu yönündeki anlatılarına rağmen Sebasteia Themasındaki idarecilik konumunu koruduğunu göstermektedir. Aposachles'in Giresun ile Sivas arasında bulunduğunu tahmin ettiğimiz *kouropalates* mührüne dayanarak ona bu unvanın X. Konstantinos Doukas ya da VII. Michael Doukas döneminde verildiğini varsayıyoruz. Birbirine yakın coğrafyalardaki Tokat ile Sivas arasında bulunduğunu tahmin ettiğimiz *nobilissimos* mührünü ise III. Nikephoros Botaneiates ya da I. Aleksios Komnenos dönemlerinde kullandığını düşünüyoruz. Aposachles ile kardeşlerinin Sebasteia Theması'nda idarecilik yaptığı dönemde bu görevde bulunmuş *doux*lara ait mühürlerin henüz ele geçmemiş olması dolayısıyla bu iki mühür, Bizans idaresinin Aposachles'i saf dışı bırakmayıp aksine onu daha yüksek unvanlarla onurlandırarak themanın *douxu* konumunda bıraktığını kanıtlamaktadır. Ayrıca, Bizans imparatorlarının Aposachles'in şahsında Ermeni prenslerine disiplinsizliğiyle ünlü Ermeni ahaliyi zapt u rapt altına alma ve önlenemeyen Türk ilerleyişi karşısında bölge üzerindeki egemenliğini sağlamlaştırma konusunda ne kadar büyük bir önem atfettiğini göstermektedir.

Terimler Sözlüğü

Domestikos tōn scholōn (δομέστικός τῶν σχολῶν), saray muhafız alayının komutanı ve imparatorun yokluğunda tüm ordunun komutanı idi. 10. yüzyıldan itibaren iki domestikos tōn scholōn bulunuyordu. İlk imparatorluğun Doğu (Ανατολής), ikincisi Batı (Δύσεως) kısmındaki ordusunun komutanı idi. Topoteretes ve komes domestikosun astı olan komutanlardı. İkinci tip domestikos ise komesin astı olan bir görevliydi. 11.-12. yüzyıllarda megas domestikos (μέγας δομέστικός), domestikos ton scholonun yerini aldı. 14. yüzyılda sarayda verilen ziyafetlerde imparatora hizmetten sorumlu görevlilere bağışlanan onursal bir unvana dönüştürüldü.¹¹⁶

Doux (δοῦξ), 10. yüzyılın ilk yarısına dek *domestikos tōn scholōn* (δομέστικός τῶν σχολῶν) gibi yüksek rütbeli subaylara verilen bir unvandı. Daha sonraki dönemlerde imparatorluğun profesyonel

Bulgaristan'da bulundu ve Jordanov tarafından yayımlandı. Bkz. Ivan Jordanov, "Pecati na vizantiiski sanovnici ot armenski proizchod, namerini v Bulgaria [Ermeni Kökenli Bizanslı Onursal Unvan Sahiplerine Ait (Bulgaristan'da Ele Geçen) Mühürler]," *Antičnaja drevost'i srednie veka*, C: 31 (2000), s. 150; Cheynet, "Tziliapert-Sébastien", s. 222, not. 43, s. 225-226.¹⁰⁹ İki mühür için bkz. Cheynet, "Tziliapert-Sébastien", s. 223. Ayrıca bkz. Jordanov, "Pecati", s. 150; Jordanov, *Corpus*, C: 2, no. 648 ve 649, s. 372 (özel koleksiyon). Dédéyan, Konstantinos Senachereim'e (Ermeni kaynaklarında Konstandin) Konstantinopolis'te *vestes* unvanının verildiğini ileri sürmektedir. Bkz. Dédéyan, "Immigration," s. 66-67. Ancak Konstantinos'tan «vest» (vestēs) olarak bahseden Ermeni kaynakları dışında bildiğimiz hiçbir yazılı kaynakta böyle bir bilgi yoktur. Garsoïan, Konstantinos'tan *Monembasia Kroniğinde* vestes olarak bahsedildiğini iddia ediyor ki bu doğru değildir. Görünen odur ki yine de Konstantinos'a yukarıda bahsi geçen *proedros*, *kuropalates* unvanların önce daha düşük seviyedeki «vestes» unvanı verilmişti. En büyük ağabeyi David (Δαυίδ) e çok daha önceden *magistros* ve sonra *vestes* unvanları verilmişti. Bkz. Cheynet, "Tziliapert-Sébastien", s. 223, not. 702; Λεβενιώτης, *Πολιτική κατάρρευση*, s. 137, not. 702; Seibt, "The Sons", s. 121.

¹¹⁰ Michael Atouemes mührü için bkz. Seibt – Zarnitz, *Kunstwerk*, no. 3.2.8; Cheynet – Theodoridis, no. 24; Yine *sebastos* unvanıyla anılan Nikephoros Atouemes için bkz. Cheynet – Theodoridis, *Sceaux*, no. 25; Aynı adı ve unvanı taşıyan başka bir aile üyesine ait mühür için bkz. Seibt, *Bleisiegel*, no. 174. Cheynet – Theodorides, bir mühürde (1c, no. 23) *sebastos* ve *koiastor* unvanıyla anılan Michael'in aile adının Atouemes değil Atzymes olarak okunması gerektiğini, söz konusu şahsın Atouemes ailesiyle bir ilişkisinin olmadığını öne sürmektedir. Bkz. Jean Claude Cheynet - Dimitri Theodoridis, *Sceaux*, no. 23 ve 25. Seibt ise, bu görüşe karşı çıkarak mühürdeki aile isminin Atouemes olarak okunması gerektiğini savunmaktadır. Bkz. Seibt, "The Sons", s. 122, not. 14; Başka bir Nikephoros Atouemes mührü için bkz. Seibt, *Bleisiegel*, no. 174.

¹¹¹ *Actes de Xenophon (Archives de l'Athos XV)*, ed. Denise Papachryssanthou, Paris 1986, no. 1 (1089), 71.66 ve 75. 11. yüzyıl sonu. Bu 11. yüzyılın sonları.

Senacherim, Ochrid başpiskoposu Theophylaktos'un ykl. 1094/5 yılında şikâyetçi olduğu üst düzey mali bir görevli de olabilir. Bkz. Ochrid başpiskoposu Theophylaktos, *Theophylact of Ochrid: Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*, ed. Margreth Mullett, Aldershot 1997, mektup no. 77, s. 130). Bu ailenin başka bir üyesi olan Aposachles Senacherim'in *kouropalates* unvanını taşıdığı mührü günümüze kadar ulaştı: (*The George Zacos Collection of Byzantine Lead Seals 2 Auction 135 Spink Catalogue*, (25 May 1999), no. 121). Cheynet, bu mührün II. Basileios döneminde Bizans'a göç eden Senacherim'in oğullarından Aposachles'e ait olduğunu ileri sürdü. Bkz. Jean Claude Cheynet, "La patricienne à ceinture une femme de qualité, dans Au cloître et dans le monde. Femmes, hommes et sociétés (ixe-xve siècle)", *Mélanges en l'honneur de Paulette l'Hermite-Leclercq* (éd. Patrick Henriet – Anne Marie Legras), Paris 2000, s. 182; Holmes, *Basil II*, s. 210, not. 93.

¹¹² Atina Nüvizmatik Müzesi, mühür no. 690. Bkz. Christos Stavrakos, *Bleisiegel*, no. 248; Ayrıca bkz. Alexandra Kyriaki Wassiliou Seibt, *Corpus*, C: 1, no. 894. Yakın tarihte Bulgaristan'da ele geçen [şu anda Moskova'da özel bir koleksiyonda (M-808) bulunan] ve Theodoros Senachereim'in 1080–1090 yılları arasına tarihlenen ve *proedros* unvanıyla görüldüğü mühür için bkz. Nikolay A. Alekseienko - Valeriy P. Stepanenko "Senachereim in Byzance: New Seals of Theodoros Senachereim from Bulgaria," *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4. Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya [Science Journal of Volgograd State University. History. Area Studies. International Relations]*, C: 25 (2020), no. 6, s. 142-149.

¹¹³ Laurent, *Corpus*, C: V/2, no. 1477 (11.-12. yüzyıla tarihleniyor); Cheynet, "Tziliapert-Sébastien", s. 225, not. 52.

¹¹⁴ *Theophylacti Achridensis epistulae, introduction, texte, traduction et notes* par Paul Gautier, Selanik, 1986, mektup no. 77.1.22. Ayrıca bkz. Cheynet, "Tziliapert-Sébastien", s. 225, not. 53.

¹¹⁵ *Actes de Xenophon*, Acte no. 1 (1089), 71.66 ve 75; Cheynet, "Tziliapert-Sébastien", s. 225, not. 54.

¹¹⁶ Oikonomides, *Listes*, s. 321-330; *ODB*, C: 1, s. 1329-1330.

birliklerine (*tagma*) komutanı olan *strategosun* (general) astı olan sınır birlikleri komutanına verilen bir unvana dönüştü. 11. yüzyıla gelindiğinde *doux strategosun* yerini aldığından önemi arttı. *Topoteretes* unvanını taşıyan ve astı konumunda bir subay yardımcısıydı. *Doux*'un astı *topoterētēs* (τοποτηρητής) unvanını taşıyan komutan idi.¹¹⁷

Katepanos (κατεπάνος), X.-XI. yüzyıllarda ordudaki yüksek rütbeli komutanlara verilen unvandı. Derece olarak *strategos* ve *doux*'lara eşitti. İtalya'daki Bizans arazisinde askerî bölgelerin komutanları bu unvanla anılırdı. Antiochia bölgesinin komutanı *katepanos* unvanını taşıyordu. *Katepanos*'un astı *stratēgos* ve *doux* gibi *topoteretes* idi.¹¹⁸

Kouropalatēs (κουροπαλάτης) (çğ. *κουροπαλάται*), Roma imparatorluk çağında sarayın bakım ve yönetiminden sorumlu memurların (*cura palatii*) devamıdır. Protokolde ikincil derecedeki *spectabilis* ya da nadiren de *nobilis* unvanını taşıyorlardı. I. Justinianos (527-565), yeğeni (II.) Justinianos'u bu göreve atadığında *kouropalates* unvanı önem kazandı. 9.-10. yüzyıllarda bir göreve karşılık gelmeyen en yüksek onursal unvanlardan birine dönüştü. Hiyerarşideki konumu imparatorların en yakın akrabalarına verilen *caesar* ve *nobelissimos* unvanlarından sonra idi. 10. yüzyılda İmparator II. Nikephoros Phokas'ın (963-969) kardeşi Leon'a bu unvanı vermesi, önemini koruduğunun göstergesidir. 11. yüzyılda Katakalon Kekaumenos gibi hanedandan olmayan önemli generallere bahşedildi. Komnenoslar döneminde önemini yitirdi. 9. yüzyıla ait protokol kitabı Philotheos Kletorologionu'nda unvana layık görülen kişilere nişanesi olarak kırmızı *chiton* (tunik), *khimation* (pelerin) ve *zoste* (kemer) verilirdi. Aynı yüzyıl başında hanedan mensuplarına bahşedilince nişanesi erguvan rengine döndü. 11. yüzyılın sonunda önemsizleşince rengi yeşile döndü. *Kouropalates*, 11. yüzyılda Ermeni ve Gürcü kralları gibi yabancılara da verildi.¹¹⁹ Stratos, 7. yüzyılda İmparator Herakleios (602-641)'un bu unvanı Ermeni prenslere verdiği, İberia (Gürcistan) çok kısa süre Bizans idaresinde kaldığından Gürcü prense böyle bir unvanın verilmiş olamayacağını ortaya koyarak Guiland'ın yanlışını düzeltti.¹²⁰

Krites (κριτής) (çğ. *κρίται*), hâkim. Bizans başkentindeki yüksek mahkemeler, *eparchos* (ἐπαρχος), *quaestor epi tōn deeseōn* (κοιμιστωρ ἐπὶ τῶν δεήσεων) gibi görevlilerin idaresi altındaydı. Ancak, bu görevliler hukukçu olmadıklarından duruşmalar esasında *kritēs*ler'in görüşlerini alırlardı. 10.-11. yüzyıllarda *kritēs*lerin eyaletlerde yöneticilik sorumluluklarının da olduğu görülüyor. 10. yüzyılda yüksek mahkemelerin başı olarak hipodromda görev yapan *krites tou velou* (κριτής τοῦ βήλου) ve *kritēs tou hippodromou* (κριτής τοῦ ἵπποδρόμου) gibi memurlar yaratıldı.¹²¹

Magistros (μάγιστρος), Geç Antik Çağ Roma İmparatorluğu devrindeki *magister officiorum* (Ofislerin Amiri) unvanının Yunanca karşılığıdır. İmparatorun danışmanlığını yapan şahıslara verilen çok

yüksek dereceli bir unvandı. 7.-8. yüzyıllarda aynı unvanı taşıyan ve sorumlulukları olan bir ya da iki *magistros* bulunuyordu. 9. yüzyılda belli bir makama tekabül etmeyen ve hadım olmayan şahıslara bahşedilen onursal bir unvana dönüştü. 9. yüzyılda protokolde beşinci sırada yer alan bu unvanın sahiplerinin sayısının 11. yüzyılda yirmi dörde yükselmesi öneminin zamanla azaldığının bir göstergesidir. *Magistros* mevkiindeki şahısların eşleri *magistrissa* (μαγίστρισα) unvanını taşırlardı. 12. yüzyıldan sonra tedavülden kaldırıldı.¹²²

Nobelissimos (νοβελίσσιμος), 9. yüzyıl Bizans bürokrasisine dair en detaylı listeleri içeren Philotheos'un Kletorologionu'na göre protokolde *caesar* (καίσαρ) ile *kouropalates* (κουροπαλάτης) arasında yer alır. 9. yüzyıl tarihçisi Theophanes, *nobelissimos* unvanı olan şahısların kostümünü altın bir pelerin (*chlaina*) ve taç (*stephani*) olarak tanımlar.¹²³ Daha sonraki kaynaklar taçtan bahsetmez. 10. yüzyılda İmparator VII. Konstantinos'un devrinde derlenen *De Ceremoniis* ona yeşil veya kırmızı bir pelerin atfeder.¹²⁴ *Nobelissimos*, 11. yüzyılın ortalarına kadar, sadece hanedan üyelerine verilen onursal bir unvandı. Ancak aynı yüzyılın sonundan itibaren en üst düzey subaylara da verilmeye başlandı. Tahta çıkışından önce bu unvanla onurlandırılan İmparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118) bunların ilkiydi. 12. yüzyıldan itibaren bu unvanı taşıyanların sayılarındaki artış eski önemini kaybettiğini göstermektedir. Bu yüzden *protonobelissimos* unvanı icat edilmiştir.¹²⁵ *Protonobelissimos* (πρωτονοβελίσσιμος), Bizans hiyerarşisinde *nobelissimos* unvanının hemen üstünde yer alan unvandı. 11. yüzyılın sonlarında Komnenos Hanedanı döneminde yaratılmış, en üstün derecesi hanedandan olmayanlara da verilmiştir.

Deisis (δέσις) (Lat. *ōrāns*), bir figürün genellikle ayakta, dirsekler bedenini iki yanına bitişik ve elleri yana doğru uzanmış ve yukarıda (el ayası görünecek şekilde) açık şekilde dua etme ya da Tanrı'ya yakarma duruşunu ifade etmek için kullanılmaktadır. 3. yüzyıla ait pagan ve Hristiyanlara ait sarkophagos (lahit) ve katakombalarda sıklıkla kullanılması erken devir Hristiyan sanatında çokça tercih edildiğini göstermektedir.¹²⁶

Patrikios (πατρίκιος), (Latince *patricius*), eski Roma devrinde aristokrat sınıfa mensup olanlara mahsus bir tabirdi. İmparator I. Konstantinos'un unvan haline getirdiği *patrikios*, I. Justinianos (527-565) devrinde *illustres* sınıfa mensup kişilere veriliyordu. 8.-10. yüzyıllar arasında *stratēgos* ve eyalet valisi statüsündekilerce kullanıldı. 9. yüzyıl protokol kitaplarında on ikinci sırada anılan bir unvandı ve sembolü fildişi levhaların arasına konmuş bir el yazması idi. *Patrikios* sınıfının üyeleri en yüksek seviyedeki senatörlerdi. *Patrikios* onursal unvanına mühürlerde sıklıkla rastlanır. Bu unvana sahip kişilerin eşlerine *patrikia* denirdi. 10.-11. yüzyıllarda protokolde on yedinci sıraya gerileyen *patrikios* unvanı önem kaybetmeye devam ettiği 12. yüzyıldan itibaren tamamen ortadan kalkmış görülüyor.¹²⁷

¹¹⁷ Oikonomides, *Listes*, s. 344; Jean Claude Cheynet, "Du stratège au duc" *Travaux et Mémoires*, C: 9 (1985), s. 181-194; *ODB*, C: 1, s. 659. *Topoteretes* için ayrıca bkz. *ODB*, C: 3, s. 2093.

¹¹⁸ Oikonomides, *Listes*, s. 344; Cheynet, "Du stratège au duc", s. 186-187.

¹¹⁹ John B. Bury, *The imperial administrative system in the ninth century, with a revised text of Kletorologion of Philotheos*, London, 1911, s. 21, 33-35; Rodolphe Guiland, "Patrices du regne de Basile II", *Titres et fonctions de l'empire byzantin*, Variorum, Londra, 1976, s. 83, 91, 92, 94, 98.

¹²⁰ Ανδρέας Ν. Στράτος, «Κουροπαλάται κατά τον Ζ' αιώνα, Βυζαντινά, C: 5 (1973), s. 51-56; Ernest Stein, *Histoire du Bas-Empire. De la disparition de l'empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565)*, C: 2, Desclée de Brouwer, Paris – Brüksel – Amsterdam, 1949-1959, s. 739-746; *ODB*, C: 2, s. 1157.

¹²¹ Bury, *Administrative system*, s. 69-78; Oikonomides, *Listes*, s. 319, 322. Themalarda 10. yüzyılın ikinci yarısı/sonundan itibaren eyaletlerin sivil idarecileri olarak görev yapan hâkimler ya da *praetorlar* (*kritai/praetores*) hakkında bkz. Hélène Glykatzı – Ahrweiler, "Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IX-XIème siècles", *Bulletin de Correspondance*

Hellénique, C: 84/1 (1960), s. 51, 52, 67-68, 88, 90; Μάρθα Γρηγορίου – Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από τον 10ο αιώνα κ.ε.*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1985, s. 73-75; *Kritēs* ve *praetor* unvanlı memurlar görev ve yetkileri bakımından birbirlerine eşitti. Bkz. Glykatzı – Ahrweiler, "Recherches", s. 75-76; Andreas Gkoutzioukostas, "Judges of the Velum and Judges of the hippodrome in Thessalonike (11th c.)", *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, C: 20 (2010), 67, 78-79. *ODB*, C: 2, s. 1078.

¹²² Bury, *Administrative system*, s. 32-33, 46; Oikonomides, *Listes*, s. 294; *ODB*, C: 2, s. 1267.

¹²³ Theophanes, s. 444.5-6; 450.1-3, 450.19.

¹²⁴ Oikonomides, *Listes*, s. 97, not. 51.

¹²⁵ Bury, *Administrative system*, s. 35; Oikonomides, *Listes*, s. 97; *ODB*, C: 3, s. 1489.

¹²⁶ *ODB*, C: 3, s. 1531.

¹²⁷ Oikonomides, *Listes*, s. 92, 294, 295; *ODB*, c. 3, s. 1600; Cheynet - Morrison - Seibt, *Seyrig*, s. 13.

Proedros (πρόεδρος), ileri gelen, başta olan anlamına gelen bir unvan. 10. yüzyılda imparator Nikephoros Phokas tarafından ihdas edildi. Başlarda sadece saraydaki hadımlara verilen çok yüksek derecede bir unvandı. Senato başkanı da bu unvanı taşırdı. 11. yüzyılda ise hadım saray dışındaki yüksek rütbeli subaylara, sivil bürokratlara, kilisenin üst düzey görevlilerine kişilere de verilmeye başlandı. 12. yüzyıldan itibaren ortadan kalktı.¹²⁸

Sebastos (σεβαστός) (lat. *augustus*), saygıdeğer, saygın anlamlarına gelen Erken Bizans Dönemi'nde sadece imparatorlar tarafından kullanılan bir unvandı. Tahta çıkmadan önce I. Aleksios Komnenos ve ağabeyi İsaakios Komnenos da bu unvanı taşıdılar. *Sebastos* unvanı, Komnenos Hanedanı döneminde aile üyelerine, aileye yakın aristokratlara ve bazen de yabancı prenslere verildi. I. Aleksios Komnenos, ağabeyi için *sebastokrator* unvanını yarattı. 12. yüzyıla gelindiğinde unvanın sahiplerinin sayısı iyice arttığından değer kaybetti ve bu yüzden *panhypersebastos* ve *protosebastos* gibi yeni unvanlar türetilti.¹²⁹

Spatharios (σπαθάριος), 'kılıç tutan' anlamına gelmektedir. *Protospatharios*, 'spathariosların başı', yazılı kaynaklara ilk kez 718 yılında yansıyan ve 12. yüzyıla kadar kullanılmaya devam eden onursal bir unvandır. 9. yüzyılda önem bakımından Bizans protokolünde on birinci sırada yer alıyordu. Bu unvanın bahsedildiği şahıslara unvan sembolü olarak mücevherlerle süslenmiş altın bir yaka ve kılıç verildi. Hadım olanlara ise beyaz renkte bir *chiton* (dizlere kadar inen bir tunik) ve kenarları altın işlemeli *chlamys* (omuzda bir broşla tutturulan pelerin) verildi. Bizans mühürlerinde en sıklıkla rastlanan bu unvan 10. yüzyıla kadarki dönemde *stratēgos* (στρατηγός) adı verilen idarecilere verilen önem derecesi yüksek bir unvandı. 717-18 yıllarında *protospatharios* unvanlı Sergios adlı bir şahsa Sicilya *stratēgosu* olarak rastlıyoruz. 11. yüzyılda önemini kaybetmiştir. *Protospatharios* unvanını taşıyan kişiler, emperyal *spathariosların* (βασιλικοὶ σπαθάριοι) başı kabul edilirdi.¹³⁰

Strategos (στρατηγός), 7. yüzyılda İmparator Herakleios'un (610-641) thema sistemini kurmasıyla her bir thema arazisine yerleştirilen askeri birliklerin başına atanan generallere verilen unvandı. *Strategosun* görev yaptığı themanın aynı zamanda mülki âmiri olup olmadığı ya da bu durumun tam olarak ne zaman gerçekleştiği tarihçiler arasında tartışma konusu olmuştur. Thema sisteminin uzun döneme yayılan oluşum sürecinde 8. yüzyılın ikinci yarısında oluşturulan "*strategia*" kurumu askeri ve mülki idare birimine dönüşecek themaların öncülü olarak önemli rol üstlenmiştir. 9. yüzyılda thema birliklerinin komutanları statüsündeki *strategosların* listesi Uspensky Taktikonu'nda önem sırasına göre doğu ve batı themaları şeklinde sınıflandırılmaktadır. 10. yüzyılda büyük themalardan arazi parçaları koparılarak yeni küçük themaların

oluşturulması *stratēgosların* sayıca çoğalmasına ve bu mevkinin değer kaybederek önemsizleşmesine neden oldu. 10. yüzyılda *strategos* unvanı yerine *doux* unvanına bıraktı. Yetki ve statü bakımından farklı bir mahiyette olan *archestrategos* unvanı içinde var olmaya devam etti. Başkomutan anlamına gelen *archestrategos*, baş melek Mihail ile birlikte anılan unvan olmasının yanında VII. Michael Doukas'ın (1071-1078) dayısı ve yakın danışmanlarından İoannes Doukas tarafından Anadolu'da askeri seferlerde ordunun başına geçtiğinde kullanılmış bir unvandır.¹³¹

Strategos-autokrator (στρατηγός αυτοκράτωρ), Baş Melek Michaël, Aziz Michaël gibi, Bizans mühürlerinde sıkça kullanılan bir figürdür. Bizans dini metinlerinde Baş Melek Michaël, başkomutan anlamına gelen *archistrategos* (ἀρχιστράτηγος) tabiriyle anılır ve doğru inancın (*Orthodoxi*) koruyucusu olarak kabul edilirdi. Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi ve Hıristiyanlığın koruyucusu kabul edilen Bizans imparatorlarının da bu tabirle anılmış olması doğaldır. Bizans imparatorlarının ordunun başında seferlere katılması çok erken zamanlarda terkedilmiş gibi görünse de askeri bakımdan aciliyet arz eden durumlarda seferlere katıldıkları da bilinmektedir. '*Başkomutan-imparator*' anlamına gelen '*strategos-autokrator*' (στρατηγός-αυτοκράτωρ), 6. yüzyılda kullanılan bir tabirken, daha sonraki yüzyıllarda yeniden ortaya çıkacaktır.¹³² Bizanslı tarihçi Michael Attaleiates, Makedonya hanedanı hükümdarlarından II. Basileios'un (955-1025) devrinden bahsederken, imparatorun en yakın dostu Nikephoros Botaneiates'i (İmparator III. Nikephoros Botaneiates'in büyükbabası) yetenekli bir *archistrategos* (δεξιὸν ἀρχιστράτηγον) olarak anmıştır.¹³³ Bununla birlikte, *archistrategos*, askeri bir makam ya da rütbeye karşılık gelmeyen ve teknik olmayan onursal bir unvandı. *Archestrategos* ya da *protostrategos* (πρωτοστράτηγος) gibi tek nik olmayan ifadeler aynı anlama gelmekteydi.¹³⁴ Bizanslı tarihçiler Kedrenos ve Pers generali Meram'ı *protostrategos* unvanıyla niteleyen Theophanes'in kayıtları bunun kanıtıdır.¹³⁵ Nitekim ünlü Bizanslı filozof ve tarihçi Michael Psellos, İmparator IV. Romanos Diogenes'i (1068-1071), tarihçi Konstantinos Manasses de II. Nikephoros Phokas (963-969)'ı *protostrategos* unvanıyla anmaktadır.¹³⁶ Anna Komnena'nın babası I. Alexios Komnenos'a (1081-1118) atfettiği *Alexias* adlı eserde imparatorun neden *archistrategos* unvanıyla andığı bu açıklamalarla anlam kazanmaktadır.¹³⁷ Bizanslı komutanlara da benzer unvanlar verildiğini aktaran Anna Komnena'ya göre, '*archistrategos*' (ἀρχιστράτηγος - başkomutan) tabiri, *caesar* İoannes Dukas¹³⁸ tarafından da kullanılmıştır. İoannes Dukas, kardeşi İmparator X. Konstantinos'un (1059-1067) ölümünden I. Aleksios Komnenos'un (1081-1118) tahta çıkışına kadar sarayın en güçlü simalarından biri olmuştu. Trakya ve Bithynia'da geniş arazileri olan varlıklı bir kişi

¹²⁸ Oikonomides, *Listes*, s. 299; *ODB*, C: 3, s. 1727.

¹²⁹ Anna Komnena, s. 34.4-6, 192.68, 425.12, 395.59; 410.75; 423.42; 96.82, 96.86 ve 96.88; 415.47; 418.71; 419.93; 420.30; 422.5; 453.88; Stiermon, "Notes", s. 226-232; *ODB*, C: 3, s. 1862, 1863; Seibt, *Bleisiegel*, s. 311-318.

¹³⁰ Bury, *Administrative System*, s. 27; Oikonomides, *Listes*, s. 92, 102, 291, 297; *ODB*, C: 3, s. 1748.

¹³¹ Bury, *Administrative System*, s. 36, 39-41; Oikonomides, *Listes*, s. 344, 354; *Stratēgos* için bkz. *ODB*, C: 3, s. 1964-1965. Ayrıca thema sisteminin uzun soluklu oluşum sürecinde *strategia* kurumunun ortaya çıkışı ilgili olarak bkz. Constantine Zuckerman, "Learning from the Enemy and More", *Millennium-Jahrbuch*, C: 2 (2005), s. 127-134.

¹³² Helen Ahrweiler 1960, s. 52; Rodolphe Guillaud, *Recherches sur les institutions byzantines*, C: 1, Berlin-Amsterdam, 1967, s. 382-384; *ODB*, s. 1964.

¹³³ Michael Attaleiates, s. 167.10; Guillaud, *Recherches*, s. 384.

¹³⁴ Glykatzi - Ahrweiler, "Recherches", s. 36-52; *ODB*, C: 3, s. 1964.

¹³⁵ Georgios Cedrenus, *Σύνοψις Ἱστοριῶν* (*Compendium historiarum*), ed. I. Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (CSHB), Weber, Bonn,

1838, s. 789; Theophanes, s. 180.28; *Stratēgos* için bkz. Bury, *Administrative System*, s. 36, 39-41; *ODB*, C: 3, s. 1964.

¹³⁶ Michael Psellos, *Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance* (976-1077), C: 2, ed. E. Renault, Les Belles Lettres, Paris. 1926-1928, s. 162: '*πρωτοστράτηγον*'; Constantinos Manasses, *Σύνοψις Χρονική* (*Compendium Chronicum*), CSHB, ed. Immanuel Bekker, Bonn, 1837, s. 243; tarihi araştırmalar açısından bir diğer önemli kaynak grubu olan kurşun mühürlerde, Bizans dünyasında teknik bir anlamı olmayan başka tabirlerin de kullanıldığını gösteriyor. Schlumberger tarafından yayımlanan bir mühürün arka yüzündeki yazıt, *patrikos* onursal unvanına sahip bir generalini belli bir göreve karşılık gelmeyen *hyperstratēgos* sıfatıyla anmaktadır. Bkz. Schlumberger, *Sigillographie*, s. 364. Ancak aynı durum teknik bir anlam içeren *hypostrategos* (yardımcı general) için geçerli değildir. Bkz. *ODB*, C: 3, s. 1964.

¹³⁷ Anna Komnena, s. 24.95-96.

¹³⁸ İmparator X. Konstantinos Doukas'ın kardeşi olması İoannes'e sadece imparatorluk ailesinden şahıslara bahşedilen *Caesar* unvanını kazandırdı. Bkz. Alexander Canduci, *Triumph & Tragedy: The Rise and Fall of Rome's Immortal Emperors*, Pier 9, Sydney, 2010, s. 275.

olan İoannes Doukas, dönem tarihçisi Michael Psellos'un da dostuydu. Kaynaklar, genellikle onu ileri gelen bir saray mensubu olarak gösterse de, kariyerine generalliğe kadar yükseldiği orduda başladı.¹³⁹ Kardeşinin danışmanı ve destekçisi olarak kariyerine devam etti. İoannes, imparator kardeşinin ölümünden (1067) sonra, kendini yeğeni VII. Michael Doukas'ın haklarının doğal koruyucusu ilan etti.¹⁴⁰ *Caesar* unvanının saygınlığı ve ailesinin Senato üzerindeki etkisi, saray erkânının dul imparatoriçe Eudokia Makrembolitissa'nın IV. Romanos Diogenes ile evliliği hususundaki muhalefetinin başını çekmesinde rol oynadı.¹⁴¹ 1071 yılında Malazgirt savaşı sonrasında şartların değişmesine kadarki süreçte Bithynia'daki malikânesine çekilip saraydan uzak görünen ve imparatorun en amansız düşmanı olan İoannes, her fırsatta entrikalarına devam etti.¹⁴²

Taksiarches (ταξίαρχης) ya da *taxiarchos* ya da *chiliarches* (χιλίαρχης) (binbaşı), Bizans ordusundaki bir piyade alayının (taxiarchia veya chiliarchia) başındaki komutana verilen unvandı.¹⁴³

Vestarches (βεστάρχης), 10. yüzyılda yalnızca *patrikios* onursal unvanını taşıyan saraylı hadımlara, sonraları hadım olmayan yüksek mevkideki görevlilere de verilmeye başlanmış bir unvandır. Mühürler üzerinde saray bürokrasisinde ya da orduda başka bir makam unvanıyla birlikte kullanıldığı görülen bu unvan, Bizans hiyerarşisinde *proedrostan* sonra gelirdi. İmparatorun gardrobundan (*vestiarium*) sorumlu dairedeki görevlilerin âmîrine verilirdi. 12. yüzyıldan sonra kullanılmamıştır.¹⁴⁴

Vestes (βέστης), 10. yüzyılda imparatorlarından II. Nikephoros Phokas (963-969) devrinde ortaya çıkan ve imparatorun gardrobundan sorumlu kişilerin taşıdığı bir saray unvanıdır. Hadımların yanı sıra hadım olmayanlara da bahşedilen ve imparatora yakınlığıyla doğru orantılı olarak *patrikios* ve *magistros* kadar yüksek önemi olan bir unvandı. 10.-11. yüzyıllarda protokolde on üçüncü sırada idi. 11. yüzyılda önemini kaybeden bu unvan 12. yüzyıldan sonra ortadan kalkmıştır.¹⁴⁵

¹³⁹ İoannes, özellikle Nikaia'nın (İznik) kaybindan sonra (1097) ordunun başında Selçuklu Türklerine karşı düzenlenen askeri operasyonları yönetti ve Philadelphia (Alaşehir) ile Sardes'in yeniden ele geçirilmesi gibi başarılarla imza attı. Bkz. İoannes, 1111 yılı civarında ordusunu Abydos'ta (Çanakkale yakınlarında bulunan Bizans Dönemi'nin önemli bir liman kenti) karaya çıkararak Smyrna (İzmir)-Ephesos (Efes)-Sardes-Philadelphia (Alaşehir)-Laodikeia Katakakumene, Choma (Homa/Angelokastron/Pınarhöyük) ve Lampe üzerinden Phrygia'daki Polybotos'a (Bolvadin) yürüdü. Anna Komnena, s. 337.2; Guiland, *Recherches*, s. 384; Söz konusu yer isimleri için bkz. Seton Lloyd – James Mellaart, *Beycesultan I: The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, British Institute at Ankara, Londra, 1962, s. 196-197; Helene Ahrweiler, "Choma-Aggélokastron", *Revue des études byzantines*, C: 24/1 (1966), s. 278-283; Klaus Belke – Norbert Mersich, *Tabula Imperii Byzantini*, C: 7, *Phrygien und Pisidien*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 1990, s. 222; Eşref Abay – Fulya Dedeoğlu, "Beycesultan 2007-2008 Yılları Kazı Çalışmaları Ön Raporu", 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 284, resim 1; Lampe, 9.-12. yüzyıllar arasındaki Bizans yazılı kaynaklarında bahsi geçen bir yerd. Anatolikon temasının en alt birimini teşkil eden bir askeri üstü (bandon). Bkz. *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. Hippolyte Delehaye, Reproduction Anastatique, Brüksel, 1902, s. 299, 631-4; Michael

Attaleiates, s. 77.13-15; s. 125.4; s. 136.20-21; İoannes Skylitzes Continuatus, s. 117, 172; *Ιωάννου Κιννάμου Ιστοριῶν βιβλία Ζ*, ed. Augustus Meineke, *Ioanni Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, Weber, Bonn 1836, s. 298; Anna Komnena Lampe'yi Choma ile Polybotos arasında bir yer olarak göstermektedir. Bkz. Anna Komnena, s. 194.62, 338.15-16; 425.53; Nicetas Choniates, *Historia*, ed. Ioannes A. van Dieten, Walter de Gruyter, Berlin, 1975, s. 178.22, 180.26, 195.45, 494.14. Honazlı (Chonai) olması nedeniyle tarihçi Niketas'ın yazdıklarını daha muteber kabul eden Whittow, Lampe'nin Acı Tuz Gölü vadisinde bulunan Chonai (Honaz) ve Kelaina (Apameia/Dinar) arasında bir yerde olması gerektiğini savunuyor. Bkz. Mark Whittow, *Social and political structures in the Maender region of Western Asia Minor on the eve of the Turkish invasion*, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Oxford Üniversitesi, 1987, s. 196-200, özellikle s. 197; Belke – Mersich, *Phrygien*, s. 276, 321-322.

¹⁴⁰ John Julius Norwich, *Byzantium: The Apogee*, Londra, 1993, s. 343.

¹⁴¹ Norwich, *Byzantium*, s. 345.

¹⁴² Canduci, *Triumph*, s. 275.

¹⁴³ John F. Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565–1204*, Routledge, Londra, 1999, s. 115; *ODB*, s. 2018.

¹⁴⁴ Oikonomides, *Listes*, s. 299; *ODB*, C: 3, s. 2162.

¹⁴⁵ Oikonomides, *Listes*, s. 294; *ODB*, C: 3, s. 2162.

ΚΑΥΝΑΚÇA

Abay, Eşref; Dedeoğlu, Fulya, “Beycesultan 2007-2008 Yılları Kazı Çalışmaları Ön Raporu”, *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

Actes de Xenophon, (Archives de l’Athos XV), ed. Denise Papachryssanthou, P. Lethielleux, Paris, 1986.

Alekseienko, Nikolay A. – Stepanenko, Valeriy P.; “Senachereim in Byzance: New Seals of Theodoros Senachereim from Bulgaria,” *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4. Istorija. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya [Science Journal of Volgograd State University. History. Area Studies. International Relations]*, C: 25 (2020), s. 142-149.

Άμαντος, Κωνσταντίνος, I.; *Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821. Μέρος Α΄: Οἱ πόλεμοι τῶν Τούρκων πρὸς κατάληψιν τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν, 1071-1571 μ.Χ., ???*, Atina, 1955.

Anna Komnena; *Alexias. Σύνταγμα σὺν Θεῶ τῶν κατὰ τὸν ἄνακτα κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ πονηθὲν παρὰ τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ κυρίας Ἄννης τῆς πορφυρογεννήτου τῆς βασιλίσης, ὃ καὶ ἐκκλήθη Ἀλεξιάς παρ’ αὐτῆς*, ed. Dietrich R. Reinsch - Athanasios Kambylis, *Pars prior: Prolegomena et textus, Pars altera: Indices* (digesserunt Foteini Kolovou – Dietrich R. Reinsch), Walter de Gruyter, Berlin, 2001.

Aristakès de Lastivert, *Récit des malheurs de la nation arménienne*, Traduction française avec introduction et commentaire (ed. Marius Canard - Haïg Berberian) d’après l’édition et la traduction russe de Karen Yuzbaşian, Éditions de Byzantion, bd de l’Empereur, Brüksel, 1975. Karen Yuzbaşian tarafından Rusça yayınlanan metinden İngilizceye çeviren Robert Bedrosian, Sophene, New York, 1985.

Balivet, Michel; *Romanie Byzantine et Pays de Rum Turc. Histoire d’une Espace d’Imbrication Greco-Turque*, Isis, İstanbul, 1994.

Bar ‘Ebrāyā; *Ktaba d-maktbānū zabnē. The Chronography of Gregory Abū’l Faraj the Son of Aaron, the Hebrew Physician commonly known as Bar Hebraeus being the First Part of his Political History of the World*, C: 1 (Süryanice metin), C: 2 (İngilizce çeviri), (ed. Ernest A. Wallis Budge), Oxford University Press, Oxford – Londra, 1932.

Bartikian, Hrats, Michael; “Η μετανάστευσις τῶν Ἀρμενίων τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα αἰτίαι καὶ συνέπειαι”, *Actes du XVe Congrès International d’études byzantines*, Atina, 1976, s. 23-36.

Belke, Klaus –Mersich, Norbert, *Tabula Imperii Byzantini, C: 7, Phrygien und Pisidien*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 1990.

Bulgurlu, Vera; “A Selection of Unpublished Byzantine Lead Seals from the Adnan Acı Collecion Related to the East”, *ANTIXAPIΣΜΑΤΟΣ ΕΠΙΣΦΡΑΓΙΣΙΣ: A tribute to Prof. Ivan Jordanov’s 70th anniversary*, Ed: Zhenia Zhekova – Todor Todorov, Center for Byzantine Studies, Shumen, 2019, s. 129-144.

Bury, John B.; *The imperial administrative system in the ninth century, with a revised text of Kletorologion of Philotheos*, Frowde, Londra, 1911.

Cahen, Claude; “La campagne de Mantzikert d’après les sources musulmanes”, *Byzantion*, C: 9 (1934), s. 628-642.

Cahen, Claude; *Pre-Ottoman Turkey. A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History, c. 1071-1330*, Sidgwick and Jackson, Londra, 1968 (= reprint *La Turquie pré-ottomane*, Divit, Paris, 1988).

Canduci, Alexander, *Triumph & Tragedy: The Rise and Fall of Rome’s Immortal Emperors*, Pier 9, Sydney, 2010.

Carile, Antonio; “Partitio terrarum imperii Romaniae”, *Studi Veneziani*, C: 7 (1965), s. 125-305.

Cheyne, Jean Claude, “Du stratège au duc”, *Travaux et Mémoires*, C: 9 (1985), s. 181-194.

Cheyne, Jean Claude; “Les Brachamioi”: *Études Prosopographiques*, (ed. Jean Claude Cheynet - Jean François Vannier), Publications de la Sorbonne, Paris, 1986, s. 57-74.

Jean Claude Cheynet, “Les Brachamioi”, *La société byzantine: l’apport des sceaux*, Association des amis du Centre d’histoire et civilisation de Byzance, Paris, 2008, s. 377-412.

Cheyne, Jean Claude; “Thathoul, archonte des archontes,” *Revue des études byzantines*, C: 48 (1990), s. 233-242.

Cheyne, Jean Claude – Morrison, Cecile – Seibt, Werner; *Les Sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Bibliothèque nationale, Paris, 1991.

Cheyne, Jean Claude; “Les Arméniens de l’Émpire en Orient de Constantine X à Alexis Comnène (1059-1081)”, *Arménie et Byzance*, Éditions de la Sorbonne, Paris, 1995, s. 67-78.

- Cheyne, Jean Claude – Morrisson, Cecil; “Texte et image sur les sceaux byzantins: les raisons d'un choix iconographique” *Studies in Byzantine Sigillography*, C: 4 (1995), s. 9-32.
- Cheyne, Jean Claude; “La patricienne à ceinture une femme de qualité, dans Au cloître et dans le monde. Femmes, hommes et sociétés (ixe-xve siècle)”. *Mélanges en l'honneur de Paulette L'Hermite-Leclercq*, éd. par Patrick Henriot – Anne Marie Legras, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris, 2000, s. 179-187.
- Cheyne, Jean Claude; “La Culte de St. Theodore”, *Βυζάντιο. Κράτος και Κοινωνία. Μνήμη Οικονομίδης*, (ed. Anna Avramea – Angeliki Laiou - Evangelos Chrysos), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ατina, 2003.
- Cheyne, Jean Claude, *The Byzantine Aristocracy and Its Military Function*, Ashgate, Aldershot, 2006.
- Cheyne, Jean Claude; “De Tziliapert à Sébastè,” *Studies in Byzantine Sigillography*, C: 9 (2006), s. 213-224.
- Cheyne, Jean Claude; “Du prénom au patronyme: Les étrangers à Byzance (Xe-XIIe siècles)”, *La société byzantine. L'apport des sceaux*, Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, Paris, 2008.
- Cheyne, Jean Claude – Theodoridis, Dimitri; *Sceaux byzantins de la collection Theodoridis. Les sceaux patronymiques*, Peeters, Paris, 2010.
- Constantinos Manasses, *Σύνοψις Χρονική (Compendium Chronicum)*, ed. Immanuel Bekker, CSHB, Weber, Bonn, 1837.
- Constantino Porfirogenito: De Thematribus*, ed. Agostino Pertusi, Biblioteca apostolica vaticana, Rome, 1952.
- Cotsonis, John A., *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Anonymous, with Bilateral Religious Imagery*, C: 7, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 2020.
- The Chronicle of Matthew of Edessa*, Translated from the Original Armenian with a Commentary and Introduction by Ara E. Dosturian, University Press of America, New York – Londra, 1993.
- Daş, Mustafa; “Osmanlı Tesiri ile Bizans Sarayında Oluşturulan Yeniçeri Muhafız Birliği Hakkında”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, C: 12 (2002), s. 293-304.
- Dédéyan, Gérard; “L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle”, *Byzantion*, C: 45 (1975), s. 41-117.
- Dédéyan, Gérard; *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés. Étude sur les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient méditerranéen (1068-1150)*, C: 1. *Aux origines de l'état cilicien: Philarète et les premiers Roubéniens (+104 fig.)*, C: 2. *De l'Euphrate au Nil: le réseau diasporique*, Fondation Calouste Gulbenkian, Lizbon 2003 (metnin özeti için Claude Mutaflan, *Annales*, C: 61/1 (2006), s. 174-175).
- Felix, Wolfgang; *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert (Geschichte der Politischen Beziehungen von 1001 bis 1055)*, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 1981.
- Foss, Clive; “Sebasteia”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C: 3, ed. Alexander Petrovich Kazhdan, Oxford University Press, Oxford-New York, 1991, s. 1861-1862.
- Friendly, Alfred; *Manzikert, The Dreadful Day. The Battle of Manzikert 1071*, Hutchinson, Londra, 1981.
- Garsoïan, Nina G.; “The Byzantine annexation of the Armenian kingdoms”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. C: 1, *The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, St. Martin's Press, New York, 1997.
- Garsoïan, Nina G.; “The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire”, *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, Ed: Hélène Ahrweiler - Angeliki E. Laiou, Harvard University Press, Washington DC., 1998, s. 53-124.
- Georgios Cedrenus, *Σύνοψις Ἱστοριῶν (Compendium historiarum)*, ed. I. Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB)*, Weber, Bonn, 1838.
- Le Geste de Melik Dānīšmend. Étude critique du Dānīšmendnāme*. Tome I. *Introduction et traduction*, Tome II. *Édition critique avec glossaire et index*, ed. Irène Mélikoff, Adrien Maisonneuve, Paris, 1960.
- Glykatzi – Ahrweiler, Hélène; “Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IX-XIème siècles”, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, C: 84/1 (1960), s. 1-111.
- Gkoutzioukostas, Andreas; “Judges of the Velum and Judges of the hippodrome in Thessalonike (11th c.)”, *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, C: 20 (2010), s. 67-84.
- Gouillard, Jean, “Gagik II défenseur de la foi arménienne,” *Travaux et Memoires*, C: 7 (1979), s. 399-418.
- Γρηγορίου –Ιωαννίδου, Μάρθα, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από τον 10ο αιώνα κ.ε.*, Βάνιας, Selanik, 1985.
- Guilland, Rodolphe; “Patrices du regne de Basile II”, *Titres et fonctions de l'empire byzantin*, Variorum, Londra, 1976, s. 83-108.

- Haldon, John F., *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565–1204*, Routledge, Londra, 1999.
- Hawak'umn Patmut'ean Vardanay Vardapeti, English translation and comments by Robert W. Thomson, "The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i," *Dumbarton Oaks Papers*, C: 43 (1989), s. 125-226.
- Hellenkemper, Hansgerd – Hild, Friedrich; *Tabula Imperii Byzantini*. C: 5. *Kilikien und Isaurien*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2004.
- Histoire de Yahya ibn Sa'id d'Antioche, Continueur de Sa'id ibn Bitriq*, (yayınlayan ve Fransızcaya çeviren Ignatius Kratchovsky - Aleksandr A. Vasiliev), C: 1, *Patrologia Orientalis*, C: 18 (1924), s. 701-829.
- Holmes, Catherine; *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford University Press, Oxford – New York, 2005.
- Ἰωάννου Κιννάμου Ἱστοριῶν βιβλία Ζ*, ed. Augustus Meineke, *Ioanni Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, Weber, Bonn 1836.
- Ioannes Skylitzes (John Skylitzes); *Synopsis Historiarum*, ed. Hans Thurn, Walter de Gruyter- Novi Eboraci, Berlin-New-York, 1973.
- Janin, Raymond; *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, 1ere partie. *La siège de Constantinople et la patriarcat œcuménique. III. Les églises et les monastères*. 2nd edition, Institut français d'études byzantines, Paris, 1962.
- Janin, Raymond; "Les Francs au service des Byzantins", *Revue des études byzantines*, C: 157 (1930), s. 61-72.
- Jordanov, Ivan; "Sceaux des descendants du tsar Ivan Vladislav (1016-1018) à Byzance," *Archeologia*, C: 4 (1996), s. 7-22.
- Jordanov, Ivan; "Pečati na vizantiiski sanovnici ot arneski proizchod, namerani v Bulgaria", *Antičnaja drevost'i srednie veka*, C: 31 (2000), s. 123-156.
- Jordanov, Ivan; *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Byzantine Seals with Geographical Names*, C: 1, Agato Publishers, Sofya, 2003.
- Jordanov, Ivan; *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Byzantine Seals with Family Names*, C: 2, Bulgarian Academy of Sciences, Archaeological Institute with Museum, Sofya, 2006.
- Jordanov, Ivan; *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, C: 3/2, *Text and Illustrations*, Bulgarian Academy of Science, National Institute of Archaeology with Museum, Sofya, 2009.
- Jordanov, Ivan – Atanasov, Georgi; *Srednovekovnijat Vetren na dunav*, Slavcho Nikolov i sie, Shumen, 1994.
- Jordanov, Ivan – Zhekova, Zhenia, *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen*, Historical Museum of Shumen, Sofya, 2007.
- Kaegi, Walter; "The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia", *Speculum*, C: 39 (1964), s. 96-108. Karagiorgou, Olga, "Περὶ ἀλφαριθμητισμοῦ, αἰρέσεων, εἰκονογραφίας καὶ πολιτικῶν φιλοδοξιῶν στὰ μολυβδόβουλλα τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη (περίπου 1001/2-1081)," *Byzantina Symmeikta*, C: 18 (2008), s. 77-122.
- Kazhdan, Alexander Petrovic; Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XII вв. Изд-во АН Армянской ССР, Ереван, 1975.
- Kazhdan, Alexander Petrovic; "Judge", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C: 2, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford – New York 1991, s. 1078.
- Kazhdan, Alexander Petrovic; "Nobelissimos" *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C: 3, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford-New York, 1991, s. 1489.
- Kazhdan, Alexander Petrovic, "Patrikios", *The Oxford Dictionary of Byzantium (ODB)*, C: 3, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford – New York, 1991, s. 1600.
- Kazhdan, Alexander Petrovic. – Cutler, Anthony; "Proedros" *The Oxford Dictionary of Byzantium (ODB)*, C:3, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford – New York, 1991, s. 1727.
- Kazhdan, Alexander Petrovic; "Vestes", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C: 3, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford – New York, - 1991, s. 2162.
- Κουντούρα-Γαλάκη, Ελεονώρα; "Θέμα Σεβαστείας", στο: *Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των Βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7^{ος} - 11^{ος} αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ατina, 1998, s. 331-335.
- Κουντούρα-Γαλάκη, Ελεονώρα, "Θέμα Αρμενιακών", στο: *Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των Βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7^{ος} - 11^{ος} αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ατina, 1998, s. 113–161.

- Konstantopoulos, Konstantinos M.; *Βυζαντιακά Μολυβδόβουλλα του εν Αθήναις Εθνικού Νομισματικού Μουσείου*, Atina, 1917.
- Laurent, Joseph; “Danichmendites, Sur les émirs Danichmendites jusqu’en 1104”, *Mélanges offerts à M. Nicolaus Iorga*, J. Gamber, Paris, 1933, s. 499-506.
- Laurent, Vitalien; *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin: C: V/2. L'Église*, Éditions du Centre National de la Rescherches Scientifiques, Paris, 1965.
- Λεβενιώτης, Γιώργος; *Η πολιτική κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή: το ανατολικό σύνορο και η Κεντρική Μικρά Ασία κατά το β' ήμισυ του 11ου αι*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Selanik, 2007.
- Lloyd, Seton –Mellaart, James, *Beycesultan I: The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, [British Institute at Ankara](http://www.britishinstitute.org.uk/), Londra, 1962.
- Macler, Frédéric; “Armenia: The Kingdom of the Bagratides”, *The Cambridge Medieval History: The Eastern Roman Empire (717-1453)*, Ed: John Bury, Cambridge University Press, Cambridge, 1927,
- McGeer, Eric – Nesbitt, John – Oikonomides, Nicolas; *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art. C: 4: The East*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC., 2001.
- Mélikoff, Irène; “Dānišmendids”, *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., C. 2 (1991), s. 110-111.
- Michael Psellos, *Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, C: 2, ed. E. Renault, Les Belles Lettres, Paris. 1926-1928.
- Miguel Atalíates *Historia. Introducción, edición, traducción y comentario de Immaculada Pérez Martín*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas Madrid, 2002.
- Moravcsik, Gyula; *Byzantinoturcica*, C: 1-2 (2nd edition), Kir. M. Pázmány Péter tudományegyetemi görög filológiai intézet/Akademia Verlag, Budapest-Berlin, 1942-1958.
- Müller-Hennig, Ayşe; “Bizans imparator ailelerine ait kurşun mühürler,” *Bülten*, C: 29-30 (1925-1930), s. 31-38.
- Mullett, Margaret; *Theophylact of Ochrid: Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*, Routledge, Aldershot, 1997.
- Necipoglu, Nevra; “Türklerin ve Bizanslıların Orta çağda Anadolu'da Birliktelikleri (11.-12. yüzyıllar),” *Cogito Selçuklular*, C: 29 (2001), s. 74-93.
- Νικηφόρος Βρυέννιος, *Υψηλῆ Ἱστορίας (Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor)*, ed. Paul Gautier, Corpus fontium Historiae Byzantinae 9, Byzantion, Brüksel, 1977.
- Nicetae Choniatae Historiae*, ed. Ioannes A. van Dieten, Walter De Gruyter, Berlin, 1975.
- Nicéphore Bryennios, *Histoire*, ed. Paul Gautier, Byzantion, Brüksel, 1975.
- Norwich, John Julius, *Byzantium: The Apogee*, Knopf, Londra, 1993.
- Oikonomidès, Nicolas; *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1972.
- Oikonomides, Nicolas; “Le dédoublement de Saint Theodore et les villes d'Euchaite et d'Euchaneia”, *Analecta Bollandiana*, C: 104 (1986), s. 327-335.
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Αθανάσιος; *Ανάλεκτα Ιερασολυμϊτικῆς Σταχυολογίας*, C: 2, Harrasowitz, St. Petersburg-Leipzig, 1894.
- Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online (PmbZ)*, (ed. Ralph- Johannes Lilie - Claudia Ludwig - Beate Zielke - Thomas Pratsch), Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. Nach Vorarbeiten riedrich Winkelmanns erstellt, Berlin, 2013.
- Ramsay, William M., *The Historical Geography of Asia Minor*, John Murray, Londra, 1890.
- Σαββίδης, Αλέξιος; *Οι Τούρκοι και Βυζάντιο. Α'. Προ-Οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια*, Δόμος, Atina, 1996.
- Šandrovskaja, Valentina S.; “Ermitaznye pecati Philareta Vrachamija (Varaznuni),” *Vestnik obscest, Akademija Nauk Armjanckoj SSR*, 1975/3, s. 39-44.
- Šandrovskaja, Valentina; “Neskol'ko vizantijskih pecatej iz kollekcij Ermitaza (iz istorii armjanovizantijskih odnosenij XI-XII),” *Actes du XIVe Congres international des Etudes byzantines* 3, Bükreş, 1976, s. 219-228.
- Šandrovskaja, Valentina, S.; “Sfragistika,” *Iskusstvo Vizantii v sobranijach SSSR Katalog vystaki*, C: 1-3, Moskova 1977.
- Šandrovskaja, Valentina S.; “Die Funde der byzantinischen Bleisiegel in Sudak”, *Studies in Byzantine Sigillography*, C: 3 (1993), s. 85-98.
- Šandrovskaja, Valentina S.; *Vvedenie v vizantijskuju archeologiju i sfragistiku*, Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, Ekaterinburg, 1995.
- Šandrovskaja, Valentina, S.; “Neisvestnyj pravitel Servii,” *Anticnaja drevnost' i srednie veka*, C: 39 (2009), s. 209-218.

- Šandrovskaja, Valentina, S.; Pečat's portretom Grigorija Prosvetitelja (Lusavorica) XI v.: (ed. A. Ju. Dvornicenko) Problemy social'noj istorii i kul'tury", *Srednich Vekov i rannego Novogo vremeni*, C: 8 (2010), s. 144-160.
- Σαββίδης, Αλέξιος, *Οι Τοῦρκοι και Βυζάντιο. Α'. Προ-Οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια*, Atina, 1996,
- Schlumberger, Gustave; *Sigillographie de l'empire byzantin*, Ernest Leroux, Paris, 1884.
- Seibt, Werner; *Die Bleisiegel in Österreich, C: 1, Kaiserhof* (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik II/1), Viyana, 1978.
- Seibt, Werner; "Die Eingliederung von Vaspurakan in das byzantinische Reich (etwa Anfang 1019 bzw. Anfang. 1022)", *Handes Amsorya*, C: 92 (1978), s. 49-66.
- Werner Seibt, "War Gagik II. von Großarmenien ca. 1072-1073 μέγας δουξ Χαρσιανού?", *To Ελληνικόν. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, Bd. II. Artstide D. Caratzas, New Rochelle, N.Y., 1993 (repr. 1994), s. 159-168.
- Seibt, Werner; "Armenische Persönlichkeiten auf byzantinischen Siegeln", *Armenian Perspectives, 10th Anniversary Conference of the Association Internationale des Études Arméniennes*, School of Oriental and African Studies, London, (ed. Nicholas Awde), Richmond, Curzon, 1997, s. 269-272; 408-409.
- Seibt, Werner – Zarnitz, Marie Luise; *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 1997.
- Seibt, Werner; "Byzantinische Bleisiegel als Quelle die historische Geographie: Chancen und Probleme", *Byzanz als Raum, zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes*, Ed: Klaus Belke – Friedrich Hild – Johannes Koder – Peter Soustal, (Veröffentlichungen der Kommission der Tabula Imperii Byzantini 7) Viyana, 2000, s. 175-180.
- Seibt, Werner; "Stärken und Schwächen der byzantinischen Integrationspolitik gegenüber den neuen armenischen Staatsbürgern im 11. Jahrhundert", *Η αυτοκρατορία εν κρίση(;) . Το Βυζάντιο τον 11ο αι. (1025-1081)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Atina, 2003, s. 331-347.
- Seibt, Werner; "Philaretos Brachamios General Rebell Vasall," *Captain and Scholar. Papers in memory of Demetrios I. Polemis*, (ed. Evangelos Chrysos – Elisabeth A. Zachariadou), Kaïreios Bibliothēkē, Andros, 2009, s. 281-295.
- Seibt, Werner, "The Sons of Senekerim Yovhannes, the Last King of Vaspurakan, as Byzantine Aristocrats", *Revue des Études Arméniennes*, C: 37 (2016-2017), s. 119-133.
- Seure, Georges; "Antiquites thraces dela Propontide," *Bulletin de Correspondance Hellénique*, C: 36 (1912), s. 534-641.
- Shukourov, Rustam, *Byzantine Turks (1204-1461)*, Brill, Leiden, 2016.
- Skoulatos, Basile; *Le personnages byzantines de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Éditions Nauwelaerts, Löven, 1980.
- Smbaday Sbarapeti Darerkik', (= *Chronicle of Smbat Sparapet*), Translated from Armenian to English by S. Agēlian, Venecia – San Lazzaro, 1956, from the Russian to English by R. Bedrosian, Long Branch - New Jersey 2005. (Older Selected Translation and Commentary by Sirarpie Der Nersessian, *The Armenian Chronicle of the Constable Smbad or of the "Royal Historian"*, *Dumbarton Oaks Papers*, C: 13 (1959), s. 141-168. En yeni ve seçme metinlerin çevirisi Georges Dédéyan, *La chronique attribuée Connétable Smbat*, Paris, 1980.
- Stavrakos, Christos; *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, Harrassowitz, Wiesbaden, 2000.
- Stein, Ernest, *Histoire du Bas-Empire. De la disparition de l'empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565)*, C: 2, Paris – Brüksel – Amsterdam, Desclée de Brouwer, 1959.
- Stiernon, Lucien; "Notes de titulature et de prosopographie byzantines. A propos de trois membres de la famille Rogerios (XIIe siècle)," *Revue des études byzantines*, C: 22 (1964), s. 184–198.
- Stone, Andrew, F.; "The Grand Heteriarches John Doukas", *Byzantion*, C: 69 (1999), s. 145-164.
- Στράτος, Ανδρέας Ν.; "Κουροπαλάται κατά τον Ζ' αιώνα", *Βυζαντινά*, C: 5 (1973), s. 51-56.
- Sturza, Mihail D.; *Dictionnaire Historique et Généalogique des Grandes Familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, 2e edition, Chez l'auteur, Paris, 1999.
- Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. Hippolyte Delehaye, Reproduction Anastatique, Brüksel, 1902.
- Η συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτση*, ed. Εύδοξος Θ. Τσολάκης, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Selanik, 1968.
- Theophanes, *Chronographia*, ed. Carl de Boor, B. G. Teubner, Bonn, 1883–1885.
- Theophylacti Achridensis epistulae, introduction, texte, traduction et notes* par Paul Gautier, [Association de recherches byzantines](#), Selanik, 1986.

- Thomson, Robert W.; The Concept of 'History' in Medieval Armenian Historians, *Eastern Approaches to Byzantium, Papers from the Thirty-Third Spring Symposium of Byzantine Studies*, University of Warwick, Coventry March 1999, Ed: Antony Eastmond, Routledge, Londra, 2016.
- Thomson, Robert, W; "The Influence of their Environment on the Armenians in Exile in the Eleventh Century", *Proceedings of XIIIth Congrès International d'Études Byzantines*, 5-10 September 1966, Oxford University Press, Oxford, s. 432-438.
- Walter, Christopher; "Theodore, Archetype of the Warrior Saint," *Revue des études byzantines*, C: 57 (1999), s. 163-210.
- Walter, Christopher; *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate, Aldershot, 2003.
- Walter, Christopher; "The Origins of the Cult of Saint George," *Revue des études byzantines*, C: 53 (1995), s. 295-326.
- Wassiliou, Alexandra; *Metrisches Legenden auf Byzantinischen Siegeln Österreichisches Sammlungen* (Doktora Tezi). Viyana Üniversitesi, Viyana, 1998.
- Wassiliou - Seibt, Alexandra, Kyriaki; *Corpus der Byzantinischen Siegel Mit Metrischen Legenden*, C: 1. A - M. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana 2011.
- Wassiliou - Seibt, Alexandra, Kyriaki; *Corpus der Byzantinischen Siegel Mit Metrischen Legenden*, C: 2. N – Sphragis, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2016.
- Whittow, Mark, *Social and political structures in the Maender region of Western Asia Minor on the eve of the Turkish invasion*, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Oxford Üniversitesi, 1987,
- Wittek, Paul, "Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie," *Byzantion*, C: 10/1 (1935), s. 11-64.
- Yinanç, Mükrimin Halil; *Türkiye Tarihi. Selçuklular Devri. C: 1. Anadolu'nun Fethi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1944.
- Zacos, George-Veglery, Alexander, *Byzantine Lead Seals*, C: 1, J. J. Augustin, Basel, 1972.
- Zacos, George; *Byzantine Lead Seals*, C: 2, Benteli, Bern, 1984.
- Zuckerman, Constantine, "Learning from the Enemy and More", *Millenium-Jahrbuch*, C: 2 (2005), s. 127-134.

Çevrimiçi Kaynakça

- Christies (Live Auction 1199) Lot. 128-129 (*The Zacos Collection of Byzantine Seals*, part II, et al.), "Thathoul Pakourianos, protonobilissimus and archon of the archontes (c.1100)"; <https://www.christies.com/en/lot/lot-1532186> (yayınlanmamış) ve <https://www.christies.com/en/lot/lot-1532187> [Erişim Tarihi: 29.3.2021].
- CNG Classical Numismatic Group, LLC; (Auction 216) Lot. 549; "Theodore Roupen. Protonobelissimos, 12th c.", <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=148407> [Erişim Tarihi: 29.3.2021]
- Classical Numismatic Group, Inc. (Auction Triton XI) (08.01.2008) Lot. 1159; "Philaretos. protospatharios, hypatos, and topoteretes, (ca. 10th-12th c.)" <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=115582> [Erişim Tarihi: 27.04.2021]
- Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; "Aaron proedros, protostrator and doux (11th c.)", Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1410>, [Erişim Tarihi: 29.3.2021]
- Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; "Philaretos Brachamios, taxiarches (mid of 11th c.)" Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.5670> [Erişim Tarihi: 28.3.2021]
- Dumbarton Oaks Resources Byzantine Seals; "Romanos Diogenes, patrikios and strategos (11th c.)", <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1396> Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2020 [Erişim Tarihi: 28.3.2021]
- Gert Boersema Ancient Coins "Philaretos Brachamios, sebastos and domestikos of the Orient. (1081-1082)"; Seibt, "Philaretos Brachamios," s. 288-290. https://www.vcoins.com/en/stores/gert_boersema/25/product/philaretos_brachamios_sebastos_and_domestikos_of_the_orient_byzantine_lead_seal_ad_10811082/521269/Default.aspx [Erişim Tarihi: 28.3.2021]
- Gert Boersema Ancient Coins; "Philaretos Brachamios, protosebastos and domestikos of the East. Byzantine lead seal (AD 1081-1086)"; https://www.vcoins.com/en/stores/gert_boersema/25/product/philaretos_brachamios_protosebastos_and_domestikos_of_the_east_byzantine_lead_seal_ad_10811086/449980/Default.aspx [Erişim Tarihi: 28.3.2021]

- Leu Numismatik (Web Auction 4) (24 June 2018) Lot 1332; “Aposachles Senachereim, nobelissimos”; <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=2614&lot=1332> Erişim Tarihi: 25.03.2021]
- Leu Numismatik (Auction 5), Lot. 583, “Aposachles Senachereim, proedros (2nd third of the 11th century)”; <https://www.biddr.com/auctions/leu/browse?a=764> [Erişim Tarihi: 27.10.2019]
- Leu Numismatik (Web Auction 10), (7-8 December 2019), Lot. 1885, “Aposachles (Abu Sahl) Senacherim, nobelissimos (circa 1075-1100)”; <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=2614&lot=1332> [Erişim Tarihi: 25.03.2021]
- Leu Numismatics (Web Auction 14) (12-13 December 2020) Lot. 1712, “Philaretos Brachamios, protokouropalates and domestikos of the Scholai of the East, (1070-1080)”; <https://www.sixbid.com/en/leu-numismatik/8039/byzantine-seals/6606842/b-philaretos-brachamios-protokouropalates-and-domestikos> [Erişim Tarihi: 28.3.2021]
- Leu Numismatik (Web Auction 15) (27-28 February 2021) Lot. 2727, “Philaretos Brachamios, protokouropalates and domestikos of the scholai of the east, circa 1070-1080”; <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=4483&lot=2727> [Erişim Tarihi: 28.3.2021]
- Leu Numismatics (Web Auction), Lot. 1575; “Philaretos Brachamios, kouropalates and stratopedarches (of the East), (ca. 1070-1080)”; <https://leunumismatik.com/en/lot/21/1575> [Erişim Tarihi 29.03.2021];
- Naumann Numismatik (Auktion 99) (7 Februar 2021) Lot 849, “Theodoros Bebaptismenos, spatharios, hypatos and strategos (ca. 11th c.)”; https://www.sixbid.com/ent_auction_information.html/numismatik-naumann/8143/byzantine-coins/6702519/byzantine-lead-seals-theodoros-bebaptismenos [Erişim Tarihi: 29.3.2021]
- Roma Numismatics (Auction 9) (22 March 2015), Lot. 978, “Aposachles Senachereim, nobelissimos”; www.RomaNumismatics.com [Erişim Tarihi: 25.03.2021]
- Spink (Auction 132) (May 1999), Lot. 123, 124-126 = (Live Auction 1199), (25 May 1999) The Zacos Collection of Byzantine Seals, part II, et al., Lot 115; “Gregory, vestes, son of Vahan (2nd half of 11th c.),” https://www.christies.com/lot/lot-gregory-vestes-son-of-vahan-second-half-1532173/?from=salesummary&intObjectID=1532173&lid=1&ldp_breadcrumb=back [Erişim Tarihi: 29.3.2021]
- Zeus Numismatic Prime (Auction 1) Lot 421 “Philaretos Brachamios sebastos and domestikos of Eoas (East) (ca 1078-1084)”; <https://www.biddr.com/auctions/zeusnumismatics/browse?a=805&c=16224> [Erişim Tarihi: 06.04.2021]
- Zeus Numismatics (Prime Auction 3), Lot. 824, “Aposachles Senachereim magistros vestarches and strategos”; <https://www.biddr.com/auctions/zeusnumismatics/browse?a=908&l=960259> [Erişim Tarihi 22.04.2021]

EXPENDED ABSTRACT

Lead seals (μολυβδόβολλα), which are the material of Sphragistic or Sigillography, are considered as a significant group of historical resource as they provide new information in many different fields such as Byzantine prosopography with its contribution to the civil, military, and ecclesiastical organization of the Byzantine provinces, as well as the historical development of their development. Lead seals attached to the correspondence of Byzantine emperors and Byzantine officials are also a rich source of information about the lifestyle, art and culture of the empire's dominion; because official and private correspondence, which is an intense form of communication, constitutes the essence of the Byzantine bureaucracy. The fact that it provides prosopographic data by providing the opportunity to discover the known or unknown personalities who served in different ranks of civil, military and ecclesiastical mechanism of Byzantine Anatolia, suffice to underline the importance of this discipline.

By using solid and indisputable information offered by sigillography, the historians are able illuminate the areas left in the dark by Byzantine written sources which do not cover all the aspects of Byzantine history.

Despite the significant number of publications in recent years the majority of the seals in the Turkish museums remain unpublished. Thanks to the financial support of Anadolu University Scientific Project Office and a scholarship granted by RCAC of Koç University, I was able to conduct a research project to identify sigillographic material associated with several regions of Anatolia. The project comprised research at fifty museums across Turkey, which led to the documentation/study of previously unpublished seals associated with Byzantine provinces and to evaluate this new information.

In this study, two unpublished lead seals from the inventories of Giresun and Tokat Museums are introduced. These 11th century seals used to belong to Abou Sahl Senachereim (Armenian Սենաչերիմ, Σεναχηρείμ), one of the sons of Ioannes Senacherim Artzrouni / Arcrouni, the last ruler of the Armenian Kingdom of Vaspourakan and the ruler of the Theme of Sebasteia. Abou Sahl appears with the honorary title of kouropalates on the Giresun seal, and with the higher title of nobelissimos on the Tokat seal. The narration of Byzantine and Armenian historians such as Ioannes Skylitzes and Matthew of Edessa makes us to think that the relationship between the Byzantine rule and the Armenian princes such as Abou Sahl, which had a fluctuating course, came to a breaking point due to the tense events occurred in the reign of Constantine X Doukas and even Romanos IV Diogenes. Whereas the kouropalates seal dated to the period of Constantine X Doukas or Michael VII Doukas, and the nobelissimos seal dated to the reign of Nikephoros III Botaneiates or Alexios I Komnenos prove that the Byzantine emperors did not eliminate Abou Sahl, but rather honoured him with higher titles, contrary to the portrait sketched by written sources Byzantine emperors did not eliminate Aposachles, but they promoted him honoring him with higher titles. In addition, this sigillographic material is a solid witness of the fact that Byzantine administration attributed great importance to the Armenian princes, rulers of the Sebasteia, in order to control the Armenian people, which is famous for its indiscipline, and to consolidate its sovereignty over the region in the face of the unavoidable Turkish advance.

Bahrî Memlûklerinde Cariyelerin (İktidar Üzerindeki) Rollerini

Abdullah EKİNCİ^{1*}Esra YAVUZ^{2**}¹ Prof. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, URFA.* aekinci@harran.edu.tr

+ ORCID: 0000-0002-4767-2002

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, URFA.* eyavuz7339@gmail.com

+ ORCID: 0000-0001-9668-2947

Öz- Medeniyetlerdeki çeşitlilik yüzünden cariyeler hakkında farklı yorumlar mevcuttur. Bu mütenevvi algılamalardan dolayı farklı bir perspektif sunulmaya çalışılmış ve yaşanan dönem içinde statülerine değinilmiştir. Dolayısıyla cariyeler, sultanlara sadece eş olmamış, siyasette de etkin rol oynamışlardır. Böylece cariyelerin var olan köle statüsünün arkasında başka rolleri olduğunun farkına varılmış ve cariyeye denilince sadece alternatif eş algısının önüne geçmek için çaba gösterilmiştir. Akabinde Memlûkler'de cariyeye statüsünün genel bir cariyeye konumundan uzak olduğu da açıklanmaktadır. Memlûkler'de cariyeler ve cariyeye çocukları Emeviler, Abbasiler ve hatta Eyyübîler'in aksine hür konumda bulunmuştur. Cariye veya cariyeye çocuğu olması, iktidar mücadelesine girmelerini de engellemiştir. Dahası cariyeye bile sultan yetkisi verilmiştir. Keza sultan eşi olarak hür kadın statüsünde olmuş, mehir almış, miras bırakmış ve hatta köle gibi bir başkasına miras bırakılmamıştır.

Anahtar Kelimeler- Cariye, Köle, Memlûkler, Siyaset, Saray Hayatı

Roles of Concubines (Over The Power) in Bahrî Mamluks

Abstract- There are different interpretations of concubines due to the diversity of civilizations. Concubines were not only wives to the sultans, they played an active role in politics. Due to these various perceptions, a different perspective was tried to be presented and their status was mentioned during the period experienced. Thus, an effort was made to prevent alternative spouse perception only by realizing that concubines had several roles behind existing slave status and when concubine was said. Subsequently, it is explained that the concubine status in the Mamluks is far from a general concubine position. In the Mamluks, concubines and concubine children were in a free position, unlike the Umayyads, Abbasids and even Ayyubids. Moreover, the fact that she was a concubine or a concubine child did not prevent her steps in politics. The biggest presumption of this is that the concubine was the sultan. Likewise, she became the status of a free woman as the wife of the sultan, took a mahr, and inherited it. In other words, a concubine is not bequeathed like a slave.

Keywords – Concubine, Slave, Mamluks, Politics, Palace Life

Memlükler 1250-1517 yıllarında hüküm süren bir Türk devletidir. Ed-Devletü'l Etrâk veya Devletü Türk şeklinde de anılmışlardır.¹ Memlük devletinin birinci devresi "Bahrî Memlükleri" adıyla 1250-1382 yıllarını kapsar iken ikinci devre "Burci (Çerkes) Memlükleri" adını alarak 1382-1517 yıllarına kadar varlığını koruduğu bilinmektedir.²

Mısır Eyyübî Sultanı el-Melikü's-Salih Necmeddin Eyyüb, hem Eyyübî devleti için hem de Bahrî Memlükleri için önemli bir şahsiyet olarak görülmektedir.³ Necmeddin Eyyüb, Eyyübîler'in beşinci sultanı ve El-Kamil'in en büyük oğludur. Kardeşi El-Adil'in annesinin entrikalarına rağmen babası öldükten sonra Necmeddin Eyyüb, sultan olmayı başarmıştır. Böylelikle Mısır Eyyübî sultanlarından olan II. El-Adil'den sonra Necmeddin Eyyüb, sultan olmuştur (1240).⁴ Fakat Necmeddin Eyyüb, sultan olduktan sonra hem dış hem de iç çatışmalar ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla kölelerden oluşan Bahrî Memlükleri adı altında bir ordu kurmuştur. Bu ordudaki memlüklerin etik yapısı Kıpçak olup Bahrî Memlükler'i olarak adlandırılmışlardır.⁵

Necmeddin Eyyüb'ün ilerleyen zamanlarda Haçlılarla ilgili mücadeleleri mevcuttur. Fakat bu aşamada artık bitap düşmüş ve hastalanmıştır. Akabinde Necmeddin Eyyüb'ün Mansura'da öldüğü bilinmektedir.⁶ Ancak Necmeddin Eyyüb'ün ölümü sonrası yaşanan problemler, Şecerüddür ile Turanşah arasında açmıştır. Bu yüzden Necmeddin Eyyüb'ün oğlu yani Eyyübî devletinin son sultanı olan Turanşah, Şecerüddür ve memlükleri tarafından öldürülmüştür. Böylelikle 70 günlük yönetimi bitmiştir.⁷ Eyyübîler'in tahtına son veren Bahrî Memlükler, 1250'de iktidarı ele geçirmiş ve Memlükler Devleti'ni kurmuşlardır.⁸ Böylelikle Memlükler, Batı'da Haçlılar'ın ve Doğu'da Moğollar'ın etkin olduğu bir dönemde dünya sahnesine çıkmışlardır.⁹

Çalışmanın asıl amacı olan Bahrî Memlükler döneminde cariyelerin yönetimindeki etkisi konusuna gelindiğinde cariyelerin iktidarda, sultanlar, emirler ve memlükler arasında yapılan işlerde büyük rollere sahip oldukları görülmektedir.¹⁰ Cariyelerin özellikle devlet yönetiminde Memlük sultanlarının işlerine müdahale eden ve yol gösteren birçok olaya müdahil oldukları tespit edilmiştir. Bunlardan ilki Memlük tarihinde önemli şahsiyet olan ilk ve son cariyeye sultan Şecerüddür'dür. Akabinde Sultan Muhammed Nasır'ın cariyelerinden Hond Togay, dört sultan ile evlenen Udi İttifak, Sitt

Hadak Dade ve diğer cariyelerin etkin rol oynadıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır.¹¹

Memlüklerin İlk ve Son Cariye Sultanı Şecerüddür İsmetüddin Umm-Halil (1250)

Makrizî'ye göre ilk kadın sultan olan Şecerüddür, aslen Türk'tür ancak bazı kaynaklarda Ermeni olduğu da söylenmektedir.¹² Şecerüddür'ün anlamı ise "İnci Ağacı" demek olup bu ad ile bilinmektedir.¹³ Babasının adı Abdullah'tır. Doğum tarihi bilinmemektedir fakat 1239'dan hemen önce Sultan El-Salih'e (1240-1249) verilmiş ve bu esnada çocuğu olmadığı için genç olduğu düşünülmektedir. Yani takriben 15 veya 17 yaşları tahmin edilmektedir. Buna mukabil 1222 veya 1225 gibi bir doğum tarihi ortaya konulmaktadır.¹⁴ Şecerüddür; çok zeki, akıllı, güzel yüzlü, dirayetli, aşırı kıskanç ve kilolu biri olarak kaynaklara geçmiştir.¹⁵ Bu cariyeyi Necmeddin Eyyüb, Mısır'dan almış ve onu çok sevmiştir. Her nereye gidersse beraberinde götürmüştür. Hatta Kerek'te 1239 yılında hapis hayatı yaşadığında yanında Şecerüddür var olmuş ve orada Necmeddin Eyyüb ile Şecerüddür'ün bir erkek çocukları dünyaya gelmiştir. (637/1239).¹⁶ Şecerüddür, çocuğuna Halil adını vermiştir. Bundan dolayı "Halil'in annesi" veya Halil'in validesi diye anılmıştır.¹⁷ Böylece ümmü'l-veled mertebesine ulaşmıştır. Bunun üzerine Necmeddin Eyyüb, onu azat etmiş ve sonra onunla evlenmiştir.¹⁸ Şecerüddür, Necmeddin Eyyüb ile evlenince sultan eşi olarak en yüksek konuma gelmiştir. Çünkü bu sırada yani 1240 yılında Necmeddin Eyyüb'ün sultan olduğu bilinmektedir.¹⁹ Fakat bu durum Cariye Sultan için yeterli olmamış ve vasıflarını kullanarak zaman zaman yönetime de müdahil olduğu görülmüştür.²⁰

1249 yıllarına gelindiğinde Eyyübî Sultanı Necmeddin Eyyüb'ün durumu kötüleşmiş ve yılın sonuna doğru Necmeddin Eyyüb'ün 23 Kasım 1249 yılında Mansura'da öldüğü kayıtlara geçmiştir.²¹ Oldukça otoriter ve planlı olan Şecerüddür, kocası Necmeddin Eyyüb'ün 23 Kasım 1249 yılında Mansura'da gerçekleşen ölümünü gizlemiştir.²² Akabinde etrafındaki kişilere; hekimler Sultan'ı ziyarete izin vermiyor, diyerek odaya belli bir süre kimsenin girmemesini de sağlamıştır. Bu süre zarfında Şecerüddür'ün zekâsı ve siyasi dehası da ortaya çıkmıştır.²³

Nitekim Necmeddin Eyyüb'ün ölümünden önce Fransa Kralı IX. Louis liderliğindeki Haçlı ordusu Dimyat'ı işgal ederek Eyyübîler için tehlike oluşturmuştu. Bu durum önceden sezen Şecerüddür, tahta çıkacak olan üvey oğlu Turanşah gelene kadar Sultan es-

¹ Linda Northrup, "The Bahrî Mamluk Sultanate 1250-1390", *The Cambridge History of Egypt*, 1, New York: Cambridge University Press (1998): 242-255.

² Caroline Williams, *Islamic Monuments In Cairo: The Practical Guide*, America: American University In Cairo Press, 2008, 12-13; Kopruman, "Memlükler", 437-501.

³ Bahattin Kök, "El-Melikü'l-Salih Eyyüb" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 2004), c. 29, s.80-82.

⁴ Makrizî, *Kitâbu's-Sülûk*, 1/2, : 392; Ramazan Şeşen, *Eyyübîler (1169-1260)*, 2. Basım (Ankara: İSAM Yayınları,2018), s.129-130.

⁵ Ahmet Gökbel, "Kıpçaklar ve Kumanlar", *Türkler Ansiklopedisi*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), c.2, s.1306-1307; Northrup, "The Bahrî Mamluk Sultanate 1250-1390", s. 242-250; Reuven. Amitai-Preiss, *Mongols And Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, (New York: Cambridge University Press, 2004), s. 18.

⁶ Ahmed Abdurrezzak, *El-Mer'a Fi Misr El-Memlukiyye*, (1999),s. 53

⁷ Muhibbetin Ebu Hamid Makdisi, *Mısır'daki İslam Devletleri ve Türk İnk Faizletleri*, Çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 29.

⁸ Reuven Amitai, "The Early Mamluks And The End Of The Crusader Presence In Syria (1250-1291)", *The Crusader World*, Ed. Adrian J. Boas (Routledge, New York, 2016) : 325.

⁹ Doris, *Practising Diplomacy In The Mamluk Sultanate*, 3-11.

¹⁰ Ali Seyyid Muhammed, *El-Cevari*, 66.

¹¹ Ahmed Abdurrezzak, *El-Mer'a Fi Misr El-Memlukiyye*, (1999), 53

¹² Makrizî, *Kitâbu's-Sülûk li Ma'rifet Düveli'l-Mülük*, Tahkik M. Abdulkadir Ata, (Lübnan, 1997), c.1, s. 459; Abduh Kasım, *Asru Selâtini'l-Memâlik*, 42; Faruk Sümer'de Şecerüddür'ü ilk sultan sayanlardır. Yüksel Arslantaş,

Memlüklerde Devrinde Suriye, (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 1996), s. 23.

¹³ İbn Kesir, *El Bidâye ve' n-Nihâye*, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994, C. 13, s.329.

¹⁴ Ruggles, D. Fairchild, *The Geographic And Social Mobility Of Slaves: The Rise Of Shajar Al-Durr, A Slave-Concubine In Thirteenth-Century Egypt*, *The Medieval Globe*, Arc Mediavel Press, 2016, S.2, c.1, s.45.

¹⁵ İbni Tagrıberdi; *En-Nücumu'z-Zahire*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013, 19-2; 'Aşur, *El-Mucteme'El-Misri*, s.150.

¹⁶ Makrizî, *Kitâbu's-Sülûk*, c.1/2, s. 368; Taef El-Azhari, *Queens, Eunuchs and Concubines in Islamic History, 661-1257*, (Edinburgh University Press, 2020), s.372-373.

¹⁷ İbn İyâs, Muhammed b. Ahmet, *Beda'i'u'z-zihûr fi Veķâ'i'd-dühûr*, Tahkik, Muhammed Mustafa, Kahire, (1983), c. I/I, s. 286-287; Makrizî, *Kitâbu's-Sülûk*, c.1, s.404.

¹⁸ Makrizî, *Kitâbu's-Sülûk*, c.1, s.459; 'Aşur, *El-Mucteme'El-Misri*, s.150.

¹⁹ Makrizî, *Kitâbu's-Sülûk*, c.1/2, s.392; Şeşen, *Eyyübîler*, s.129-130; Warren C. Schultz "Shajar Al-Durr", *Medieval Islamic Civilization An Enclopedian*, Ed. Josef W. Meri, (New York: 2006), c.1, s. 729-780.

²⁰ Makrizî, *Kitâbu's-Sülûk*, c.1, s. 459; 'Aşur, *El-Mucteme'El-Misri*, s.150.

²¹ 'Aşur, *El-Mucteme'El-Misri*, s.150.

²² İbn Kesir, *El Bidâye ve' n-Nihâye*, c.13, s.329-330; Lindsay, *Daily Life*, s.80; İbni Tagrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 19; Şeşen, *Eyyübîler*, s.140-141; Fatima Mernissi, *The Forgotten Queens Of Islam*, Translated, Mary Jo Lakeland, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993), s. 91-92.

²³ Makrizî, *Kitâbu's-Sülûk*, c.1, s. 17.

Sâlih'in ölümünün gizli tutulmasını emretmiştir.²⁴ Çünkü Haçlı ordusunun tehlikesi belirmiş ve Şecerüddür bu tehlike karşısında kendilerini zayıf göstermemek için Necmeddin Eyyüb'ün yaşadığı izlenimini vermisti. Hatta yaşıyor gibi odasına yemekler götürmüştür.²⁵ Sultan'ı soranlara ise Sultan, bugün daha iyi diyerek uzaklaştırmıştır. Dahası Necmeddin Eyyüb'ün ölümü anlaşılmasını diye Süheyl adında birine imzasını taklit ettirmiş ve sistemi idame etmeyi başarmıştır. Böylelikle bir nevi resmi olmasa da fiili sultan olmuştur.²⁶ Dahası devlet işlerine hâkim bir şekilde yönetmeye başlamış ve savaş alanını idare etmiştir. Aynı zamanda Turanşah'a haber göndererek Mısır'a gelip tahta geçmesini istemiştir.²⁷

Cariye Sultan, tüm işlerin yanında tevkileri kalelere göndermiş ve emirleri etrafa yaymıştır.²⁸ Şecerüddür'ün yardımıyla Haçlılar ile yapılan savaşta zafer ile dönen Turanşah, aynı zamanda kralı da rehine almıştır. Akabinde bir de antlaşma imzalayarak kırk bin dinar savaş tazminatı aldığı bilinmektedir.²⁹ Ayrıca İslam ülkelerine saldırmama sözü de almış ve bu söz üzerine Fransa Kralı IX. Louis'i serbest bırakmıştır. Bundan sonra Mısır halkından alınan bazı vergiler kaldırılmıştır. Bazı emirlere bahşiş vermiştir.³⁰ Nihayetinde Cariye Sultan'ın ölümü gizlemesi önemli sonuçlar vermiştir. Çünkü Haçlılar, Dimyat'ı aldıktan sonra Kudüs'e saldırıp büyük bir zaferle dönmeyi planlamışlardı. Ancak bu planları Cariye Sultan sayesinde gerçekleşmedi. Böylelikle Cariye Sultan'ın ileri görüşlülüğü İslam dünyasını parçalamaktan ve tehlikeye girmekten kurtarmıştır.³¹

Turanşah, savaşı birlikte bertaraf ettiği Şecerüddür'ü ve Bahri Memlûkleri takdir etmek yerine onlara karşı düşmanlık beslemiştir.³² Ayrıca El-Memâlikü'l-Bahrîyye adıyla anılan memlûk birliklerinin nüfus sahibi olmasından hoşnut olmamış ve onlara kötü davranmıştır. Akabinde üvey annesini yani Şecerüddür'ü babasının hazinesini saklamakla suçlamış ve elde ettiği itibarına gölge düşürmek istemiştir.³³ Bu duruma dayanamayan Bahri Memlûklar, Şecerüddür ile birleşip Turanşah'ı öldürmüşlerdir.³⁴

Bahri Memlûkleri'nin de desteğini alan Cariye Sultan, Eyyübiler'e son verdikten sonra Memlûkler'i kurmuştur. Turanşah'ın ölümü ile Mısır'da hükümlerlik süren Eyyübî Devleti yıkılmıştır. Akabinde Bahri Memlûkler, Sultan El-Salih Necmeddin Eyyüb'ün dulunu yani Şecerüddür'ü sultan ilan etmişlerdir. Böylelikle Şecerüddür, çabalarının karşılığını alarak bir cariyeye iken sultan olmuş ve bir cariyenin gelebileceği en yüksek makama gelmiştir. Bu süreç

yaklaşık on yılına neden olmuştur. Fakat istediği gerçekleşmiş ve bu durum İslam Dünyası'nda bir devrim niteliğinde görülmüştür.³⁵

Nitekim bu vakaların cereyan ettiği son yıllar da Eyyübiler döneminde, Eyyübî Meliki Melik Aziz'in kardeşi Salih'in yaşı büyük olmasından dolayı tahta geçmesi düşünülürken annesinin cariyeye olması Salih'e sirayet etmiş ve onun emir olmasına gölge düşürmüştü. Dolayısıyla bir annenin cariyeye olması oğlunun sultan olmasını engeller iken Mısır'da bir cariyenin sultan olması cariyenin statüsü açısından oldukça önem arz etmektedir. Aynı zamanda yaşanan vakalardan dolayı Şecerüddür'ün sultan olmasının ne kadar zor olduğu da anlaşılmaktadır. Geçmişten bu yana kadınlar, hür veya sultan soyundan gelmiş, yaşı küçük olan sultanlara naibe statüsünde olmuş ve yönetimi etkilemişlerdir. Oysa Şecerüddür, bir köle statüsünde idi ve resmi olarak sultan olma cesaretini göstermiştir.³⁶

Diğer yandan cariyenin sultan olmasını tetikleyen bazı sebepler de vardır. Bu sebepler sırayla şöyle sıralanmaktadır. Yaklaşan bir Haçlı tehlikesi, memlûkler arasında var olan hoşdaşlık³⁷ ilişkisi, Turanşah'ın memlûklere karşı pozisyonu, memlûkler arasında yaşanan iç kargaşa ve Eyyübî emirlerinin tutumu cariyenin sultan olmasını tetiklemiştir. Bu sebepler neticesinde Şecerüddür'ün de baskın bir karakter olmasından dolayı sultan olduğu görülmektedir. Böylece Memlûk tarihi olağanüstü bir olayla başlamaktadır.³⁸

Nitekim Şecerüddür, Memlûkler'in ilk ve son cariyeye sultan olarak tarihe geçmiştir. Şecerüddür aldığı yetki ile kendi adına hükümdarlık alameti olarak hutbeler okutmuştur.³⁹ Her hutbe sonunda Şecerüddür adına İbn Tağrıberdi'ye göre şöyle dua edilmiştir. "Allahım, Müslümanların melikesi, dinin ve dünyanın ismeti, Sultan Melik Salih'in sahibesi, Mutasım Halil'in annesi Salihîye'yi koru."⁴⁰ Bu hutbeye göre Şecerüddür, hem kocasının hem de oğlunun adını anarak hükümlerlik yetkisini resmileştirmiştir. Akabinde toplantılar düzenlemiş ve damga bastırmıştır.⁴¹ Daha sonra para basmış ve hükümlerliğini resmileştirmiştir.⁴² Bu paranın üzerinde ise üç erkek isminin olduğu bilinmektedir. Bu isimler; ölen kocası Necmeddin Eyyüb, ölen oğlu Halil ve Abbasi Halifesi el-Musta'sım olarak paranın üzerine yazılmıştır.⁴³ Bastırılan parada halifenin adının ilave edilmesi, onun saygısını kazanmak ve meşruyetini ummak olarak görülmektedir.⁴⁴

²⁴ Isenbike Togan, "Turkic Dynasties: 9th To 15th Century", *Encyclopedia Of Women & Islamic Cultures*, Ed. Suad Joseph, Leiden: Brill, 1, (2003), s. 16-20; Samira Kortantamer, "Şecer-üd-Dür'ün İntikamı" *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 1/2, (2011), s. 213.

²⁵ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 1, s.449; Koprman, "Mısır", Tomar, "Şecer-üd-Dür", s. 404-405.

²⁶ Guida M. Jackson, *Women Rulers Throughout The Ages An Illustrated Guide*, California: Santa Barbara, 1999, s.358-359.

²⁷ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 1, s. 17.

²⁸ İbn Kesir, *Bidâye ve'n-Nihâye*, c.13, s. 329-330; Hüseyin Polat, *Et-Tuhfetü'l-Mulukiye Fi'd-Devleti't-Turkiyye*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, 1997, s. 48-49.

²⁹ Cengiz Tomar, "Şecerüddür", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 2006, Cilt 38, 404-405; El-Azhari, *Queens, Eunuchs and Concubines*, s. 377-378; Clot, *Köleliğin İmparatorluğu*, s. 23; Üçok, *Türk Naibeler*, s. 66; Lindsay, *Daily Life*, s. 70-75.

³⁰ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 1, s. 459; Tomar, "Şecerüddür", s. 404-405.

³¹ Clot, *Köleliğin İmparatorluğu*, s. 23.

³² Kortantamer, "Şecerüddür'ün İntikamı", s. 213.

³³ El-Azhari, *Queens, Eunuchs and Concubines*, s. 372-375.

³⁴ Clot, *Köleliğin İmparatorluğu*, s. 24; İ. Yiğit, "Memlûkler", s. 94-100; Murat Zengin, "Memlûk Türk Sultanlığı'nın Anadolu hâkimiyet mücadelesi: Malatya'nın Zaptı (28 Nisan 1315)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2014, S. 55, c. 33, 2014, s. 107; Nezar Alsayyad, *Cairo*, England, Harvard University Press, 2011, s. 80-92.

³⁵ Doktor Kasım Abduh Kasım, *Asru Selâtinî'l-Memâlik et-Tarihü's-Siyâsi ve'l-İctimâi*, (El-Haram, Ayn Sosyolojik Ve İnsani Araştırmalar, 1998), s. 21-

22; Kürşat Gökçaya ve Cemil Cahit Yeşilbursa, *Yeni ve Yakın Çağ Tarihi* (Ankara: Siyasal Yayınevi, 2008), s. 245; Lindsay, *Daily Life*, s. 70-75; Bruno Nicola De, *Women In Mongol Iran The Khatuns 1206-1335*, UK: Edinburgh University Press, 2017, s. 52; Ağır, "Memlûklarda Bir Kadın Sultan", 9-15; Alsayyad, *Cairo*, 80-92; Amitai, Reuven; "The early Mamlûks and the end of the crusader presence in Syria (1250-1291)", *The Crusader World*, Ed. Adrian J. Boas, Routledge, New York, 2016, s. 325; Amitai, "The Early Mamlûks", s. 325; Abouseif Behrens Doris, *The mahmal legend and the pilgrimage of the ladies of the Mamluk Court*, *Mamluk Studies Review*, 1, 1997, s. 87.

³⁶ Üçok, *Türk Naibeler*, s. 27-33.

³⁷ Buna hamilik bağı/ "ustaziyye" şeklinde ifade eden de olmuştur. Koprman ise bu bağı "asabiyye" teşekkülü olarak adlandırmaktadır. Koprman, "Memlûkler", 501; David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", *Çev. Samira Kortantamer, Tarih İncelemeleri Dergisi*, 4/1, 1989, 215-242.

³⁸ Behrens Doris, "The Mahmal Legend And The Pilgrimage", s. 87; El-Azhari, *Queens, Eunuchs and Concubines*, s. 372-375.

³⁹ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 20; Bernard Lewis, *Ortaoğu*, Çev. Selen Y. Kölay, 3. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2006, s. 119-120.

⁴⁰ Lindsay, *Daily Life*, s. 70-75; İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 20.

⁴¹ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c.1, s. 459.

⁴² Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 1, s. 22; Lindsay, *Daily Life*, s. 70-75.

⁴³ El-Azhari, *Queens, Eunuchs and Concubines*, s. 377-378.

⁴⁴ Arafâ, E. "The Legitimacy Of Shajar Al-Durr Reign As Represented In Light Of A Rare Dinar", *Egyptian Journal of Archaeological and Restoration Studies*, 2016,S. 6, c.1, s. 69.

Ancak bu durumdan hoşnut olmayan Dimaşk ve Halep naibleri itiraz etmiş ve Şecerüddür'e itaat etmemişlerdir. Hatta Eyyübî Emirleri, bu itiraz ile de kalmamış Abbasi halifesini de kıskırtmışlardır.⁴⁵ Haçlılar'a karşı büyük bir kahramanlık göstermesine rağmen Araplardan ve bazı Mısır emirlerinden büyük tepki almıştır. Özellikle kadın olmasını eleştirmişlerdir.⁴⁶

Abbasi Halifesi El-Musta'sım, Şecerüddür'ün bu durumunu doğru bulmayarak Bağdat'tan Mısır'a hakaret içeren bir mektup göndermiştir. Mektupta: “Şayet sizde erkek kalmadıysa bize bildirin, size erkek gönderelim.”⁴⁷ şeklinde ağır bir hitap kullanılmıştır. Dolayısıyla Şecerüddür'ü cariyeye olmasından öte bir kadın olarak eleştirmişlerdir.

Diğer yandan Şecerüddür ise bu sırada önemli komutanlarından olan İzzettin Aybek'i atabey yaptığı bilinmektedir.⁴⁸ Akabinde aldığı eleştirilerden dolayı Şecerüddür, tahtan inmiş ve Aybek geçmiştir. Fakat Eyyübî Emirleri kısa bir süre sonra yine hoşnut olmadıklarını belirterek onu da tahttan indirmişlerdir. Dolayısıyla devleti iyi yöneten Şecerüddür'ün zayıf noktası olmadığı için kadın olmasını ileri sürerek saltanatına son verdikleri anlaşılmaktadır. Bu olay ile Cariye Sultan'ın tahttan indirilmesindeki sebebin cariyeye veya kadın olmasına bağlı olmadığı da ortaya çıkmaktadır. Bu durumun iç yüzü ise Memlük ile Eyyübî sorunu olduğu görülmektedir.⁴⁹

El-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybek ve Cariye Sultan Şecerüddür

El-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybek'in aslen Türk olduğu bilinmektedir. Bahrî Memlükleri arasında Aybek Türkmânî olarak çağrılmaktadır. Türkmen soyundan olan İzzeddin Aybek, Eyyübî Sultanı Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyüb tarafından memlük olarak satın alınmıştır. Sultan Melik es-Sâlih Necmeddin'in yanında bulunmuş ve ona hizmet etmiştir. Necmeddin Eyyüb'ün yanında çaşnigirlik görevi yaptığı bilinmektedir. Sultan Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyüb ölünceye kadar bu görevi devam ettirmiştir.⁵⁰

Dolayısıyla çaşnigirlikte güven çok önemliydi. Bu görev itimat edilen kimseye verilir. Ayrıca Şecerüddür'ün verdiği emirleri ve görevleri başarılı yerine getirdiği için güvenini kazanmıştı. Böylelikle Şecerüddür'ün de güvenini kazanan İzzettin Aybek, yönetimi Şecerüddür'den teslim almıştır. Diğer yandan Şecerüddür'ün resmi olarak 90 günlük yönetimini kabul etmeyenler, Memlük tarihini Aybek'ten başlatmışlardır.⁵¹

İzzettin Aybek, tahta geçtikten sonra Şecerüddür ile evlenmiştir. Birçok tarihçi ve Makrîzî de dâhil olmak üzere İzzettin Aybek'in tahta geçtikten sonra Şecerüddür ile evlendiğini aktarmaktadırlar. Yani İzzettin Aybek, tahta çıkmadan önce Cariye Sultan ile evli değillerdi. Aslında bu durum da evlilik nedenlerinin resmiyette olduğunu da göstermektedir. Dahası Şecerüddür'ün yönetiminde söz sahibi olacağı da anlaşılmaktadır.⁵²

Bundan sonra Memlükler'in yönetiminde artık bir erkek vardı ancak Şecerüddür'ün etkisi ve yetkisi bitmemişti. Aybek, sultan olarak görünmesine rağmen aslında yöneten kişi Şecerüddür idi. Çünkü kendisini etkin olarak görüyor ve Aybek üzerinde baskı kuruyordu.⁵³ Diğer yandan Şecerüddür, Aybek ile evlendikten sonra fiili sultan olma vasfının yanında büyük hanım mertebesine ulaşmış ve Hâvend/Hond El-Kübra adıyla anılmıştır.⁵⁴

Şecerüddür'ün baskın yönetiminden kaçmaya çalışan Sultan Aybek, bir başkasıyla evlenmeyi planlamış ve Şecerüddür'ün etkisini azaltmak istemişti. Bu yüzden Aybek, Musul valisi Bedreddin Lü'lü'nün kızıyla evlenmeyi düşündü. Aybek'in Musul valisi Bedreddin Lü'lü'nün kızıyla evleneceğini duyan Şecerüddür, kendini saraydan uzaklaştıracağını zannederek Aybek'i ortadan kaldırma planlarına girişti. Kaynaklar ekseriyetle bir kadın olarak Aybek'i kıskandırdığı için bunu planladığını yazsa da otoriter bir kadının aslında geri planda olması ve devlet yönetiminde etkisinin azalmasını istememesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.⁵⁵ Çünkü Şecerüddür, Aybek'in sultan olmasından sonra onunla evlenmiştir. Musul valisi Bedreddin Lü'lü'nün kızıyla evlenme meselesi sırasında Aybek'e kızdığı görülmüştür. Fakat asıl gayesi saltanatı paylaşmak istememesi olarak değerlendirilmektedir. Şecerüddür, bu saltanat için çok emek harcamıştır.⁵⁶ Bu nedenle ortadan kaldırılmayı planladığı Aybek'i, öldürmek için memlüklerinden yardım almıştır. Bu yardım sonucu Makrîzî'ye göre Aybek (10 Mart 1256/1257) hamamda iken Şecerüddür'ün köleleri tarafından bir suikast sonucu öldürülmüştür.⁵⁷

Akabinde Aybek'in ölümü duyulunca Aybek'in köleleri ve sevdikleri de takynalar -hamam terlikleri vazifesi gören- ve hamam taslarıyla Şecerüddür'ü öldürüp hendeğe atmışlardır (10 Mart 1256/1257).⁵⁸ Ayrıca Şecerüddür ile birlikte kırk hizmetlisinin de dehşet verici bir şekilde öldürüldükleri bilinmektedir.⁵⁹ Hendeğe attıklarında ise Şecerüddür'ün üzerinde kıyafetlerinin olmadığını aktarmaktadırlar.⁶⁰ Aynı zamanda Şecerüddür'ü öldürüp çöplüğe attıklarını belirten kaynaklar da mevcuttur.⁶¹

⁴⁵ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 1, s. s. 459; Samira Kortantamer, “Memlük Toplumunda Kadın”, *Ortaçağda Kadın*, Ed. Altan Çetin, Ankara: Lotus Yayınevi, 2011, s. 606.

⁴⁶ Şeşen, *Eyyübîler*, 145.

⁴⁷ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk li Ma'rifet Düveli'l-Mülûk*, Nşr. M. M. Ziyade, (1936, Kahire), c.1/2: s.368.

⁴⁸ Michael A. Tusay, “Loyalty and the Formation of the Mamluk Sultanate”, Ed. Lindsey Dew vb., *An Undergraduate Journal of Historical Research*, Fresno: California State University, 2016, s. 13: 89.

⁴⁹ David Solomon Jalajel, *Women and Leadership in Islam: A Critical Analysis of Classical Islamic Legal Texts*, PhD Thesis University of the Western Cape, 2013, s. 166-172.

⁵⁰ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk li Ma'rifet Düveli'l-Mülûk*, Nşr. M.M. Ziyade, (Kahire, 1936), c. 1/2 s. 368; Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c.1, s. 463; İbn Kesir, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 13, s. 360; Kızıltoprak, “Memlük”, s. 87-90; Yiğit, “Mevali”, 424-426; Clifford, Winslow Williams, *State Formation And The Structure Of Politics In Mamluk Syro-Egypt 648-741 AH/1250-1340 CE*. Vol. 2., Germany: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013, s. 72-76.

⁵¹ Makdisi Aybek'i ilk sultan sayanlardandır. Detaylı bilgi için bkz. Makdisi, *Mısır'daki İslam Devletleri*, 31; Ramazan Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyübîler Memlükler (1193-1260)*, (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 2007), 243.

⁵² İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 20; Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 1, s. 459-461; İbn Kesir, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 13, s. 3334-335; El-Azhari, Queens, Eunuchs and Concubines, s. 377-379; Memissi, *The Forgotten Queens Of Islam*, s. 91-92.

⁵³ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 20; Clot, *Köleliğin İmparatorluğu*, s. 24.

⁵⁴ Hond El-Kübra mevkiini alan kişi, sultana en yakın kişi demektir. Fatma Akkuş Yiğit, “Memlük Devletinde Hareme Dair Bazı Tespitler”, *17. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 2014, c. 3, s. 101; İsmail Yiğit, “Memlükler Zamanında (1250-1517) Kadın”, *Diyanet İlmî Dergisi*, 40, S. 2, 2004, s. 139.

⁵⁵ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c.1, s. 459-495; İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 20; Kortantamer, “Memlük Toplumunda Kadın”, s. 606; İbn Kesir, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 13, s. 356-360.

⁵⁶ Detaylı bilgi için “Şecer-üd-Dür” başlığına bkz. El-Azhari, Queens, Eunuchs and Concubines, s. 377-379.

⁵⁷ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 1, s. 459-495; İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 20; Kortantamer, “Memlük Toplumunda Kadın”, s. 606; Üçok, *Türk Naibeler*, s. 75-79; Makdisi, *Mısır'daki İslam Devletleri*, s. 32; İbn Kesir, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 13, s. 355-356; Şeşen, *Eyyübîler*, s. 150.

⁵⁸ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 1, s. 459-495; İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 20; Kortantamer, “Memlük Toplumunda Kadın”, s. 606; Üçok, *Türk Naibeler*, s. 75-79; Makdisi, *Mısır'daki İslam Devletleri*, s. 32; İbn Kesir, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 13, s. 355-356; Şeşen, *Eyyübîler*, s. 150.

⁵⁹ Altan Çetin, “Memlük Devletinde Cezalar Ve İşkencelere Dair”, *Belleten*, 2010, c. 74, S. 270, s. 358.

⁶⁰ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 1, s. 494; Abduh Kasım, *Asru Selâtinî'l-Memâlik*, s. 44.

⁶¹ İbn Kesir, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 13, s. 355-356; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 248-251; Alsayyad, *Cairo*, s. 92.

Böylelikle hem Aybek'in hem de Şecerüddür'ün saltanatı sona ermiştir. Ayrıca Necmeddin Eyyüb'ün 23 Kasım 1249'da ve Şecerüddür'ün ise 10 Mart 1256/1257'de öldüğü düşünüldüğünde resmi olması da fiili olarak yedi yıl iktidarda söz sahibi olduğu anlaşılmaktadır.⁶² İki veya üç gün sonra Şecerüddür'ün kendi yaptırdığı türbesine gömülmüştür.⁶³ Aybek, Şecerüddür'ün her daim sevilen, baskın, siyasi bir dehaya sahip olmasını, otoriter, zeki ve ön planda olan bir kadının psikolojisini göz ardı etmesinin bedelini hayatıyla ödemiştir.⁶⁴ Daha sonraki yıllarda bu mekân kutsal sayılmış ve ziyaretçi alan türbeler arasına girmiştir.⁶⁵ Hatta Mısır efsanelerinde Memlûkler'in ünlü sultanı Baybars'ın annesi olarak da tanıtıldığı da ifade edilmektedir.⁶⁶

Muzaffer Seyfeddin Kutuz (1259-1260) ve Zahir Rükneddin Baybars Bundukdari (1260-1277) Dönemlerinde Cariyelerin Konumu

Sultan Muzaffer Seyfeddin Kutuz, Aybek'in öldürülmesinden sonra tahta çıkan oğlu Mansur Nureddin Ali'yi devirdikten sonra Mısır'daki Memlûk devletinin üçüncü Türk sultanı olmuştur.⁶⁷ Ancak sevilen ve sayılan Sultan Kutuz'un saltanatı kısa sürmüştür.⁶⁸ Bunun nedeni ise Kutuz ile Baybars arasındaki anlaşmazlıktır. Baybars, sultan olmadan önce Kutuz'un önemli memlûklerinden idi. Sultan Muzaffer Seyfeddin Kutuz'dan sonra tahta geçen Baybars, Aynicâlût Savaşı'ndan önce Sultan Kutuz'dan Halep Naipliği'ni kendisine verileceğine dair söz almıştı. Dolayısıyla Baybars, Aynicâlût Savaşı'nın kazanılmasında çok çaba sarf etti. Fakat söz verildiği gibi bu yer, Baybars'a verilmemiş ve Sultan ile arası açılmıştı. Bunun üzerine Baybars, Kutuz'a bir suikast düzenledi.⁶⁹ Hoşdaşlarından bir grup ile öldürtmeye karar verdi. Bu plan için de Moğol esirlerinden bir kadın yer aldı. Baybars, ava çıktığında hoşdaşlarına işaret yapacak ve bu işaret üzerine Sultan'a ok atılacaktı. Baybars, Kutuz'un yanına vardığında Moğol esirlerinden bir kadın istedi ve o kadının elini öpmek için hareket edince hoşdaşları okun gönderilme vaktinin geldiğini anladılar ve harekete geçtiler. Bu işaret üzerine Baybars'ın hoşdaşları, Kutuz'u omuzundan vurdu ve omuzu parçalandı. Daha sonra bir ok daha atıldı ve öldürüldü.⁷⁰

Kutuz'un öldürülmesinden sonra Baybars dönemi başladı. Zevk ve sefa düşkünü olmayan Baybars, Selçukluları Moğol saldırılarına karşı korumuştur.⁷¹ Ayrıca Sultan'ın eğlenceleri sevmediği ve katılmadığı söylenmektedir. Fakat Sultan Baybars'ın eğlence geceleri düzenlediği ve şarkıcı konumunda El-Kerekiye adlı cariyeden şarkı dinlediği, gece içtiği kımızdan dolayı öldüğü aktarılmaktadır.⁷²

Mansur Seyfeddin Kalavun ve Eşref Selâhaddin Halil Dönemlerinde Cariyeler

Mansur Seyfeddin Kalavun (1279-1290), Mısır'daki Memlûk devletinin yedinci sultanı olmuştur.⁷³ Kalavun, dönemi boyunca siyasi, iktisadi ve mimari alanında da gelişmeler kat etmiştir. Özellikle köle ticareti alanında gelişmeler yaşanmıştır.⁷⁴ Bu gelişmelerden dolayı cariyelerin ırkı da çeşitlenmiştir. Cariyelerin Hristiyan, Ermeni, Venedik, Ceneviz, Nübe, Frank, Ermeni ve Rum gibi farklı kökenlere sahip oldukları bilinmektedir.⁷⁵

Mansur Seyfeddin Kalavun'dan sonra Eşref Selâhaddin Halil (1290-1293) sultan olmuştur.⁷⁶ Babasının çıktığı yolu tamamlamak için yola çıkan Sultan Selâhaddin Halil, Akka Fatihi olarak bilinmektedir.⁷⁷ Akka'da Haçlılar'a karşı zafer elde eden Sultan Selâhaddin Halil, bu galibiyetten çok sayıda ganimet elde etmiştir. Hatta ganimet o kadar çok idi ki iki gün boyunca devam ettiği söylenmektedir. Ganimetler arasında esirlerin de olduğu ifade edilmektedir. Küçük olan cariyeye 12 dirheme büyük olan cariyeye 5 dirheme satılmıştır. Cariyelerin fiyatları ise genellikle dönem gelişmesine yapılan fetihlere bağlı olarak değiştiği görülmüştür. Bu yüzden cariyeye fiyatlarının artan fetihlerden dolayı ücretlerinin düştüğü zamanlar da olmuştur.⁷⁸

Sultan en-Nâsir Muhammed ve Sosyal Hiyerarşi: Cariyelikten Hond'luğa Yükselen "Hong Togay" Etkisi

Sultan en-Nâsir Muhammed, Memlûklüler'in dokuzuncu hükümdarıdır.⁷⁹ Tahta geçtiğinde henüz 9 yaşında olan⁸⁰ Sultan Nasır'ın ilk saltanatı çocukluk dönemine denk geldiği için etkili olmamış ve bu yüzden memlûklerinin emri altında bir dönem yaşamıştır.⁸¹ Daha sonra saltanatında etkili olmaya çalışmıştır. Ancak bu kez de cariyelerin etkisi görülmektedir. Çünkü Sultan en-Nâsir Muhammed'in hane hayatında etkili olan Togay adında bir cariyeye ile evlendiği bilinmektedir. Togay, Şam nâibi Tengiz tarafından Dimaşk'ta doksan bin dirheme satın alınarak Sultan'a gönderilen bir cariyedir. Bu cariyeye, kimilerine göre Türk asıllı kimilerine göre Moğol asıllıdır. Cariyenin güzelliğiyle dillere destan olduğu bilinmektedir.⁸²

Bu evlilikten Togay ile Nasır'ın bir erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. Bu çocuklarının adı ise Anuk'tur.⁸³ Böylelikle ümmü'l-veled

⁶² İbn Kesir, *El Bidâye ve' n-Nihâye*, c. 13, s. 329-330; Lindsay, *Daily Life*, s. 80; İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 19; Şeşen, *Eyyübüler*, s. 140-141; Lindsay, *Daily Life*, s. 70-75; Üçok, *Türk Naibeler*, s. 27-33.

⁶³ Makrizî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 1, s. 459-495; İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 20; İbn Kesir, *El Bidâye ve' n-Nihâye* c. 13, s. 360; Üçok, *Türk Naibeler*, s. 81.

⁶⁴ Üçok, *Türk Naibeler*, s. 66.

⁶⁵ Behrens Doris, "The Mahmal Legend And The Pilgrimage", s. 96.

⁶⁶ El-Azhari, *Queens, Eunuchs and Concubines*, s. 378.

⁶⁷ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 33.

⁶⁸ Gökkaya ve Yeşilbursa, *Yeni ve Yakın Çağ Tarihi*, s. 246.

⁶⁹ İbn Kesir, *El Bidâye ve' n-Nihâye*, 13: 392-394; Şeşen, *Eyyübüler*, s. 154-156; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 265-271.

⁷⁰ Makdisi, *Mısır'daki İslam Devletleri*, s. 34-35; İbn Kesir, *El Bidâye ve' n-Nihâye*, c. 13, s. 390-392; İ. Yiğit, *Memlûkler*, s. 30-40; Kopruman, "Memlûkler", s. 452-455; İra M. Lapidus, *İslam Toplumları Tarihi*, Çev. Yasın Aktay, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, c. 1, 2005, s. 482; Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, Çev. Metin Karabaşoğlu, İstanbul: İz Yayıncılık, c. 2, 1995, s. 318-319.

⁷¹ Özbek, "El-Melikü'z-Zahir Rükneddin Baybars Zamanı", s. 306.

⁷² Ramazan Şeşen, *Sultan Baybars ve Devri* 1260-1277, (İstanbul: Yıldız Yayıncılık, 2009), s. 71-75;

Şeşen, *Sultan Baybars*, s. 139; İbn Şeddâd; *Baybars Tarihi Al-Melik Az-Zahir Hakkındaki Tarih* 2. Cildi, Çev. Şerefüddin Yaltkaya, İstanbul: Türk Tarih

Kurumu, c. 2, 1941, s. 123-128; Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatuhi*, s. 9.

⁷³ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 63.

⁷⁴ Hannah Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade 1260-1500*, PhD Thesis, Columbia University, 2014, 277-278, s. 270-280; Behrens-Abouseif; Doris, *Practising Diplomacy In The Mamluk Sultanate: Gifts And Material Culture In The Medieval Islamic World*, New York: I.B. Tauris, 2014, s. 3-11.

⁷⁵ Ali Seyyid Muhammed, *El-Cevari fi Müctema El-Kahire El-Memlukiyye*, Kahire, 1988, 8, s. 24; Peter M. Holt, "Mamluk-Frankish Diplomatic Relations In The Reign Of Qalâwûn (678-89/1279-90)", *Journal Of The Royal Asiatic Society*, 121/2, 1989, s. 278-289.

⁷⁶ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 71.

⁷⁷ İ. Yiğit, "Memlûkler", s. 64-65.

⁷⁸ Makrizî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 2, s. 50.

⁷⁹ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s.78.

⁸⁰ İbn Kesir, *El Bidâye ve' n-Nihâye*, c. 14, s.15-16; Northrup, "The Bahri Mamluk Sultanate 1250-1390", s. 242-290.

⁸¹ En-Nüveyri, *Nihayeti'l Ereb Fi Finini'l Edeb*, c. 32, s.16-18.

⁸² Ali Seyyid Muhammed, *El-Cevari*, s. 25; Makrizî, *Kitâbu's-Sülûk*, ; Fatma Akkuş Yiğit, "İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.49, 2016, s. 116.

⁸³ Makrizî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 3, s. 61.

statüsüne gelen Togay'ın mevkii ve önemi artmıştır.⁸⁴ Aynı zamanda Hond ünvanı alarak Sultan'ın yakın kişilerinden olmuş ve Sultan'ın güvenini kazanmıştır. Nasır tarafından çok sevilmiş ve sayılmıştır. Ayrıca kaynaklarda aktarıldığına göre Sultan Nasır tarafından Togay'ın isteğiyle buğdaydan alınan vergi kaldırılmıştır. Vergi kaldırılması veya azaltılması gibi uygulamalarının genel olarak cariyelerin isteğiyle sultanların kaldırdıkları görülmektedir. Dolayısıyla, cariyelerin halk ile devlet arasında aracı olduklarını gösteren bir karine de bu vergi meselesi olmuştur.⁸⁵

Sultan ile Togay arasında olumsuz bir durum yaşanmamıştır. Fakat dönemin kötü olayı olarak atfedilen bir vaka meydana gelmiştir. Bu vaka oğulları Anuk'un şarkıcı Zühre adında bir cariyeye âşık olmasıdır.⁸⁶ Fakat insanların ve sultanların muganniyelerle evlenmeleri hiç şaşırıcı değil iken Sultan Nasır, oğlu Anuk'a baskı yapmaktaydı. Dolayısıyla Anuk'un Zühre adında bir şarkıcı cariyeye âşık olması ve babasının bu görüşmeyi yasaklaması oldukça ilginçtir.⁸⁷ Hatta Sultan en-Nâsir Muhammed'in bununla da kalmadığı görülmektedir. Akabinde şarkıcı cariyeleri içkili meclislerinden ayırmış ve Zühre'yi de hapse atmıştır. Dahası şarkıcıları şarkı söylemekten uzaklaştırmış ve kimilerini de zorla evlendirmiştir.⁸⁸ Anuk, tüm bunlara rağmen görüşmeye devam edince babası durumu öğrenmiş ve Anuk'u dövdürmüştür.⁸⁹ Bu korkuyla nöbet geçiren Anuk'un hastalığı artmış ve on dokuz yaşında ölmüştür.⁹⁰ Aynı zamanda Nasır'ın evlatları arasında en büyüğü olan Anuk'un ölümü annesini çok üzmüş ve onun için hayırlar ve mimari yapılar yapmıştır. Bu yapılardan biri ise Hangâh Umm Ânuk adıyla bilinmektedir.⁹¹

Hond Togay ölümüne gelince Makrîzî'ye göre çok fazla miras bırakmıştır. Aktarılanlara göre köle olarak 1.000 kadar cariyeye, 80 tavası ve çok sayıda dirhem olduğu aktarılmaktadır. Bırakılan mirastan anlaşıldığına göre Sultan eşi mevkiine gelen cariyelerin de hizmet için ayrı özel cariyeleri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca saray cariyeleri genellikle maddi olarak zengin olmuş ve miras bıraktıkları da görülmektedir.⁹²

Diğer yandan cariyelerin devlet yönetiminde, diplomaside ve saray emirleri üzerinde de etkisi olmuştur. Sultan Nasır'ın önemli bir memlûkü olan Bektemür'a bir cariyeye hediye ettiği bilinmektedir. Bektemür, bu cariyenin Sultan'dan bir çocuğu olduğunu öğrenince ona dokunmamıştır. Akabinde çocuk doğduktan sonra bu çocuğa Ahmet adını vermiş ve Sultan Nasır'ın oğlu olarak açığa çıkarılmıştır. Bektemür, bu çocuğun soyundan faydalanarak onu saltanata oturtmak istemiştir. Ancak bunu fark eden Sultan Nasır ise ondan önce davranarak onu ve oğlunu zehirletmiştir. Burada ilginç olan kısım ise

Nasır'ın çocuk sahibi olan cariyelerini himayesine aldığı ve hatta cariyeye alırken doğurgan olanları tercih ettiği bilinmektedir. (Aynı zamanda ümmü'l-veled bir cariyenin satılması da nahoş bir olaydır.) Dolayısıyla bu cariyenin Sultan Nasır'dan çocuğu olduğu halde satılması nadir bir olay olarak görülmektedir.⁹³

Sultan Nasır'ın bir diğer cariyesi Kuma lakabıyla bilinen Beyaz'dır. Beyaz, Resü'n-Nevbe Bahadır As adında birinin azatlısı olarak bilinmektedir. Sesiyle ünlü cariyelerden olduğu için düzenlenen eğlence gecelerine şarkı söylemek için gittiği söylenmektedir. Sultan Melik Nasır, bu cariyeyi duyunca onu yanına çağırılmış ve onu cariyeye olarak yanında tutmuştur. Akabinde Ahmed adında bir çocukları dünyaya gelmiş ve ümmü'l-veled statüsünü elde etmiştir. Hayatı boyunca birçok evlilik yapan ve birçok cariyeye sahip olan Sultan Melik Nasır'ın çok sayıda cariyesi olmasının en önemli sebebi çocuk ölüm oranlarının üstesinden gelmek ve nesillerini devam ettirmektir.⁹⁴ Çünkü insanoğlunda ebediyet duygusu mevcuttur. Bunun için de neslinin devamını isteyen insanda çocuk sevgisi hâsıl olmaktadır. Diğer yandan bir başka sebep ise yaşanan çocuk ölümlerini azaltmak ve doğurganlık oranını artırmak için yapıldığı anlaşılmaktadır.

Sultan'ın ayrıca Tatar asıllı Urdu/Ordu cariyeye ile evlendiği de bilinmektedir. Bu cariyeye de ümmü'l-veled statüsüne gelmiş ve veliaht olan Küçük'ün de annesi olduğu ifade edilmektedir.⁹⁵ Sultan'ın bu eşlerden toplam olarak on beş oğlunun hayatta kaldığı bilinmektedir.⁹⁶ Bu çocukları ve evlilik politikası sayesinde soyu çok uzun sürmüştür. Hatta daha sonra Memlûk tarihinde çocuklarından ve torunlarından oluşan bir dönem yaşatmıştır.⁹⁷

Memlûklerde cariyelerin statülerinin farklı olduğunu gösteren bir diğer sebep ise evlilik sırasında hür kadınlar gibi mehir akitleri aldıkları görülmektedir. Makrîzî'ye göre Sultan en-Nâsir Muhammed cariyeleri ve serâfileri için kişi başı sekiz yüz dinarlık çeyiz hazırlatmıştır.⁹⁸ Ayrıca bir cariyesi için de yüz bin dinar değerinde bir mücevher, inciler ve broşlar verdiği bilinmektedir. Hatta bu masraflar zamanla o kadar arttı ki Sultan'ın bütçesinde açık oluştuğu anlaşılmaktadır.⁹⁹

Sultan Nasır'ın haremde hariç bazı cariyeleri de mevcuttu ve bunlar sarayda yer edinmişlerdi. Sultan'ın haremde şarkıcı (mugannîye), bakıcı (hidane) ve genel olarak hizmetçiler de dâhil olmak üzere 1.200 cariyeye bulundurduğu söylenmektedir. Bu cariyelerden harem için de ihtiyaç duyulduğu bilinmektedir. Dolayısıyla sarayda ve haremde günlük işlere ihtiyaç vardır. Özellikle Sultan'ın hareminden sorumlu ve bakıcı/hidane olarak bilinen bir cariyeye Sitt Hadak Dade veya Sitt Miske El-Nasiriyye vardı. Bu cariyenin Sudanlı olduğu

⁸⁴ İbn İyas, *Beda'i'u'z-zühür*, c. I/I, s.452; Kortantamer, "Memlûk Toplumunda Kadın", s. 607; Akkuş Yiğit, "Memlûk Sarayında Tek Eşlilik", s.558.

⁸⁵ Abdurrezzak, *El-Mer'a Fi'l-asri'l- Memlûki*, s. 20; Akkuş Yiğit, "Haremde Dair Bazı Tespitler", s. 107.

⁸⁶ Nebil Muhammed Abdülaziz Ahmed, *Et-Tarabu m alatuhi fi asri'l-Eyyubiyyin me'l-memalik*, 1980, Mısır, s. 46; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, Bizim Büro Basımevi, 2008, s. 142.

⁸⁷ İbn İyas, *Beda'i'u'z-zühür*, II, s. 46; Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatuhi*, s. 67; Abdurrezzak, *El-Mer'a Fi'l-asri'l- Memlûki*, s. 113.

⁸⁸ Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatuhi*, s. 46; Merve Osman Hassan, "Taifetü'l-Meğani fi mısır fi'l-asri'l-memlûki", *institut français d'archeologie orientale Le Caire*, 2010, s. 401-402.

⁸⁹ İbn İyas, *Beda'i'u'z-zühür*, II, s. 46; Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatuhi*, s. 67; Abdurrezzak, *El-Mer'a Fi'l-asri'l- Memlûki*, s. 113.

⁹⁰ Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatuhi*, s. 46; Hassan, "Taifetü'l-Meğani fi mısır", s. 401-402.

⁹¹ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, s. 794; Abdurrezzak, *El-Mer'a Fi'l-asri'l-Memlûki*, s. 113; Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatuhi*, s. 46; Fatma Akkuş Yiğit, "Memlûk Tarihinde Kadın Şarkıcı ve Müzisyenler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 30, S. 1, 2016, s. 56-57; Kortantamer, "Memlûk Toplumunda Kadın", s. 610.

⁹² Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, s. 794.

⁹³ İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Çev. A. Said Aykut, Ed. M. Sabri Koz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, c. 1, 2000, s. 396-397; Rowson K., Everett, "Homeroetic Liasions Among The Mamluk Elite in Late Medieval Egypt and Syria", *Islamicate Sexualities: Translations Across Temporal Geographies of Desire*, Ed. Kathryn Babayan and Afsaneh Najmabadi vd., Cambridge: Harvard University Press, 2008, s. 219.

⁹⁴ Yossef Rapoport, "Women and Gender in Mamluk Society: An Overview", *Memlûk Studies Review*, c. 11, S. 2, 2007, s. 11- 9.

⁹⁵ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 164; Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 3, s. 335; Akkuş Yiğit, "Şarkıcı ve Müzisyenler", s. 47; Akkuş Yiğit, "Memlûk Sarayında Tek Eşlilik", s. 558; Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatuhi*, s. 77.

⁹⁶ Rapoport, "Women and Gender", s. 9.

⁹⁷ Willem Flinterman And Jo Van Steenberg, "Al-Nasir Muhammad And The Formation Of The Qalawunid State", *Pearls On A String : Art In The Age Of Great Islamic Empires*, Ed. Amy Landau, Baltimore and Seattle: The Walters Art Museum and University of Washington Press 2015, s. 96.

⁹⁸ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 3, s. 312.

⁹⁹ Yossef Rapoport, *Marriage, Money and Divorce in Medieval Islamic Society*, New York: Cambridge University Press, 2005, s. 13.

söylenmektedir. Sarayın haremî ile ilgilendiği için görüşüne ve fikrine danışılan önemli bir cariyeye olarak görülmektedir.¹⁰⁰ Nasır'ın sarayının haremînde kıdemli başkanlık ve bâkıcılık yaptığı bilinmektedir.¹⁰¹ Sultan, sarayda bir eğlence düzenlemek istediğinde veya bayram merasimlerinde Sitt Hadak Dade'ye sorduğu aktarılmaktadır.¹⁰² Sitt Hadak Dade'nin aynı zamanda tüccar ile devlet işlerinde de aracı olduğu görülmektedir. Nâzırü'l-Hâs Neşve adında biri, tüccarların mallarına el koymuştur ve bu malların onun elinden alınmasını isteyen bazı tüccarlar, Sitt Hadak Dade'yi aracı yaparak işlerini çözüme kavuşturmuşlardır.¹⁰³

Devletlerarası diplomatik ilişkileri iyileştirmede etkili olan cariyeler, bazen savaş sebebi bazen de iki devlet arasında soğuk rüzgârların esmesine neden olmuştur. Bu soğuk rüzgârlara neden olan bir örnek Memlûklülür ve Artuklular arasında yaşanmıştır.¹⁰⁴ Mardin Emiri, büyük güçlüklerle Hond Togay'ı cariyeye olarak almıştır. Ancak Memlûk Sultanı Muhammed Nasır, Mardin emirinden bu cariyeyi istediğini belirtmiştir. Hatta Memlûk Sultanı Muhammed Nasır, eğer vermez ise Mardin'i alt üst eder ve yine alırım deyince onu göndermekten başka bir yol bulamamıştır. Bu durum iki devlet arasında sorunlara neden olmuştur. Daha sonrasında Memlûk Sultanı Muhammed Nasır, saraya gelen cariyeye hediye vermiş ve ona ikramlarda bulunmuştur. Bu hediyelerin arasında ziynet eşyaları, o bölgenin meşhur ürünleri ile birlikte cariyelerin de olduğu aktarılmıştır. Nitekim cariyelere atfedilen alternatif eş konumu, cariyenin kendisinden çok, tüccardan satın alan efendisine bağlı olduğu da anlaşılmaktadır. Yani efendi; cariyeyi eş konumunda alır ise eş, hizmetçi konumunda alır ise hizmetçi olması cariyenin efendisine bağlıydı. Dahası hayatlarının nereye akacağı efendilerinin elindeydi. Dolayısıyla burada cariyeye atfedilen alternatif eş algısı, aslında toplumun ve efendisinin bakışı üzerinden yansıtıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁵

Cariyeler, aynı zamanda günlük işler için de görevli kimseler olarak görülmektedir. Temizlik yapma, bulaşık yıkama, yemek yapma, yatakları düzenleme, elbiseleri yıkama ve hamanda görevli olma gibi birçok hizmetlerinin olduğu bilinmektedir. Bu yaptıkları hizmet alanlarından bir diğer yer ise sultanların hac yolculuklarına eşlik ederek ihtiyaçlarını gidermektir. Bu hac yolculuklarında sultanın kendisi veya eşi, seyahate çıktıklarında cariyeler ile birlikte gittikleri bilinmektedir. Sefer esnasında sultan ve eşlerine yardım etmek için görevlendirilen cariyeler; çadır kurar, yemek pişirir, su ısıtır ve günlük işlerini yaparlardı. Örneğin Sultan en-Nâsır Muhammed, Kabe'ye gümüşten bir kapı yaptırmış ve bu kapıyı yerleştirmek için bir merasim düzenlemiştir. Bu yüzden de sultana eşlik etmesi için eşlerine, cariyelerine ve emirlerine emirname çıkartmış ve hazırlıkların yapılmasını istemiştir.¹⁰⁶

Dört Sultanın Sarayında Bulunan Habeşli Siyahi Bir Cariye, Udi İttifak'ın Saraydaki Etkisi ve Saltanatı

Sultan Nasır, rahatsızlanınca gönüllü olmasa da oğullarından Seyfüddin Ebu Bekir'i veliyah tayin ettiği bilinmektedir. Sultan Nasır'ın cariyesinin çok olması ve neslinin artması sonucu bu dönem ve sonrası yani Memlûk sultanı Seyfüddin Ebu Bekir'den Nasırüddin Hasan'ın ikinci saltanatına (1361) kadar genellikle Nasır'ın Oğulları Dönemi olarak anılmaktadır. Seyfüddin Ebu Bekir, bu dönemin ilk sultanıdır.¹⁰⁷

Sultanın haremî hakkında edinilen bilgilere bakıldığında, Sultan Seyfüddin Ebu Bekir'in iki cariyeye ile nikâhlendiği aktarılmaktadır.¹⁰⁸ Hatta Sultan Seyfüddin Ebu Bekir'in haremînde bulunan bu cariyeye için mehir belirlendiği de yazılıdır. Bu durum ise cariyeye statüsünün belirlenmesi için önemli bir gelişme olarak görülmektedir.¹⁰⁹

Seyfüddin Ebu Bekir'in bilinen meşhur cariyesi ise İttifak El-Avvade'dir. İttifak, dönemin önemli muganniyelerinden olmuştur.¹¹⁰ İttifak, Bilbis dâminetü'l-meğânîsi¹¹¹ tarafından yaklaşık dört yüz dirheme alınmıştır. Oradan da Kahire'de bulunan başka bir dâminetü'l-meğânîye satılmıştır. İttifak şarkı söylemekte ve ud çalmakta ünlü bir sanatçı olarak belirtilmiştir.¹¹² Ancak sarayda cariyeye olmasını şaşkınlıkla aktarmışlardır. On dördüncü yüzyıl ortalarında yaşayan İttifak'ın kariyeri, zekâsı ve başarısı olağanüstü bir durum olarak görülmektedir. Çünkü cariyeler genellikle güzel olduğu için, doğurgan olduğu için veya güzel bir sese sahip olduğu için alınmışlardır. Fakat kaynakların belirttiğine göre İttifak ne güzel, ne doğurgan ne de çok güzel sesli olduğu belirtilmiştir. Hatta onun çarpıcı bir şekilde siyahi olması onun bu şanslı talihinin değişmesine mani olmamış ve Sultan eşi olarak etkin rol oynamaya devam etmiştir.¹¹³

Seyfüddin Ebu Bekir'den sonra Memlûk tahtına Melik Eşref Alaaddin Küçük (1341-1342) ve daha sonrasında Şihabüddin Ahmed (1342) geçmiştir.¹¹⁴ İttifak'sız İki Sultan Alaaddin Küçük ve Şihabüddin Ahmed'dir. Ancak bu İki Sultan'ın da hayatında cariyeler olmuştur. Alaaddin Küçük (1341-1342), tahta geçtiğinde beş veya yedi yaşında olduğu aktarılmıştır. Annesi Türk asıllı olup adı Urdu Hatun veya Ordu Türkiyye olarak bilinen Melik Nasır Nasıruddin Muhammed'in cariyesi olduğu ve Küçük adında çocukları dünyaya geldiği yukarıda belirtilmiştir. Sultan'ın saltanat hayatına bakıldığında ise uzun sürmemiş ve dört hizmetçisi tarafından 12 yaşında öldürülmüştür.¹¹⁵ Ancak bu kısa dönemlerde de sultanların yanında cariyelerin, tavaşilerin ve muganniyelerin etkisi olduğu görülmüştür. Hatta bazı cariyeler, siyasete yön vermiş ve Sultan'ı etkilemişlerdir.¹¹⁶

Melik Eşref Alaaddin Küçük'ten sonra Şihabeddin Ahmed (1342) geçmiştir.¹¹⁷ Annesi, Sultan Nasır'ın cariyelerinden olup Kuma lakabıyla tanınan Beyaz'dır. Dolayısıyla Şihabeddin Ahmed adında Memlûk Sultan'ı da bir cariyeden doğmadır. Devletin devamı ve bekasını sağlayan Nasır'ın cariyelerinden doğan çocuklarından

¹⁰⁰ Caroline Williams, "The Mosque of Sitt Hadaq", *In Muqarnas XI: An Annual on Islamic Art and Architecture*, Ed. Gülru Necipoglu, Leiden: E.J. Brill, 1994, v. 11 no. 1, s. 60.

¹⁰¹ Rapoport, *Marriage, Money and Divorce*, s. 24-25.

¹⁰² Williams, "The Mosque of Sitt Hadaq", s. 56.

¹⁰³ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 3, s. 318-319; Akkuş Yiğit, "Şarkıcı ve Müzisyenler", s. 47; Akkuş Yiğit, "Memlûk Sarayında Tek Eşlilik", s. 558; Clot, *Köleliğin İmparatorluğu*, s. 178; Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatu*, s. 76-30.

¹⁰⁴ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998, s. 193.

¹⁰⁵ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 3, s. 59.

¹⁰⁶ Burak Gani Erol, "Memlûk Sultanlarının Hacları", *Tarih Okulu Dergisi*, S.40, 2019, s. 330.

¹⁰⁷ İ. Yiğit, *Memlûkler*, s. 82-89; İbni Tağrıberdî, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 149; Akkuş Yiğit, "Memlûk Sarayında Tek Eşlilik", s. 558.

¹⁰⁸ İbni Tağrıberdî, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 149; Akkuş Yiğit, "Memlûk Sarayında Tek Eşlilik", s. 558.

¹⁰⁹ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 3, s. 335.

¹¹⁰ Hassan, "Taifetü'l-Meğânî fi mısır", s. 378.

¹¹¹ Dâminetü'l-meğânîler, şarkıcılardan sorumlu, devlete vergi veren kişilere denilmektedir. Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatu*, 79; Akkuş Yiğit, "Şarkıcı ve Müzisyenler", s. 48; Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 4, s. 280; Akkuş Yiğit, "Şarkıcı ve Müzisyenler", s. 54.

¹¹² Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatu*, 79; Akkuş Yiğit, "Şarkıcı ve Müzisyenler", s. 48; Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 4, s. 280; Akkuş Yiğit, "Şarkıcı ve Müzisyenler", s. 54.

¹¹³ Rapoport, "Women and Gender in Mamluk Society", s. 10.

¹¹⁴ İbni Tağrıberdî, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 171.

¹¹⁵ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 3, s. 335; Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatu*, s. 77; Murat Zengin, Melikü'l-Eşref Âlaeddin Küçük Ali Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi (6 Ağustos 1341-10 Ocak 1342), *Turkish Studies*, 2018, c. 13, S. 8, s. 221; İbni Tağrıberdî, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 153; Akkuş Yiğit, "Memlûk Sarayında Tek Eşlilik", s. 558.

¹¹⁶ Ali Seyyid Muhammed, *El-Cevari*, s. 62.

¹¹⁷ İbni Tağrıberdî, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 164.

biridir.¹¹⁸ Ancak kısa bir saltanat süren Sultan'ın Kerek'te eğlencelere dalması sonucu emirler tarafından hal' edilmesine karar verilmiş ve daha sonra Sultan'ı öldürmüşlerdir.¹¹⁹

Şihabüddin Ahmed'den sonra Salih İmadeddin Ebu İsmail (1342-1345) geçmiştir. Genellikle tahta gelen sultanlar bir önceki sultanın cariyelerini emirler arasında paylaşmışlardır. Dahası onları haremlerine almadıkları görülmektedir. Fakat İttifak El-Avvade bu genelin istisnası olmuş ve İttifak El-Avvade'yi haremine almıştır. Sultan Salih İmadeddin Ebu İsmail, meşhur İttifak El-Avvade ile evlenmiştir. Böylelikle meşhur cariyeye yine kabiliyetini göstermiş ve sarayda kalmayı başarmıştır.¹²⁰ Sultan'ın yanında has cariyelerden olmuş, onu çok sevmiş ve ona saygı duymuştur. Böylece yönetimde etkili olmuş ve ikinci saltanatını yaşamıştır.¹²¹

Salih İmadeddin Ebu İsmail'den sonra tahta geçen Melik Kamil I. Şaban (1345-1346) da İttifak adlı cariyeye ile evlenmiştir. Meşhur İttifak El-Avvade'yi çok sevdiği aktarılmaktadır. Akabinde haremde onun için bir oda ayarlamış ve bu odanın büyüklüğü kaynaklara geçecek kadar dikkat çekmiştir. Altın ve mücevherlerle süslenen bu oda için doksan beş bin dinar harcanmıştır.¹²² Bu Sultan'dan önce iki Sultan'ın daha cariyesi olan İttifak El-Avvade, artık bir saray cariyesi olmuştur. Salih İmadeddin Ebu İsmail ile birlikte üçüncü kez saray hayatına devam etmiş ve yönetimde Sultan'ı etkilemiştir.¹²³ İbn Tağrıberdi'ye göre Melik Kamil I. Şaban döneminde halkı sapkınlık içindeydi. Sultanlığı sırasında eğlenceye yatkınlığı halkını da etkilenmiştir.¹²⁴ Hatta Sultan o kadar ileri gitti ki kendi cariyelerinden birini tavaşilerinden¹²⁵ biriyle evlendirerek çirkinliği duyurmuştur. Ayrıca Sultan'ın toplam beş yüz cariyesi daha olduğu söylenmektedir.¹²⁶

Melik Kamil I. Şaban'dan sonra tahta gelen Muzaffer Seyfeddin I. Haccî (1346-1347), Sultan Melik Nasır Muhammed'in oğlu olup Sultan'ın tespit edilemeyen bir cariyesinden doğmuştur.¹²⁷ Kardeşi Şaban'dan sonra tahta geçmiş ve Kamil Seyfeddin I. Şaban'ın toplam beş yüz olan cariyelerini emirler arasında bölüştürmüştür.¹²⁸ Ancak bazı cariyeleri geri almıştır. İbn Tağrıberdi'nin de belirttiği gibi ne hikmetse bu geri gönderilen cariyeler arasında meşhur İttifak El-Avvade de saraya çağrılmıştır. Sultan Muzaffer Seyfeddin I. Haccî, bununla da kalmamış ve cariyenin altına 60 kat atlas sererek ona olan düşkünlüğünü göstermiştir. Ayrıca cariyeye dört yüzük ve altı inci hediye etmiştir. Bu yapılan harcamaların toplam fiyatı 4000 dinar olarak hesaplanmaktadır. İttifak El-Avvade de bu hediyelere karşı hocası Üstat Abd Ali'yi çağırması ve birlikte Sultan Muzaffer Seyfeddin I. Haccî'ye şarkı söylemişlerdir. Daha sonrasında ise Sultan Muzaffer Seyfeddin I. Haccî, cariyenin hocasını ya cariyenin isteğiyle ya da onun gönlünü hoş tutmak gayesiyle yüksek maaşla saray muallimliğine getirmiştir. Sultan Muzaffer Seyfeddin I. Haccî'm bu cariyeye âşık olmuş ve onunla evlenmiştir. Nihayetinde bu cariyenin etkisi dört sultanı da etkilemiş ve sarayda

azımsanmayacak kadar büyük rol oynamıştır.¹²⁹ Fakat yaşanan bu durumdan emirler rahatsız olmuş ve Sultan Muzaffer Seyfeddin I. Haccî da bir karar vermek zorunda kalmıştır. Çünkü cariyelerine çok masraf yapmış ve eğlenceye dalmıştır. Dolayısıyla devletin bekası düşünmemiş ve devleti zor durumda bırakmıştır. Bu yüzden diğer cariyeleriyle birlikte Selma, İttifak ve Karakiyye'nin (Karaklı) tüm eşyalarını ve İttifak'ın tacını onlardan alarak saraydan çıkmasını istemiştir.¹³⁰ İttifak için bu tacın önemli bir yeri olduğu aktarılmıştır. Çünkü İttifak'a diğer sultanlardan bir hatıra olarak kalmış ve her biri bu taca bir ziynet eşyası eklemiş ve maddi değerini artırmışlardır. Bu taci kendisinden alınana kadar kullanmaya devam ettiği bilinmektedir. Daha sonrasında Muzaffer'in yerine geçen kardeşi Nasırüddin Hasan en-Nasır'ın bu taci İttifak'a tekrar iade ettiği aktarılmaktadır.¹³¹

Şimdiye kadar var olan bilgilere dayanarak bu cariyenin dört sultan ile izdivacı görülmektedir. Bunun nedeni ise aslında ne çok iyi ud çalması ne de çok güzel olduğu ifade edilmektedir. Çünkü yaşadığı dönemde var olan bilgilere göre ondan daha iyi ud çalan ve ondan daha güzel cariyeler mevcuttur. Bu ancak bir cariyenin kabiliyeti ve belagat yeteneği ile nitelendirilmektedir. Keza sultanların eğlenceye düşkün olması da onun bu mevki de kalmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca İttifak, istikrarlı ve baskın kimliğiyle de sarayda etkili olmuş ve sultanları sözlerinin tesirinde bırakmıştır.¹³² Böylelikle dört sultanın saltanatı boyunca sarayda yaşayan meşhur cariyenin saray hayatı sonlanmaktadır.¹³³

Nasırüddin Hasan en-Nasır Dönemi ve Cariyenin İhaneti

Muzaffer Seyfeddin I.Haccî'den sonra Nasırüddin Hasan en-Nasır tahta geçmiştir.¹³⁴ Annesinin ümmü'l-veled bir cariyeye olduğu ve Hasan daha küçük iken öldüğü bilinmektedir. Bu yüzden Hasan'ı Hond Urdu adında diye birinin yetiştirdiği aktarılmıştır ve bu kişinin büyük ihtimal bakıcı/hidane statüsünde bir cariyeye olduğu düşünülmektedir.¹³⁵

Sultan Hasan döneminde cariyenin bir başka yönü olan casusluk veya muhbirlik öne çıkmaktadır. Sultan Hasan'ın emirlerinden Yelboğa Haseki adında bir emir bilinmektedir. Bu emir ile Sultan Hasan'ın arası iyi değildi ve bu yüzden Yelboğa Haseki, Sultan'a bir suikast yapmayı planladı. Akabinde Sultan Hasan'ın hizmetinde bulunan Yelboğa Haseki, bir gün Sultan'ın yanına girmeden önce kıyafetlerinin altında kılıcını sakladı. Bunu öğrenen Sultan Hasan, Yelboğa Haseki'yi çağırdı ve üstünden kıyafetlerini çıkarmasını istedi.¹³⁶ Buna çok sinirlenen Yelboğa Haseki, Sultan Hasan'a; "*sen banyoda şarkıcı cariyelerle uğraşmaktan ve oynamaktan başka bir şey yapmıyorsun*" deyince¹³⁷ Sultan Hasan, bu duruma çok sinirlendi ve onu hapse attı. Fakat Sultan Hasan'ın yanında kıymetli olan cariyeye, Yelboğa Haseki'yi hapisten çıkarması için Sultan Hasan'a rica etti. Cariyelere düşkün olan Sultan Hasan, cariyenin ricasını kıramadı ve

¹¹⁸ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 3, s. 335; Akkuş Yiğit, "Şarkıcı ve Müzisyenler", s. 47; Akkuş Yiğit, "Memlûk Sarayında Tek Eşlilik", s. 558; Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatuğu*, s. 77; İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 164.

¹¹⁹ Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatuğu*, s. 32.

¹²⁰ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 187; Akkuş Yiğit, "Memlûk Sarayında Tek Eşlilik", s. 559.

¹²¹ Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatuğu*, s. 79.

¹²² Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 4, s. 280; Akkuş Yiğit, "Şarkıcı ve Müzisyenler", s. 54.

¹²³ Akkuş Yiğit, "Şarkıcı ve Müzisyenler", s. 54; Akkuş Yiğit, "Memlûk Sarayında Tek Eşlilik", s. 559.

¹²⁴ Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatuğu*, s. 32.

¹²⁵ Detaylı bilgi için bkz. Taneri, "Hadım", 1-3; Rahmi Yaran, "Hadım", c. 15, s. 3.

¹²⁶ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 177-178-187.

¹²⁷ Murat Zengin, "Melikü'l-Muzaffer Zeyneddin Haccî Döneminde", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.20, 2018, s. 369-370.

¹²⁸ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 187.

¹²⁹ Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatuğu*, s. 69; Zengin, "Melikü'l-Muzaffer Zeyneddin Haccî", s. 373.

¹³⁰ Peter Malcolm Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yydan 1517'ye Yakınoğu*, Çev. Özden Arıkan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 125.

¹³¹ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 188; Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatuğu*, s. 71.

¹³² Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk*, c. 4, s. 39; İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 187-188.

¹³³ Akkuş Yiğit, "Şarkıcı ve Müzisyenler", s. 55.

¹³⁴ İ. Yiğit, *Memlûkler*, s. 86.

¹³⁵ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 197; İbn Kesir, *El Bidâye ve' n-Nihâye*, c. 14, s. 347-348.

¹³⁶ Makrîzî, *Kitâbu's-Sülûk li Ma'rifet Düveli'l-Mülûk*, Doktor Seyyid Abdülfetteh Aşur, 1970, Kahire, c. 3, S. 1, s. 60-61; Ali Seyyid Muhammed, *El-Cevari*, s. 65; Abdurrezzak, *El-Mer'a Fi'l-asri'l-Memlûki*, s. 20.

¹³⁷ İbn İyas, *Beda'i'u'z-zühûr*, c. I/II, s. 205.

onu hapisten çıkarttı. Fakat Yelboğa Haseki'nin Sultan Hasan'a olan öfkesi geçmemişti ve bu yüzden adamlarıyla beraber bu kez isyan çıkarttı. Bunu duyan Sultan Hasan, Yelboğa Haseki'yi bir alana götürmeyi ve orada memlûklerine öldürtmeyi planladı. Ancak yine bu cariyeye, Sultan Hasan'ın tüm yapacaklarını Yelboğa Haseki'ye haber verdi. Bu durum Sultan Hasan'ın malikini ve sultanlığını kaybetmesine neden oldu. Dolayısıyla Sultan Hasan'ın saltanatı emiri ve cariyesinin işbirliğinden dolayı sonlandı (1351).¹³⁸

Sultan Hasan'ın tahtan indirilmesinden sonra Salih Selahaddin Bin Muhammed (1351-1354), Memlûk tahtına çıkmıştır.¹³⁹ Zalim ve kötü karakterli olarak bilinmektedir. Sultan Salih Selahaddin bin Muhammed'in haremi ile ilgili bilgiye gelince bir cariyeden çocuğu olduğu aktarılmaktadır. Çünkü sultanların cariyeler ile evliliklerinin bir nedeni de nesillerinin devamının gelmemesinden korktukları için yaptıkları düşünülmektedir. Sultanlar, arkalarında bir soy bırakmak ve neslinin devamını sağlamak istemişlerdir. Bu yüzden henüz çocuğu olmayan Sultan Salih Selahaddin Bin Muhammed, bir cariyesinden erkek çocuğu olduğunu duyunca çok sevinmiş ve bu sevinci kaynaklara geçmiştir.¹⁴⁰ Ancak saltanatı çok sürmeyen Sultan'ın hal' edilmesinden sonra tekrar Sultan Hasan, tahta çıkmıştır (1354-1361).¹⁴¹

Bahrî Memlûkler'in Yıkılma Evresi ve Cariyeler Üzerindeki Etkisi

Sultan Hasan'dan sonra devlet zayıflamaya başlamıştır. Akabinde Mansur Selahaddin Muhammed I. Haccı (1361-1363) tahta geçmiştir. Bahrî Memlûkler, özellikle son dönemlerinde eğlenceye düşkün oldukları için hemen hemen her sultanın sarayında bir hanende ve sazende grubu olmuş ve bunu gelenek haline getirmişlerdir. Bu durum devletin istikbalini etkilemiş ve zayıflamasına neden olmuştur. Nitekim Melik Mansur'un da sazende ve hanende¹⁴² grubu olmuş ve eğlence geceleri düzenledikten sonra ve gelenleri eğlendirmişlerdir.¹⁴³ Mansur Selahaddin Muhammed I. Haccı'dan sonra Eşref Zeyneddin II. Şaban 1363-1376 yılları arasında tahta çıkmıştır. Bu esnada Eşref Zeyneddin II. Şaban'ın yaklaşık on yaşında olduğu bilinmektedir.¹⁴⁴ Yaş itibarıyla erginliğe erişmeyen Sultan Eşref Zeyneddin II. Şaban, yönetimi sırasında annesinden destek almış ve ona karşı çıkmamıştır. Sultan'ın yönetimi boyunca annesinin etkisi devam etmiştir. Hatta onun müdahalesinden onur duymuş ve annesinin ölümünden sonra adına bir medrese inşa ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla yönetimde etkin kişi bazen eş, bazen anne ve bazen de cariyeye olabilmektedir. Bu durumun sultanın zaafına, yaşına ve durumuna göre değiştiği görülmektedir.¹⁴⁵

Eşref Zeyneddin II. Şaban'dan sonra El-Mansur Alaeddin Ali Ebu al-Ma'ali (1377-1381) tahta gelmiştir. Tahta geldikten sonra genellikle yapılan bir önceki sultanın haremını, kendi emirleri arasında paylaşmaktadır. Keza Sultan El-Mansur Alaeddin Ali Ebu al-Ma'ali de kendinden önceki sultanın cariyelerini emirler arasında bölüştürmüştür.¹⁴⁶ Dahası El-Mansur Alaeddin Ali Ebu al-Ma'ali döneminde meşhur Dimaşklı Şarkıcı Akbâi kızı Dünya adında bir cariyenin yaşadığı bilinmektedir. Şarkıcı cariyeye ile Sultan arasında bir vergi meselesi kaynaklara geçmektedir. Bu dönemde yaşanan kötü ekonomiden dolayı sultanlar, vergilerini arttırmışlardır. Bu yüzden vergilerin çok olması halkı ve şarkıcıları sıkıntıya düşürmüştür. Dimaşklı Şarkıcı Akbâi kızı Dünya, -Sultan'ın cariyesi olduğu da

söylenmektedir- verginin azaltılmasını Sultan'dan rica etmiş ve Sultan da ricasını kırmamış, kabul etmiştir. Bu durum genel itibarıyla cariyelere verilen değeri gösterdiği gibi onlara karşı zaafının olduğu da anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu olay, vergilerin azaltılmasında cariyelerin rolünü bir kez daha göstermiştir.¹⁴⁷ El-Mansur Alaeddin Ali Ebu al-Ma'ali'den sonra Bahrî Memlûklerin son sultanı, Salih Zeyneddin II. Haccı olmuştur. İki kez tahta çıkan Sultan, I. Dönem 1381-1382 yılları ile II. Dönem 1389-1390 yıllarında hüküm sürmüştür.¹⁴⁸ İlk yıllarında yani birinci saltanatı sırasında Haçlılar ile ikincisinde ise Burci Memlûkler'in ilk Sultan'ı olan Berkuk ile mücadele etmiştir. Ancak mücadeleyi Berkuk kazanınca Salih Zeyneddin II. Haccı, Bahrî Memlûklerin son Sultan'ı olarak kaynaklara geçmiş ve Bahrî Memlûkler'i dönemi sona ermiştir.¹⁴⁹

Sonuç

Memlûk döneminde yaşayan cariyelerin statüsü, diğer devletlere göre iyi konumda bulunmuştur. Bunun karinelerinden biri ise cariyenin bizzat sultan olmasıdır. Keza diğer sultan eşi konumuna gelen cariyeler de hür kadın statüsünde olmuş, mehir almış ve miras bırakmamıştır. Yani köle veya eşya konumunda olup bir başkasına miras bırakılmamıştır. Özellikle saraya gelen cariyeler, cariyelerin en şanslısı olarak haremde etkin olmaya çalışmışlardır. Eğer bu cariyelerin oğlu olur ve oğlu tahta geçerse tüm harem annenin emri altına girmiş demektir. Bu konum ise tüm cariyelerin arzuladığı bir konum olarak görülmektedir.

Dolayısıyla siyasi olarak etkin olan cariyeler, elde edilen bilgiler ışığında, Şecerüddür kadar üst makama gelmemişlerdir. Fakat sultanların veya validelerin güvenini kazanarak sultan eşi olmuş ve Hond Kübra'lığa yükselmişlerdir. Siyasette etkili olan Hond Togay ve İttifak bu duruma örnek teşkil eden cariyelerden olmuştur. Yahut ümmü'l-veled olarak özellikle Nasır Muhammed döneminde olduğu gibi devletin bekasını uzamasına ve hanedanın devamına katkı sağlamışlardır. Dahası cariyelerin var olan köle statüsünün arkasında çeşitli rollerinin olduğu da görülmüştür. Bu roller sırayla sultan, diplomasi aracı, posta görevi, sultan eşi, muhbir, hizmetçi ve hıdane gibi farklı konular da belirlenmiştir. Kısacası cariyeye denilince sadece alternatif eş olmadığını göstermek için çaba gösterilmiştir. Nitekim cariyelere atfedilen alternatif eş konumu, cariyenin kendisinden çok, tüccardan satın alan efendisine bağlı olduğu da anlaşılmıştır. Yani efendi; cariyeyi eş konumunda alır ise eş, hizmetçi konumunda alır ise hizmetçi olabilirdi. Kısacası hayatlarının nereye akacağı efendilerine bağlıydı. Yani cariyeye atfedilen alternatif eş algısı, aslında toplumun ve efendisinin bakışına dayanıyordu.

Çalışmanın diğer bir sonucu kölelerin hür konumuna gelmeden önceki çabalarını ele almak ve hür mevkiine geldikten sonra cariyelerin yaptığı faaliyetleri tespit etmek olmuştur. Bu duruma en iyi örnek ise ilk ve son cariyeye sultan Şecerüddür olmuştur. Sosyolojik ve toplumsal baskıya rağmen sultan olmuş, para bastırmış, hutbe okutmuş ve Memlûk tarihinde bir devrim yaşatmıştır. Aynı zamanda yapılan araştırma sonucu Şecerüddür, sadece 90 gün değil yaklaşık yedi buçuk yıl gayri resmi olarak yönettiği de görülmüştür. Bu olay da Memlûk devletinde cariyeye bakışı ve konumu göstermesi açısından önem arz etmiştir.

¹³⁸ Makrizî, *Kitâbu's-Sülûk li Ma'rîfet Düveli'l-Mülûk*, Doktor Seyyid Abdülfetteh Aşur, 1970, Kahire, c. 3/1, s. 60-61; Ali Seyyid Muhammed, *El-Cevâri*, s. 65; İbn Kesir, *El Bidâye ve' n-Nihâye*, c. 14, s. 347-354.

¹³⁹ İbn Kesir, *El Bidâye ve' n-Nihâye*, c. 14, s. 368-369.

¹⁴⁰ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 213; İbn Kesir, *El Bidâye ve' n-Nihâye*, c. 14, s. 368-371.

¹⁴¹ İbn Kesir, *El Bidâye ve' n-Nihâye*, c. 14, s. 383-384; İ. Yiğit, *Memlûkler*, s. 87-88.

¹⁴² Detaylı bilgi için Bkz. Nuri Özcan, "Hanende", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 1997, c. 16, s. 27.

¹⁴³ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 224-226.

¹⁴⁴ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 227.

¹⁴⁵ Abdurrezzak, *El-Mer'a Fi'l-asri'l- Memlûki*, s. 55-114; İbn Kesir, *El Bidâye ve' n-Nihâye*, c. 14, s. 451-452.

¹⁴⁶ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 240.

¹⁴⁷ Akkuş Yiğit, "Hareme Dair Bazı Tespitler", s. 108.

¹⁴⁸ İbni Tağrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire*, s. 250.

¹⁴⁹ İ. Yiğit, *Memlûkler*, s. 91-94.

EKLER

Ek 1:

Bahrî Memlûk Devleti Boyunca İsim Olarak Ele Alınan Cariyeler

Bahrî Memlûklüler	Cariye Adı	Evlendiği Sultan	Çocuğu	Meslek
1.	İsmetüddin Umm-Halil Şecerüddür	Melikü's-Salih Necmeddin Eyyüb (1240-1249)	Halil	
		El-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybek (1250-1257)		
2.	El-Kerekiye (Baybars Dönemi)			Şarkıcı (mugannîye)
3.	Hong Togay	Sultan Nâsır Muhammed (1293-1341)	Anuk	
4.	Beyaz		Şihabüddin Ahmed (Sultan)	Şarkıcı (mugannîye)
5.	Urdu/Ordu		Alâaddin Küçük (Sultan)	
8.	Nasır'ın cariyelerinden (ümmü'l-veled)		Nasırüddin Hasan Nasır (Sultan)	
9.			Salih Selahaddin	

	Nasır'ın cariyelerinden (ümmü'l-veled)		Bin Muhammed (Sultan)	
10.	Nasır'ın cariyelerinden (ümmü'l-veled)		Muzaffer Seyfeddin I. Haccî (Sultan)	
11.	Udi İttifak (İttifak El-Avvade)	Seyfüddin Ebu Bekir (1341- 1341)		Şarkıcı (mugannîye)
		Salih İmadeddin Ebu İsmail (1342-1345)		
		Kamil Seyfeddin I.Şaban (1345-1346)		
		Muzaffer Seyfeddin I. Haccî (1346-1347)		
12.	Halik Sevvab	Salih İmadeddin Ebu İsmail (1342-1345)		
13.	Selma	Muzaffer Seyfeddin I. Haccî (1346-1347)		
14.	Karakiyye (Karaklı)			

15.	Hond Semra	Eşref Zeyneddin II. Şaban	Ahmet	
16.	Sitt Hadak Dade / Sitt Miske			Sütanne/ Bakıcı (Hıdane)

KAYNAKÇA

- Abduh Kasım, Doktor Kasım; Asru Selâfîni'l-Memâlik et-Tarîhu's-Siyâsî ve'l-İctimâî, Ayn Sosyolojik Ve İnsani Araştırmalar, 1998.
- Abdülaziz, Ahmed; Nebil Muhammed, *Et-Tarabu m alatuhi fi asri'l-Eyyubiyyin e'l-memalik*, Mısır, 1980.
- Ağır, Abdullah Mesut; *Memlüklerde Ticaret*, İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2015.
- Ahmed Abdurrezzak; *El-Mer'a Fi Mısır El-Memlukiyye*, 1999.
- Ahmed, Leila; *Women And Gender In Islam: Historical Roots Of A Modern Debate*, London: Yale University Press, 1992.
- Ali Seyyid Muhammed; *El-Cevari fi Mücteme El-Kahire El-Memlukiyye*, , Kahire, 1988.
- Alsayyad, Nezar; *Cairo*, England, Harvard University Press, 2011.
- Amitai, Reuven; “The Early Mamlüks And The End Of The Crusader Presence İn Syria (1250–1291) “, *The Crusader World*, Ed. Adrian J. Boas, Routledge, New York, 2016.
- Aşur, Sa'id 'Abd El-Fettah.; *El-Mucteme 'El-Mısri fi 'Asr Selatin El-Memalik*, Kahire, 1992.
- Ayaz, Fatih Yahya; *Memlükler (1250-1517)*, İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- David Ayalon; “Memlük Devletinde Kölelik Sistemi”, Çev. Samira Kortantamer, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 4/1, 215-242, 1989.
- Bakır, Abdulhalik; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2008.
- Behrens-Abouseif; Doris, *Practising Diplomacy İn The Mamluk Sultanate: Gifts And Material Culture İn The Medieval Islamic World*, New York: I.B. Tauris, 2014.
- Clifford, Winslow Williams; *State Formation And The Structure Of Politics İn Mamluk Syro-Egypt, 648–741 AH/1250–1340 CE*. Vol. 2., Germany: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013.
- Clot, Andre; *Köleliğin İmparatorluğu Memlüklerin Mısır'ı (1250-1517)*, Çev. Turhan Ilgaz, İstanbul: Epsilon Yayıncılık, 2005.
- Doris, Abouseif Behrens; The Mahmal Legend And The Pilgrimage Of The Ladies Of The Mamluk Court, *Mamluk Studies Review*, 1, 1997.
- E. Arafa; “The Legitimacy Of Shajar Al-Durr Reign As Represented In Light Of A Rare Dinar”, *Egyptian Journal of Archaeological and Restoration Studies*, S. 6, C.1, 2016.
- E. Lindsay; James; *Daily Life in the Medieval Islamic World*, London: Greenwood Press, 2005.
- Eastmond, Antony; *Tamta's World: The Life and Encounters of a Medieval Noblewoman from the Middle East to Mongolia*, New York, Cambridge University Press, 2017.
- El-Askalâni, İbn Hacer; Şihabuttin Ahmed, *İnbâ'ü'l-gumr bi Ebnâ'î'l-Umr*, Tahkik Hasan El-Habeşi, Kahire, 1998.
- El-Azhari, Taef; Queens, *Eunuchs and Concubines in Islamic History 661–1257*, Edinburgh University Press, 2020.
- Makrîzi; *El-Mevâ'iz Ve'l-İ'tibâr Bi-(Fî) Zikri'l-Hıtağ Ve'l-Âşar*, Sadır Yayınevi: Beyrut, 2 Cilt.
- Makrîzi; *Kitâbu's-Sülûk li Ma'rifet Düveli'l-Mülûk*, Nşr. M.M. Ziyade, Kahire, Cilt 1/2, 1936.
- Makrîzi; *Kitâbu's-Sülûk li Ma'rifet Düveli'l-Mülûk*, Tahkik M. Abdulkadir Ata, Lübnan, Cilt 1, 1997.
- En-Nüveyri; Şihabettin Ahmet b. Abdulvehhab, *Nihayetü'l Ereb Fi Fünûn Edeb*, Tahkik Üstaz İbrahim Şemseddin, Beyrut, cilt 32, 2004.
- Erol, Burak Gani; “Memlük Sultanlarının Hacları”, *Tarih Okulu Dergisi*, S.40, 2019.
- Ez-Zahiri; Halil b. Şahin, *Keşfü'l-Memâlik Ve Beyânü'l-Ṭuruk Ve'l-Mesâlik*, Paris: Cumhuriyet Matbaası, 1892.
- Flinterman, Willem; And Jo Van Steenberg, “Al-Nasir Muhammad And The Formation Of The Qalawunid State”, [Pearls On A String : Art İn The Age Of Great Islamic Empires](#), Ed. Amy Landau, 101-127, Baltimore and Seattle: The Walters Art Museum and Universty of Washington Press, 2015.
- Gökkaya, Kürşat; ve Cemil Cahit Yeşilbursa, *Yeni ve Yakın Çağ Tarihi*, Ankara: Siyasal Yayınevi, 2008.
- Hannah Barker; *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade 1260-1500*, PhD Thesis, Columbia University, 2014.
- Hodgson, Marshall G.S.; *İslam'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, Çev. Metin Karabaşoğlu, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- İbn Battuta; *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Çev. A. Said Aykut, Ed. M. Sabri Koz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Cilt 1-2, 2000.
- İbn İyas; Muhammed b. Ahmet, *Beda'î'u'z-zühûr fi Veķâ'i'i'd-dühûr*, Tahkik, Muhammed Mustafa, Kahire, 1983.
- İbn Kesir; *El Bidâye ve' n-Nihâye Büyük İslam Tarihi*, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbn Şeddâd; *Baybars Tarihi Al-Melik Az-Zahir Hakkındaki Tarihin 2. Cildi*, Çev. Şerefüddin Yaltkaya, İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 2.Cilt, 1941.

- İbni Tağrıberdî; *En-Nücumu 'z-Zahire*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Jackson, Guida M.; *Women Rulers Throughout The Ages An Illustrated Guide*, California: Santa Barbara, 1999.
- K., Rowson; Everett, "Homoerotic Liasons Among The Mamluk Elite in Late Mediavel Egypt and Syria", *Islamicate Sexualities: Translations Across Temporal Geographies of Desire*, Ed. Kathryn Babayan and Afsaneh Najmabadi vd., Cambridge: Harvard Universty Press, 2008, 219.
- Kalkaşandı; *Subhu'l-a 'şâ fi snâ'ati'l-inşâ*, Kahire, cilt 14, 1919.
- Kortantamer, Samira; "Şecerüddür'ün İntikamı" *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Cilt 1, S. 2, 2011, ss. 212-218.
- Kortantamer, Samira; "Memlük Toplumunda Kadın", *Ortaçağda Kadın*, Ed. Altan Çetin, Ankara: Lotus Yayınevi, 2011, s. 605.
- Lapidus, İra M.; *İslam Toplumlari Tarihi*, Çev. Yasin Aktay, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Lewis, Bernard; *Ortadoğu*, Çev. Selen Y. Kölay, 3. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2006.
- Makdisi; Muhibbettein Ebu Hamid; *Mısır'daki İslam Devletleri ve Türk Memlüklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.
- Mernissi, Fatima; *The Forgotten Queens Of Islam*, Translated, Mary Jo Lakeland, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993.
- Merve Osman Hassan, "Taifetü'l-Meğani fi mısır fi'l-asri'l-memluki", *institut français d'archeologie orientale Le Caire*, 2010.
- Nicola De, Bruno; *Women In Mongol Iran The Khatuns 1206-1335*, UK: Edinburgh University Press, 2017.
- Polat, Hüseyin; *Et-Tuhfetu'l-Mulukiye Fi'd-Devleti't-Turkiyye*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, 1997.
- Rapoport, Yossef; *Marriage, Money and Divorce in Medieval Islamic Society*, New York: Cambridge University Press, 2005.
- Sehavi; *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi*, Cilt 12, Beyrut, 1992.
- Solomon Jalajel, David; *Women and Leadership in Islam: A Critical Analysis of Classical Islamic Legal Texts*, PhD Thesis University of the Western Cape, 2013.
- Şeşen, Ramazan; *Selahaddin'den Baybars'a Eyyübiler Memlükler (1193-1260)*, İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 2007.
- Termanini, Abdüsselam; *er-Rıkkı Mazihî ve Hadarihi* Kuveyt, 1979.
- Togan, Isenbike; "Turkic Dynasties: 9th To 15th Century", *Encyclopedia Of Women & Islamic Cultures*, Ed. Suad Joseph, Leiden: Brill, Cilt 1, 2003.
- Tomar, Cengiz; "Şecerüddür", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 2006, Cilt 38, 404-405.
- Üçok, Bahriye; *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981.
- Williams, Caroline; "The Mosque of Sitt Hadaq", *In Muqarnas XI: An Annual on Islamic Art and Architecture*, Ed. Gülru Necipoglu, Leiden: E.J. Brill, 1994, v. 11 no. 1, s. 60.
- Zengin, Murat; "Memlük Türk Sultanlığı'nın Anadolu Hâkimiyet Mücadelesi: Malatya'nın Zaptı (28 Nisan 1315)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2014, c. 55: 33, 2014, ss. 91-120.

EXPENDED ABSTRACT

The Mamluks were a Turkish state that ruled between 1250-1517. While the first period of the Mamluk state covers the years 1250-1382 with the name of the "Bahri Mamluks", it is known that the second period was called the "Burci (Circassian) Mamluks" until 1382-1517.

This study aims to identify concubines who are an important part of the music and entertainment in Mamluk society and to emphasize the importance of women in general and concubines in particular by emphasizing the life, position, education and difficulties of these concubines.

When we research from the past to the present, political history has generally been adopted and works have been tried to be given in this direction. Therefore, unfortunately, few sources give information about what differences or similarities exist in the lives of those who live in that a state or period, its traditions and customs, what kind of diversity in the status of women, and how it was carried to the present or why it was abandoned. The social history that provided these issues remained in the background. Women's history has been difficult to write because historians often write the history of men under male domination and often contain political history. Therefore, it was very difficult to gather information about the concubines, who were considered as a lower class. Also, it was added that the wives of the sultans always protect themselves around a cover due to the sense of privacy, which is more important in Islam.

Due to the diversity in civilizations, different interpretations and meanings have been loaded for concubines. Because of these various perceptions, a different perspective has been tried to be presented and various statuses in the period that lived are mentioned. Thus, it was realized that concubines have various roles behind the existing slave states. Also, the concubines, who were effective in improving diplomatic relations between states, sometimes caused the war and sometimes caused cold winds between the two states.

During the Ayyubid period, when it was thought that the brother of Ayyubî Melik Aziz, Salih, would take the throne due to his older age, his mother's being a concubine spread to Salih and overshadowed his being an order. However, the fact that a mother is a concubine prevents her son from becoming a sultan, while a concubine being a sultan in Egypt is very important in terms of the status of the concubine. At the same time, it is understood how difficult it is for Shajar al-Durr to become a sultan due to the events experienced. In history, women have been in the status of regent to sultans, who are generally younger, and they have influenced the administration. Moreover, these women came from free or sultan lineage. Whereas he is Shajar al-Durr, he was in the status of a slave and dared to become an official sultan. Thus, the history of Mamluk begins with an extraordinary event.

When it comes to the effect of the concubines in the period of the Bahri Mamluks, which is the purpose of this study, we see that the concubines had great roles in power, in the affairs between sultans and mamluks. It has been determined that concubines were involved in many events that intervened and guided the affairs of the Mamluk sultans, especially in the state administration. The first of these is the first and last concubine sultan Shajar al-Durr, who was an important figure in Mamluk history. Subsequently, it was tried to be revealed that Hond Togay, one of the concubines of Sultan Muhammed Nasır, Udi İttifak, Sitt Hadak Dade and other concubines who married four sultans played an active role.

USTA, Veysel, "Trabzon Metropoliti Tarafından 1858'de Rus Çarı'na Hediye Edilen XIII. Yüzyıla Ait Rumca Bir Eser: Halk Kütüphanesindeki Trabzon El Yazması", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/1, Haziran 2021, s. 54-63.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.887915>

Geliş Tarihi / Received: 27 Şubat/February 2021
Online Yayın: 26 Haziran 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 20 Haziran/June 2021
Published Online: 26 June 2021

Trabzon Metropoliti Tarafından 1858'de Rus Çarı'na Hediye Edilen XIII. Yüzyıla Ait Rumca Bir Eser: Halk Kütüphanesindeki Trabzon El Yazması

Veysel USTA^{1*}

¹ Öğr. Gör., KTÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, TRABZON.

* veysehusta61@gmail.com

+ ORCID: 0000-0002-3697-7759

Öz- Osmanlı Devleti, bünyesinde barındırdığı gayrimüslim cemaatlerin ruhani temsilcilerine kendi cemaatlerini yönetme hakkı tanımıştır. Bu bağlamda cemaatlerin dini ve hukuki hizmetlerinin yanı sıra eğitim öğretim hizmetleri de dini otoritenin görev ve yetki alanına girmektedir. Trabzon'da 1682'de kurulan Rum Mektebi'nin daha elverişli bir binada faaliyet göstermesi çabası 19. yüzyılda ciddi bir ivme kazanmıştır. Konstantios Karaopoulos'un Trabzon Rum Metropoliti olmasından sonra (1830-1879) hem metropoliten kilisesinin hem de Rum Mektebi binasının yenilenmesi gündeme gelmiştir. Bu iş için Trabzonlu Rumlar ve Fener Patrikhanesinin maddi katkılarının dışında Rus Çarlığı coğrafyasından da yardım toplanması kararlaştırılmıştır. Bu nedenle Konstantios Karaopoulos, Rusya'dan para toplayabilmek için bir seyahate çıkmış ve Rus Çarı II: Aleksandr'ı ziyaret ederek ondan yardım toplama izni talep etmiştir. Trabzon Metropoliti Konstantios 1858 yılında gerçekleşen bu ziyarette Trabzon'dan getirdiği bir el yazması eseri Çar'a hediye etmiştir. Trabzonlu bir Rum tarafından Rumca olarak kaleme alınmış olan ve 1917'de Prof. F. İ. Uspenski'nin bir makalesine konu olan bu eserde; Kral Andronikos Gidos (1222-1235) döneminde Trabzon Rum Devleti ile Türkiye Selçukluları arasında yaşanan mücadeleler anlatılmaktadır. Özellikle de Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat döneminde oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'in Trabzon Rum Devleti başkentini ele geçirmek için düzenlediği seferde yaşananlar ve esir edilmesi, Trabzonlu bir Rum'un gözüyle aktarılmaktadır. Bu yazıda, bugüne kadar Türkçe literatürde adı geçmemiş olan bu Rumca eser, Uspenski'nin makalesi esas alınarak tanıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler- Trabzon Rum Devleti, Türkiye Selçukluları, Alaaddin Keykubat, Gıyaseddin Keyhüsrev, Trabzon, Trabzon Rum Mektebi, Trabzon Metropoliti Konstantios Karaopoulos

Gifted To The Tsar Of Russia in 1858 By Trabzon Metropolitane A Romaic Manuscript of The XIII. Century: Trabzon Manuscript in The Public Library

Abstract- The Ottoman Empire granted the spiritual representatives of the non-Muslim communities it contains the right to govern their communities. In this context, religious and legal services of the congregations, as well as educational and educational services, fell under the duties and jurisdiction of the religious authority. The effort of the Greek School, which was established in 1682 in Trabzon, to operate in a more convenient building gained a serious momentum in the 19th century. After Konstantios Karaopoulos became Trabzon Greek Metropolitan (1830-1879), the renovation of both the metropolitan church and the Greek School building came to the fore. In addition to the financial contributions of the Greeks of Trabzon and the Fener Patriarchate for this work, it was decided to collect aid from the Russian Tsarist geography. For this reason, Konstantios Karaopoulos went on a trip to collect money from Russia and visited Russian Tsar Alexander II and asked him for permission to collect aid. During this visit, which took place in 1858, Konstantios, the Metropolitan of Trabzon, gave a manuscript to the Tsar. Written in Greek by a Greek Cypriot from Trabzon and subject to Prof. F. I. Uspenski's article in 1917, this work describes the struggles between the Greek state of Trabzon and the Seljuks of Turkey during the reign of King Andronikos Gidos (1222-1235). In particular, the experiences and captivity of his son to seize the capital of Trabzon Greek State during the period of the Seljuk Sultan is conveyed through the eyes of a Greek from Trabzon. In this article, this Greek work, which has not been mentioned in the Turkish literature until now, has been tried to be introduced on the basis of Uspenski's article.

Keywords - Trabzon Greek Empire, Turkey Seljuks, Alaaddin Keykubat, Gıyaseddin Keyhüsrev, Trabzon, Trabzon Greek School, Trabzon Metropolitan Konstantios Karaopoulos

Giriş

Resmi kimliği İslamiyet olan Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl öncesinde resmen tanıdığı gayrimüslim cemaatler Rum Ortodokslar, Ermeni Gregoryenler ve Musevilerdi. Bu bağlamda cemaat mekteplerinin yönetimi, sözü geçen cemaatlerin ruhban sınıfının yetki alanındaydı. Avrupa'da meydana gelen aydınlanma düşüncesi, 18. yüzyıl boyunca imparatorluk içindeki eğitilmiş gayrimüslimler arasında yayılmaya başlamıştı. Rum Ortodoks cemaat arasında karşılık bulan aydınlanma anlayışı bu topluluk arasında milliyetçilik cereyanlarının ortaya çıkmasına da vesile olmuştur. Bu çerçevede, 19. yüzyıl öncesinde İstanbul başta olmak üzere yaygınlaşmaya başlayan Rum Ortodoks okullarının sayısı 19. yüzyıl sonlarına doğru İstanbul ve Atina'daki kültür derneklerinin çabalarıyla yaygınlaşmıştır.¹ 1682'de² Trabzon'da açılan yüksek okul (Frontistirio) sayesinde "Pontus Rönesansı" denilen eğitim faaliyetlerinde ciddi bir artış gerçekleşmiş ve yerel tüccarların da katkısıyla Karadeniz dağlarında bulunan en uçra Rum köylerine kadar ilkokullar açılabilmiştir.³

1.Trabzon Kemerkeya Rum Mektebi ve Metropolitan Kilisesi

1.1.Trabzon Rum Mektebi

Trabzon'da Rumlara ait en eski okul, Sevastos Kyminitis⁴ tarafından 1682 yılında kurulan⁵ ve ilk yıl 20 öğrencisi bulunan Rum Mektebi'dir. 1720'de okulun müdürlüğüne gelmiş olan Aziz George Peristereotas bu görevi 1747'ye kadar sürdürmüştür. 1743'te okulda bir kütüphanenin kurulup hizmete açılması, eğitim öğretim kalitesinin yükselmesine vesile olmuştur.⁶ İlias Kandiloğlu'nun okul müdürlüğünü yaptığı 1778-1784 arasında okulun binası değiştirilmiş ve öğretim faaliyetleri bir keşişten kiralanmış evde sürdürülmüştür. 1816'da okulun yeni müdürü olan Savvas Triantaphyllides döneminde Fener Patrikhanesi ile temas kurularak okulun içinde bulunduğu maddi sıkıntılara çözüm bulunması için yardım istenmiştir.⁷ Avrupa'da meydana gelen eğitim-öğretim kurumlarındaki modernleşme doğrultusunda 1817'de, Savvas Triantaphyllides tarafından okulun öğretim programı yeniden düzenlenmiştir.⁸

Konstantios Karaopoulos'un⁹ Trabzon Rum Metropoliti olarak göreve başlamasından sonra, 1843'te okul için yeni bir bina inşaatına başlanmış ve inşaat 1845'te tamamlanmıştır.¹⁰ Ancak, şehir merkezine uzak tepeliklerde yapılan binanın konumu, diğer

cemaatlerin itirazlarına neden olduğu için Rum Mektebi'ne yeni bir bina arayışına girilmiştir.¹¹

Bu çerçevede başlatılan çalışmalar sonunda binanın bugünkü halinin inşaatına 1898'de başlanmış ve inşaat 1902'de tamamlanmıştır.¹² Bu tarihte yeniden eğitim-öğretime başlayan okulun ilk kısmında 358, orta kısmında 298 ve lise kısmında 126 olmak üzere toplam 782 öğrenci öğrenim görmüştür. Okulda Türkçenin yanında Yunanca, Latince, Fransızca, Almanca ve Rusça da öğretilmiştir.¹³ 36 odası ve merkezi ısıtması bulunan üç katlı binanın zemin katında Trabzon Flarmoni Orkestrası'nın salonları, birinci katında ilkokul, ikinci katında ise lise ve idare birimleri yer almaktaydı.

Okul binası, Birinci Dünya Savaşı yıllarında, kısa süreliğine 1915'te askeri amaçlı olarak kullanılmış, 18 Nisan 1916'daki Rus işgalinin ardından Rum Mektebi kendi binasında öğretime devam etmiştir. Ancak yine kısa bir süre sonra Rus işgal kuvvetleri binaya el koyarak askeri hastane olarak kullanmıştır.¹⁴ Rus işgalinin sona ermesiyle birlikte kendi binasında yeniden eğitim-öğretime başlayan Trabzon Rum Mektebi'nin faaliyeti Kasım 1921'de sona ermiştir.¹⁵

Rum Mektebi binası Milli Mücadele döneminde askeri amaçla kullanılmıştır.¹⁶ 1923 yılına gelindiğinde, ilgili makamlardan gerekli izin alınarak Alay Karargah binası olarak kullanılan bina Muallim Mektebi'ne tahsis edilmiştir.¹⁷ 1923-1924 öğrenim döneminde Muallim Mektebi olarak hizmete başlayan bina,¹⁸ 1982'de Kanuni Anadolu Lisesi'ne tahsis edilmiş olup halen eğitim-öğretim faaliyetini burada sürdürmektedir.

19. yüzyılın son çeyreğinde Atina Üniversitesi tarafından "lise" olarak denkliği kabul edilen okula talep arttığı gibi Yunanistan'la ilişkilerin gelişmesine de vesile olmuştur. Öte yandan 1871'de Rum Mektebi'nin son sınıf öğrencileri tarafından kurulan ve bürosu okul binası içinde yer alan *Ksenofon* cemiyeti aracılığıyla Yunanistan'la sıkı ilişki içinde bulunan okulu bitiren öğrenciler Atina Üniversitesi'ne yüksek öğrenim için gönderilmektedir.¹⁹ Atina'dan dönüp Trabzon'daki çeşitli Rum okullarında göreve başlayan öğretmenler burada Yunan milliyetçiliği propagandası yapmaktaydılar.²⁰

¹ Selçuk Akşin Somel, "Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okulları", *Osmanlı Uygarlığı I*, Haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 2003, s. 387.

² Σαλβάνου Αιμιλία, *Φροντιστήριο Τραπεζούντας*, ttp://www.ehw.gr/asiaminor/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=6622 (Erişim tarihi: 24.01.2021)

³ Somel, *Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okulları*, s. 391-392.

⁴ Albayrak, okulun kurucusu olan Sevastos Kyminitis'in Trabzon'un Hos (Çimenli) köyü halkından olduğunu belirtmekte ve adını "Kiminidihos" olarak vermektedir. Bkz. Hüseyin Albayrak, *Trabzon Millî Eğitim Tarihi*, C:1, Trabzon Valiliği, İstanbul, 2008, s. 144.

⁵ Esra Özsüer, okulun 1682 yılının Ocak veya Şubat ayında açıldığını belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Esra Özsüer, *Trabzon Rum Mektebi, Doğu'nun Deniz Feneri*, Libra Kitapçılık, İstanbul, 2019, s. 32.

⁶ Özsüer, *Trabzon Rum Mektebi*, s. 35.

⁷ Özsüer, *Trabzon Rum Mektebi*, s. 37, 39.

⁸ Σαλβάνου Αιμιλία, *Φροντιστήριο Τραπεζούντας*, ttp://www.ehw.gr/asiaminor/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=6622 (Erişim tarihi: 24.01.2021)

⁹ Konstantios Karaopoulos, 1830-1879 yılları arasında Trabzon Metropoliti olarak görev yapmıştır. Hatice Tuğba Akdoğan, "Türk Literatüründe Değerlendirilmemiş Bir Kaynak: Trabzon Metropoliti Hrisantos'un Trabzon Kilisesi Adlı Kitabı", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, Ed: Şenol Saylan-Betül Saylan, C:II, Trabzon Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2016, s. 1321.

¹⁰ Σαλβάνου Αιμιλία, *Φροντιστήριο Τραπεζούντας*, ttp://www.ehw.gr/asiaminor/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=6622 (Erişim tarihi: 24.01.2021)

¹¹ Özsüer, *Trabzon Rum Mektebi*, s. 40.

¹² Σαλβάνου Αιμιλία, *Φροντιστήριο Τραπεζούντας*, ttp://www.ehw.gr/asiaminor/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=6622 (Erişim tarihi: 24.01.2021)

¹³ Albayrak, *Trabzon Millî Eğitim Tarihi*, s. 144.

¹⁴ Özsüer, *Trabzon Rum Mektebi*, s. 116-117.

¹⁵ Σαλβάνου Αιμιλία, *Φροντιστήριο Τραπεζούντας*, ttp://www.ehw.gr/asiaminor/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=6622 (Erişim tarihi: 24.01.2021). Özsüer, okulun kapatılış tarihini 24 Ekim 1921 olarak vermekte, nedenini ise "eğitim nizamnamesine uymamak" olarak belirtmektedir. Özsüer, *Trabzon Rum Mektebi*, s. 122.

¹⁶ Albayrak, *Trabzon Millî Eğitim Tarihi*, s. 144.

¹⁷ Hikmet Öksüz-Veysel Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı, Hatıratı, Trabzon'un Yakın Tarihi ve Yassıada Mektupları*, Serander Yayınları, Trabzon, 2018, s. 64-66.

¹⁸ Albayrak, *Trabzon Millî Eğitim Tarihi*, s. 144.

¹⁹ Özsüer, *Trabzon Rum Mektebi*, s. 107-108.

²⁰ Özsüer, 21 Haziran 1909 tarihinde mezuniyet töreninde okul müdürünün yaptığı şovenist konuşmanın Karadeniz Rumlarının Yunan ulusçuluğuyla birleştiğini gösterdiğini vurgulamaktadır. Özsüer, *Trabzon Rum Mektebi*, s. 111.

1.2. Metropolitan Kilisesi (Nyssalı Aziz Gregory Kilisesi)

Kemer kaya Rum Mektebi'nin doğusunda yer alan kilisenin duvarlarındaki Trabzon İmparatoru II. John'u (1280-1297) ve eşi Eudokia Komnene Palaiologina'yı betimleyen fresk ve yazıtlar, mabedin onlar tarafından inşa ettirildiğini düşündürmektedir.²¹ 1487 defterinde adı Ayos Grigoros olarak geçen kilise, 1665 yılında St Philip Kilisesi'nin camiye çevrilmesi üzerine Trabzon'un katedrali olmuştur.²² George Finlay 1850'de küçük bir binası olan Metropolitlik Kilisesi'nin Nyssalı Aziz Gregory'e (330-395) ithaf edildiğini belirtmiş ve mimarisine dair ayrıntılı bilgiler aktarmıştır.

1830'da Trabzon Metropoliti olan Konstantios (1830-1879), Metropolitan Kilisesi ile Rum Mektebi'nin küçük ölçekli binalarını, dönemin Avrupa mimarisine uygun daha görkemli yeni binalara dönüştürmek için arayışlara girmiştir. Bu bağlamda mevcut kilise binasının yerine iddialı bir projeye 1863'te daha görkemli bir Metropolitlik Kilisesi inşa ettirmiştir.²³ 1923 tarihli nüfus mübadelesi sözleşmesi gereğince Milli Emlak idaresinin kontrolüne geçen kilise binası bir süre askeri depo olarak kullanılmıştır. 1932'de açılan Trabzon Halkevi'nin kültür ve sanat etkinliklerine uygun bir mekân olmaması nedeniyle 1939'da yeni bir bina yapımı için arsa arayışına girilmiştir. Bu arayışlarda ortaya koyulan önerilerden biri de mevcut kilisenin yıkılarak yerine Halkevi binası yapılması tartışmaları olmuştur.²⁴ Bu tartışmaların uygulamaya yansımaları, Trabzon Belediye Meclisi'nin 1943-1944 döneminde alınan yıkım kararıyla somutlaşmıştır. Meclisin 1943-1944 Yılı Mesai Raporunda; kilisenin tahliye edilmesi kararlaştırılmış,²⁵ yerine gazino binası yapılmak üzere 1945 yılında binanın yıkımı gerçekleştirilmiştir.²⁶ Üç yıl süren gazino inşaatı 1948'de tamamlanmış ve yeni mekân, Şehir Kulübü tarafından kiralanmıştır.²⁷ Şehir Kulübü tarafından kullanılmakta olan gazino binası da 1963'te dinamitle yıkılmıştır.

Trabzon Rum Mektebi ve Metropolitan Kilisesi (1910'lar)

²¹ <https://pontosworld.com/index.php/pontus/churches/224-saint-gregory-of-nyssa-trebizond> (Erişim tarihi: 07. 06. 2021)

²² Özhan Öztürk, Karadeniz Ansiklopedik Sözlük, III. Cilet, Çağın Matbaacılık, İstanbul, 2005, s. 895-896.

²³ Anthony Bryer-David Winfield, *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topografyası*, Çev. İsmail Köse, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020, s. 435-437.

²⁴ *Yeni yol*, 24 Ağustos 1939. Trabzon Halkevi binası yapımı için 1939'da meydana gelen arsa arayışı sırasında Kemer kaya'daki Metropolitan Kilisesi'nin mekânı da önerilen yerler arasındadır. Bu arayışta Şeref Ziya, Kemer kaya Kilisesi'nin yıkılarak yerine Halkevi binası yapılması teklifinin, uygulanması halinde "katmetli bir inkişaf" olacağını ifade etmiştir.

²⁵ *Trabzon Belediye Meclisi Zabıtları (TBMZ)*, (1943-1944 Yılı Mesai Raporu), 10.10.1944 Tarihli İçtima

²⁶ Metropolitan Kilisesi'nin yıkılış tarihine dair çeşitli kaynaklarda yanlış tarihler verilmiştir. Bunlardan birinde, 1930'da dinamitlendiği

2. Trabzon Metropoliti Konstantios Karaopoulos'un Çarlık Rusya'sına Yaptığı Gezi

1798-1830 yılları arasında görev yapan Trabzon Metropoliti Parthenios'un ölümü üzerine metropolit olan Konstantios Karaopoulos, bu görevi 1879 yılının Nisan ayında Kurios'taki vefatına kadar sürdürmüştür.²⁸ Metropolit Konstantios göreve geldikten sonra bir yandan Trabzon'daki Rum Metropoliten Kilisesi'nin ihtiyaçlarını gidermeye çalışırken, öte yandan Trabzon Rum cemaatine ait 1682'de hizmete açılmış Rum Mektebi'nin müstakil ve yeni bir binaya taşınması için arayışlara girmiştir.

Projesi, Rum Mimar Kakulidis tarafından, Antik Yunan ve Antik Roma dönemine ait neoklasik tarzda projesi çizilen²⁹, üç katlı ve büyük ölçekli yeni bir okul binasının yapılması için ciddi miktarda para gerekmekteydi. Bu ihtiyacın bir kısmı yerel imkânlarla karşılanabilecek olsa da asıl meblağın temini için daha kapsamlı bir yardım kampanyasına ihtiyaç duyulmuştur. Bunun üzerine, eğitim-öğretim de dâhil olmak üzere Rum cemaatinin bütün hizmetlerinin yetkilisi ve sorumlusu konumunda bulunan Metropolit Konstantios Karaopoulos, çözümlü, Rus Çarı II. Aleksandr'ı ziyaret edip ondan gerekli izini aldıktan sonra Rus Ortodokslarından yardım toplamakta bulunmuştur. Zira bir yandan Rusya topraklarında çok sayıda Karadenizli Rum'un yaşamasının yanı sıra diğer yandan Rus halkının büyük çoğunluğunun Ortodoks olması da metropolitin bu ziyaretten eli boş dönmeyeceğine dair önemli iki gerekçeydi. Öte yandan; Rus Çarlığı'nın Panslavist politikaları çerçevesinde Moskova Ortodoks Patrikhanesi'nin Fener Patrikhanesi ile olan rekabeti göz önünde bulundurulduğunda, Fener'e bağlı Trabzon Metropoliti'nin Rus Çarı'nı ziyaret edecek olmasının, Çar'ın etki alanını genişletme çabasına hizmet edecek bir durum olduğu açıktır. Dolayısıyla Rus Çarı II. Aleksandr'ın bu ziyareti kendi çıkarlarına uygun bulduğuna kuşku yoktur. Trabzon Metropoliti Konstantios Karaopoulos, bu düşüncelerle 1858 yılında Rusya gezisine çıkarak Rus Çarı II. Aleksandr'ı ziyaret etmiştir.³⁰

3. Trabzon'dan Rus Çarı'na Hediye Olarak Götürülen El Yazması Eser

Trabzon Metropoliti Konstantios Karaopoulos'un Rus Çarı'nı ziyareti ve bu ziyarette ona hediye ettiği el yazması eser hakkında bilgiye, Arkeolog Prof. Dr. Uspenski 1917 yılında yayımladığı bir

(<https://pontosworld.com/index.php/pontus/churches/224-saint-gregory-of-nyssa-trebizond> (Erişim tarihi: 07. 06. 2021) belirtilirken diğer bir kaynaktan "1963'te yol yapmak uğruna dinamitlenerek yok edilmiştir" bilgisi verilmiştir. (Öztürk, a.g.e., s. 896.).

²⁷ *Halk*, 5 Mayıs 1948.

²⁸ Chrysanthos Philippides, "He Ekklesia Trapezontos", *Arheion Pontou*, 4-5, Estia Typographeion, Athenai, 1933, s. 640-641. Hrisantos'un Trabzon Kilisesi adlı Yunanca kitabından çeviri yaparak bu yazıya katkıda bulunan Rize RTE Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi Hatice Tuğba Akdoğan Akbulut'a teşekkür ederim.

²⁹ Özsüer, *Trabzon Rum Mektebi*, s. 83.

³⁰ Philippides, He Ekklesia Trapezontos, s. 622-623; Θ. Ι. Успенского, "Трапезунтская рукопись въ Публичной Библиотекаѣ", *Извѣстія Академіи Наукъ*, 1917, s. 719.

makalede yer vermiştir.³¹ Uspenski'ye göre, 1858'de³² Rus Çarı II. Aleksandr tarafından kabul edilen Metropolit Konstantios, Trabzon'dan getirdiği bir el yazması eseri Çar'a hediye etmiştir.³³ Eser, büyük bir ihtimalle Komnenos Krallığı'nın kütüphanesindeki kitaplar arasından seçilmiştir. İncil'den bazı ayetleri de içeren 15 sayfalık bu Rumca el yazması eser, parşömen üzerine yazılmış olup 37 x 44 cm ebadındadır. Altın bezemeli olan eser, İncil'den kimi sahneleri resmeden çok sayıda minyatürü de içinde barındırmaktadır.

Rus Çarına hediye edilen el yazmasının dikkate değer en önemli özelliği, içeriğinin, Trabzon Rum Devleti ile Anadolu Selçuklu Devleti arasında yaşanan savaşlardan bir kısmını konu almış olmasıdır. Savaşa tanıklık etmiş olan bir Rum tarafından kaleme alındığı sanılan eser, XIII. yüzyıla aittir. Söz konusu el yazması eserde Trabzon Rum Devleti Kralı Andronikos Gidos'un³⁴ Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubat'ın (1220-1237) oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) ile yaptığı savaştaki "muhteşem" galibiyeti anlatılmaktadır. Bilindiği gibi Sultan I. Alaaddin Keykubat Erzincan'da iken Trabzon Rum Devleti'nin Selçukluların elinde bulunan Karadeniz kıyılarını yağmaladıklarını haber alınca oğlu II. Gıyasettin Keyhüsrev komutasındaki bir orduyu Trabzon'un fethine göndermişti. Batıdaki Zağnos ve doğudaki Tabakhane vadileri üzerinden hareketle Trabzon surlarını kuşatmış olan Mübârizüddin Ertokuş kumandasındaki Selçuklu ordusu,³⁵ günlerce yağın yağmur, şiddetli rüzgâr ve vadilerde meydana gelen yoğun sel³⁶ nedeniyle ağır kayıplar vermişti. Yaşanan bu doğal felaketin yarattığı karmaşa nedeniyle Gıyâseddin Keyhusrev Rumlar tarafından esir alınmıştı.³⁷

Uspenski'nin aktardığına göre, dönemin mistik ruhunu da yansıtan eserde, Komnenos ordusu ile Selçuklu ordusu arasında yapılan ve Selçukluların yenildiği savaş sonunda "Müslümanlar için utanç verici" bir antlaşma yapılmıştır. Sultan I. Alaaddin Keykubat, bu "utanç verici" antlaşmayı imzalamakla kalmamış, Kral Andronikos Gidos'a bir miktar Arap Atı verdiği gibi her yıl değerli hediyeler de

göndermeye başlamıştır. Yine bu Rum el yazmasındaki bilgiye göre, Selçuklu Türklerine karşı elde edilen bu zafer, Trabzon'da Hristiyanlığın kurucusu ve koruyucusu olduğuna inanılan Aziz Yevgeni'ye (Aziz Eugenios)³⁸ adanmış ve Sultan Alaaddin'den elde edilen ganimetlerden bir kısmı onun "cemaatini" temsil ettiği düşünülen Bogoroditsi Zlatoglavoy (Altın Hareli Meryem Ana) Metropolitik kilisesine hediye edilmiştir.

Uspenski'nin verdiği bilgiye göre, Rus Çarı'na hediye edilmiş olan minyatürlerle süslü bu 15 sayfalık el yazması eser, bir kitabın yalnızca bir parçasıdır. Zira bu kitabın diğer sayfaları, daha sonraları Papadopulo-Kerameus tarafından Trabzon'dan Rusya'ya götürülmüş ve Halk Kütüphanesine satılmıştır. Uspenski'nin verdiği bu bilgiden hareketle, XIII. yüzyılda bir Rum tarafından yazılmış³⁹ ve içinde Trabzon Rum Devleti Kralı Andronikos Gidos ile Anadolu Selçuklu Devleti arasındaki mücadelenin anlatıldığı kitabın bir araya getirilerek bütünlüştürülmüş olduğu söylenebilir.

Burada başka bir hususa daha değinmek gerekir ki o da Uspenski'nin söz konusu el yazması eser için "büyük bir olasılıkla Konstantinopolis Komnenoslarının kütüphanesine ait" olduğunu belirtmesidir. Uspenski burada, İstanbul'un 1204'te Latinler tarafından istila edilmesi üzerine Bizans hanedanı üyelerinin İstanbul dışına çıkmış olduklarını, Komnenos hanedanı mensuplarının da Gürcistan'a sığındıktan sonra aynı yıl Trabzon Rum Devleti'ni kurduklarını göz ardı etmiş gözükmektedir. Zira Kral Andronikos Gidos dönemi olaylarını içeren kitabın Komnenos hanedanının İstanbul'dan çıktığı tarihten yaklaşık 20 yıl sonra meydana gelen gelişmeleri kapsamaması mümkündür. Dolayısıyla Uspenski'nin, el yazması eserin "Konstantinopolis Komnenoslarının kütüphanesine ait olduğu" yorumu, tartışmaya açık bir husustur.

³¹ Успенского, Трапезунтекая рукопись въ Публичной Библиотека, s. 719-726. Ekte tam metnine yer verdiğimiz makalenin Türkçe çevirisini yapan değerli dostum Necmettin Abilyondu'ya müteşekkirim. Prof. F. İ. Uspenski, 1894'te İstanbul Rus Elçiliği bünyesinde kurulan İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün I. Dünya Savaşı başlangıcında Osmanlı ile Rusya'nın diplomatik ilişkilerinin kesilmesine kadar müdürlüğünü yapmıştır. (Fatih Ünal, *Ruslar Bizans'ın Peşinde*, İlgî Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 25-30, 194.) 1916-1918 yıllarında yaşanan Rus işgali sırasında Trabzon ve çevresinde bilimsel araştırmalar yapmak üzere Rus Bilimler Akademisi tarafından görevlendirilen heyetin başkanı olarak görev yapmıştır. Bu süre içinde Trabzon'daki camiye dönüştürülmüş kiliselerde kazılar yapmış, Trabzon kütüphanelerinde bulunan el yazmaları ile bazı arkeolojik eserleri Rusya'ya götürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Veysel Usta, "Rus Bilimler Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon'da Yapılan Çalışmalar ve Rusya'ya Götürelen Eserler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 153, Aralık, 20024, s.11-24.

³² Konstantios Karaopoulos'un 1858'de Rusya'ya yaptığı yardım toplama gezisi, 1913'ten Milli Mücadele Dönemi'ne kadar Trabzon Metropoliti olarak görev yapan Hrisanthos Filippides'in kitabında da yer almaktadır. Kitapta bu gezi; "*Trabzonlu Konstantios, başış toplama yoluyla Trabzon'daki Metropolit Tapınağı'nın büyüülmesine ve okul binasının yapımına yardım toplamak için 1858 yılında Rusya'ya görevlendirildi. Burada, bütün Rusya'nın lideri olan Çar II. Aleksandros'a hediye sundu*" olarak aktarılmıştır. Philippides, He Ekklesia Trapezontos, s. 622-623.

³³ Philippides, He Ekklesia Trapezontos, s. 622.

³⁴ Uspenski'nin yazısında adı Andronik Gid olarak verilen bu kişi, Trabzon Rum Devleti Kralı Andronikos Gidos (1222-1235)'tur. Bkz. İbrahim Telliöğlü, *Komnenosların Trabzon Hakimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Serander Yayınları, Trabzon, 2009, s. 41. Uspenski'nin tanıttığı söz konusu el yazması eserde geçen savaş hakkında Uspenski Trabzon Tarihi adlı kitabında ayrıntılarıyla söz etmiş; Selçuklu ordusu karşısında oldukça zor durumda kalan Andronikos'un, aynı zamanda Metropolithane vazifesi de gören Altınbaşlı Meryemana Kilisesi'ne kapanarak dua ettiğini ve bu duanın kabul görmesi üzerine de savaşı kazandığını aktarmaktadır. F. İ. Uspenski,

Trabzon Tarihi, Çev. Enver Uzun, Eser Ofset, Trabzon 2003, s. 59-65. Murat Keçiş ise 1223 tarihinde meydana gelen bu savaşta Selçuklu ordusunun yenilgisinin Trabzon Rumları tarafından St. Eugenios'un yardımına bağlandığını belirterek Trabzon Rum Devleti'ne karşı savaşan ve esir düşen Selçuklu ordusunun komutanının Gıyaseddin Keyhüsrev olduğunu belirtmektedir. Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1461)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s. 64. Bu konuyu daha sonra müstakil olarak ele alan bir çalışması için bkz. Murat Keçiş, "Türkiye Selçuklularının 1223 Yılında Trabzon Üzerine Düzenledikleri Sefer Hakkında Yeni Bir Kaynak ve Bazı Yeni Bilgiler", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Spring/Bahar, 2012-Issue/Sayı 28, s. 40-55; İbrahim Telliöğlü da Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat'ın oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i, Komnenos başkentini (Trabzon) almakla görevlendirdiğini ifade etmektedir. Telliöğlü, *Trabzon Rum Devleti*, s. 43.

³⁵ Faruk Sümer, "Keykubat I", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, s. 358-359.

³⁶ William, Miller, *Son Trabzon İmparatorluğu*, Çev. Nurettin Süleymanlı, Heyemola Yayınları, İstanbul, 2005, s. 15-17.

³⁷ Sümer, "Keykubat I", s. 358-359.

³⁸ Roma İmparatorlarından Diokletianos (284-305) döneminde Hristiyanlara karşı uygulanan baskılar nedeniyle bölgenin ilk Hristiyan azizi olarak kabul edilen Aziz Eugenios ve öğrencileri Trabzon'un güneyindeki yüksek dağlara sığınmışlar, ancak bir süre sonra yakalanarak öldürülmüşlerdir. Bu olaydan sonra bölge Hristiyanları arasında ciddi bir Aziz Eugenios Kültü oluşmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Keçiş, "Ortaçağ Trabzon'unda Aziz Eugenios Kültü", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, Ed: Şenol Saylan-Betül Saylan, C:II, Trabzon Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2016s. 1243-1251. Trabzon'da Aziz Eugenios Kültü'nün çıkışı ve gelişmesiyle 1204'te Trabzon Rum Devleti'nin kurulmasından sonraki süreçte yeniden canlandırılması hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Bryer, *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri*, s.319-323.

³⁹ Uspenski, eseri yazan Rum'un Trabzon'un aristokrat sınıfına mensup biri olduğunu belirtmektedir. Bkz. Uspenski, Трапезунтекая рукопись въ Публичной Библиотека, s. 57.

EKLER

Ek 1:Halk Kütüphanesindeki Trabzon El Yazması*

Halk Kütüphanesinin arşiv belgelerinde kayıtlı olan ve seçilmiş İncil ayetlerini içeren Rumca elyazması, Trabzon Metropolit Konstantin tarafından Çar II. Aleksandr'a 1858 yılında hediye edilmişti. Kütüphane kataloğunda 69 numara ile kayıtlı olan elyazmasının dönemi XII. yüzyıl olarak kaydedilmişti. Bu hediye, oldukça ilginç bir olayın gerçekleşmesine neden olmuştu. II. Aleksandr bu hediye vesilesiyle, Metropolitliğe ait din adamlarının, Trabzon'da kilise ve okul yapılması için Rusya'da yardım toplamlarına izin vermiştir. Günümüzde bu kilise, Metropolitik binası olarak kullanılmakta olup aynı zamanda erkek ve kız kolejleriyle birlikte şehir ilkokulunu da içinde barındırmaktadır. Şimdi bu olayı değerlendirdiğimizde anlaşılacağı üzere, Rusya'da toplanan yardımların bu çok önemli iki eserin yapımında ne kadar önemli yer tuttuğunu ortaya koymaktadır. Bu Rum Metropolitik kilisesi ve içindeki okul, Rusya açısından çok büyük öneme sahip bulunmaktadır. Trabzon hediyesinin başlıca önemi, elbette yalnızca bu değildir. Trabzon elyazmasının değeri, eserin parçalarından oluşan ve ona eklenmiş, oldukça eski ve tarihi sayfaları içermesinden kaynaklanır. Bunların tarihi, VIII. yüzyıla olmasa bile en azından IX. yüzyıla kadar inmektedir. Kutsal günlerde okunan İncil'den seçilmiş ayetlerden oluşan bu eklenmiş bölümün özelliği, altın tonunun görkemi ve zenginliğiyle fark edilen minyatürlerle ustaca bezenmiş ve sanatsal bir yaratıcılığa sahip olmasıdır. Burada altını çizmek gerekir ki, bu süslemeler özel biri için sipariş edilmiş ve yapılmıştır. Halk kütüphanesinde 21 ve 21a numarasıyla kayıtlı olan bu sayfalar 1902 yılında Papadopoulos-Kerameus'dan satın alınmıştır. Elyazmalarına eklenmiş minyatürlerden oluşmuş kodeksin bu çok değerli bölümlerinin Komnenos kral kütüphanesine ait olduğunu, ya da IV. Haçlı seferi sırasında İmparatorluğun dağılmasının ardından Trabzon'a geçmiş veya Trabzon İmparatorluğunu kurmuş Komnenos ailesinin üyeleri tarafından Konstantinopol'den çıkarılmış olduğunu düşünmek gerek. Metropolitikte bulunan minyatürle süslü sayfaların hepsi Rus Çarı'na hediye edilmemişti. Papadopoulos-Kerameus tarafından, Trabzon'dan çok sonraları çıkarılmış ve Halk kütüphanesine satılmıştı. Bu elyazmasının daha başka bölümlerinin Metropolitikte ya da şahıslarda bulunabileceğini bilmek gerekir. Halk kütüphanesinde korunan bu eserin, Trabzon için sanatsal ve tarihi açıdan büyük öneme sahip bulunduğu ve Trabzon'daki yerel Rum halkına mutlaka tanıtılmasının gerekli olduğu düşüncesindeyiz.

Konstantinopolis Komnenoslarının saray kütüphanesiyle ilgili sorunu henüz açıklamaktan uzağız. Bu kütüphanedeki eserlerin hepsi kaybolmamış. Yakın zamanlarda Konstantinopolis'in Seralskiy kütüphanesinde bulunmuş olan resimli İncil¹ bu duruma kanıt oluşturmaktadır. Trabzon elyazması bizi, Komnenosların kütüphanesine de götürmektedir. Bu değerli eserde, XIII. yüzyılın ilk çeyreğine ait Trabzon'da yaşanan önemli siyasi olayların nedeni hakkında oldukça anlamlı bilgiler bulacağız.

Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşunun ilk amaçlarından biri, imparatorluk topraklarını Selçuklu Türklerinden korumaktır. Hıristiyan halkların bu zorlu düşmanla yaptıkları savaşta başlıca görevleri, Trabzon'u korumaktır. Ancak, savunulmanın yalnızca toprak olmadığını burada belirtmek gerekir. Bu savaşın önemini dünyada ilk belirten Fallmerayer² olmuştur. Oldukça yeni belgeler olan Afon'daki kutsal Dionisiya manastırındaki elyazmalarının ışığında, Kral Andronikos Gidos'un (1222-1235) Sultan Alaeddin'e karşı kazandığı zaferi çok parlak bir başarı olarak sunmuştur. Bu elyazmalarının yazarının bu ruh hali, kendisinin de Trabzonlu bir Hıristiyan olmasının yanı sıra, çağın mistik şartlarına da uygundur. Müslümanlara karşı kazanılan bu şanlı zafer, Metropolitik kilisesindeki Meryemana suretinin mucizesine ve Aziz Eugenios'un İmparatorluğu koruma ve kollamasına atfedilmiştir.

Bu bölgeye sahip olmak birincil derecede önemi haiz olmakla birlikte, zamanın karakteristik dini bakış açısından da bizdeki elyazmaları ayrı bir önem arz etmektedir. Şimdi, bu zaferden sözeden birkaç satıra dönelim. Müslümanlar için utanç verici bir barış yapılmıştı. "Sultan, Konya'ya gelerek barış antlaşmasındaki şartları onaylamakla kalmadı, bunun yanı sıra Kral Andronikos Gidos'a Arap atları da hediye etti ve her yıl değişik değerli hediyeler göndermeye başladı. Aziz Eugenios'un harikaları her yerde ortaya çıkıyor, her yıl cömertçe paralar dağıtılıyordu. Çar da Meryem Ana ve İsa'ya karşı görevlerini yerine getirirken, Meryem Ana ve kucağındaki Tanrı'nın oğlu İsa efendimizi değerli mücevherlerle beziyordu. Aziz ve Yüce Meryem Ana tapınağı için yapılmış birçok altın tasvirlerle süslenmiş, seçilmiş ayetlerden oluşan mükemmel İncil kodeksinin son sayfasında diğer hediyeler kaydedilmişti. Kral da Yüce Eugenios'un cemaatine içten ve sıcak duygularla yaklaşmış Manastıra hem arazi, hem de paralar vererek yakınlık gösterdi.³

Kral Andronikos Gidos, Konya Sultanı'ndan ele geçirilen ganimetlerin bir kısmını Panagia Khrisokephalos Virgin (Altın Haleli Meryem Kilisesi) Metropolitik kilisesine hediye etti. Böylelikle Trabzon'un şimdiye kadar birçok sarsıntılara maruz kalmasına rağmen, İncil ayetlerinin çok değerli kitabı (kodeksi) Metropolitikte korundu. Biz, Halk Kütüphanesindeki Trabzon elyazmasının, Andronikos Gidos'un Konya Sultanına karşı kazandığı zaferi anlatan menkıbelerinin bulunduğu bölümün de Metropolitliğe hediye edildiğini düşünüyoruz. Ve de büyük bir olasılıkla Konstantinopolis Komnenoslarının kütüphanesinden olduğunu tahmin ediyoruz.

* Bu makale; F.İ. Uspenski tarafından 22 Mart 1917'de Tarih Bilimleri ve Filoloji bölümündeki konferansta sunulmuş olup Rus Bilimler Akademisi Bülteni'nde (1917) yayımlanmıştır. Bu makaledeki dipnotlarla Uspenski'nin makalesinin çevirisindekilerin karışmaması için çeviri metninin dipnotları yeniden bir (1) rakamıyla başlatılmıştır. Çeviri metninin gözden geçirilmesindeki katkıları için KTÜ Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü Arş. Gör. Dr. Orçun Alpay'a teşekkür ederim.

¹ *İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü Bülteni*, Cilt X.

² Jacob Philipp Fallmerayer, *Geschichtedes Kaiserthumsvon Trapezunt*, Verlagvon Anton Weber, München, 1827.

³ Papadopoulos-Kerameus, Petersburg Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi notları. Trabzon İmparatorluğu tarihi kaynaklarından derleme, s. 131. *Pontos Historiae Trapezuntini* olarak da basılmıştır. Petropol, 1897.

Şimdi de elyazmalarının sanatsal özelliklerine değinelim. Her şeyden önce belirtelim ki, şimdi bizi ilgilendiren gerçek sorun, bu elyazmalarının bazı kiliselerde korunmuş olan kilise yazıları üzerindeki etkileridir.

Elyazması, yalnızca parşömen kâğıdına yazılmış 15 sayfada verilmiştir. Uzunluğu 44 cm, genişliği 37 cm.dir. Minyatürler, her sayfada zengin altın fonla kaplanmıştır. Bazı sayfalarında, ön ve arka yüzlerinde de minyatür bulunmaktadır. Tasvirlerin ana özelliği; fonun koyu altınla kaplanmış olmasıdır. İncil yazarı yüksek bir yerde oturmaktadır.. Minyatür sanatçısı, İncil kodeksinde yer alan analog tasvirlerinde bütün hünerini göstermiş. Yuhanna ile bağlantılı yapılan ejderha betimlemesinde figürün kuyruğu yukarıda kalmaktadır. Diğer İncilcilerde Marko'nun kılıcının sapı altta, Matta'nınkinin ise sapı yukarıda kalan kılıç üzerinde gösterilmiştir. İncil yazarlarının dışındaki başka korunmuş sayfalarda;

1-Diriliş, Paskalya

2-Kana'da Düğün. İki hadiseden oluşur: a- Misafirler ve Meryemana ile birlikte Hz. İsa b- Mucizevi bir sopa aracılığı ile suyu şaraba çevirme. Meryemana ve misafirler şaşırır.

3-İsa ve havariler

4-Yıkanma (arınma). Ayakların yıkanması

5-Mezarın yanında. İki kadın ve melek

6-Mezardaki duruş. Mezar ve iki kadın (iki sahne şeklinde)

7-Son Akşam Yemeği. İsa yaslanmış. Havariler masanın başında yarım daire şeklinde toplanmış ellerini yıkıyor. Bu minyatür, gerçek bir anıttan üretilmiştir.

8-İsa'nın onun boş mezarına gelen kadınlara görünmesi. İki palmiye arasındaki sahne.

9-Komünyon.

10-Çile çekenlerin olduğu minyatürün sadece en alt kısmı sağlam kalmıştır. Bu minyatürü burada göstermeyi uygun gördük.

11-Vaftiz. İsa Ürdün'de ve üzerinde Tanrı'nın eli. Üç melek kıyıda. Yuhanna, altın fon üzerinde hareler içinde.

Sanatçı tarafından tamamlanmamış üç minyatürden de bahsetmek gerekir. Sanatçının, yalnız silüetleriyle betimlediği bu minyatürler tekrarlanır. Bunun kodeksimizde özel bir yeri yoktur.

Belirtmek gerekir ki, biz minyatürlerin sanatsal ayrıntılarına girmeyi düşünmüyoruz. Bize göre, elindeki imkanlar doğrultusunda bu konuyla ilgilenmek isteyenler Trabzon'daki kilise yazılarının çözümüyle ilgili olarak, Trabzon'da olanlarla bizim elimizdeki eseri sanatsal açıdan diğer verilerle birlikte mutlaka karşılaştırmalı. Biz, Trabzon'a dair bazı verilerle ilgili olarak iki amaç güttük. 1-Elyazmalarının, gelecekteki araştırmalar için kolaylık oluşturmasını. 2- Bu elyazmalarındaki minyatürlerin, bazı Trabzon kiliselerinin duvarlardaki fresklere olan etkisini ortaya koymak.

Ekte iki tablo sunulmuştur.

17 Mart 1917

F.İ. Uspenski

Ek 2: Uspenski'nin "Halk Kütüphanesindeki Trabzon El Yazması" adlı makalesinin ilk sayfası

Извѣстія Академіи Наукъ. 1917.
(Bulletin de l'Académie des Sciences).

**Трапезунтская рукопись въ Публичной
Библіотекѣ.**

Ө. И. Успенскаго.

(Доложено въ засѣданіи Отдѣленія Историческихъ Наукъ и Филологіи 22 марта 1917 г.).

Какъ значится въ архивныхъ матеріалахъ Публичной Библіотеки, въ 1858 г. императору Александру II была поднесена трапезунтскимъ митрополитомъ Констанціемъ греческая рукопись, содержащая избранныя евангельскія чтенія. Рукопись принадлежитъ по времени написанія къ XII в. и помѣчена въ каталогѣ библіотеки № 69. Весьма любопытно, что мотивомъ къ поднесенію послужило данное Александромъ II разрѣшеніе произвести уполномоченнымъ митрополіей духовнымъ лицамъ сборъ въ Россіи денежныхъ средствъ на построеніе въ Трапезунтѣ собора и городского училища. Этотъ сборъ служить въ настоящее время каедрой митрополіи, а городскимъ училищемъ должно почитаться то учебное заведеніе, которое совмѣщаетъ въ себѣ мужскую и женскую гимназіи, первоначальное городское училище и другія школы и которое носитъ довольно притязательное имя *Φροντιστήριον*. Само собой разумѣется, было бы въ настоящее время умѣстно поставить вопросъ о томъ, какъ удачны были произведенные въ Россіи сборы и насколько русскія средства участвуютъ въ созиданіи двухъ наиболее національныхъ и важныхъ во всѣхъ отношеніяхъ памятниковъ: греческой каедральной церкви и фронтистирія.

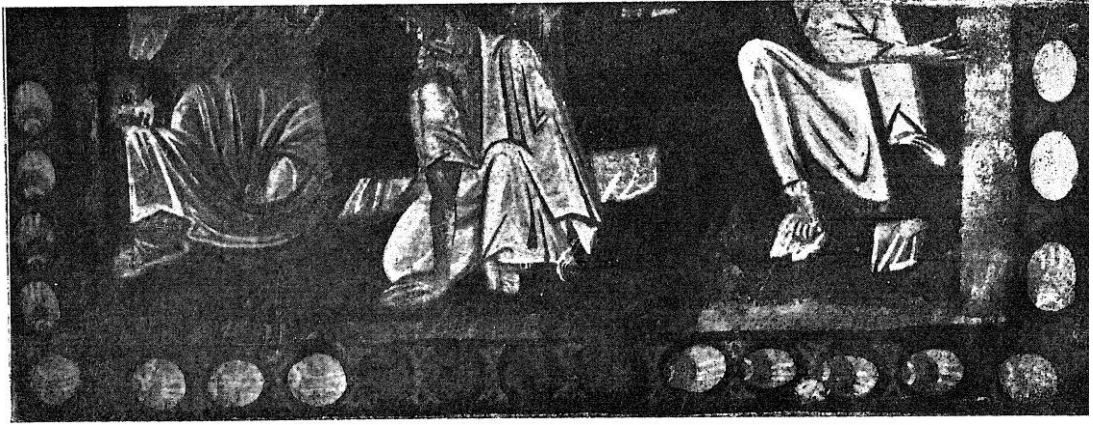
в. д. ч. 1917

— 719 —

Ek 3: El yazması eserdeki resim (1)

Ek 4: El yazması eserdeki resim (2)

KAYNAKÇA

1-İnternet Kaynakları

<https://pontosworld.com/index.php/pontus/churches/224-saint-gregory-of-nyssa-trebizond> (Erişim tarihi: 07. 06. 2021).

Σαλβάνου Αιμιλία, *Φροντιστήριο Τραπεζούντας*, http://www.ehw.gr/asiaminor/Forms/fLemmaBody_Extended.aspx?lemmaID=6622 (Erişim tarihi: 24.01.2021).

2-Gazete ve Zabıtlar

Yeniyol, 24 Ağustos 1939.

Halk, 5 Mayıs 1948.

Trabzon Belediye Meclisi Zabıtları (TBMZ), (1943-1944 Yılı Mesai Raporu).

3-Kıtap ve Makaleler

Akdoğan, Hatice Tuğba, "Türk Literatüründe Değerlendirilmemiş Bir Kaynak: Trabzon Metropolit Hrisantos'un Trabzon Kilisesi Adlı Kitabı", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, Ed: Şenol Saylan-Betül Saylan, C:II, Trabzon Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2016, s. 1321.

Albayrak, Hüseyin, *Trabzon Millî Eğitim Tarihi*, C:1, Trabzon Valiliği, İstanbul, 2008.

Bryer, Anthony-Winfield, David, *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topografyası*, Çev. İsmail Köse, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020.

Keçiş, Murat, "Ortaçağ Trabzon'unda Aziz Eugenios Kültü", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, Ed: Şenol Saylan-Betül Saylan, C: II, Trabzon Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2016, ss. 1243-1251.

Keçiş, Murat, "Türkiye Selçuklularının 1223 Yılında Trabzon Üzerine Düzenledikleri Sefer Hakkında Yeni Bir Kaynak ve Bazı Yeni Bilgiler", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Spring/Bahar 2012-Issue/Say 28, s. 40-55.

Keçiş, Murat, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1461)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.

Miller, William, *Son Trabzon İmparatorluğu*, Çev. Nurettin Süleymangil, Heyemola Yayınları, İstanbul, 2005.

Öksüz, Hikmet-Usta, Veysel, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı, Haturatı, Trabzon'un Yakın Tarihi ve Yassıada Mektupları*, Serander Yayınları, Trabzon, 2018.

Özsüer, Esra, *Trabzon Rum Mektebi, Doğu'nun Deniz Feneri*, Libra Kitapçılık, İstanbul 2019.

Öztürk, Özhan, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, III. Cilt, Çağın Matbaacılık, İstanbul, 2005, s. 895-896.

Philippides, Chrysanthos, *He Ekklesia Trapezountos*, Arheion Pontou, 4-5, Estia Typographeion, Athenai, 1933.

Somel, Selçuk Akşin, "Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okulları", *Osmanlı Uygarlığı I*, Haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı, İstanbul 2003, s. 387.

Sümer, Faruk, "Keykubat I", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 24, ss. 358-359.

Tellioglu, İbrahim, *Kommenoların Trabzon Hakimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Serander Yayınları, Trabzon, 2009.

Uspenski, F. İ., *Trabzon Tarihi*, Çev. Enver Uzun, Eser Ofset, Trabzon, 2003.

Usta, Veysel, "Rus Bilimler Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon'da Yapılan Çalışmalar ve Rusya'ya götürülen Eserler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 153, Aralık 20024, ss.11-24.

Ünal, Fatih, *Ruslar Bizans'ın Peşinde*, İlgî Kültür Sanat, İstanbul, 2015.

Üre, Pınar, "Bizans Geçmişi, Rus Mevcudiyeti: Rus Arkeoloji Enstitüsünün Birinci Dünya Savaşı Sırasındaki Trabzon Keşif Gezisi", *Bizans'ın Öteki İmparatorluğu: Trabzon*, Ed. Antony Eastmond, Koç Üniversitesi, İstanbul, 2016, s. 217-238.

Успенскаго, О. И. "Трапезунтская рукопись въ Публичной Библиотекѣ", *Извѣстія Академіи Наукъ*, 1917, ss. 719-726.

EXPENDED ABSTRACT

The Ottoman Empire granted the spiritual representatives of the non-Muslim communities it contains the right to govern their communities. Religious and legal services of the congregations, as well as educational and educational services, fell under the duties and jurisdiction of the religious authority. In this context, both religious and educational services of Greeks and Armenians belonging to non-Muslim Ottoman communities living in Trabzon Province were carried out by the spiritual leaders of the communities. Activities carried out in this way during the Ottoman classical period tended to develop rapidly from the first quarter of the 19th century. In this process, besides the rapid spread of the ideas of nationalism that emerged with the French Revolution, the Industrial Revolution also had a serious impact. This process, which started with the Treaty of Küçük Kaynarca in 1770, increased the activity of the Trabzon Port. After the Russians gained the opportunity to do free trade in the Black Sea with the Edirne Treaty of 1829, other European countries, especially England, started to benefit from trade freedom. The process, which brought along the fact that Trabzon Port became one of the centres of international transit trade, caused the Greeks of Trabzon both to articulate with European countries and companies producing industrial products and to become rich rapidly.

As a result of the aforementioned searches, the Greek School established in Trabzon in 1682 and the Agios Grigoros Church, which became the cathedral of Trabzon in 1665, have come to the fore to have new venues that will enable them to operate in a more convenient building. In this context, after Konstantios Karaopoulos became the Greek Metropolitan of Trabzon (1830-1879), efforts were started to renovate both the Metropolitan Church and the Greek School building. For this renovation, it was decided to collect aid from the Greeks living in the Russian Tsardom, in addition to the financial contributions of the Greeks from Trabzon and the Fener Patriarchate. For this reason, Konstantios Karaopoulos, who planned a trip to Russia, visited Russian Tsar Alexander II and requested permission from him to collect aid in the Tsardom. During this visit in 1858, Konstantios presented a 15-page manuscript that he brought from Trabzon to the Tsar. Written in Greek by a Greek Cypriot from Trabzon and subject to Prof. F. I. Uspenski's article in 1917, this text describes the struggles between the Greek state of Trabzon and the Seljuks of Turkey during the reign of King Andronikos Gidos (1222-1235). The manuscript, which was written by a Greek from Trabzon who witnessed the aforementioned siege and decorated with gold miniatures, gives information about the campaign organized by his son Gyaseddin Keyhüsrev II (1237-1246) to seize Trabzon, the capital of the Greek State of Trabzon, during the reign of the Seljuk Sultan Alaaddin Keykubat I (1220-1237). While the Seljuk army led by Gyaseddin Keyhüsrev II was about to besiege the walls and seize the city, it suffered heavy losses due to the heavy rain and storm that fell for a few days. Due to this natural disaster, Gyaseddin Keyhüsrev II was captured by the armies of the Trabzon Greek State.

The Greek author, who wrote the manuscript but whose name is unknown, states that the King of the Greek State, Andronikos Gidos, who was in a difficult situation due to the siege of the Seljuk army, organized rituals to ask for help from Saint Eugenius, who is believed to be the protector of the Trabzon Greeks. In the text, which also reflects the mystical understanding of Trabzon of the period, the end of the siege and the capture of Gyaseddin Keyhüsrev II is considered as a miracle of Saint Eugenius. Due to the miracle believed to have taken place, Andronikos Gidos donated land, valuables and a large amount of gold to the Church of the Virgin Mary (Altın Hareli), the baptismal church of the Greek State of Trabzon. The agreement between the Seljuk Sultan Alaaddin Keykubat I and the King of the Greek State Andronikos Gidos, which resulted in the release of Gyaseddin Keyhüsrev II, was evaluated by the Greek author as "shameful for Muslims"; some Arabian horses and valuable gifts received as compensation were accepted as a result of this "defeat".

Various information is given in Seljuk, Byzantine and Arab sources about the siege of the Seljuk army to seize the capital of the Greek State of Trabzon, which is mentioned in this manuscript, which was in the collection of the Public Library in St. Petersburg since 1917. In this article, the Greek manuscript work, which has not been mentioned in the Turkish literature until today and was written from the perspective of a Greek from Trabzon, was tried to be introduced based on Uspenski's article.

GÜLMEZ, Abdurrahman “Behistun (Bisütun) Kitabesinin İslami Bakış Açısıyla Yorumlanması”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/1, Haziran 2021, s. 64-80.

Makale Türü: İslam Tarih ve Sanatları Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.856516>

Geliş Tarihi / Received: 08 Ocak/January 2021
Online Yayın: 26 Haziran 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 25 Nisan/April 2021
Published Online: 26 June 2021

Behistun (Bisütun) Kitabesinin İslami Bakış Açısıyla Yorumlanması

Abdurrahman GÜLMEZ^{1*}+

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi ABD, GÜMÜŞHANE.

* abdurrahman.gulmez609@gmail.com

+ ORCID: 0000-0002-7155-7047

Öz- Bu çalışma 2500 yıl önce Ahameniş İmparatoru olan şah Daryuş'un (M.Ö 522-486) emriyle yazılan Behistun kitabesinde geçen dinî değerlerin neredeyse tamamının İslamiyet'te olan önemli konularla birebir örtüştüğünü ve aynı amaçla yazıldığını ortaya koymak için kaleme alınmıştır. Eserde yalan, zulüm, kitabenin korunması için dua ve bedduanın yer alması, bazı kavimleri kâfir ilan etmesi, yapılan her işi Ahura Mazda'ya bağlaması Şah Daryuş'un dindar olduğunu ve hayatını da Ahura Mazda'nın kurallarına göre idame ettirdiğini ve bu kurallarında İslami değerlerle örtüştüğünü göstermektedir.

Kitabede önce tahlil edilen konuların geçtiği bendler verilmiş sonra Kuran-ı Kerim, İncil, Tevrat ve Avesta'da aynı konuların geçtiği ayetler verilmiştir. Bu makale İslami bir değer olan vakıfların devam edebilmesi amacıyla vakfiyelerde yer alan dua ve beddua etme âdetinin bu kitabe için de geçerli olduğu görülmektedir. Dolayısıyla kitabedeki konuları İslami değerler dikkate alınarak tahlil edilmesi kitabeyle farklı bir bakış açısı kazandıracağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler- Behistun, Şah Daryuş, İslamiyet, Vakıf.

Interpretation of Behistun (Bisütun) Inscription from an Islamic Perspective

Abstract- This study was written to reveal that almost all of the religious values in the Behistun inscription written by the order of Shah Daryush (550-330 BC), who was the Achaemenid Emperor 2500 years ago, correspond with the important subjects of Islam and were written for the same purpose. The inclusion of lies, cruelty, prayer and curse for the preservation of the inscription, declaring some tribes as unbelievers, tying all the work done to Ahura Mazda. show that it overlaps.

In the inscription, firstly, the bends in which the analyzed subjects are mentioned are given, and then the verses in which the same subjects are mentioned in the Quran, Bible, Torah and Avesta are given. In this article, it is seen that the custom of prayer and curse in the endowments in order to continue the foundations, which is an Islamic value, is also valid for this inscription. Therefore, it is thought that analyzing the subjects in the inscription by taking Islamic values into consideration will bring a different perspective to the inscription.

Keywords – Behistun, Shah Daryush, Islam, Foundation.

GİRİŞ

1.Kitabenin Tarihi

Persler, M.Ö. 6.yüzyılın ikinci yarısında, Med imparatorluğunun¹ egemenliği altında olup çoğunluğu İsfahan, Şiraz ve Yazd bölgesinde yaşıyorlardı. Medlerin zayıfladığı dönemde Persler Büyük Kiro ya da Büyük Kuruş önderliğinde Med'lere karşı birleştiler². Büyük Kuruş Med'lerle yapılan üç savaşta da yenildi. Ama Pasargat'ta yapılan dördüncü savaşta Pers kuvvetleri geri çekilmeye ve dağılmaya başlamışken şehirde kalan çocuklarını ve eşlerini görmeleri üzerine yeniden toplanıp Med kuvvetlerini yenilgiye uğrattılar. Mağlup olan Medler, Persler karşısında bir daha toplanamadı ve Persler büyük bir zafer kazandı³. Bu savaş M.Ö 550-549 yılları arasında yapılmıştır. Ahameniş devletinin(M.Ö 550-330) kurucusu Büyük Kuruş M.Ö 530 yılının yaz ayında öldükten sonra yerine Cambyses (Kembuciyeye) M.Ö 530-522, Berdiya (M.Ö 522)⁴ ve I. Daryuş⁵ (I. Darius)⁶ tahta geçmiştir. Şah Daryuş (M.Ö 522-486) yaklaşık 36 yıl kaldığı tahta, iç karışıklıklara son vermiş ve dışta büyük fetihler yaparak Ahameniş devletinin sınırlarını genişletmiştir⁷. Bu genişlemeyi Şah Daryuş'un emriyle yazılan Behistun kitabesinde kimlerle ve nasıl yapıldığını öğreniyoruz.

Ahemeniş devleti Babil (Eski Babil devleti M.Ö 1894-1595, Yeni Babil Krallığı M.Ö 626-539) ve Elam (M.Ö 3000-646) devletlerinin egemenlik sahası olan İran, Mezopotamya ve Anadolu'da kurulmuştur. Bunun en önemli sonucu ise kurulan her yeni devlet önceki devletten etkilendiği gibi Ahameniş devleti de Babil ve Elam medeniyetlerinden etkilenmiştir. Bunun en önemli göstergesi ise Behistun kitabesinin eski Farsça, Babilce ve Elamca olmak üzere üç dilde yazılmış olmasıdır.

Kitabenin yapımına M.Ö 521 başlanmış ve 519-520 yılları arasında da tamamlanmıştır. Kitabede Şah Daryuş'un 6 yardımcısının ismi de yazılıdır⁸. Kitabe ilk defa 1802 yılında 27 yaşındaki Alman dilbilimci Georg Friedrich Grotefend tarafından okundu. İlk okuduğu ise Taht-ı Cemşid'de ki iki sütunluk yazı ve Behistun kitabesidir. Ama kitabenin ana hatları kitabedeki üç dil olan eski Farsça, Babilce ve Elamca dillerinin 1857 yılında Rawlinson, Talbot, Oppert ve Hincks tarafından okunmasıyla anlaşılmıştır. Böylece hem kitabe hem de üç dilin alfabeti çözülmüştür.⁹

Bu kadim eser bölge için önemli bir nokta olan Behistun dağında bulunmaktadır. Bu yolu önemli kılan iki faktör, yolun ticari ve askeri güzergâh olarak kullanılmasıdır. Çünkü burası hem tarihî Horasan-

Şuş yolunun birleştiği noktanın kenarında hem de Hamedan ve Kirmanşah yolları üzerindedir¹⁰. Önemli olmasının bir diğer nedeni ise Kitabenin Şah Daryuş'un ağzından yazılmış olmasıdır. Kitabenin Behistun dağına kazınmasının en önemli nedeni ise orduların ve tüccarların yol geçiş güzergâhı üzerinde olup propagandasını yıllar yapacağı iyi bir stratejik noktadaydı. Eski çağlarda bu dağın ismi Farsça "Bağıstane ve Begstane" olup "Tanrıların Yeri" anlamındadır. Kitabede 3 metre yüksekliğe ve 5,5 metre genişliğe sahiptir. Kitabede, Şah Daryuş Pers elbisesi giymiş ve Aşuri sakalı bırakmış şekilde resmedilmiştir. Kitabede esirler Şah Daryuş'a göre daha küçük yapılmıştır. Esirlerin boyu 1 m 17 cm, şah Daryuş'un boyu 1 m 72 cm olarak tasvir edilmiştir. Şah Daryuş'un arkasında okçu Vindeferenah ve Mızrakçı Guberveh (Guberyas) durmaktadır¹¹. (Gerşeviç, 1391, s.792-793) Silahlı bu 2 kişi Pers asilzadelerindedir¹². (Briant, 1381,s.199) Şah Daryuş sol elindeki yayı düşmanın göğsüne koymuştur. Onun arkasında esir edilen 8 kişi vardır. Bu esirlerin isimleri sırasıyla; Nediyyet Beyre, Ferevertiş, Mertiyeye, Çişne Toğme, Veh Yezdate, Arge ve Ferade'dir. Bu esirlerin elleri arkadan bağlı olup ipleri birbirine bağlanmıştır. Esirlerin en sonunda kişi ise sivri başlıklı sakalı (İskitli) Sekunğayı bulunmaktadır. Şah Daryuş sağ elini yukarı kaldırarak Ahura Mazda'yı işaret etmektedir¹³. Şah Daryuş'un sırt kısmının eni 4 cm, uzunluğu 15 cm; sakalının eni 13 cm, uzunluğu 18 cm'dir. Daryuş'un yayının eni 7 cm, uzunluğu 31 cm'dir. Daryuş'un arkasında duran okçunun (Kemandar) saçlarının uzunluğu 7 cm, eni 4 cm; yayının eni 9 cm, uzunluğu ise 30 cm'dir¹⁴.

Üç dilde yazılmış olan kitabenin Sol aşağı kısmı Babilce yazılmış olup 3 sütundur. Birinci sütunda 1-20 arası bendler, ikinci sütun 21-40 arası bendler, üçüncü sütun 41-69 arası bendler bulunmaktadır. Babil dilinde ise hem sol üst kısmında hem de onun tam karşısında iki sütun olup 69 bent'ten oluşmaktadır. Farsça kısmı ise kitabenin alt kısmında olup 5 sütundan oluşmaktadır. Birinci sütun 1-19, ikinci sütun 20-35, üçüncü sütun 36-50, dördüncü sütun 51-70, beşinci ise 71-75 arası bendleri (maddeleri) kapsamaktadır. Eski Farsça yazılan bu beş sütun 414 hattan ve 3600 kelimededen oluşmaktadır¹⁵. Kitabe eski Farsçadan günümüz Farsçasına 2005 (1384) tarihinde Daryuş Ekberzade ve Arzu Yehyi Nejad tarafından tercüme edildikten sonra tarafımızdan da Farsça'dan Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu konuda çalışmaların az olması yapılanların ise¹⁶ sadece kitabenin birkaç bendine atıfta bulunarak yapılması bu çalışmayı önemli kılmaktadır.

Kitabede, Şah Daryuş'un inancının Zerdüştilik¹⁷ olduğu Ahura Mazda'ya inandığı ve her şeyi onun yardımıyla yaptığı yazılmıştır.

¹ Med imparatorluğu M.Ö 699-549 yılları arasında İran, Afganistan, Belucistan ve Anadolu'yu egemenliğine almış ve beş hükümdar tahta geçmiştir. Diyaaku (M.Ö 699-647), Ferurtiş (M.Ö 646-625), Sittha (624-597), Huğeştire (M.Ö 624-585), Kiyakser(İğtu vigo) (M.Ö 584-549) Med imparatorluğu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Ilya Gershevitch, Tariğ İran Dore Mad, Çev. Behram Şalgoni, Çap dovum, 1390, Tahran

² Pierre Briant, Briant, Pierre, *Ahemeniş imparatorluğu*, Cilt 1,Çev. Nahid Fruğan, (Tahran: Ferzun Ruz Yayınları, 1381), 49-50

³ *Polyanu's stratagems of War*, Çev. Richard Shepherd (London: Printed For George Nicol, Bookseller To His Majesty Pall- Mall, 1981), 264

⁴ Büyük Kuruş, Kembuciyeye ve Berdiya'nın dönemlerine ayrıntılı bilgi için bkz: Pierre Briant, Briant, Pierre, *Ahemeniş imparatorluğu*, Cilt 1, (Çev. Nahid Fruğan), Tahran: Ferzun Ruz Yayınları, 1381, s. 21-91

⁵ Şah Daryuş, Viştasp'ın oğlu Ahameniş imparatorlunun üçüncü kralıdır. Eğer ki Berdiya'da (7 ay tahta kalmıştır) sayılırsa Şah Daryuş dördüncü kraldır. Şah Daryuş yedi Pers ailesinin gücünü arakasına alarak Guimat-ı Muğ yani yalancı Berdiya'yı öldürerek tahta oturdu. Onun döneminde Ahameniş imparatorluğu en kudretli dönemini yaşadı ve devletin sınırlarını Mısır, İran, Anadolu, Kafkasya, Afganistan ve orta Asya'ya kadar genişletmiştir. M.Ö 486 yılında ölünce yerine 34 yaşındaki oğlu Guşyarşah tahta geçti. (Hasan Pirna, Abbas İktbal Aştıyani, Keyvan Mehr Ayin, Tariğ Kamil İran, Tahran, Neşr Vaşkan, 1389, s. 100-111)

⁶ İsimler İngilizce değil, Farsça okunuşuyla verilmiştir.

⁷ İlya Gerşevic, *Ahemenişiler Dönemi İran Tarihi*, Çev. Murtezi Sakıbför (Tahran: Gülşen Yayınları1391), s.28

⁸ Ahmed Tefzili, *İslam Öncesi İran Edebiyat Tarihi* (Tahran: Soğen Yayın evi 1376), 25-26

⁹ Walter Hinz, Daryuş ve İranyan, Çev. Perviz Recebi, (Tahran, Neşr Mahi 1392) 27-33

¹⁰ Cengiz Muvlevi, *Eski Fars Dili Rehber*, (Tahran: Mehr Namek 1384), 2

¹¹ Gerşeviç, *Ahemenişiler Dönemi İran Tarihi*, 792-793

¹² Briant, 1381, Cilt 1,s.199

¹³ Gerşeviç, *Ahemenişiler Dönemi İran Tarihi*,792-793

¹⁴ Melihe Mehdi Abadi, *Seng Nigare Daryuş Der Bisütun ve Murmethayi Hengam Seğt An*, Pejuheşgahe Ulum Ensani Ve Mütéalate Ferhengi, 27/40-41, (1385), 7-8

¹⁵Daryuş Ekberzade-Arzu Yahyanejad, *Ketibe Bisütun* (Tahran: Ğane Ferhiğtegan Hünerhayi Sünneti 1384), 25-26.

¹⁶ Bknz. Duygu Narçin, Akhaimenid Dönemi Siyasi Tarihinin Kallias Barış'na Kadar Değerlendirilmesi: M.Ö.550-449, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek lisans Tezi, 2019

¹⁷ Zerdüş'tün hayatı hakkında bilgi çok azdır. Olan bilgileri ise Denkart'ın yedinci kitabında ve Avesta'daki Gatha kısmındaki ilahilerde görmekteyiz. Zerdüş'tün kullandığı dile bakılırsa doğu Arya kabilelerindedir. Kesin bir tarih olmamakla birlikte M.Ö 1000 ve 600 yılları arasında yaşadığı tahmin edilmektedir. Zerdüş kendisi din adamıdır. Zao'tar ve ilahileri şiirleştirme ve dualaştırmada büyük bir beceriye sahiptir. Bazı araştırmacılar Zerdüş'tün ermişliğini, kendinden geçtiğinde ruhunun uzay seyahatine çıktığını ve

Buna bağlı olarak kitabede üzerinde durulacak iki konu bulunmaktadır. Birincisi Şah Daryuş'un Ahura Mazda'dan yardım isteği, ikincisi ise eserin korunması için Şah Daryuş'un yazdırdığı kısımlardır.

2.behistun kitabesine ahlaki değerler açısından genel bir bakış

Hz. Âdem'den bu yana insanlar peygamberlerin getirdikleri dinlerin kurallarına sadık kalmaya çalışılmış, yapılan her şeyi kendilerine bir yaratıcının yaptırdığına ya da yaratıcının kendilerine yardım ettiğine inanmışlardır. Tek olan yaratıcının isimleri milletlere, uygarlıklara ve coğrafyalara göre farklılık arz etmiştir. Türkler Göktengri, Araplar Allah, Fars ve Kürtler Xuda, İngilizler God, İsveçliler Gud, Zazalar Haoma¹⁸ Batı Afrika halkları ise Amma, Ngeva, Mavu, Olorun, Çukvu isimleriyle tek olan yaratıcıya seslenirlerdi¹⁹.Tanrının gönderdiği peygamberlerin hepsi tek olan tanrıya inanılması gerektiğini ve sadece ondan yardım istenilebileceğini söylemişlerdir. İnsan doğasında sürekli bir yaratıcıya bağlı olma ve inanma hissi vardır. İnsanlar kimi zaman somut bir varlığa (putlar) kimi zaman doğaüstü güçlere ve varlıklara (Şimşek, Güneş, Cinler, Periler...vb) kimi zaman da görülmeyen ama her yerde olan Allah'a inanmış, ona kurbanlar adamış ve ondan yardım istemişlerdir. Bu inanç Yahudilik, Hristiyanlık, İslamiyet ve Zerdüştlük dinlerinde de bulunmaktadır. Milletler, devletler, krallar, şahlar, sultanlar da bu itikatta olup tek olan yaratıcıdan yardım istemişlerdir. Gelen bu yardımlar kimi zaman peygamberleri ve halkları zulümden kurtarmış kimi zaman da kralların savaş kazanmasına yardım etmiştir.

Örneğin Yahudilerin kutsal kitabı olan Eski Ahit'te yaratıcı Rabbin, Yahudilere yardım ederek onları Mısır'dan çıkarılışını ve Firavun'un elinden kurtarılışını şöyle anlatır:

*"İlerde oğullarınız size, Bunun anlamı ne? diye sorduklarında, Rab bizi güçlü eliyle Mısır'dan, köle olduğumuz ülkeden çıkardı' diye yanıtırsınız."*²⁰ *"Bu uygulama elinizde bir belirti ve alınızda bir anma işareti olacaktır; Rabbin bizi Mısır'dan güçlü eliyle çıkardığını anımsatacak."*²¹ *"Musa'yla İsraililer Rab'be şu ezgiyi söylediler: Ezgiler sunacağım Rab'be, Çünkü yüceldikçe yüceldi; Atları da, atlıları da denize döktü."*²² *"Rab gücüm ve ezgidir, O kurtardı beni. O'dur Tanrım, Övgüler sunacağım O'na. O'dur babamın Tanrısı, Yücelteceğim O'nu."*²³

Aynı şekilde Hristiyanlığın kutsal kitabı olan İncil'de de tek yaratıcının yardımı şöyle anlatılır:

*"Şakirtler de gidip her yerde bu haberi yaydılar. Rab onlara yardım etti; kelâmı vazettiklerinde onları alâmetlerle tasdik etti."*²⁴ *"Semavi Babamı yardıma çağırabileceğimi bilmiyor musun? İstesem bana on iki tümendenden fazla melek gönderir."*²⁵ *"Meryem de şöyle dedi: Bütün kalbimle Rabbe hamdedirim. Yüreğim sevinçle doludur, çünkü Allah Kurtarıcımdır. O, benim gibi önemsiz bir kuluna ilgi gösterdi. Artık her çağda insanlar beni mübarek sayacak, çünkü kâdir Allah benim için azametli işler yaptı. O'nun adı mukaddestir. O'na hürmet edenlere nesiller boyunca merhamet eder. Büyük kudretiyle muazzam işler yaptı. Mağrurları perişan etti. Hükümdarları tahtlarından indirdi, sıradan insanları ise yükseltti. Açları nimetlerle doyurdu."*

Tanrıların davranışlarını, hikmetlerini (gizliliklerini) gözleyerek her şeyi oradan algılayıp idrak ettiğini söylerler (bknz. Zerdüştlük Avesta Bölümler, Çev. Eshat Ayata S.29, 2011, İstanbul).

¹⁸ Zerdüştlük Avesta Bölümler, çev. Eshat Ayata,(İstanbul: Kora Yayınları 2011), 12

¹⁹ Mariasusai Dhavamony, "Dinlerde Tanrı Anlayışı", çev. Fuat Aydın, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi c.12, sayı: 22, Amasya, 2010, s.197

²⁰ Tevrat Çıkış 13:14

²¹ Tevrat Çıkış 13: 16

²² Tevrat Çıkış 15: 1

*Zenginleri ise eli boş çevirdi. Kendisine kulluk eden İsrailoğullarına yardım etti. Merhamet etmeyi unutmadı."*²⁶

İslamiyet ve Zerdüştlükte yaratıcının yardımı, iman-tevekkül ve eski dönemlerden kalan eserlere sahip çıkma açısından benzerlikler göstermektedir ki bu benzerlikler aşağıda verilmiştir. Bunun en bariz örneği yukarıda da bahsi geçen Zerdüştlük inancına sahip olan Ahemeniş kralı Şah Daryuş'un emir vererek yaptırdığı Behistun kitabesinde görülmektedir. Kitabede yalan, zulüm, tevekkül ve yardım gibi konular üzerinde durulmuştur. Kitabede Şah Daryuş'un dindar biri olduğunu, Zerdüştlük tanrısı Ahura Mazda'nın kendisine şahılgı verdiğini ve onun sayesinde şah olduğunu Şah Daryuş kitabenin birçok yerinde belirtmiştir. Şah Daryuş'un dindarlığını 76 bent'ten oluşan kitabede Ahura Mazda isminin 75 defa geçmesinden anlıyoruz. Daryuş'un Ahura Mazda'ya olan inancının İslamiyet'teki tevekkül ve iman gibi olduğunu görüyoruz. Çünkü Şah Daryuş Ahura Mazda'ya iman etmiş ve yaptığı fetihlerde başarılı olmasını Ahura Mazda'ya bağlamıştır. Bu bağlılık kitabenin birinci sütununda şöyle yer almaktadır:

*"5.Şah Daryuş dedi: Ben Ahura Mazda'nın isteğiyle şahım. Ahura Mazda bana şahılgı verdi. 6. Şah Daryuş dedi: O ülkeler ki Ahura Mazda'nın yardımıyla benim oldu, ben onların şahı oldum. Pers, Elam, Babil, Aşur, Arap, Mudray, Deniz Halkı, Lidya, İyonya, Med, Ermenistan, Kapadokya, Part, Zreng, Herat, Harezem, Bağter (Belh), Seğd, Gendare, Seka, Setguş, Reğç ve Mekran, toplam 23 ülke. 7.Şah Daryuş dedi: Bu ülkeler ki benim oldu. Ahura Mazda'nın yardımıyla (isteğiyle) onlar benim kullarım oldular. Bana vergi verdiler. Ben Onlara her ne söylediysem, gece-gündüz yaptılar."*²⁷

Ahura Mazda'nın Şah Daryuş'a yardımına karşı, Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde de Allah'ın yardımı anlatılır. Çünkü Hz. Muhammed'in (s.a.s) peygamber olarak gelmesiyle kendisine ve taraftarlarına büyük zulüm ve işkenceler yapılmıştır. Ayetlerde de Allah'ın yardımı şöyle geçer:

*"Sonra Allah, Resul'ünün ve müminlerin üzerine iç huzuru ve güven duygusu veren rahmetini indirdi, ayrıca göremediğiniz ordular gönderdi ve o inkârcıları ağır bir yenilgiye uğrattı. Kâfirlerin cezası işte budur."*²⁸ *"Resulüm! Allah'ın yardımı ve fetih geldiği zaman."*²⁹ *"Ey iman edenler, sabırla ve salat ile (dua ve namaz ile) yardım dileyin. Gerçekten Allah, sabredenlerle beraberdir."*³⁰ *"Deki: Sizi bu tehlikelerden ve her türlü sıkıntıdan sadece Allah kurtarıyor. Fakat kurtarıdıktan sonra siz yine O'na ortak koşuyorsunuz."*³¹

Bir hadiste ise Allah'ın yardımından şöyle bahsedilir:

"Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Abbâs (r.a.)dan, dedi ki: Bir gün Resulüllah (s.a.v)'in terkisinde idim. Şöyle buyurdu: Ey oğlan! Sana bir takım kelimeler belleteceğim; Allah'ın (emirlerini ve nehilerini) koru ki, O da seni(her şeyden) korusun!. Allah'ın hukukunu hıfzet ki, O'nu(her zaman) yanında bulasın. Herhangi bir şey istediğinde, onu Allah'tan iste, yardıma ihtiyaç duyduğunda Allah'tan yardım dile. Şunu kat'i bil ki; bütün ümmet, sana bir şeyle menfaat vermek üzere birleşseler, senin için Allah'ın yazmış olduğu bir şeyden başkası ile sana menfaat veremezler. (Bilfarz) bütün millet, sana bir şeyle zarar vermek için ittifak etmiş olsalar, Allah'ın senin aleyhinde takdir etmiş"

²³ Tevrat çıkış 15:2

²⁴ Markos incili 16:20

²⁵ Matta incili 26:53

²⁶ Luka İncili 1: 46-54

²⁷ Ekberzade-Yahyanejad, Ketibe Bisütun, 1384, 66-68;Armin Kesrevi, Bisütun Nebeştehayi Aryayi, 10

²⁸ Tevbe 9/26

²⁹ Nasr 110/1

³⁰ Bakara 2/153

³¹ Enam 6/ 64

olduğu bir şeyden başkası ile sana zarar veremezler. Artık kader kalemleri kaldırılmış ve sayfeler kurumuştur. Ve yine şunu bil ki, muhakkak (Allah'ın) yardım ve zafer sabır ile birliktedir ve muhakkak kurtuluş, keder ve sıkıntı ile beraberdir ve şüphesiz zorlukla birlikte bir kolaylık vardır.”³²

Kitabede geçen yalan ve yalancı konusu da üzerinde durulan ve çok yerde vurgulanan önemli bir başka konudur. Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesta'da da Ahuramazda'nın yardımında şöyle bahsedilir:

“Ama bize en dostane biçimde gayret ver, ey Rab'in ateşi, bize en dostane sevgi dolu kutsamalarla, en ilahi methiyelerle yaklaş. Evet, gayretlerimizde en büyük (girişimimizde) bulunurken bize yardım için yaklaşasın³³. “Evet, ey Ahuramazda, senin lütfunla uzun bir hayat kazanalım, onu fethedelim, senin iradenle güçlü olalım. Bize yardıma gelesin bizi kurtarmalısın, ey sen varlıkların en iyilikseveri.”³⁴

Avesta'da yalan söyleyenler konusunda şöyle söylenir:

“Doğrunun izleyicileri sonunda her şeye ulaşacak fakat uzun karanlık, acı ve kötülük yalandan yana olanların payına düşecek onların ruhları onları kendi eylemleriyle yönlendirecek.³⁵ “Nasıl ki mevcut hayata ait olan yasalara göre hareket ediliyorsa, yarıçığta yalan adamına, doğru adamına hataları ve sevapları dengede olana yönelik en adil eylemleriyle hareket edecektir. Her kim sözle, düşünceyle ya da elle yalancının aleyhine çalışırsa ya da onun bağımlılığını iyiye dönüştürürse Ahura Mazda'nın arzusunu yerine getirecek ve onun memnuniyetini kazanacaklardır.”³⁶

Yalan söyleyenler hakkında Kuran-ı Kerimde ise şöyle der;

“Allah'a yalan uydurarak iftira eden veya O'nun ayetlerini yalanlayandan daha zalim kim olabilir? Şüphesiz ki, suçlu günahkârlar kurtuluşa ermezler.”³⁷“(Hayır, öyle değil!) Bilakis onlar, ilmimi kuşatamadıkları ve tevilinin henüz kendilerine gelmediğinden (uyarı ve tehditlerin gerçekleştiğini görmediklerinden) onu yalanladılar. Onlardan önceki (kavimler de) bu şekilde yalanladı. Zalimlerin akıbetinin nasıl olduğuna bir bak”³⁸“Sonra Allah, Resul'ünün ve müminlerin üzerine iç huzuru ve güven duygusu veren rahmetini indirdi, ayrıca göremediğiniz ordular gönderdi ve o inkârcıları ağır bir yenilgiye uğrattı. Kâfirlerin cezası işte budur.”³⁹

Hz. Muhammed'de (s.a.s) bir hadisinde yalan için şöyle demiştir; “Münafığın belirtisi üçtür: Konuştuğu zaman yalan söyler, söz verdiği zaman sözünde durmaz, kendisine bir şey emanet edildiği zaman hıyanet eder.”⁴⁰

İslamiyet'te yalancının yeri ve durumu ayetlerle ve hadislerle açık bir şekilde anlatılmış bunun yanında şah Daryuş, yalan söylemediğini, kendisini yalandan koruduğunu ve yalancıları sert cezalandırdığını söylemiştir. Devamında ise halka zulmetmediğini belirtmiştir. Kitabede şah Daryuş'un inancı olan Zerdüştlükteki Ahura Mazda'nın da yalanı sevmediğini ve şah Daryuş'un bundan uzak durmasını aksi halde krallığını kaybedeceğini belirtmiştir.

“55. Şah Daryuş dedi: sen ki, bundan sonra şah olacaksın, kendini yalandan koru. Eğer ki ülkemin (ülkenin) devamını istiyorsan yalancıları sert cezalandır.”⁴¹ 63. Şah Daryuş dedi: Ahura Mazda ve diğer tanrılar bana yardım etti. Tanrılara saygısızlık etmedim. Yalancı değildim. Zalim değildim. Ne ben nede soyum. Doğru hareket ettim. Ne zayıfa ne güçlüye zulüm etmedim. Soyuma arkadaşlık (iyilik) yapana iyilik yaptım. O zarar verenleri ise sert cezalandırdım.”⁴²

Kitabe de şah Daryuş zulmetmediğini ama zulmedenleri ve hanedanına karşı olanları ise af etmediğini belirtmiştir. Kitabenin sonunda da kendisine yardım eden komutanlara (isyanları bastırıp cephelerde başarı gösterenler) ve çocuklarına yardım edeceğini belirtmiştir. Dördüncü sütun;

“68. Şah Daryuş dedi: Benim zamanımdaki şahıslar şunlar(dı). Kendisine Guimat-ı Muğ diyen Berdiya'yı öldürdüm ordadılar. O zaman bana yardım eden dostlar; Persli Vayespar'ın oğlu adı Veyde Ferna, Persli Suğre'nin oğlu adı Otan, Persli Merduniyi'nin oğlu adı G'ubervey, Persli Begabeygen'in oğlu adı Veydern, Persli Datuvehiy'nin oğlu adı Bege Boğş, Persli Vehak'ın oğlu adı Ardomeniş. 69. Şah Daryuş dedi: Sen ki bundan sonra şah olacaksın. Bunların soyuna (çocuklarına) iyi bak.”⁴³

Şah Daryuş kitabede yalan konusunu adeta Ahura Mazda'ya şikâyet etmiştir. Çünkü kendisine isyan edenlerin çoğu halka yalan söyleyerek onları kendi taraflarına çekmişlerdir.

“16.Şah Daryuş dedi: Ben Guimat-ı Muğ'u öldürdüğüm zaman Pedram'ın oğlu adı Asrin o Elam'da isyan etti. Halka şöyle dedi: Ben Elam'da şahım. Sonra Elamlılar isyan etti ve Asrin'in tarafına geçtiler. O Elam'da şah oldu. Ve Babilli A'yne'yre'nin oğlu adı Ned'iyet Be'yr o Babil'de isyan etti. Halka yalan söyleyerek ben Nebukedreçer, Nebun'iyet'in oğuyum. Daha sonra bütün Babil halkı Ned'iyet Be'yr'in tarafına geçti. Babil isyan etti. O Babil'de şah oldu.”⁴⁴

Şah Daryuş, yalan söyleyerek halkı kandıran ve isyana sevk edenleri affetmeyerek onlara her türlü işkenceyi yapmıştır.

“54. Şah Daryuş dedi: Bu ülkeler (ki) bana isyan ettiler. Bunlar (isyancı liderler) halka yalan söylediler. Onlar (halk) yalanlara (inanıp) isyan etti. Daha sonra Ahura Mazda bunları elime verdi. Onlara her ne istediysem onu yaptım.”⁴⁵ “33. Şah Daryuş dedi: Segarti'li Çi Ser toğm adında biri, o bana isyan etti. Halka şöyle dedi: Ben Segarti'ye şahı, Hov-e Geçter soyundanım. Sonra ben Pers ve Med ordusunu gönderdim. Medli kulum Tağmes Pad'ı onlara komutan yaptım. Onlara şöyle dedim: Gidin (yola çıkın) ve bana isyan eden (tanımayan-itaat etmeyen) o orduyu vurun (saldırın-öldürün). Daha sonra Tağmes Pad askerlerle yola çıktı. Çi Ser Toğm ile savaştı. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla benim ordum isyancı ordunun hepsini öldürdü ve Çi Ser Toğm'e yakalanıp huzuruna getirildi. Daha sonra ben onun burnunu, iki kulağını kestim ve onun bir gözünü çıkardım. Onu sarayımın kapısına bağladım. Bütün halk onu gördü. Daha sonra onu Erbil'de astım.”⁴⁶

³² Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et Tirmizi, Sünen'üt- Tirmizi, (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları 2019) Kıyame; Müsned 29(No:2527)

³³ Avesta, Yasna 36:2

³⁴ Avesta, Yasna 41:4

³⁵ Yasna 31:10

³⁶ Avesta, Yasna 33:1-2

³⁷ Yunus 10/ 17

³⁸ Yunus 10/ 39

³⁹ Tevbe 9/ 26

⁴⁰ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el Mugire b. Berdizbeh el Cufi el Buhari, Sahih-i Buhari Tercüme ve Şerhi, çev. Harun Yıldırım, “İman”, 2/24

⁴¹ Ekberzade, YahyiNejad, Bisütun, 1384, 148; Kesrevi, Bisütun Nebeştehayi Aryayi,32

⁴² Ekberzade, YahyiNejad, Bisütun, 1384, 150; Kesrevi, Bisütun Nebeştehayi Aryayi,31-32

⁴³ Ekberzade, YahyiNejad, Bisütun, 1384, 151-152; Kesrevi, Bisütun Nebeştehayi Aryayi,33

⁴⁴ Ekberzade, YahyiNejad, Bisütun, 1384, 73; Kesrevi, Bisütun Nebeştehayi Aryayi,11

⁴⁵ Ekberzade, YahyiNejad, Bisütun, 1384, 148; Kesrevi, Bisütun Nebeştehayi Aryayi,32

⁴⁶ Ekberzade, YahyiNejad, Bisütun, 1384, 103-104; Kesrevi, Bisütun Nebeştehayi Aryayi,19

Kitabede vurgulanan bir başka konu ise dördüncü sütunda kitabenin korunması için söylenen sözlerdir.

"65.Şah Daryuş dedi: bu kitabeyi ben yazdım(yazdırdım). Bu eserlere bak (onları) koru. Gücün yettiği sürece onlara bak. 66.Şah Daryuş dedi: Eğer ki bu kitabeyi veya yapıları görersen (ve) yok etmeyip gücün yettiği sürece onlara baksan, Ahura Mazda dostun olsun, soyun çok, ömrün uzun olsun. Bunları yapsan Ahura Mazda sana iyi olsun. 67.Şah Daryuş dedi: Eğer bu kitabeyi veya bu yapıları görersen (ve) bozsan, gücün yettiği sürece bakmazsan, Ahura Mazda sana acı versin ve soyun olmasın Ahura Mazda yok etsin."⁴⁷

Kitabenin bu kısmında şah Daryuş, yaptığı fetihleri ve ismini ölümsüzleştirmek için bu beddua kısmını koymuştur. Bunun yanı sıra kendisinden sonra devletin devamı ve gelecek krallara örnek olmak içinde yazılmış olabilir. Kitabenin sonunda yer alan Şah Daryuş'un bu bedduasının aynıysa İslamiyet'te özellikle Osmanlı devleti döneminde çok fazla sayıda bulunan vakıfların kuruluşunda vakfın kurallarının, mütevellî heyetin ve görevlilerinin isimlerinin yazıldığı senedin son kısmında dua ve beddua kısmı bulunur. Vakfın devamı ve sonraki dönemlere kalmasını sağlamak amacıyla vakfın kurallarının yazılı olduğu bu senet ve senedin son kısmında da caydırıcı olması için beddua kısmı konulurdu. Bu beddua kısmı Osmanlı döneminde yapılan vakıfların çoğunda görülmektedir. Mesela, Fatih Sultan Mehmed döneminde İstanbul'un fethinden sonra kurulan Ayasofya vakfiyesi Senedin sonundaki beddua kısmı şöyledir;

"...Kim ki, bozuk teviller, hurafe ve dedikodudan öteye geçmeyen bätül gerekçelerle, bu vakfın şartlarından birini değiştirirse veya kanun ve kurullarından birini tağyir ederse; vakfın tebdili ve iptali için gayret gösterirse; vakfın ortadan kalkmasına veya maksadından ve gayesinden başka bir gayeye çevrilmesine kast ederse, vakfın temel hayır müesseselerinden birinin yerine başka bir kurum ikame eylemek (temel müesseselerden birinden taviz vermek) ve vakfın bölümlerinden birine itiraz etmek dilerse veya bu manada yapılacak değişiklik veya itirazlara yardımcı olur yahut yol gösterirse veya şer'i-i şerife aykırı olarak vakıfta tasarruf etmeye azmeyleyse, mesela şer'i'ata ve vakfiyeye aykırı ferman, berat, tomar veya talik yazarsa veyahut tevliyet hakkı resmi yahut takrir hakkı resmi ve benzeri bir şey talep ederse, kısaca bätül tasarruflardan birini işler yahut bu tür tasarrufları tamamen geçersiz olan yazılı kayıtlara ve defterlere kaydeder ve bu tür haksız işlemlerini yalanlar yumağı olan hesaplarına ilhak ederse, açıkça büyük bir haramı işlemiş olur, günahı gerektiren bir fiili irtikâb eylemiş olur. Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların la'neti üzerlerine olsun. "Ebeddiyyen Cehennemde kalsınlar, onların azapları asla hafifletilmesin ve onlara ebeddiyyen merhamet olunmasın. Kim bunları duyup gördükten sonra değiştirirse vebali ve günahı bunu değiştirenlerin üzerine olsun. Hiç şüphe yok ki, Allah her şeyi işitir ve herşeyi bilir." Haksız bir şekilde bu vakıflara tağyir, ibdâl, tahrif ve ibtal şeklinde müdahale ve tecavüz eyleyen insan, ölümle karşılaştığı anı, sekerât-ı mevdi, kabri müşahade ettiğini ve onun karanlığını, tabutu ve onun içindeki yalnızlık ve vahşeti, Münker meleşini ve heybetini, Nekir meleşini ve onun dehşetli darbelerini, Münker ile Nekir'in sorgulamalarındaki dehşeti, bütün insanların Âlemlerin Rabbi'nin huzuruna çıktıkları günde Allah'ın huzuruna çıkacağını, o gün hiçbir nefsin bir diğer nefis için hiçbirşeye malik olamayacağını ve o gün her şeyin dizgininin Allah'a ait bulunacağını hatırlasın. Kim, Allah'ın Kitabı'na ve Resulullah'ın Sünneti'ne muhalefet ederse, Allah ve Resülü'nün haram kıldığını helalleştirmeye çalışırsa, müslüman kardeşinin

vakıflarını bozmaya, hayırlarını tahrib etmeye ve hasenatını iptal eylemeye gayret gösterirse ve mü'minin hayır müesseselerini fonksiyonsuz hale getirmeye taarruz ederse, artık Allah'ın gazabı ile dönmüş olur; son durağı ve oturağı Cehennem'dir; Cehennem ne kötü bir varılacak yerdir; Allah onun hesabı çekicisi, azabın en azgın olanlarıyla azaplandırıcısı ve ikabın kanunlarıyla cezasını vericisidir. "O gün zâlimlere ileri sürecekleri mazeretleri fayda vermeyecektir; onlar için sadece la'net vardır; onların varacakları cehennem ne kötü bir menzildir." "O gün her nefis kazandığı günahlar sebebiyle rezilü rüsva olacaktır. O gün zulüm yoktur; şüphesiz Allah hesabı çok hızlı yapandır." Bütün bunlardan sonra, vakfın ecrü mükâfâtı Hayy ve Kerim olan Allah'a, O'nun rahmetine, herkesi kucaklayan ihsanına, nimetine ve büyük fazlına aittir. Hiç şüphe yoktur ki, Allah güzel amel işleyenlerin ücretlerini zayi kılmaz..."⁴⁸

Konuyla ilgili bir başka belge ise Anadolu Selçuklu Dönemi vezirlerinden Hacı Ebubekirzâde Hüseyinoğlu Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından 1258-1259 tarihlerinde Konya'da yaptırılan vakfın senedinin son kısmında yazılanlar;

"... adı geçen vakıf--Allah o'nun hayratını daim kılsın- bu vakfiyede zikrolunan bütün emlaktan başka, bu vakfın gelirinden olan bin dirhem daha vakf edip şöyle şart eyledi ki; yukarıda yazılıp beyan olunan evkâfın hiç birisinin değiştirilmesi veya şartlarından birinin tebdili, Allah'a ve kıyamet gününe iman eden hiçbir kimseye, hakim, kadı, veya valiye helâl olamaz. Kim ki vakfın şartları hilâfına hareket ederse, Allah'ın gazabı üzerine olsun ve cehennem gideceği yer olsun. Orası ne kötü bir yerdir. Allahonu, amelleri hüsrana uğrayanlara İlhak eylesinki, onlar, dünya hayatında yollarını şaşırmuş kimselerdir. Halbuki güzel İş yaptıklarını sanırlar. Vakfın niyet ve kastettiği hususlarının mükâfâtı, Allah'u Teala 'ya aittir, ki O, güzel İş yapanların mükâfâtını zayi etmez."⁴⁹

Büyük Selçuklu devleti sultanı Melikşah Mekke'de ve menzillerde hacılardan alınan Mekus ve Ğefarat vergilerinin kaldırılmasını (1083 ve 1088) içeren iki levha yazdırıp baş kısımlarına Abbâsî halifesi Muktedi ve sonrada adını yazdırıp birini Bağdat'taki Babü'l-Halbe'ye diğerini de Camiu'l Kasr'a göndermiş ve bu kanunun değiştirilmemesi için lanet kısmını koymuştur.⁵⁰

Hem şah Daryuş'un kitabesinde hem de İslam vakıf senetlerinin son kısımlarında beddua ve dua kısımlarının yer almasında ki amaç yapılan eserleri geleceğe taşımak ve zaman içinde bozulmalarını engellemektir. Kitabenin birçok yerinde yalan, zulüm, yardım, tevekkül, dua ve inanç konuları işlenmiştir. Eser tahlil edildiğinde, kitabede yer alan konular İslamiyet'te de sıkça işlenen ve üzerinde durulan önemli konular olduğu görülmektedir.

4. Behistun (Bisütun) Kitabesi

4.1. Birinci Sütun

1. Ben Daryuş, büyük şah, şahların şahı, Persin şahı, ülkelerin şahı, Viştasp'ın oğlu, Arşam Heğameniş'in (Ahameniş) torunu.
2. Şah Daryuş dedi: Benim babam Viştasp, Viştasp'ın babası Arşam, Arşam'ın babası Aryamen, Aryamen'in babası Çiş Piş (Cis Pis), Çiş Piş'in babası Heğameniş.
3. Şah Daryuş dedi: Bize Heğameniş'i derler, biz eski asillerdeniz. Soyumuzun geçmişi şahlardır.

⁴⁷ Ekberzade, YahyiNejad, *Bisütun*, 1384, 15-152; Kesrevi, *Bisütun Nebeştehayi Aryavi*, 33

⁴⁸ Ahmet Akgündüz, Sait Öztürk, Yaşar Baş, *Fatih Sultan Mehmed'in Ayasofya Vakfiyesi*, İstanbul, 2014, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Bülteni Ayasofya Özel Sayısı, (Sayı 9), s.84

⁴⁹ Sadi Bayram, Ahmet Hamdi Karabacak, "*Sahib Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya, İmarat ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri*", Vakıflar Dergisi, Konya, 1981, Sayı 13, s.40

⁵⁰ Süleyman Ğerabşe, *Rekabet-e Abbasiya ve Fatimiyan Der Siyadet Ber Haremeyn Şerifeyn Karn 5 ve 6*, (çev.) Resul Caferiyan, (Tahran: Neşr Meşar, 1385) s.111

4. Şah Daryuş dedi: Benim soyumdan 8'i (kişi) Şah'tı. Ben dokuzuncu(yum). Biz 9 (kişi) ard arda (iki koldan) şahız.
5. Şah Daryuş dedi: Ben Ahura Mazda'nın isteğiyle şahım. Ahura Mazda şahlığı bana verdi.
6. Şah Daryuş dedi: Ahura Mazda'nın yardımıyla bu ülkeler ki benim oldu, ben onların şahı oldum. Pers, Elam, Babil, Aşur, Arap, Mudray (Mısır), Deniz Halkı (Fenikeliler), Lidya (Sard), İyonya (Batı Anadolu), Med, Ermenistan, Kapadokya, Part, Zreng (Sistan), Her'i (Herat), Harezm, Bağter (Belh), Seğd, Gendar (Kabil çevresi), Sek (Aral gölü ile Mazenderan arası), Setguş (Hirmend ırmağı çevresi), Ruğc (Kandahar), Mek (Mekran ve Umman), toplam 23 ülke. (Resim 4)
7. Şah Daryuş dedi: Bu ülkeler ki benim oldular. Ahura Mazda'nın isteğiyle onlar benim kullarım oldular. Bana vergi verdiler. Onlar, benim tarafımdan söylenileni gece gündüz yaptılar.
8. Şah Daryuş dedi: Bu ülkelerde vefalı olan halka güzel hediyeler verdim, o vefasız (muhalif) olanları ise sert cezalandırdım. Ahura Mazda'nın yardımıyla bu ülkeler kanunlarına saygı gösterdiler. Öyle ki onlar benim tarafımdan söylenilenleri hemen yapmış(lardır).
9. Şah Daryuş dedi: Ahura Mazda bu şahlığı verdi. Bu şahlığı alana kadar Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla bu şahlığım var.
10. Şah Daryuş dedi: Bunlar (ki) benim vesilemlerle yapılmıştır, ondan sonra şah oldum. Kuruş'un oğlu adı Kembuciye, bizim soyumuzdan o burada şahı. Kembuciye'nin kardeşi adı Berdiya, Kembuciye ile aynı anne (ve) babadan. Kembuciye, Berdiya 'yı öldürdü, halk Kembuciye'nin Berdiya 'yı öldürdüğünü anlamadı. Daha sonra Kembuciye Mısır'a doğru yola çıktı. Kembuciye Mısır'a yola çıktığında halk isyan etti. Ondandan sonra ülkede yalan arttı. Hem Pers'te hem Med'de hem diğer ülkelerde.
11. Şah Daryuş dedi: Sonra Muğ halkından (biri) adı Guimat. O Peyşi Yavuvada'da (Pasargad) çıktı. Adı Erekedri dağılıdır). Oradan çıktığında⁵¹ Vey Yeğn ayından 14 gün geçmişti. O, halka şöyle yalan söyledi: Ben Berdiya kuruşun oğlu Kembuciye'nin kardeşiyim. Daha sonra halkın hepsi Kembuciye'ye isyan ederek onun tarafına geçtiler. Hem Pers hem Med ve hem diğer ülkeler. O, Şahlığı kendisi için aldı. Germ-e Ped⁵² ayından 9 gün geçmişti. Böylece şahlığı kendisi için aldı. Daha sonra Kembuciye eceliyle öldü.
12. Şah Daryuş dedi: Guimat-ı Muğ'un Kembuciye'den aldığı bu şahlık eskiden soyumuzdaydı (hanedanlığımızın elindeydi). Daha sonra Guimat-ı Muğ (şahlığı) Kembuciye'den aldı. Hem Pers, hem Med, hem diğer ülkeleri kendi egemenliğine alarak şah oldu.
13. Şah Daryuş dedi: Guimat-ı Muğ'tan geri aldığımız şahlığı ne Persli, ne Medli hiç kimse soyumuzdan geri alamaz. Halk onun şiddetinden (zulmünden) korkuyordu. Berdiya'yı çok iyi tanıyan halkı sebepsiz yere öldürterek "onlar Kuruş'un oğlu Berdiya olmadığını bilmesinler". Ben gelene kadar hiç kimse Guimat-ı Muğ hakkında cesurca şeyler söylemiyordu. Ondandan sonra ben Ahura Mazda'dan yardım istedim. Ahura Mazda bana yardım etti. Bagyadi ayından 10 gün geçmişti. Ben böylece, Guimat-ı Muğ'tan bir kaç kişiyi ve ona yardım eden üst düzey suç ortaklarını öldürdüm. Onu Med'de Nisaye şehrindeki Dici
- Seykeye Vuvetiş adlı o yerde onu öldürüp ondan şahlığı aldım. Ahura Mazda'nın isteğiyle ben şah oldum. Ahura Mazda bana şahlığı verdi.
14. Şah Daryuş dedi: Şahlığın elinden alındığı (uzaklaştırıldığı) soyumuzu ben yücelttim. Ben ona güç (istikrar) kazandırdım. Aynı şekilde bu olanların hepsini ben yaptım. Guimat-ı Muğ'ın viran olmuş tapınaklarını ben tamir ettirdim. Çiftlikleri, hayvanları, çocukları ve evleri ellerinden alınan Guimat-ı Muğ halkını yerlerine (topraklarına) ben geri getirdim. Ben halka Pers, Med ve diğer ülkeleri güvenilir yerler yaptım. Ahura Mazda'nın yardımıyla, Şah olan soyumuzdan şahlığı almaması için Guimat-ı Muğ'u ben önce öldürdüm.
15. Şah Daryuş dedi: Bunları ben yaptım ondan sonra şah oldum.
16. Şah Daryuş dedi: Ben Guimat-ı Muğ'u öldürdükten sonra Pedram'ın oğlu adı Asrin o Elam'da isyan etti. Halka şöyle dedi: Ben Elam'da şahım. Sonra Elamlılar isyan etti. O Asrin'in tarafına geçtiler. O Elam'da şah oldu. Ve Babilli A'yne'yre'nin oğlu adı Ned'iyet Be'yr o Babil'de isyan etti. Halka yalan söyleyerek ben Nebukedreçer, Nebun'iyet'in oğluyum. Daha sonra bütün Babil halkı Ned'iyet Be'yr'in tarafına geçti. Babil isyan etti. O Babil'de şah oldu.
17. Şah Daryuş dedi: Ondandan sonra ben Elam'a (mesaj) gönderdim. Bu Asrin'i yakalayarak eli bağlı olarak karşıma getirdiler. Ben onu öldürdüm.
18. Şah Daryuş dedi: Daha sonra ben kendisine Nebukedreçer diyen Ned'iyet Be'yr'in üzerine Babil'e doğru yola çıktım. Ned'iyet Be'yr'in askeri de Dicle'nin kenarına vardı. Su derindi ve orada durdu. Daha sonra ben askerlerin bir kısmını kırbalara (Meşk) bindirdim. Diğerlerini develere bindirdim. Diğerlerine de at verdim. Ahura Mazda bana yardım etti ve Ahura Mazda'nın yardımıyla Dicle'yi geçtim. Orada Ned'iyet Be'yr'in askerinin hepsini öldürdüm. Asriyadi ayından 26 gün geçmişti.
19. Şah Daryuş dedi: Daha sonra ben Babil'e doğru yola çıktım. Henüz Babil'e varmamıştım Fırat'ın kenarındaki Zazne adlı şehirde bu Ned'iyet Be'yr ki kendisine Nebukedreçer'e diyordu. Benimle savaşmak için bana Muhalif olan askerlerle geldi. Daha sonra savaştık. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla Ned'iyet Be'yr'in askerinin hepsini öldürdüm. Kalanlar suya atıldı, Su onları götürdü. Savaş olduğunda Anameke ayından 2 gün geçmişti.
- 4.2. İkinci Sütun
20. Şah Daryuş dedi: Daha sonra Ned'iyet Be'yr az bir süvariyle kaçıp Babil'e gitti. Sonra bende Babil'e doğru yola çıktım. Ahura Mazda'nın yardımıyla hem Babil'i aldım hem de o Ned'iyet Be'yr'yi yakaladım. Sonra Ned'iyet Be'yr'yi Babil'de öldürdüm.
21. Şah Daryuş dedi: Babil'de olduğum süre içinde şu ülkeler bana isyan ettiler: Pers, Elam, Med, Aşur, Mısır, Part, Merv, Setguş, Sakalar.
22. Şah Daryuş dedi: Pers'te, Çin Çi Çeri'nin oğlu adı Mertiya (Mertiye), Kugneka adlı şehirde yaşıyordu, Elam'da ayaklandı. O insanlara şöyle dedi: "Ben Elam şahı İmanış'im (İmaniy)"
23. Şah Daryuş dedi: O vakit ben Elam'a yakındım. Sonra Elamlılar benden korktu, liderleri Mertiya'yi yakalayıp onu öldürdüler.

⁵¹ İsyân ettiğinde

⁵² 1.Eduken 'iş 2. Survaheer 3. Ta'i gerçi 4. Germ-e Ped 5. Dem Bacı 6.Karyasya 7. Baygad'ış 8. Vergez 9. Asri Yadi 10. Anamek 11. Samya 12.

Vey Yeğn (Ahameniş dönemine ait ay isimleri için ayrıca bkzn. Mustefi Dehpehlivan, Nezamhaya Gahşomari Der Dore Aşkani, s.56)

24. Şah Daryuş dedi: Medli Firevertiş adında biri, o Med'de ayaklandı. Halka şöyle dedi: ben Ğeş-e Ser'iyet, Huvev Ğeşer soyundanım. Daha sonra onun sarayındaki (Gard sarayı) Med ordusu bana isyan ederek Firevertiş'in tarafına geçti. O Med'de şah oldu.
25. Şah Daryuş dedi: Benim emrimde ki Pers ve Med ordusu azdı. Daha sonra ben asker gönderdim. Persli Veydern adlı kulumu onlara komutan yaptım. Onlara şöyle dedim: "Gidin, bana isyan eden o Med ordusunu vurun (saldırın-öldürün)". Daha sonra Veydern, o askerlerle yola çıktı. Med'e ulaştıktan sonra Med'de Maruş adlı yerde (şehirde) orada Medlerle savaştı. Orada Medlerin O lideri yoktu, aralarında komutanı vardı. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla benim ordum o isyancı orduyu yendi. Anamek ayından 27 gün geçmişti. Onlarla savaş yapıldıktan sonra ben Med'de ki Keped'ye (Kepd) varana kadar ordum o yerde bekledi.
26. Şah Daryuş dedi: Ben Dadreşi (Daderşi) adlı Ermeni kulumu, Ermenistan'a gönderdim. Ona şöyle dedim: "Gidin (yola çıkın) ve bana isyan eden o orduyu vurun.(saldırın-öldürün)" Ondan sonra Dadreşi yola çıktı. Dadreşi Ermenistan'a ulaştığında isyancılar toplandı. Ermenistan'da Dehi Zevuzehi adlı yerde savaştılar Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla benim ordum o isyancı orduyu yendi. Savaş olduğunda Suravahare ayından 8 gün geçmişti. "□
27. Şah Daryuş dedi: İsyancılar ikinci defa toplandılar Dadreşi oraya ulaştı(gitti). Ermenistan'da Dici Tigr adlı yerde savaştılar. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla benim ordum o isyancı orduyu yendi. Onlarla Savaş olduğunda Suravahere ayından 18 gün geçmişti.
28. Şah Daryuş dedi: İsyancılar savaşmak için üçüncü defa toplanınca Dadreşi oraya ulaştı(gitti). Ermenistan'da Deci Evyema adlı yerde savaştılar. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla benim ordum o isyancı orduyu yendi. Onlarla savaş olduğunda Sa'ygerçi ayından 9 gün geçmişti. Daha sonra ben Med'e ulaşana kadar Dadreşi Ermenistan'da kaldı.
29. Şah Daryuş dedi: Ondan sonra Persli Vamis adlı kulumu Ermenistan'a gönderdim. Ona şöyle dedim: "Gidin (yola çıkın) ve bana isyan eden o orduyu vurun (saldırın-öldürün)". Ondan sonra Vamis yola çıktı. Vamis, Ermenistan'a vardığında, isyancılar savaşmak için toplandılar. Vamis'te (savaş alanına) ulaştı. Aşur'da İzala adlı o yerde savaştılar. Ahura Mazda bana yardım etti ve Ahura Mazda'nın yardımıyla benim ordum o isyancı orduyu yendi. Onlarla Savaş olduğunda Anamek ayından 15 gün geçmişti.
30. Şah Daryuş dedi: İsyancılar savaşmak için ikinci defa toplandı. Vamis (oraya) ulaştı. Ermenistan'da E'ati Yare adlı o yerde savaştılar. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla benim ordum o isyancı orduyu yendi. Bu savaş Suravahere ayının sonunda oldu. Ondan sonra ben Med'e ulaşana kadar Vamis benim için Ermenistan'da kaldı.
31. Şah Daryuş dedi: Daha sonra ben Babil'den çıktım. Med'e doğru gittim. Ben Med'e vardığım zaman Med'de Konedro adlı şehirde Firevertiş adlı biri kendisine Med şahı diyordu. Benimle savaşmak için ordusuyla geldi, Onunla savaştık. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla Firevertiş'in ordusunu yendim. Savaş olduğunda Aduken ayından 25 gün geçmişti.
32. Şah Daryuş dedi: Daha sonra Firevertiş küçük bir süvari birliğiyle kaçtı. Med'de Rey tarafına gitti. Ondan sonra ben arkasından asker gönderdim. Firevertiş'i yakalayıp huzuruma getirdiler. Ben (onun) hem burnunu, hem iki kulağını ve hem dilini kestim. Ve (onun) bir gözünü çıkardım. O, sarayımın kapısına bağlandı. Bütün halk onu gördü. Daha sonra onu Hamedan'da astım. Ona yardım edenleri (tarafhtarlarını) Hamedan'da iç kaleden sarkıttım(astım).
33. Şah Daryuş dedi: Segarti'li Çi Ser Toğm adlı biri, o bana isyan etti. Halka şöyle dedi: "Ben Segarti'ye şahı, Hov-e Ğeşer soyundanım. Sonra ben Pers ve Med ordusunu gönderdim. Medli kulum Teğmes Pad'ı onlara komutan yaptım. Onlara şöyle dedim: "Gidin (yola çıkın) ve bana isyan eden o orduyu vurun (saldırın-öldürün)". Daha sonra Teğmes Pad askerlerle yola çıktı. Çi Ser toğm ile savaştı. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla benim ordum isyancı orduyu yendi. Ve Çi Ser Toğm'u yakalayıp huzuruma getirdi. Daha sonra ben onun hem burnunu, hem iki kulağını kestim ve onun bir gözünü çıkardım. O, sarayımın kapısına bağlandı. Bütün halk onu gördü. Daha sonra onu Erbil'de astım.
34. Şah Daryuş dedi: Bunlar Med'de benim vesilemlle yapılmıştır.
35. Şah Daryuş dedi: Part ve Vergan (Gorgan) bana isyan ettiler. Onlar kendilerine Firevertiş diyorlardı. Babam Viştasp o Part'taydı. Halk onu terk edip, isyan etti. Ondan sonra Viştasp, vefalı olan askerlerle yola çıktı. Part'ta Vişpe Az Ati adlı yerde Part'larla savaştı. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla Viştasp o isyancı orduyu yendi. Onlarla savaş olduğunda Vey Yeğn ayından 22 gün geçmişti.

4.3. Üçüncü Sütun

36. Şah Daryuş dedi: Ondan sonra ben Pers ordusunu Rey tarafına Viştasp'a gönderdim. O askerler Viştasp'ın yanına vardılar. Daha sonra Viştasp o askerleri alıp, yola çıktı. Part'ta Petigrebena adlı şehirde orda isyancılarla savaştı. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla Viştasp o isyancı orduyu yendi. Onlarla savaş olduğunda Germ-e Ped ayından bir gün geçmişti.
37. Şah Daryuş dedi: Bundan sonra onun ülkesi benim oldu. Part'ta bu olanlar benim vesilemlle yapılmıştır.
38. Şah Daryuş dedi: Merv adlı ülke bana isyan etti. Mervlilerle (Meruzili) Frade adlı birini komutan yaptılar. Daha sonra Persli Dadreşi adlı kulumu Bağter'de (Belh) Şehriban tarafına gönderdim. Ona şöyle dedim: "Gidin (yola çıkın) bana isyan eden o orduyu vurun(saldırın-öldürün)." Daha sonra Dadreşi (Dadreşi) askerlerle yola çıktı. Mervlilerle (Meruzilerle) savaştı. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla ordum o isyancı orduyu yendi. Onlarla savaş olduğunda Asri Yadiyi ayından 23 gün geçmişti.
39. Şah Daryuş dedi: Bundan sonra onun ülkesi benim oldu. Bağter'de (Belh'te) bu olanlar benim vesilemlle yapılmıştır.
40. Şah Daryuş dedi: Vehyezdat adında biri Pers'te Tareva adlı yerde (şehirde) İyeuti (Yeuti) adlı nahiyede yaşıyordu (idare ediyordu). O Part'ta ikinci defa ayaklandı. Halka şöyle dedi: "Ben Berdiya Kuruş'un oğluyum." Daha sonra (Gard) sarayında ki Pers ordusu bana isyan etti ve Vehyizdat'ın tarafına geçti. O Pers'te şah oldu.
41. Şah Daryuş dedi: daha sonra ben emrimde olan pers ve Med ordusunu gönderdim. Persli Arteverdiye adlı kulumu onlara serdar ettim. Pers ordusunun geri kalanı benimle Med'e geldi. Daha sonra Arteverdiye orduyla Pers'e doğru yola çıktı. Arteverdiye Pers'e ulaştığı vakit Pers'te reğa adlı şehirde orda kendisine Berdiya diyen Vehyezdat, savaşmak için ordusuyla geldi. Daha sonra savaştılar. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla benim ordum o Vehyezdat'ın

- ordusunu yendi. Onlarla Savaş olduğunda Suravahare ayından 12 gün geçmişti.
42. Şah Daryuş dedi: Ondan sonra o Vehyezdat az bir süvariyle kaçtı. Pasargad'a (Pe'ysi Yavuva) gitti. Orada askerleri (yeniden) toplayıp ikinci defa savaşmak için Arteverdiye'nin üzerine geldi. Perge dağı adlı o yerde savaştilar. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla benim ordum o Vehyezdat'ın ordusunu yendi. Onunla savaş olduğunda Germ-e Ped ayından 5 gün geçmişti. Ve ordum hem Vehyezdat'ı hem de ona yakın taraftarlarını esir aldı (yakaladı.)
43. Şah Daryuş dedi: Daha sonra ben Vehyezdat'ı ve onun taraftarlarını astım. Pers'te Uvad'ıçe iye adlı o yerde (şehirde) onları astım.
44. Şah Daryuş dedi: Pers'te bu olanlar benim vesilemlle yapılmıştır.
45. Şah Daryuş dedi: O Vehyezdat ki kendisine Berdiya diyordu, o orduyu Ruğc'e (Ruğec) göndermişti. (Vehyezdat), Şehriban Ruğec'in idarecisini ve (daha başka) birini, Persli kulum Veyvan'a karşı onlara serdar yapmıştı. Ve onlara şöyle dedi: "Gidin, Veyvan'ı ve kendisine şah Daryuş'un ordusu diyenleri öldürün (saldırın)." Daha sonra Veyvan'a karşı savaşmak için Vehyezdat'ın göndermiş olduğu ordu yola çıktı. Dici Kapiş-e Kani adlı o yerde savaştilar. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla benim ordum o isyancı ordusunu yendi. Onlarla Savaş olduğunda Anamek ayından 13 gün geçmişti.
46. Şah Daryuş dedi: Ondan sonra isyancılar Veyvan'a karşı savaşmak için tekrar toplandılar. Onlar Geduvtev adlı o yerde savaştilar. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla benim ordum o isyancı orduyu yendi. Onlarla Savaş olduğunda Vey Yeğn ayından 7 gün geçmişti.
47. Şah Daryuş dedi: Ondan sonra, Vehyezdat, Veyvan'ın üzerine gönderilmiş ordunun serdarıydı. Vehyezdat az bir süvari birliğiyle kaçtı. Yola çıktı. Ruğec'te, Dici Arşada'nın kenarından (tarafına) gitti. Daha sonra Veyvan askerlerle arkasına düştü. Orada onu ve ona yakın olan taraftarlarını yakaladı (ve) öldürdü.
48. Şah Daryuş dedi: Ondan sonra onun ülkesi benim oldu. Ruğec'te bunlar benim vesilemlle yapılmıştır.
49. Şah Daryuş dedi: Pers'te ve Med'de olduğum vakit Babillileri ikinci defa bana isyan ettiler. Ermeni Heldiyet'in oğlu Arğe adlı biri o Babil'de isyan etti. Dobale adlı yerde (nahiye-şehir) halka yalan söyledi ki: "Ben Nebukedreçer, Nebuniyet'in oğluyum". Sonra Babillileri bana isyan etti ve Arğe'nin tarafına geçtiler. O Babil'i aldı. O Babil'de şah oldu.
50. Şah Daryuş dedi: Ondan sonra ben Babil'e asker gönderdim. Persli kulum Veyd-e Ferna'yı onlara serdar yaptım. Onlara şöyle dedim: "Gidin (yola çıkın) bana isyan eden o Babil ordusunu vurun (öldürün)". Daha sonra Veyd-e Ferna ordusuyla Babil'e doğru yola çıktı. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla Veyd-e Ferna, Babillileri yendi ve esir getirdi. Verkezen ayından 22 gün geçmişti. Kendisine Nebukedreçer diyen o yalancı Arğe'yi ve ona yakın taraftarlarını yakaladı. Emir verdim, Arğe'yi ve ona yakın arkadaşlarını (taraftarlarını) Babil'de astılar.
- 4.4.Dördüncü Sütun
51. Şah Daryuş dedi: Bunlar Babil'de benim vesilemlle yapılmıştır.
52. Şah Daryuş dedi: Ben Ahura Mazda'nın bu yardımından tam (bir) yıl sonra, şah oldum. 19 savaş yaptım. Ahura Mazda'nın yardımıyla onları yendim ve 9 şahı (yakalayıp) esir aldım. Biri Guimat-ı Muğ'tı, O yalan söyledi. Şöyle dedi: Ben Berdiya Kuruş'un oğluyum. O Pers'te isyan etti. Biri Elamlı adı Asrin, O yalan söyledi. Şöyle dedi: ben Elam'da şahım. O Elam'da bana isyan etti. Biri Babilli adı Ned'iyete Be'yre. O yalan söyledi, şöyle dedi: ben Nebukedreçer, Nebuniyet'in oğluyum. O Babil'de isyan etti. Biri Persli adı Mertiyeye, O yalan söyledi, şöyle dedi: Ben İmeniş Elam'da şahım. O Elamda isyan etti. Biri Medli adı Firevertiş, O yalan söyledi. Şöyle dedi: Ben Geç-e Ser'iyet, Hov-e Geçter soyundanım. O Med'de isyan etti. Biri Segartiye'li adı Çi Sertoğm, o yalan söyledi. Şöyle dedi: "Ben Segartiye'de şahım, Hov-e Geçter soyundanım." O Segartiye'de isyan etti. Merv'li biri adı Ferad. O yalan söyledi, şöyle dedi: "Ben Merv'de şahım." O Merv'de isyan etti. Persli biri adı Vehyezdat, O yalan söyledi, şöyle dedi: "Ben Kuruş'un oğlu Berdiya 'yım." O Pers'te isyan etti. Biri Ermeni, adı Arğe. O yalan söyledi, şöyle dedi: "Ben Nebuniyet'in oğlu Nebukedreçer'eyim." O Babil'de isyan etti.
53. Şah Daryuş dedi: Ben bu savaşlarda bu 9 şahı esir aldım.
54. Şah Daryuş dedi: Bu ülkeler (ki) bana isyan ettiler. Onların yalanlarıyla isyan çıktı. Bunlar halka yalan söylediler. Daha sonra Ahura Mazda bunları elime verdi. Her ne istediysem onlara onu yaptım.
55. Şah Daryuş dedi: Sen ki, bundan sonra şah olacaksın. Kendini yalandan koru. Eğer ki ülkemin (ülkenin) devamını istiyorsan yalancıları sert cezalandır.
56. Şah Daryuş dedi: Bunları ki ben yaptım. Ahura Mazda'nın yardımıyla ben onları tam bir yılda yaptım. Sen, bu kitabeyi okuyacak olan kimse, bunlar benim vesilemlle yapılmıştır. Sen bunlara inan. Bunları sakın yalan zannetme.
57. Şah Daryuş dedi: Ahura Mazda'ya yemin ederim ki bunları ben tam bir yılda yaptım bu yalan değil doğru(dur).
58. Şah Daryuş dedi: Ahura Mazda'nın yardımıyla, kendim daha birçok şeyi yapmıştım (ki) onlar bu kitabede yazılmamıştır. Şu sebeple ki yazılmamıştır, daha sonra benim vesilemlle yapılan bu işleri biri okurlar onun gözüne çok gelir ve inanmayıp bunları yalanlar.
59. Şah Daryuş dedi: Önceki şahlar, o eski olanlar, onlar bu kadar yapamamıştı. Hepsi Ahura Mazda'nın yardımıyla ve benim vesilemlle tam bir yılda yapılmıştır.
60. Şah Daryuş dedi: şimdi sen şuna inan ki bunlar benim vesilemlle yapılmıştır. İnsanlardan gizlemeden söyle. Eğer bu sözleri gizlemeyip insanlara söylersen Ahura Mazda arkadaşın olsun, soyun çok ve ömrün uzun olsun.
61. Şah Daryuş dedi: Eğer bu sözleri saklarsan, insanlara söylemezsen Ahura Mazda senin düşmanın olsun ve soyun olmasın.
62. Şah Daryuş dedi: Şöyle ki bunları ben yaptım. Ahura Mazda'nın yardımıyla tam bir yılda yaptım. Ahura Mazda bana yardım etti ve diğer var olan tanrılar.
63. Şah Daryuş dedi: Ahura Mazda ve diğer var olan tanrılar bana yardım etti. Tanrılara saygısızlık etmedim. Yalancı değildim. Zalim değildim. Ne ben nede soyum. Doğru hareket ettim. Zayıfa da güçlüye de zulmetmedim. Soyuma arkadaşlık (iyilik) yapana iyilik yaptım. O zarar verenleri ise sert cezalandırdım.
64. Şah Daryuş dedi: Sen ki bundan sonra şah olacaksın. O yalan söyleyenlerin ve o zalimlerin dostu olma. Onları sert cezalandır.

65. Şah Daryuş dedi: Sen bundan sonra bu kitabeyi, ben yazdım(yazdırdım), ya da bu eserleri koru. Gücün yettiği sürece onlara bak.
66. Şah Daryuş dedi: Eğer ki bu kitabeyi veya yapıları görsen (ve) yok etmeyip gücün yettiği sürece baksan, Ahura Mazda dostun olsun, soyun çok, ömrün uzun olsun. Bunları yapsan Ahura Mazda sana iyi olsun.
67. Şah Daryuş dedi: Eğer bu kitabeyi veya bu yapıları görsen (ve) bozsan, gücün yettiği sürece bakmazsan, Ahura Mazda sana acı versin ve soyun olmasın Ahura Mazda yok etsin.
68. Şah Daryuş dedi: Benim zamanımdaki şahıslar şunlar(dı). Kendisine Guimat-ı Muğ diyen Berdiya'yı öldürdüm ordadılar. O zaman bana yardım eden dostlar; Persli Vayespar'ın oğlu adı Veyd-e Ferna, Persli Suğre'nin oğlu adı Otan, Persli Merduyiyi'nin oğlu adı g'ubervev, Persli Begabeygen'in oğlu adı Veydern, Persli Datuvehiy'nin oğlu adı Beg-e Boğş, Persli Vehak'ın oğlu adı Ardomeniş.
69. Şah Daryuş dedi: Sen ki bundan sonra şah olacaksın. Bunların soyuna (çocuklarına) iyi bak.
70. Şah Daryuş dedi: Ahura Mazda'nın yardımıyla bu kitabeyi diğer şekillerde (dillerde) de yazdım. Aynı zamanda Arya(dilinde) hem levha üzerine hem deri üzerine yazdırdım. Bu yazı mührümle teyit edildi. Yanımda okunarak yazıldı. Daha sonra bu yazıyı bütün ülkelerin merkezlerine (başkentlerine) gönderdim. İnsanlar kabul ettiler.

4.5.Beşinci Sütun

71. Şah Daryuş dedi: Ben ki bunları şahlığımın ikinci ve üçüncü yılında yaptım sonra şah oldum. Elam ülkesinde de isyan çıktı. Elam halkı Ate-me'iyet adlı birini onu serdar ettiler. Daha sonra ben Elam'a asker gönderdim. Gu'bervev adlı Persli kulumu onlara serdar ettim. Daha sonra Gu'bervev orduyla Elam'a doğru yola çıktı. Elamlılarla savaştı. Daha sonra Gu'bervev, Elamlıları yendi tarumar etti ve onların serdarını esir aldı. Katıma getirdiler ve onu öldürdüm. Bundan sonra onun ülkesi benim oldu.
72. Şah Daryuş dedi: O Elamlılar imansızdılar ve Ahura Mazda onların tarafını tutmadı. (Ben) Ahura Mazda'ya tapıyordum(inanıyordum). Ahura Mazda'nın yardımıyla onlara her ne istediysem onu yaptım.
73. Şah Daryuş dedi: Ahura Mazda'ya gücü yettiğince inanan o kimse ister ölü ister diri olsun mutluluk ve hoşnutluk onun olacak.
74. Şah Daryuş dedi: Bundan sonra orduyla sakalar üzerine gittim. Sakaların sivri başlıklı külahları vardı. Denize yaklaştıktan sonra bütün orduyu kamlarla (Kelekle) geçirdim. Daha sonra sakaları yendim. (Sakaların o) diğer grubunun (serdarını) yakaladım. O bağlı olarak katıma getirildi ve onu öldürdüm. Onların Sekunğa adlı serdarlarını yakalayıp katıma getirdiler o bana meylettüğinden onu diğerlerine serdar ettim. Daha sonra onun ülkesi benim oldu.
75. Şah Daryuş dedi: O sakalar imansızdılar ve Ahura Mazda onların tarafını tutmadı. (Ben) Ahura Mazda'ya inanıyordum. Ahura Mazda'nın yardımıyla onlara her ne istediysem yaptım.

76. Şah Daryuş dedi: Ahura Mazda'ya gücü yettiğince inanan o kimse ister ölü ister diri olsun mutluluk ve hoşnutluk onun olacak.⁵³

SONUÇ

Kitabede şah Daryuş kendisini adaleti sağlayan, ülkesine huzur getiren, halkın refah seviyesini artıran biri olarak tanıtmıştır. Ama kitabede birçok insanı öldürdüğünü bunların kimisinin dilini keserek kiminin gözünü çıkararak kimisini de halkın içinde el ve kolları bağlı bir şekilde sarayının kapısına bağlayarak esir edildiğinden de bahsetmektedir. Kitabedeki kabartmaya bakıldığında esir edilenlerden birisinin göğsüne yayını koymuş ve ayağıyla basmış olduğu görülmektedir. Kitabe ve kabartma bunlarla beraber incelendiğinde Şah Daryuş'un aslında o kadar da adil biri olmadığını görüyoruz.

Kitabe dönemin siyasi faaliyetlerine, topluma ve dini değer yargılarına bir projektör tutmuştur. Kitabe ve dinler tarihine bakıldığında aslında insanlık tarihinin birçok konuda ortak özelliğe sahip olduğu görülecektir. Bunlardan biri olan dini inanç, insanların yaşamı üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Öyle ki birbirinden ayrı coğrafyalarda ve ayrı zaman dilimlerinde bile insanların ortak kavramlarının olduğu görülmektedir. İnsanlığın ortak paydası olan iyilik-kötülük, günah-sevap, doğru-yalan gibi kavramlar her zaman toplulukların oluşumunda temel nokta olmuştur. M.Ö 6.yüzyılda zerdüştlük dininde olan birçok kavramı o dönemde yazılmış olan Behistun (Bisütun) kitabesinde görülmektedir. Zerdüştlük inancına sahip olan bir kralın yazdığı kitabenin İslamiyet'le nasıl bir alakası var? Kitabede geçen kavramların neredeyse hepsi kitabeden yaklaşık bin yıl sonra gelen İslam dininde de yer almaktadır. İslamiyet'te ve kitabede yalan, zulüm, yardım ve vefa gibi konular her ikisinde de işlenen ortak konulardır. Bu konular Kuran-ı Kerimin birçok ayetinde ve Hz. Muhammed'in hadislerinde de yer almaktadır. Aynı konular kitabede bahsi geçen zerdüştlük dininin kitabı olan Avesta'da, İncil'de ve Tevrat'ta da yer almaktadır.

Eğer ki zaman mefhumu göz önüne alınmazsa kitabede yer alan konuların hepsi insanların inandıkları bütün dinlerde yer almış olan konular olduğu görülecektir. Yani bu kavramlar kesintisiz devam ederek her zaman insanlığın ortak değerler bütünü oluşturmuş olduğu görülmektedir. Aşağıda kitabenin eski Farsçası bulunmaktadır.

⁵³ Ekberzade, YahyiNejad, "Bisütun", 1384, s.67-171; Kesrevi, "Bisütun Nebeştahayi Aryayi", 9-39

36 $s^a a v^a \cdot m^a r^a t^a i y^a \cdot m^a g^a u s^a \cdot a h^a \cdot g^a u m^a a t^a \cdot n^a a m^a \cdot h^a u v^a \cdot u d^a p^a t^a i^a a \cdot h^a c^a a \cdot p^a i s^a i$

37 $y^a a u v^a a d^a a y^a a \cdot a r^a k^a i r^a i s^a \cdot n^a a m^a \cdot k^a u f^a \cdot h^a c^a a \cdot a v^a d^a s^a \cdot v^a i y^a x^a n^a h^a y^a \cdot m^a a h^a$

38 $y^a a \cdot r^a u c^a b^a i s^a \cdot \theta^a k^a t^a a \cdot a h^a \cdot y^a d^a i y^a \cdot u d^a p^a t^a i^a a \cdot h^a u v^a \cdot k^a a r^a h^a y^a a \cdot a v^a \theta^a a$

39 $a d^a u r^u u j^i i y^a \cdot a d^a m^a \cdot b^a r^a d^a i y^a \cdot a m^i i y^a \cdot h^a y^a \cdot k^a u r^a u s^a \cdot p^a u \zeta^a \cdot k^a b^a u j^i i y^a h^a y^a a \cdot b^a r^a$

40 $a t^a a \cdot p^a s^a a v^a \cdot k^a a r^a \cdot h^a r^u u v^a \cdot h^a m^i i \zeta^a i y^a \cdot a b^a v^a \cdot h^a c^a a \cdot k^a b^a u j^i i y^a a \cdot a b^a i y^a \cdot a v^a m^a$

41 $a s^a i y^a v^a \cdot u t^a a \cdot p^a a r^a s^a \cdot u t^a a \cdot m^a a d^a \cdot u t^a a \cdot a n^a i y^a a \cdot d^a h^a y^a a v^a \cdot x^a s^a \zeta^a m^a \cdot h^a u v^a$

42 $a g^a r^a b^a a y^a t^a a \cdot g^a r^a m^a p^a d^a h^a y^a \cdot m^a a h^a y^a a \cdot r^a u c^a b^a i s^a \cdot \theta^a k^a t^a a \cdot a h^a \cdot a v^a \theta^a a \cdot x^a s^a$

43 $\zeta^a m^a \cdot a g^a b^a a y^a t^a a \cdot p^a s^a a v^a \cdot k^a b^a u j^i i y^a \cdot u v^a a m^a r^a s^a i y^a u s^a \cdot a m^a r^a i y^a t^a a \cdot \theta^a a t^a i y^a$

44 $d^a a r^a y^a v^a u s^a \cdot x^a s^a a y^a \theta^a i y^a \cdot a i t^a \cdot x^a s^a \zeta^a m^a \cdot t^a y^a \cdot g^a u m^a a t^a \cdot h^a y^a \cdot m^a g^u s^a \cdot a d^i n^a$

45 $a \cdot k^a b^a u j^i i y^a m^a \cdot a i t^a \cdot x^a s^a \zeta^a m^a \cdot h^a c^a a \cdot p^a r^u u v^a i y^a t^a \cdot a m^a a x^a m^a \cdot t^a u m^a a y^a a \cdot a$

46 $h^a \cdot p^a s^a a v^a \cdot g^a u m^a a t^a \cdot h^a y^a \cdot m^a g^u s^a \cdot a d^i n^a a \cdot k^a b^a u j^i i y^a m^a \cdot u t^a a \cdot p^a a r^a s^a m^a \cdot u t^a a$

47 $m^a a d^a m^a \cdot u t^a a \cdot a n^a i y^a a \cdot d^a h^a y^a a v^a \cdot h^a u v^a \cdot a y^a s^a t^a a \cdot u v^a a i p^a s^a i y^a m^a \cdot a k^u t^a a \cdot h^a u$

48 $v^a \cdot x^a s^a a y^a \theta^a i y^a \cdot a b^a v^a \cdot \theta^a a t^a i y^a \cdot d^a a r^a y^a v^a u s^a \cdot x^a s^a a y^a \theta^a i y^a \cdot n^a i y^a \cdot a h^a \cdot m^a r^a t^a i y^a$

49 $n^a i y^a \cdot p^a a r^a s^a \cdot n^a i y^a \cdot m^a a d^a \cdot n^a i y^a \cdot a m^a a x^a m^a \cdot t^a u m^a a y^a a \cdot k^a s^a c^a i y^a \cdot h^a y^a \cdot a v^a m^a \cdot g^a u$

50 $m^a a t^a m^a \cdot t^a y^a m^a \cdot m^a g^u u m^a \cdot x^a s^a \zeta^a m^a \cdot d^i i t^a m^a \cdot c^a x^a r^a i y^a a \cdot k^a a r^a s^a i m^a \cdot h^a c^a a \cdot d^a r^a s^a m^a \cdot a$

51 $t^a r^a s^a \cdot k^a a r^a m^a \cdot v^a s^a i y^a \cdot a v^a a j^a n^a i y^a a \cdot h^a y^a \cdot p^a r^a n^a m^a \cdot b^a r^a d^i i y^a m^a \cdot a d^a a n^a a \cdot a v^a h^a y^a r^a$

52 $a d^i i y^a \cdot k^a a r^a m^a \cdot a v^a a j^a n^a i y^a a \cdot m^a a t^a y^a m^a a m^a \cdot x^a s^a n^a a s^a a t^a i y^a \cdot t^a y^a \cdot a d^a m^a \cdot n^a i y^a \cdot b^a r^a d^i$

Şekiller

Kitabenin Bulunduğu Behistun (Bisütun) Dağı

Şekil 1⁵⁴

Behistun kitabesindeki esirler alt, üst ve yan taraflarındaki yazılar

Şekil 2.⁵⁵

⁵⁴ (<https://www.eneshat.com/attractions-city/kermanshah/katibe-bisotun>)

⁵⁵ (<https://www.kojaro.com/attraction/6112-%D8%B3%D9%86%DA%AF-%D9%86%D8%A8%D8%B4%D8%AA%D9%87-%D8%A8%DB%8C%D8%B3%D8%AA%D9%88%D9%86/>)

KAYNAKÇA

- Akgündüz Ahmet- Öztürk Sait- Baş Yaşar, *Fatih Sultan Mehmed'in Ayasofya Vakfıyısı*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Bülteni Ayasofya Özel Sayısı, Sayı 9, İstanbul, 2014.
- Ğerabşe, Süleyman. *Rekabet-e Abbasiya ve Fatimiyan Der Siyadet Ber Haremeyn Şerifeyn Karn 5 ve 6*. (Çev. Resul Caferiyan). Tahran: Neşr Meşar, 1385.
- Briant Pierre, *Ahameniş imparatorluğu*, (Çev. Nahid Fruğan), Ferzun Ruz Yayınları, Tahran, 1381.
- Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el Mugire b. Berdizbeh el Cufi. *Sahih-i Buhari Tercüme ve Şerhi*, (Çev. Harun Yıldırım), 11.Cilt, Sağlam Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Dhavamony, Mariasusai. "Dinlerde Tanrı Anlayışı", (çev. Fuat Aydın), Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi c.12, Sayı: 22, Amasya, 2010.
- Ekbzade Daryuş- Yahyanejad Arzu, *Ketibe Bisütun*, Tahran, Ğane Ferhiğtegan Hünerhayi Sünneti, 1384.
- Gerşevic İlya, *Ahamenişiler Dönemi İran Tarihi*, (Çev. Murtezi Sakıbfere), Gülşen Yayınları, Tahran, 1391.
- İncil (<https://halkdilinde.com/incili-oku> erişim tarihi:19.10.2020).
- Kesrevi, Armin. *Bisütun Nebeştehayi Aryayi*. Elektronik Kitap.
- Mehdi Abadi, Melihe. *Seng Nigare Daryuş Der Bisütun ve Murmethayi Hengam Seğt An*, Pejuheşgahe Ulum Ensani ve Mütealate Ferhengi, 27/40-41, (1385).
- Muvlevi, Cengiz. *Rahnamayi Zeban Farsiy-i Bastan*, Mehr Namek yayınları, Tahran,1384.
- Polyanu's stratagems of War*, Çev. Richard Shepherd (Printed For George Nicol, Bookseller To His Majesty Pall- Mall.) London, 1981.
- Sadi, Bayram. Karabacak, Ahmet Hamdi. "Sahib Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfıyeleri?". Vakıflar Dergisi, Sayı 13, Konya, 1981.
- Tefzili, Ahmed *İslam Öncesi İran Edebiyat Tarihi* (Soğen Yayın evi) Tahran, 1376.
- Tevrat (<https://kutsalkitaplarvesahifeler.wordpress.com/tevat/misirdan-cikis/>, erişim tarihi: 2.11.2020).
- Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *Sünen 'üt- Tirmizi*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul, 2019.
- Zerdüşt Avesta Bölümler*, Çev. Eshat Ayata (Kora Yayınları), İstanbul, 2011.
- Walter Hinz, Daryuş ve İryan, Çev. Perviz Recebi, Neşr Mahi, Tahran, 1392.

EXPENDED ABSTRACT

In the second half of the sixth century BC, the Persians united against the Medes under the leadership of the Great Kurus and lost three of the four battles fought in Pasargad. But in the fourth battle the Persian forces severely defeated the Medes. After the Great Kurus died in the summer of 530 BC, Cambyses (Kembuciyeye), Berdiya and I Darius I took the throne. Shah Daryuş (522-486 BC) put an end to internal conflicts and expanded the borders of the Achaemenid state by making great conquests abroad. We learn how and with whom this expansion was made from the Behistun inscription written by order of Shah Daryuş. The construction of the inscription started in 521 BC and was completed between 519-520. The inscription is written in three languages, ancient Persian, Babylonian and Elamite. Five columns written in Old Persian consist of 414 calligraphy and 3600 words. This ancient monument is located in Behistun Mountain, which is an important point for the region. In ancient times, the name of this mountain is "Bagistane and Begstane" in Persian and means "Place of Gods". The inscription has a height of 3 meters and a width of 5.5 meters. There are 8 people captured in the inscription. The names of these prisoners are; Nediye Beyre, Ferevertiş, Mertiye, Çisne toğme, Veh Yazdate, Arğa and Ferade. At the end of the prisoners, the person has a sharp-headed beard (Scythian) Sekunğayi. Shah Daryuş raises his right hand and points to Ahura Mazda. In the inscription, it is written that Shah Daryuş believed in Ahura Mazda, whose belief is Zoroastrianism, and did everything with his help. Depending on this, there are two subjects to be focused on in the inscription. The first is the request of Shah Daryuş from Ahura Mazda for help, the second is the parts written by Shah Daryuş for the protection of the work.

We see that the creator or monotheistic belief that started with the first man was also in the king Daryuş. After saying in the inscription that he is a devout person who believes in Ahuramazda, he declared those who do not believe in Ahura Mazda as unbelievers and fought with them. Shah Daryuş attributes all of his victories in battles with his enemies to Ahura Mazda. In the inscription, it is stated that his god Ahura Mazda gave him the personality and conquered nineteen countries with his help. When the inscription is analyzed from a religious point of view, it will be seen that the belief of Shah Daryuş has similar aspects to divine religions (Judaism, Christianity, Islam).

For example, in the Old Testament, which is the holy book of the Jews, the creator describes the Lord's expulsion from Egypt by helping the Jews and rescuing them from Pharaoh (Exodus 13:14). Likewise, in the Bible, which is the holy book of Christianity, the salvation of the apostles with the help of the only creator and the Prophet. He writes that Allah prevented the troubles that happened to Mary (Luke, 1: 46-54) and helped him.

It is also written in the Holy Book of Islam (Tawba 26-Anam 64) that Allah promised Muslims victory and saved them. Likewise, Hz. Allah helps him when someone asks for help from Allah in the hadiths of Muhammad. And Allah told his Companions that he was with the good and those who protected the oppressed. In Islam, rich people write some laws for the protection of foundations they have built, and in these laws a long list of laws called the directors of the foundation, its servants, the treasury of the foundation. In the last article of this law, whoever uses the foundation for their bad intentions or corrupts it, there is a long curse prayer so that the curse of Allah and the angels will be on them. In Shah Daryuş's inscription, the person who protects the inscription should be Ahuramazda, his friend and assistant, but whoever harms him, there is a curse part so that Ahura Mazda will be his enemy. In this respect, the same methods are used for the protection of foundations in Islam and the protection of the inscription.

The spirit of those who lie in Avesta, the religious book of Shah Daryuş and Zoroastrians, says that they will lead them to a bad end (Yasna 36: 2). At the same time, Ahura Mazda has stated that whoever changes those who lie in Avesta will help her. There are many verses about lies in the Qur'an. He stated that the ancient tribes slandered good people for whom he denied Allah. Likewise, Hz. In Muhammad's hadith, he stated that lying is a bad thing and that Muslims or good people cannot lie. He even stated that a Muslim could follow the devil and drink alcohol or commit adultery but would lie.

Some of the topics highlighted in the inscription are also included in divine religions and especially in Islam. Similar aspects of these were brought in verses in the holy books, and chapters from the book of Zoroastrian religion, Avesta. By comparing them, some subjects in Shah Daryuş's inscription will try to clarify the subject.

Horasan'ın İdarî Bürokrasisinde İlhanlı Şehzâdeleri ve Devlet Adamları (1256-1335) Kurban DURMUŞOĞLU^{1*}

¹ Arş. Gör., Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, BAYBURT.

* zerkurban@gmail.com

+ ORCID: 0000-0001-5847-1209

Öz- Moğollar, Horasan coğrafyasını ele geçirdikten sonra, bölgede idarî bürokrasiyi askerî ve sivil idareciler üzerinden kurmuştu. Moğolların Horasan'da kurduğu bu sistem Möngke Han'a kadar devam etmişti. Möngke'nin hükümdar olması, Horasan coğrafyasında yeni bir idarî düzeni ortaya çıkartmıştı. O, kardeşi Hülegü'yü İran coğrafyasına göndermesiyle Horasan, bir İlhanlı toprağı haline gelmişti. Ancak bu durum Horasan coğrafyasında İlhanlı-Çağatay çekişmesini beraberinde getirmişti. Bu yüzden İlhanlı Devleti, Hülegü'den itibaren Horasan'da yönetimi hükümdarların vekili olan şehzâdeler üzerinden oluşturmuştu. Böylece İlhanlılar, hem bölgede istediğı idarî düzen kurmayı hem de devletin doğu sınırını Çağatay saldırılarına karşı korumayı amaçlamışlardı. Bu makale, İlhanlı Devleti döneminde Horasan coğrafyasında görev alan şehzâdeleri dönemin çağdaş kaynakları üzerinden incelemekte; ayrıca şehzâdelerle bölgede görev alan idarî görevliler hakkında bilgi vermektedir.

Anahtar Kelimeler- İlhanlı Devleti, Horasan, İlhanlı Şehzâdeleri, İlhanlı Devlet Adamları.

The Ilkhanid Shahzādas and Officials in The Bureaucracy of Khurasan (1256-1335)

Abstract- After the Mongols capture the geography of Khurasan, they established the administration in the region through military and civilian rules. This system established by the Mongols in Khurasan continued until Möngke Khan. The ruling of Möngke had revealed a new administrative order in the geography of Khurasan. After he sent his brother Hülegü to Iran's geography, Khurasan became an Ilkhanate land. However, this situation brought about the Ilkhanate -Chaghatai conflict in the Khurasan geography. For this reason, the Ilkhanid State established the administration in Khurasan through the shahzādas who were the deputies of the rulers since Hülegü. Thus, the Ilkhanids aimed to establish the administrative order they wanted in the region and protect the eastern border of the state against Chaghatai attacks. This article examines the shahzādas who served in the geography of Khurasan during the Ilkhanid State through the contemporary sources of the period; gives information about the shahzādas and the administrative officials working in the region as well.

Keywords – Ilkhanid State, Khurasan, Ilkhanid Shahzādas, Ilkhanid officials.

Giriş

Hârezmşâhların (1097-1231) Moğol elçi ve tüccarlarını 1218 yılında Otrar'da öldürmesinden sonra yaşananlar tüm Hârezmşâh topraklarının Moğolların eline geçmesiyle sonuçlanmıştır¹. Yaşanan bu hadise hem Hârezmşâh-Moğol ilişkilerini² değiştirmiş hem de Hârezmşâh Alâüddin Muhammed'in (1200-1220) Moğollar önünde tutunamayıp İran coğrafyasına çekilmesiyle Horasan'ın kaderini etkilemişti. Cebe ve Sübetey ile başlayan süreçte, Moğollar büyük bir yıkımla Horasan'ı ele geçirmişlerdi³. Moğollar, Horasan'a hâkim olduktan sonra, bölgeyi müşterek bir toprak parçası olarak kabul etmişlerdi. Bu yüzden Horasan bölgesinin yöneticisi de Moğol Han'ı tarafından tayin edilmek suretiyle belirlenmişti. Bu sistem İlhanlı Devleti'nin İran'da kuruluşuna kadar devam etmişti⁴. Ancak Horasan coğrafyasına İlhanlı döneminde de ayrı bir önem verilmişti. Bu önem dönemin coğrafyacısı Hamdullâh Mustevfi'nin *Nuzhetu'l-kulûb* adlı eserinde Horasan'ın iç işlerinde ve mali konularında özel bir statüsünün olduğu şeklinde ifade edilmiştir⁵.

Moğollar, Cengiz Han'dan (1206-1227) itibaren ele geçirdikleri Horasan şehirlerini *askerî valiler* (*daruga*)⁶ vasıtasıyla idare etmişlerdi⁷. Jackson, *darugacı* olarak atanan bu idarecilerin, büyük oranda hassa ordusu (*keşik*) muhafızlarından seçildiğini ifade etmiştir⁸. Özellikle bu görevler için gerekli donanımına sahip Müslüman Uyurlu Türkler⁹ seçilmişti¹⁰. Moğolların ele geçirdiği yerlerde uyguladığı bu yönetim anlayışında *askerî valiler* yalnızca Moğol Han'ına karşı sorumlu olmuş ve genellikle ele geçirilen bölgeleri yerel bir idareciyle birlikte Cengiz Han adına yönetmişlerdi. Bu *askerî valiler*, İslâmî bölgelerde *şihne*¹¹, Türklerin ağırlıklı olduğu yerlerde de *baskak*¹² olarak bilinirlerdi¹³. Birbirinin yerine kullanılan ve zamanla etnik ve dinî yapının etkisiyle isim değiştiren bu idarî görevler, Horasan'da karşımıza *şihne* olarak çıkmaktadır. Cüveynî, teslim olan her şehirde Moğolların bir *şihne* atadığını ifade etmiştir¹⁴. Cüveynî'nin bu kaydından Moğolların sadece teslim olan şehirlerde bu uygulamayı yaptığı sonucu çıkarılmamalıdır. Zira Moğolların zorla ele geçirdiği şehirlerde de bu atamalar gerçekleştirilmişti. Bu anlamda Horasan'da muasır kaynaklar ilk olarak Belh'e yapılan *şihne* atamasını kaydetmiştir. Ancak buraya kimin atadığına dair ayrıntı

¹ Otrar hadisesi ve Moğolların Hârezmşâh topraklarını ele geçirmesine dair bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 2016, s. 181-184; İbnü'l Esir, *İslam Tarihi el-Kâmil fi'l-Tarih Tercümesi*, XII, terc. A. Özyayın-A. Ağırakça, Bahar yay., İstanbul 1987, s. 319-327; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. ve not: Mustafa Uyar, Ötügen yay., İstanbul 2016, s. 55-58; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2013, s. 116-152 (bundan sonra Cüveynî/Mürsel Öztürk); Reşidüddin Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih*, tas. Behmen Kerîmî, İntişârât-ı İkbâl, Tahran 1374, s. 353-374 (bundan sonra Reşidüddin/Behmen Kerîmî); İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, TTK yay., Ankara 2000, s. 229-275; Carl Fredrik Sverdrup, *The Mongol Conquests The Military Operations of Genghis Khan and Sübe'etei, Helion&Company Limited, Malta 2017, s. 150-156*; Dmitry Timokhin, "The Conquest of Khwarezm By Mongol Troops (1219-1221)", *The Golden Horde in World History*, Kazan 2017, s. 75-86.

² Hârezmşâh Moğol ilişkileri şu doktora tezinde incelenmiştir: Meryem Doğun, *Hârezmşâhlar-Moğol Münasebetleri ve Hârezmşâhlar Devletinin İnkırazı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019, s. 1-424.

³ Moğollar'ın Horasan şehirlerini ele geçirmesine dair bkz: İbnü'l Esir, *İslam Tarihi*, XII, s. 349-353; Cüzcânî, *Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s. 58-80; Cüveynî/Mürsel Öztürk, s. 160-184; Reşidüddin/Behmen Kerîmî s. 364-370vd.; Arshad Islam, "The Mongol Invasions of Central Asia", *International Journal of Social Science And Humanity*, Vol. 6, No 4, 2016, s. 316-317. Lane, bu yıkımın abartıldığını öne sürmüş ve Horasan'ın Hârezmşâhlar yüzünden büyük acılar çektiğini ifade etmiştir. Bkz: George E. Lane, "The Mongols in Iran", *The Oxford Handbook of Iranian History*, ed. Touraj Daryaee, New York 2011, s. 248.

⁴ W. Barthold, *An Historical Geography of Iran*, trans. Svat Soucek, Princeton University Press, New Jersey 1984, s. 99. Moğolların Horasan için uygulandığı bu sistemin Körgüz üzerinden incelendiği çalışma için bkz: Özkan Dayı-Özgür Tokan, "Moğol Dönemi İran'ında Uygun Kökenli Bir Vali: Körgöz", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/1, 2020, s. 110-121.

⁵ Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvinî, *Nuzhetu'l-kulûb*, neşr. G. L. Strange, The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulûb, Composed by Hamd Allah Mustavfi of Qazwin in 740 (1340), London-Leiden 1915, s. 148.

⁶ Moğolca bir kelime olan daruga, sıkamak, sıkıştırmak ve daraltmak anlamlarına gelmektedir. Darugalara, Cengiz Han'dan itibaren ele geçirilen yerlere ve Moğol hâkimiyetini kabul eden yerel yöneticilerin yanına askerî vali sıfatıyla gönderilmişlerdir. Hem sivil hem de askerî işlerden sorumlu olan bu yöneticiler; ayrıca nüfus sayımı yapmak, posta teşkilatı kurmak ve vergileri toplamak gibi görevler yürütmüşlerdir. Bu kelime Moğolların Mâverâünnehir ve İran coğrafyasına hâkim olduğu dönemde Türkçe ve Farsçaya geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: M. Fuad Köprülü, "Daruga", *İA*, C. 3, İstanbul 1977, s. 486-489; Abdulkadir Yuvalı, "Daruga", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 505-506. Buell, iki tür daruganın atandığını bahsederek, bunların birinin doğrudan imparator tarafından atandığını, diğerinin de prenslerin tarafından atandığını aktarmıştır. Bkz: Paul D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Lanham-Maryland- Oxford 2003, s. 147.

⁷ B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdulkadir İnan, TTK yay., Ankara 1995, s. 152. Atwood, ilk daruganın 1214 yılından sonra atandığını, öncesinde böyle bir atamamın gerçekleşmediğini ifade etmiştir. Bkz: Christopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts on File, Inc, New York 2004, s. 134.

⁸ Peter Jackson, *The Mongols and the Islamic World from Conquest to Conversion*, Yale University Press, London 2017, s. 110.

⁹ Türkler, Moğol Devleti'nin kuruluşundan itibaren bürokraside görev almışlardır. Bu konudaki ayrıntılı bir inceleme için bkz: Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Yay., İstanbul 2002. Yine bu konudaki bir değerlendirme için bkz: Mustafa Uyar, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötügen yay., İstanbul 2020, s. 35-38.

¹⁰ Leo De Hartog, *Cengiz Han, Dünyanın Fatih'i*, çev. Serkan Uzun, Dost yay., Ankara 2003, s. 128.

¹¹ Arapça bir kelime olan şihne, yük, azık, düşmanlık, at sürüstü anlamlarına gelmektedir. Bir şehrin veya bölgenin yönetiminden sorumlu kişiyi ifade etmek için kullanılmıştır. Cengiz Han ve halefleri zamanında kullanılan bu kelime, İlhanlılar'da da görülmekle birlikte daruga, baskak ve na'ib terimleriyle birlikte kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: K. S. Lambton, "Shihna", *El²*, IX, Leiden 1997, s. 437-438; Erdoğan Merçil, "Şahne", *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 292-293. Daruga, şihne ve baskakın birbirinin yerine geçen idareciler olarak değerlendirilmesi için bkz: Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, s. 134. İlhanlı askerî sistemi içerisinde yer alan şihne, İlhanlı hükümdarları tarafından ele geçirilen topraklara da gönderilmişlerdir. Bkz: Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK yay., Ankara 2020; s. 135-136; Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49/1, 2009, s. 39-40.

¹² Baskak, daruga yerine kullanılan Türkçe bir kelimedir. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, s. 119. Moğol döneminde yaygın olarak kullanılan baskak tıpkı daruga ve şihnenin görevlerine benzer olarak atandıkları yerde idarî ve mali görevleri yürütmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Özkan Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi İran Moğolları 1220-1295*, Altınordu yay., Ankara 2020, s. 338-340; Özkan Dayı, "Moğol Dönemi Fars Edebiyatında Kullanılan Bazı Türkçe-Moğolca Terimler", *TAED*, 63, 2018, s. 494-495.

¹³ Moğol yönetim yapısına dair bkz: Timothy May, *The Mongol Conquests in World History*, Reaktion Books, London 2012, s. 158-168; Timothy May, "Government Structure", *The Mongol Empire A Historical Encyclopedia*, vol. I, ed. Timothy May, ABC-CLIO, California 2017, s. 8-10. Moğolları kimin yönettiği sorusu üzerine çalışmasını oluşturan Morgan, Moğolların bu kurum ve kavramları Kitanlar'dan aldığı iddia eder. Bu konudaki tezleri için bkz: D. O. Morgan, "Who Ran the Mongol Empire?" *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, 1982, s. 128-130.

¹⁴ Alâeddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, tas. Muhammed b. Abdolvahhâb Kazvinî, I, İntişârât-ı Donyâyî Kitâb, Tahran 1329, s. 117 (bundan sonra Cüveynî/ Abdolvahhâb Kazvinî).

vermemişlerdir¹⁵. Moğol askerî komutanlarının en önemlisi olan Sübedey'in¹⁶ Râdekân'ın¹⁷ doğal güzelliğinden etkilenerek şehre dokunmadığı ve buraya bir *şihne* bırakarak yoluna devam ettiğini de yine Cüveynî kaydetmiştir¹⁸. Cengiz Han'ın en küçük oğlu Toluy'da Horasan'a benzer *şihne* atamaları yapmıştı. Onun döneminde Serahs'ın kendi isteğiyle Moğol *şihnesini* tanıması¹⁹, Merv'in ele geçirilmesinden sonra Bermâs'ın buraya *şihne* tayin edilmesi²⁰ ve Herât'ın ele geçirilmesinden sonra Mengutây'ın *şihne*, Abû Bekr Merceki'nin de yerli halktan sorumlu *melik* tayin edilmesi bu cümledendir²¹. Moğollar ele geçirdikleri yerlerde *melik* adıyla anılan yerel yöneticilerin genellikle görevlerini sürdürmesine izin vermişlerdir²². Bu durum Moğolların bölgede idarî düzeni kurarken İran bürokrasisinden yararlandığını göstermektedir²³. Toluy'un yanı sıra Ögedey Han (1229-1241) döneminde de Herât'a benzer yönetici atamalarının yapıldığını tespit edebilmekteyiz. Bu bağlamda Ögedey Han, Herât'ın idaresi için 1237-1238 yılında Kustây'²⁴, 1239-1240 yılında da Harlîğ'ı *şihne* olarak görevlendirmişti²⁵. Ögedey Han'dan sonra Möngke Han (1251-1259) döneminde de nöker Labilkây ile Merktây Hârezmî *şihne* olarak Herat'a gönderilmişti²⁶.

Moğolların, Horasan coğrafyasında kurmaya çalıştığı idarî yönetim, tam anlamıyla Horasan'a hâkim olamamıştı. Bunda en büyük etken, Celâlüddîn Hârezmşâh'ın (1220-1231) Moğollara karşı aldığı galibiyetlerden²⁷ güç alan Hârezmşâh yanlılarının bölgede Moğol

yöneticilerini öldürmeleri etkili olmuştu²⁸. Cüzcânî, Celâlüddîn'e bağlı askerlerin Horasan'ın tüm şehirlerindeki Moğol *şihnelerini* öldürdüğünü ifade etmiştir²⁹. Dolayısıyla bu durum Horasan'da istenilen idarî düzenin kurulmasını engellemişti. Ögedey Han babası Cengiz Han'ın vasiyeti gereği tahta geçince³⁰, İran coğrafyasında karışıklığı kontrol altına alması için Çurmagun Noyan'ı büyük bir ordu ile batıya göndermiş ve ona bölgede yardımcı olması için çok sayıda komutan ve *baskakların* da eşlik etmesini istemişti³¹. Ögedey'in bu atamasında özellikle Karaca ve Yağan Sungur liderliğindeki Hârezmşâhlar'ın Moğolları Nişâbü'r ve çevresinde ciddi manada zora sokması etkili olmuştu³². Moğol istilasından sonra ele geçirilen Horasan coğrafyası tüm Moğollar için müşterek bir toprak parçası olduğu için Moğol ulusları Horasan'daki çıkarlarını kontrol edebilmek için bölgeye birer temsilci göndermişlerdi³³. Bu bağlamda Ögedey ile başlayan ve Möngke Han'ın kardeşi İlhan Hülügü'yü (1256-1256) Horasan'a göndermesine kadar geçen *sivil valiler* döneminde, bölge idarî anlamda karışıktr³⁴.

İlhanlı Devleti'nin Horasan'daki siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatı, bir doktora tez çalışması olarak tarafımızdan incelenmektedir. Bu makalede, İlhanlı Devleti'nin Horasan'a gönderdiği şehzâdelerin faaliyetlerine ilişkin olarak, tez çalışmamız sırasında elde edilen bilgiler paylaşılacaktır.

¹⁵ İbnü'l Esîr, *İslam Tarihi*, XII, s. 349. Cüveynî, Cebe ve Sübedey'in Hârezmşâh Muhammed'i takibi sırasın ilk olarak Belh'e ulaştıklarını ve Belh halkının onları karşılamalarının hoşuna gittiği için oraya bir *şihne* atayıp yollarına devam ettiklerini aktarır. Bkz Cüveynî/Mürsel Öztürk, s. 160.

¹⁶ Bu Moğol komutanı için bkz: Timothy May, "Sübedei Ba'atar Portrait of a Mongol General", *Portraits of Medieval Eastern Europe 900-1400*, ed. Donald Ostrowski-Christian Raffensperger, Routledge, London and New York 2018, s. 68-78.

¹⁷ Tüs'a bağlı bir bölgenin adıdır. Cüveynî/Mürsel Öztürk, s. 270. Râdekân otlakları İlhanlı ve Timurlu dönemini literatüründe sıkça geçmektedir. Bugünkü Meşhed'in kuzeybatında yer almaktadır. W. M. Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut-t-Tavarih: Compendium of Chronicles*, II, ed. Şinasi Tekin&Gönül Alpay Tekin, Duxbury 1999, s. 251/1dp.

¹⁸ Cüveynî/ Abdulvahhâb Kazvîni, I, s. 115; Reşidüddîn/Behmen Kerîmi, s. 368.

¹⁹ Cüveynî/ Abdulvahhâb Kazvîni, I, s. 121; Cüveynî/Mürsel Öztürk, s. 167.

²⁰ Cüveynî/ Abdulvahhâb Kazvîni, I, s. 127; Cüveynî/Mürsel Öztürk, s. 172.

²¹ Seyf bin Muhammed bin Ya'kûb el-Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, neşr. Muhammed Zubeyr es-Siddîkî, Calcutta 1943, s. 72; Mu'înu'd-dîn Muhammed Zamçî İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, II, neşr. Seyyid Muhammed Kâzım İmâmî, İntişarât-ı Danişgah-ı Tahran 1339, s. 59.

²² Denise Aigle, "Iran Under Mongol Domination: The effectiveness and failing of a dual administrative system", *Bulletin d'Etudes Orientales*, vol. 57, 2009, s. 73.

²³ Morgon, İlhanlıların Farsların dinini sevmemeleri rağmen, onların idarî ve mali konularda uzmanlıklarından yararlandığını ifade eder. Bu durumda da İran bürokrasisinin yeniden kurulmasına sebep olduğuna dikkat çeker. Bkz: David Morgon, *Medieval Persia 1040-1797*, Routledge, London and New York 2016, s. 66. İlhanlı Devleti her ne kadar yerli İran unsurlarından etkilense de, bu etkileşimin doğal bir sonucu olarak İran'daki siyasî hayat da İlhanlı Devleti'nden etkilenmesi kaçınılmaz olmuştu. İlhanlı Devleti'nin İran siyasî kültürüne katkısına dair şu çalışmaya bakılabilir: Bert G. Fragner, "Ilkhanid Rule and Its Contributions to Iranian Political Culture", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Brill, Leiden-Boston 2006, s. 68-80.

²⁴ Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 110-111; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, II, s. 111.

²⁵ Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 116; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, II, s. 113; Fasîh Ahmed b. Celâleddîn Muhammed Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, II, neşr. Muhammed Ferruh, Kitâbüfuruş-ı Bastan, Meşhed 1339, s. 310.

²⁶ Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 249; Hâfız-ı Ebrû, *Tarih-i selâtin-i Kert*, tas. Mir Hâşim Muhaddis, Miras-ı Mektub, Tahran 1398, s. 30.

²⁷ Sultan Celâlüddîn, Gazne taraflarında topladığı orduyla Tekekük ve Şigi Kutuhu önderliğindeki Moğol ordularını iki defa yenmişti. Bu konudaki tafsilat için bkz: Cüveynî/Mürsel Öztürk, s. 343-347.

²⁸ Cüzcânî, *Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s. 79. Tüs'a bırakılan Moğol *şihnesi* Sirâcüddîn lakaplı bir adamın emrindeki Tüs askerî tarafından öldürülmüş ve başı Nişâbü'r'a gönderilmişti. Bkz: Cüveynî/Mürsel Öztürk, s. 181. Yine Herât'ta *şihne* Mengutây ve melik Abû Bekr Merceki'yi öldürmüştü. Bkz: Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 73; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, II, s. 61; Zeki Velidi Togan, "Herat", *İA*, C. 5/1, İstanbul 1987, s. 431.

²⁹ Cüzcânî, *Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s. 77.

³⁰ Ögedey Han'ın Cengiz Han'dan sonra tahta geçişinin ayrıntılarına dair bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 190-191; Cüveynî/Mürsel Öztürk, s. 184-191; Reşidüddîn/Behmen Kerîmi, s. 452-454. Ögedey'in tahta geçişini anlatan Ermeni, Latin ve Süryani kaynaklarındaki bilgiler için bkz: A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Rusça'dan çev. İlyas Kemalöglü, Yeditepe yay., İstanbul 2017, s. 164-165; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Latince'den çev. ve not. Altay Tayfun Özcan, Selenge yay., İstanbul 2015, s. 82-83; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK yay., Ankara 1999, s. 525-526.

³¹ Bkz: Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şirâzi, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, tas. Abdulmuhammed Âyetî, İntişarât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İran, Tahrân 1346, s.326; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, II, s. 305; Judith Kolbas, *The Mongols in Iran Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309*, Routledge, London-New York 2006, s. 88.

³² Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 91; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, II, s. 70.

³³ Çurmagun Noyan, Ögedey Han'ın temsilcisi Külbolât, Çağatay Han'ın temsilcisi Kızıl Bukâ, Altın Orda hükümdarı Batu'nun temsilcisi Nosâl ve Sorkoktani Beki'nin temsilcisi Yeke ile birlikte Horasan'a doğru harekete geçmişti. Bkz: Cüveynî/ Abdulvahhâb Kazvîni, II, s. 218-219; Cüveynî/Mürsel Öztürk, s. 402; Reşidüddîn/Behmen Kerîmi, s. 469-470; Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud el-Benâketî, *Târih-i Benâketî*, tas. Ca'fer Şe'âr, Tahrân 1348, s. 384.

³⁴ Bu dönemdeki Horasan idaresinin ayrıntılarına dair bkz: Cüveynî/Mürsel Öztürk, s. 402-431; Reşidüddîn/Behmen Kerîmi, s. 469-471,484-486; Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 91-93; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, tas. Cemşid Kiyânfer, Tahran 1380, s. 3959-3966; Ch'i T'ang, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul 1970, s. 373-374, 383-385; Kolbas, *The Mongols in Iran Chingiz Khan to Uljaytu*, s. 87-189; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-Khâns", *Cambridge History of Iran*, ed. John A. Boyle, vol. 5, Cambridge University Press, New York 1968, s. 336-340; George Lane, "Arghun Aqa: Mongol Bureaucret", *Iranian Studies*, 32/4, 1999, s. 459-482; Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, s. 97-129. Horasan'daki sivil valiler dönemi, başka bir çalışmada ele alındığı için burada ayrıntısına girmeyeceğiz. Bkz: Abdulkadir Yuvalı, "Cengiz Han ve Halefleri Devrinde Horasan'ın İdarî Statüsü (Ögedey, Güyük, Mengü)", *Fırat Üniversitesi Dergisi*, II/1, 1988, s. 227-236.

1. Horasan'da Yeni İdarî Düzen: İlhanlı Şehzâdeleri

Moğol tahtının Ögedey ailesinden Toluy ailesine geçmesiyle birlikte, tahtın yeni sahibi Möngke Han, Moğolların batıdaki fetihlerini tamamlaması adına kardeşi Hülegü'yü görevlendirmişti³⁵. Bunun üzerine o, 1 Ocak 1256 yılında Horasan'ın sınıri kabul edilen Ceyhun Nehri'ni geçtikten sonra Şabûrgân ovasında konaklamıştı. Burada Emir Argun Aka tarafından hazırlanan bir çadırda, Moğol usulüne uygun olarak görkemli bir törenle tahta çıkmıştı³⁶. İlhanlı Devleti'nin resmî kuruluşu olarak kabul edebileceğimiz bu törenden sonra Hülegü, İran coğrafyasında yönetimi ele almıştı. Ancak bölgede İlhanlı Devleti'nin kurulması, Möngke Han'ın tahta çıkmasıyla Çağatay Hanlığı ile başlayan rekabeti iyice derinleştirmiş oldu³⁷. Çünkü İlhanlı Devleti'nin İran'da kurulması, Horasan coğrafyasını tüm Moğol ulusları için ortak bir toprak parçası olmaktan çıkarmış ve bölgeyi İlhanlı toprağı haline getirmişti. Bu durum İlhanlı dönemi muasir kaynaklarından olan Kâşânî'nin *Târih-i Ülcâyî* adlı eserinde de ifade edilmiştir. Kâşânî, Horasan'ın eskiden beri İlhanlı Devleti'nin bir toprak parçası olduğunu ve şehzâdelerin bölgede görev yaptığını ifade ederek³⁸, bölgenin idaresinin İlhanlılarda olduğunu vurgulamıştır. Esasen bu durum Horasan'da Çağataylarla yaşanacak sorunların da temelini oluşturmaktadır.

Horasan'ın İlhanlı toprağı olmasından sonra diğer Moğol devletlerine karşı sınır güvenliğinin tesis edilmesi için, bizzat hükümdarı temsilen oğlu vali (*hâkim*) sıfatıyla bölgeye gönderilmişti³⁹. Dolayısıyla Horasan'ın İlhan Hülegü'den itibaren bir şehzâde sancağı olarak kullandığını söyleyebiliriz. Şehzâdeler özellikle büyük orduları komuta eden ve devlet içerisinde sözü geçen *emirler*⁴⁰ arasından seçilmiş birer *atabeg* nezaretinde Horasan'a gönderilmişlerdi⁴¹. Ancak şehzâdelerin Horasan'a gönderilmesi Moğollarda geleneksel

bir veraset hukukunun işletildiğı anlamına gelmemelidir. İlhanlıların bu uygulaması tamamen Horasan'ın stratejik konumuyla alakalıdır. Onlar, göçebe kavimlerin bölgeye saldırmaması ve devletin doğu sınırının güvende olması adına bu uygulamayı hayata geçirmişlerdi⁴².

İlhan Hülegü'nün yönetimi ele aldıktan sonra idarî anlamdaki ilk atamasını, 1256 yılında Nasirüddin Tusi'yi Horasan'ın dört büyük şehirden biri olan Nişâbûr'a bağlı Tüs'a yapmıştı⁴³. Horasan idaresine ise kendisini temsilen 1263 yılında oğlu Abaka'yı (1265-1282) vali olarak göndermişti⁴⁴. Abaka'ya, ondan önce bölgeyi bilen ve orada valilik yapmış olan Emir Argun Aka da danışman olarak eşlik etmişti. Kaynaklar açıkça Argun Aka'nın, Abaka'nın *atabegi* olduğunu belirtmese de, bu danışmanlık görevinden onun, Abaka'nın *atabegi* olduğu sonucuna ulaşılabilir⁴⁵. Hülegü bu sayede bir hükümdar adayının *atabeg* nezaretinde bölgede tecrübe kazanmasının yolunu açmıştı. Öte yandan Horasan'a hükümdarı temsilen oğlunun gönderilmesi, İlhanlı Devleti'nin Horasan coğrafyasını nasıl sahiplendiğini de göstermektedir. Bu sahiplenme Abaka'nın İlhanlı tahtına oturduktan sonra, Çağatay Han'ı Barak'ın Badğis'⁴⁶ kendilerine bırakmasına dair teklifinde de ortaya çıkmıştı. İlhan Abaka, bu coğrafyanın atalarının özel mülkü (*incü*)⁴⁷ olduğuna dair verdiği cevap, İlhanlı Devleti'nin Horasan'ın kendi toprağı olarak görmesi bağlamında değerlendirilmesi gereken bir tutumdur⁴⁸.

Abaka üzerinden Horasan'da kurulmaya çalışılan idarî sistemde, tüm İlhanlı memleketlerinin *Sâhib-i Divân*'lığını üstlenen Şemsüddin Muhammed Cüveynî'nin⁴⁹ de Horasan'daki idarî işlerin düzene girmesinde etkili olduğunu söylememiz mümkündür⁵⁰. O, Vali Abaka nezaretinde Horasan'da *Sâhib-i Divân*lık makamının yetkileri dâhilinde olan maliye ve vergi işleriyle ilgilenmişti⁵¹.

³⁵ Cüveynî/Mürsel Öztürk, s. 497-498; Reşidüddin/Behmen Kerimî, s. 684-685; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 554; Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, çev. Hrand D. Anreasyan, Yeditepe yay., İstanbul, 2007, s. 55.

³⁶ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, Farsçadan çev: İsmail Aka vd., TTK yay., Ankara 2013, s. 17-18 (bundan sonra Reşidüddin/İsmail Aka).

³⁷ Charles Melville, "The Mongols in Iran", *The Legacy of Genghis Khan Courly Art and Culture in Western Asia, 1256-1353*, ed. Linda Komaroff and Stefano Carboni, Yale University Press, New Haven-London 2003, s. 42.

³⁸ Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed Kâşânî, *Târih-i Ülcâyî*, neşr. Mehîn Hambelî, Tahrân, 1348, s. 18.

³⁹ Berthold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK yay., Ankara 2011, s. 368.

⁴⁰ Genellikle askerî bir komutan anlamında kullanılan bu sözcük, Moğol döneminde Noyan ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bkz: Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, s. 152.

⁴¹ Michael Hope, "The Atabaks in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran (602-736/1206-1335)", *New Approaches to Ilkhanid History*, ed. Timothy May vd., Brill, Leiden-Boston 2021, s. 330. Hope, bu uygulamanın Moğollar'da Cengiz Han döneminden itibaren uygulandığını ifade etmiştir. Bkz: Hope, "The Atabaks in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran", s. 326-332.

⁴² Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs yay., İstanbul 2009, s. 61-62.

⁴³ Spuler, *İran Moğolları*, s. 374; Özkan Dayı, "Moğol Dönemi Düşünürlerinden Nasirüddin Tusi'nin Bazı Farsça Şiirleri", *Dil Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*, ed. M. Nesim Doru- Ömer Bozkurt, Mardin Artuklu Üniversitesi Yay., Mardin 2018, s. 668; Özkan Dayı, "Hâce Nasirüddin Tusi'nin Meraga Rasathanesi'ndeki Yardımcıları ve Öğrencileri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 14/84, 2021, s. 510.

⁴⁴ Reşidüddin/Behmen Kerimî, s. 734; Reşidüddin/İsmail Aka, s. 71; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4067; Gıyâseddin b. Humâmeddin el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, haz. Muhammed Debîr Siyâkî, Kitâbfürûş-i Hayyâm, Tahrân 1333, s. 104; Spuler, *İran Moğolları*, s. 374.

⁴⁵ May, Abaka'nın bir atabeg eşlinde Horasan'a gönderildiğini ifade etse de bunun kim olduğunu açıkça yazmamıştır. Bkz: Timothy May, "The Ilkhanate and Afghanistan", *New Approaches to Ilkhanid History*, ed. Timothy May vd., Brill, Leiden-Boston 2021, s. 291. Bu konuda Hope'da atabeglerle ilgili çalışmasında Abaka'nın, Argun Aka danışmanlığında Horasan'a gönderildiği

ifade etse de açıkça Abaka'nın atabegi olduğu belirtilmemiştir. Bkz: Hope, "The Atabaks in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran", s. 333.

Hope, "The Atabaks in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran", s. 333.
⁴⁶ Horasan'ın doğusunda yer alan Herât'a bağlı bir bölgenin adı olan Badğis için bkz; Kazvîni, *Nuzhetu'l-kulûb*, s. 153; Hâfiz-ı Ebrû, *Coğrafyâ-yi Hâfiz-ı Ebrû Kismet-i Rub'ı Horâsân Herât*, tas. Gulâm Rızâ Mâyil-i Herevî, İntişârât-i Bonyâd-i Ferhengi İrân, Tahrân 1349, s. 32-33; W. Barthold-F. R. Allchin, "Bâdghis" *EP*, C. I, Leiden 1986, s. 857.

⁴⁷ İlhanlı hanedanının özel mülkünü ifade eden bu terim için bkz: Şemîş Şerîk Emin, *İstîlâhât-i Divân-i Dovrân-i Mogûl*, İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Hüner-i İrân, Tahrân 1357, s. 51-55; Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 173; Abbas Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, İntişârât-i Arven, Dânişgâh-i Şîrâz 1387, s. 164-165; Osman Gazi Özgüdenli, "İncü", *DIA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 281.

⁴⁸ Barak, Tüşin bir elçi göndererek Badğis otağının dedelerinin ve babalarının toprağı olduğunu söyleyerek, burayı boşaltması gerektiğini bildirmişti. Tüşin durumu İlhan Abaka'ya bildirince o, Badğis'in babasından miras kaldığını ve incü müdür diyerek cevap vermişti. Ayrıca bölgeyi kılıçla elde tuttuklarını Barak'ın saldırısı halinde gereken cevabı alacağını iletmıştir. Reşidüddin/Behmen Kerimî, s. 750-751; Reşidüddin/İsmail Aka, s. 88.

⁴⁹ Şemsüddin Muhammed Cüveynî'nin İlhanlı Devleti'ndeki faaliyetleri için şu çalışmaya bakılabilir: Özkan Dayı, "Vezir Şemseddin Cüveynî'nin İlhanlı Devletindeki Faaliyetleri (1263-1284)", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S. 1, 2018, s. 95-111. Yine Moğol dönemi şairlerinin gözünden Şemsüddin Muhammed Cüveynî'nin ele aldığı çalışma için bkz: Özkan Dayı, "Moğol Dönemi Şairlerinin Gözünden Bir İlhanlı Veziri: Şemseddin Muhammed Cüveynî", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, 2020, s. 43-72.

⁵⁰ Reşidüddin Fazlullah, *Şu'ab-i Pençâne (Neseb-nâme-i Mülûk)*, Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi, Yazma Nu. 2937, vr. 143; *Muizzu'l-Ensâb*, Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Persian 67, vr. 68.

⁵¹ Şemsüddin Muhammed Cüveynî'nin ilk olarak Ögedey Han döneminde 1232 yılında Horasan bölgesinin Sâhib-i Divân'ı olduğu bilinmektedir. Bkz: Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, s. 143. Sâhib-i Divân'ın görev ve yetkilerine dair bkz: Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, s. 304-309. Yine İlhanlı Devleti dönemindeki görev alan Sâhib-i Divânların ayrıntılı bir incelemesi için bkz: Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, s. 136-192.

Abaka'nın babası İlhan Hüleğü'nün son döneminde üstlendiği Horasan Valiliğinde bir şehzade olarak neler yaptığını dair kaynaklar ayrıntı vermezler. Bunun muhtemel sebebi: şehzâdelik döneminin kısa sürmesi ve babasının ölümünden sonra onun İlhanlı tahtına geçmesinden kaynaklanmaktadır. İlhan Abaka'nın kısa süren Horasan Valiliğinden sonra, onun döneminde başlayan ve 1295 yılında kadar devam eden Horasan'daki yeni idarî düzen hayata geçirilmiştir.

2. İkili İdarî Yapı: İlhanlı Şehzâdeleri ve Na'ibler

İlhan Abaka döneminden itibaren Horasan'a valilerle birlikte onların vekili olarak *na'ib*⁵² sivil ve vergi işleriyle meşgul olması için Horasan'a gönderilmeye başlanmıştır⁵³. İlhanlı bürokrasisindeki *na'ib*, *vezir* anlamında da kullanılmıştır⁵⁴. Bu bağlamda İlhan Abaka'nın yaptığı idarî görevlendirmelerde kardeşi Tübşin'i Horasan'a vali, Hâce İzzüddin Tahir'i de *vezir* olarak göndermiştir⁵⁵. Onun bölgeye *vezir* göndermesi de Horasan ve Elcezire'ye özel bir uygulama olmuştur⁵⁶. Ancak Aigle, bu yeni idarî düzenin İlhanlı Devleti'nde bir kırılmaya işaret ettiğine dikkat çeker. Moğol vali ve İranlı *vezir*'in birlikte Horasan'a gönderilmesinin ikili bir idarî yapının ortaya çıkmasına yol açtığına dikkat çekmiştir⁵⁷. İlhan Abaka'nın bu uygulaması İlhanlı Devleti'nin Horasan'da teşkilatlanmasını göstermesi açısından önemlidir. Öte yandan İlhan Abaka, Ögedey Han döneminden itibaren Moğol Devleti topraklarına dâhil edilen Herât'ın idaresine de tıpkı babası döneminde olduğu gibi Melik Şemsüddin Muhammed Kert'i getirmiştir⁵⁸.

İlhan Abaka'nın kardeşi Tübşin uhdesinde oluşturduğu Horasan'daki bu yeni yönetim, bölgede mesaisini, Çağatay Hanlığının Barak öncülüğünde Horasan'a yaptığı akınları bertaraf etmekle harcamıştır⁵⁹. Çünkü Barak'ın Horasan'a girişi ve yönünü Herât'a çevirerek, Horasan yaylağı⁶⁰ olan Badğis'i Şehzâde Yesâvur'a otlak olarak vermesi, İlhanlı idaresini bölgede zora sokmuştur⁶¹. Bölgedeki idarî gücünü kaybetmek istemeyen İlhanlı Devleti, bizzat İlhan

Abaka'nın katıldığı 22 Haziran 1270 tarihinde Herât yakınlarında gerçekleşen savaşta Çağataylı Barak'ı yenilgiye uğratarak, bölgedeki yetki karmaşasına son vermiştir⁶². Çünkü bu yetki karmaşası o dönemde İlhanlı Devleti'ne tabi olan Herât yöneticisi Melik Şemsüddin Muhammed Kert'in bile tabiiyet durumunu sorgulatmış⁶³ ve İlhan Abaka bu duruma kayıtsız kalmayarak onu cezalandırmıştı⁶⁴. Dolayısıyla İlhan Abaka'nın bu tutumu İlhanlıların Horasan'daki iradesini ortaya koyması açısından önemli bir hamledir. Yine bu yıl içinde Horasan *vezirliğinde* de bir değişim yaşanmıştı. İlhan Abaka Hâce İzzüddin Tahir'in yerine oğlu Hâce Vecihüddin Zengi'yi *vezir* olarak Horasan'a göndermişti⁶⁵. Bu değişime dair sadece Devletşâh, Argun Aka'nın Hâce İzzüddin Tahir hakkında söylediklerinden ötürü azledildiğini ve yerine oğlunun gönderildiğini ifade etmiştir⁶⁶. Devletşâh'ın verdiği ayrıntıdan yola çıkarak, Argun Aka'nın İlhanlı idaresinde hükümdarı etkileyebilecek bir konumda olduğunu göstermektedir.

İlhan Abaka kardeşi Tübşin'in yerine Horasan Valiliğini bir süre sonra Yesüder'e devretmişti. Ancak Reşidüddin bu değişimin gerekçesine dair herhangi bir ayrıntı vermemiştir⁶⁷. Dolayısıyla bunun Tübşin'in ölümüyle mi ya da bölgedeki başarısızlığıyla ilgili bir değişim mi olduğunu şimdilik bilmiyoruz. Bu konuda Spuler'de, Yesüder'in 1272 yılında Horasan'ın valisi olduğunu kaydetmiş; fakat oda bunun hangi gerekçeyle olduğuna dair bilgi vermemiştir⁶⁸. Yesüder'in bölgedeki faaliyetlerine dair suskun olan kaynaklar, İlhan Abaka'nın ölümünden sonra Horasan'daki idareyi oğlu Argun (1284-1291) üzerinden anlatmışlardır. Ancak bu nokta da yine bazı hususlar tam olarak açık değildir. Örneğin; İlhan Abaka'nın oğlu Argun'u Horasan'a ne zaman gönderdiği meselesi bunlardan birisidir. Uyar, Marco Polo'dan hareketle Argun'un babası zamanında yaşının küçük olmasından dolayı Sartak Noyan'ın himayesinde Horasan'a gönderildiği ifade etse de bu konuda herhangi bir tarih vermemiştir⁶⁹. Bu bilgiden Sartak Noyan'ın Argun'un *atabegi* olduğu fikrini çıkarılsak de Reşidüddin, *Şu'ab-i Pençgâne* adlı eserinde Sargütlü Cücgân'ı Argun'un *atabegi* olarak vermiştir⁷⁰. Yine Spuler'de,

⁵² Birisini temsil etmek, birinin yerine vekâlet etmek anlamlarına gelen *na'ib* sözcüğü, Farsça, Türkçe ve daha sonraları Arapçada vali yardımcısı anlamda kullanılmıştır. Bkz: H. A. R. Gibb-C. Collin Davies, "Nâip", *IA*, C. 9, İstanbul 1964, s. 50; Casim Avcı, "Nâib", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 311-312.

⁵³ Spuler, *İran Moğolları*, s. 371.

⁵⁴ Spuler, *İran Moğolları*, s. 307.

⁵⁵ Reşidüddin Fazlullâh, *Şu'ab-i Pençgâne*, vr. 143; Reşidüddin/İsmail Aka, s. 79; Şirâzi, *Târih-i Vassâf*, s. 32; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 427; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4074; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasihî*, II, s. 333.

⁵⁶ Spuler, *İran Moğolları*, s. 371.

⁵⁷ Aigle, "Iran Under Mongol Domination" s. 72.

⁵⁸ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4075. Şemsüddin Muhammed Kert'in, İlhan Hüleğü'nün huzuruna gelerek ona bağlılığını bildirmesiyle Herât İlhanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Hüleğü de bu bağlılığın karşılığında ona, Herât ve çevresinin *melikliği*ni vermiştir. Bkz: Cüveynî/ Abdolvahhâb Kazvinî, III, s. 98-99; Reşidüddin/Behmen Kerîmî, s. 688.

⁵⁹ Çağataylıların Horasan'a saldırması ve sonrasında Abaka'nın onları Herât'ta yenmesinin ayrıntılarına dair bkz: Reşidüddin/İsmail Aka, s. 83-102; George Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran A Persian Renaissance*, Routledge Curzon, London-New York 2003, s. 78-95; Michal Biran, "The Battle of Herât (1240): A Case of Inner-Mongol Warfare" *Warfare in Inner Asian History (500-1800)*, ed. Nicola Di Cosmo, Leiden 2002, s. 175-219.

⁶⁰ İlhanlı Devleti'nin kullandığı yaylak ve kışlaklara dair bkz: Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. Emine Uyumaz vd., İstanbul 2013, s. 244-257.

⁶¹ Reşidüddin/İsmail Aka, s. 92-93; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4099-4100.

⁶² Reşidüddin/İsmail Aka, s. 97-102; Hayton, *Doğu Ülkeleri*, 127-128; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 69; Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, s. 52-53.

⁶³ Reşidüddin/İsmail Aka, s. 93; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasihî*, II, s. 338; Biran, "The Battle of Herât", s. 190.

⁶⁴ İsfizârî, *Ravzatu'l-cennât fi evsâfi medîneti'l-Herât*, I, s. 424-425.

⁶⁵ Spuler, *İran Moğolları*, s. 374. Reşidüddin bu atamadan bahsetse de herhangi bir tarih zikretmemiştir. Bkz: Reşidüddin/İsmail Aka, s. 79. Yine Reşidüddin, *Şu'ab-i Pençgâne adlı eserinde* Hâce İzzüddin Tahir'den sonra oğlu Hâce Vecihüddin Zengi'nin Horasan'a gönderildiğini kaydetmiştir. Ancak burada da herhangi bir tarih yoktur. Bkz: Reşidüddin Fazlullâh, *Şu'ab-i Pençgâne*, vr. 143.

⁶⁶ Emîr Devletşâh Semerkandî, *Tezkiretu's-şu'arâ*, tas. Muhammed Ramazânî, İntişârât-i Pedîde-i Hâver, 1338, s. 158.

⁶⁷ Reşidüddin/İsmail Aka, s. 110.

⁶⁸ Spuler, *İran Moğolları*, s. 374.

⁶⁹ Mustafa Uyar, *İlhanlı Devletinde Argun Dönemi (1284-1291)*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2001, s. 11.

⁷⁰ Reşidüddin Fazlullâh, *Şu'ab-i Pençgâne*, vr. 143, 146; *Muizzu'l-Ensâb*, vr. 72; Hope, Argun'un Sargüt kabilesinden Cumagan ve Bargüt kabilesinden Cücgân adlı iki atabeginin olduğunu Reşidüddin Fazlullâh'ın *Şu'ab-i Pençgâne* eserinin 157. varakına atıf yaparak ifade etmiş ve bu bilginin başka hiçbir kaynaktan olmadığını öne sürmüştür. Bkz: Hope, "The Atabaks in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran", s. 335. Ancak Hope'un verdiği sayfa numarasında bu bilgi tarafımızca tespit edilememiştir. Biz bu bilgiyi eserin 143 ve 146. varaklarında sadece Bargüt kabilesine mensup olan Cücgân'ı tespit edebildik. Dolayısıyla Hope'un sayfa numarasını yanlış verdiği düşünsek bile iki kabiley mensup isimlerin sadece birinin farklı iki yerde tespit edilip diğerinin edilememesi meselenin izahını bir hayli güçleştirmektedir. Öte yandan Hope'un *Şu'ab-i Pençgâne* dışında Argun'un atabegi ile ilgili başka hiçbir kaynaktan bilgi olmadığı iddiası da hatalı gözükmemektedir. Zira Reşidüddin'in Behmen Kerîmî nüshasında Bargüt kabilesinden Cücgân'ın Argun'un atabegi olduğuna dair bilgi mevcuttur. Ayrıca Reşidüddin, Bargüt Korî, Tölâs ve Tumât kavimlerinin birbirlerine yakınlığından dolayı hepsinin Bargüt olarak adlandırıldığını ve bunların Selenge civarında yaşadığını kaydetmiştir. Bkz: Reşidüddin/Behmen Kerîmî,

Horasan Valilerinin listesinde Argun'un Horasan'a gönderiliş tarihini belirtmemiştir⁷¹. Dolayısıyla Argun'un ilk defa Horasan'a babasıyla birlikte mi, yoksa daha önce mi geldiğini kaynağın verdiği bilgiden tespit etmek bir hayli güçtür.

Argun'un Horasan Valiliği, amcası Ahmed Tegüder (1282-1284) ile olan taht kavgası çerçevesinde şekillenmişti. Argun, Hâce Vecihüddin Zengi'yi 1282 yılında tekrardan Horasan vezirliğine getirirse de⁷², bu sırada Horasan'daki yönetim *Sâhib-i Dîvân* Şemsüddin Muhammed Cüveynî ile ters düşmüştü. Ancak buna rağmen Cüveynî, Ahmed Tegüder'in desteği ile görevini sürdürmüştü. Öyle ki bu dönemde o, Horasan ve çevresinin tek yetkilisi olarak faaliyetlerini yürütmüştü⁷³. Argun, kendine yakın emirlerle uzun mücadeleden sonra, hakkı olduğunu düşündüğü İlhanlı tahtını geri almayı başarmıştı⁷⁴. Argun'un tahta çıkışından sonraki süreçte İlhanlı emirlerinin Horasan'da hem idarî yönetime destek hem de maiyetindeki orduyla sınır güvenliğinin tesisinde sıkça rol almışlardır.

3. Sivil ve Askerî İdarenin Birlikteliği: İlhanlı Şehzâdeleri ve Emirler

İlhan Argun tahta geçtikten sonra Horasan'daki idarî yönetimi oğlu Gazan (1295-1304) öncülüğünde oluşturulmuştu. Bu dönemde özellikle emirlerin faaliyetleri Horasan idaresini zora sokmuştu. İlhan Argun, oğlu Gazan'ın Horasan'daki işlerinde ona yardımcı olması için Şehzâde Kingsü ve Emîr Nevruz'u Horasan emirliğinde görevlendirmişti⁷⁵. Hope, Emîr Nevruz'un bazı kaynaklar tarafından Gazan'ın atabegi olarak Horasan'a gönderildiğini ifade etmiştir⁷⁶. Horasan idaresini ele alan Gazan, ilk yıllarında özellikle Horasan'a yönelik Çağatay saldırılarını bertaraf etmekle meşgul olmuştu⁷⁷. Horasan'a yönelik bu dış tehditlerin yanı sıra iç siyasette de Emîr Nevruz'un kendine yakın emirlerle İlhanlı Devleti'ne karşı başlattığı isyan hareketi siyasî havayı iyice germişti. Onun, isyan girişiminden sonra İlhan Argun, Horasan emirlerinin dağılmasına adına Emîr Teknâ'yı Horasan'a göndererek bölgedeki emirleri onun yönetimine vermişti. Nevruz'un isyanı 20 Nisan 1289'da Gazan'a karşı bir saldırıya dönüşse de o, istediği sonucu elde edememişti⁷⁸. Bu saldırı üzerine İlhan Argun, Horasan idaresine destek için 15 Ekim 1289 tarihinde Emîr Togan'ı bir orduyla Horasan'a göndermişti⁷⁹. Bu sırada Nevruz, Mayıs 1290'da Kaydu ve Barak'ın oğlu Du'a'nın

ordularının desteğini alarak, Horasan'daki isyanını sürdürmüştü. Bunun üzerine İlhan Argun'da Kaydu ve Du'a'nın Nevruz'a desteğine karşın hemen Emîr Togaçar'ı Hâce Necibüddeyle birlikte Horasan'a göndermişti. Hâce Necibüdde'yi de Horasan'da vergi işleriyle ilgilenmişti⁸⁰. Öte yandan Şehzâde Baydu ve Nurin Aka gibi emirlerin yanlarında ordularla Şehzâde Gazan'a yardım için Horasan'a geldiğinin duyulmasıyla, Nevruz Horasan'ı terk etmişti⁸¹. Gazan dönemindeki Horasan'a yönelik dış müdahale, bölgeye gönderilen emirler aracılığıyla bertaraf edilmeye çalışılmıştı. Horasan'daki valiyi askerî anlamda güçlendirmek adına yapılan bu görevlendirmeler bundan sonra da devam etmişti.

Gazan'ın Horasan'da Nevruz ve işbirlikçisi Çağatay Hanlığına karşı vermiş olduğu mücadele devam ederken, babası İlhan Argun'un 10 Mart 1291'de ölümünden sonra⁸² Geyhatu (1291-1295) kendisine destek veren emirler sayesinde Baydu'yu bertaraf ederek 23 Temmuz 1291 tarihinde İlhanlı tahtının yeni sahibi olmuştu⁸³. Merkezdeki bu değişim hiç şüphesiz Horasan'a da yansımıştı. Gazan bölgedeki valilik görevine devam ederken İlhan Geyhatu da Şiktür Noyan'ı İran memleketlerinin *na'ibi* olarak tam yetkili yapmıştı. Şehzâde Anbarç'ı de bir tümen askerle Horasan'a göndermişti⁸⁴. Gazan da bu sırada Horasan'daki işler için Hürkûdâk ve Kutluk Timûr gibi bazı emirlere görev vermişti⁸⁵.

Gazan'ın, İlhan Geyhatu dönemindeki Horasan şehzâdeliği babası dönemdeki gibi bir hayli hareketli olmuştu. Özellikle bu dönemdeki en önemli sorun ordunun gıda temininde yaşadığı sıkıntı, beraberinde Horasan şehirlerinde asayişsizliğe sebep olmuştu. Horasan'ın bu durumunu fırsata çevirmek isteyen diğer vilayetlerdeki yerel güçler Horasan'dan pay almaya çalışmışlardı. Kûhistanlı Melik Nasirüddin'in oğlu Şah Ali bunlardan birisidir. Şah Ali, İlhanlı Devleti'nin otoritesinin tam anlamıyla tesis edilemediği bu dönemde Herât'a bağlı Hâf'ı ele geçirmek istese de Gazan'ın gönderdiği emirler buna mani olmuştu⁸⁶. Dolayısıyla Horasan idaresi bu zor dönemde, yerel güçlerin bölgedeki faaliyetlerine müsaade etmemişti.

Gazan'ın Horasan'da Çağataylı şehzâdelere karşı vermiş olduğu mücadele sırasında, Emîr Nevruz'un yaptıklarından dolayı pişmanlığını dile getirdikten sonra, Çağataylı Yesâvur'a saldırması Şehzâde Gazan'ın bölgede elini güçlendirmişti⁸⁷. Gazan, Horasan'da

s. 80-81. Yine bkz: Reşidüddin Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih-i Reşidüddin Fazlullâh Hemedânî*, I, tas. Muhammed Rüşen-Mustafa Müsevî, Tahran 1373, s. 103-104

⁷¹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 374.

⁷² Spuler, *İran Moğolları*, s. 374. Hâce Vecihüddin'in Horasan vezirliği ile ilgili, onun göreve ne zaman getirildiği Spuler dışındaki kaynaklar belirtmese de, Vassâf ve Mîrhând onun Horasan vezirliğiyle ilgili bilgi vermişlerdir. Bkz: Şirâzi, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 72-73; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4145-4146.

⁷³ Dayı, "Vezir Şemseddin Cüveynî'nin İlhanlı Devletindeki Faaliyetleri", s. 102.

⁷⁴ Şehzâde Argun ve İlhan Ahmed Tegüder arasındaki mücadelelerin ayrıntıları için bkz: Reşidüddin/İsmail Aka, s. 133-148; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara TTK yay., Ankara 2018, s. 481-482.

⁷⁵ Reşidüddin/Behmen Kerîmî, s. 808, 850; Reşidüddin/İsmail Aka, s. 152, 197; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 442; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, tas. Mîr Hâşim Muhammed, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1343, s. 265-266. Abû'l-Farac, İlhan Argun'un saltanatını sağlamlaştırdıktan sonra Babil, Asur, Rûm, Mâzenderân ve Horasan diyarına birer prens tayin ettiğini söyler, ancak bunların isimlerini vermez. Bkz: Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 616. El-Ömerî, Argun'un oğulları Gazan ve Ölcü'yü vali olarak Horasan'a gönderdiğini ifade eder. Bkz: Şihabeddin B. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l-Ebsâr*, çev. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2014, s. 407. Marco Polo, Argun'un hükümdar olmasından sonra Horasan bölgesine 30.000 atlı ile Gazan'ı gönderdiğini söyler. Bkz: Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, ter. Işık Ergüden-Z. Zühre İlgelen, Ötüken yay., İstanbul 2019, s. 423.

⁷⁶ Hope, "The Atabaks in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran", s. 336.

⁷⁷ Reşidüddin/Behmen Kerîmî, s. 813; Reşidüddin/İsmail Aka, s. 158; Michal Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*, London 1997, s. 57.

⁷⁸ Reşidüddin/Behmen Kerîmî, s. 850-852; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 141.

⁷⁹ Reşidüddin/Behmen Kerîmî, s. 819; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 445; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 78.

⁸⁰ Reşidüddin/Behmen Kerîmî, s. 822; Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent*, s. 57. Nevruz'dan sonra Togaçar, Gazan'ın atabegi olmuştur. Bkz: Hope, "The Atabaks in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran", s. 337.

⁸¹ Reşidüddin/Behmen Kerîmî, s. 854; Reşidüddin/İsmail Aka, s. 202.

⁸² İlhan Argun'un ölümüyle ilgili bkz: Reşidüddin/Behmen Kerîmî, s. 825; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 446; Kerîmeddin Mahmûd b. Muhammed Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2000, s. 135; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 486; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 637.

⁸³ Reşidüddin/Behmen Kerîmî, s. 830; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 135; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 638.

⁸⁴ Reşidüddin/Behmen Kerîmî, s. 832; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4186.

⁸⁵ Reşidüddin/Behmen Kerîmî, s. 862-863; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 142.

⁸⁶ Reşidüddin/Behmen Kerîmî, s. 865; Reşidüddin/İsmail Aka, s. 215.

⁸⁷ Reşidüddin/Behmen Kerîmî, s. 877-878. Emîr Nevruz'un Şehzâde Gazan'a itaat etmesinin ayrıntılarına dair bkz: Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 77-82.

Nevrûz meselesini çözüme kavuşturduktan sonra, merkezde İlhan Geyhatu ve Baydu arasındaki mücadeleye müdahil olarak, Baydu'ya karşı verdiği mücadeleyi Emîr Nevrûz'un büyük desteğiyle kazanmış ve 3 Kasım 1295 tarihinde İlhanlı tahtına oturmuştu⁸⁸. Toy merasiminde sonra selefleri gibi birtakım yeni idarî atamalar gerçekleştirmişti. Bu idarî atamalarda aslan payını Emîr Nevrûz almıştı. Emîr Nevrûz, bütün İlhanlı eyaletlerin sorumluluğuna getirilerek, Gazan'ın tahta çıkışındaki desteğinin karşılığını almıştı. Horasan'a ise Emîr Nûrîn Akâ'yı tayin etmişti⁸⁹. Gazan Han, Horasan'da kurmayı düşündüğü idarî yönetimde bölgedeki Çağatay tehlikesini göz önüne alarak, Yeşmut'un oğlu Şehzâde Sûkâ'yı da Horasan'da Nûrîn Akâ yardımcı olması için görevlendirmişti. Ayrıca Ulkûnût kabilesinden Emîr Aslan-ogul, Emîr Hürkûdâk ve Ebeş Hatun'un oğlu Şehzâde Tâycû'nun yanı sıra, *na'ib* olarak Nevrûz'un kardeşi Hâcî Nârîn ile adamı Sâtılmış'a bunların yanında görev vermişti. Gazan Han'ın Horasan için görevlendiği bu heyet 2 Ocak 1296 tarihinde Horasan'a yönelmişti⁹⁰. Ancak heyet henüz Horasan'a ulaşmamıştı ki, Şehzâde Sûkâ ve Bârlûa anlaşarak Nevrûz'u öldürmek istemişti. Bunun üzerine Nevrûz, Hürkûdâk'ın öncülüğündeki birliği sayesinde Rey civarında Sûkâ'yı öldürerek, bu isyana son vermişti⁹¹. Sûkâ'nın ortadan kaldırılmasıyla Nevrûz, Horasan işlerini Emîr Nûrîn Akâ ile birlikte sürdürmüştü. Nevrûz bir süre sonra Horasan işlerini Şehzâde Tâycû ve Emîr Nûrîn Akâ'ya bırakarak Horasan'dan ayrılmıştı. Emîr Nevrûz'un Gazan Han'dan izinsiz Horasan'dan ayrılması beraberinde Horasan ordusunda kargaşayı getirmişti. Nevrûz, Horasan'ı izinsiz terk etmesini hoş karşılamayan Gazan Han'ın, elçi aracılığıyla onu geri göndermeyi başaramamıştı. Nevrûz durumunu arz etmek için 24 Haziran 1296 tarihinde Gazan Han ile yaptığı görüşmeden sonra Temmuz 1296 tarihinde *na'ib* Nizâmüddîn Yahya ile birlikte Horasan'a hareket etmişti⁹².

Emîr Nevrûz'un Horasan'a gönderilmesi mevcut kargaşayı bertaraf etmemişti. Emîr Nûrîn Akâ'nın Nevrûz'un Horasan'a gönderilmesinden yaklaşık bir hafta sonra Gazan'ın huzuruna gelmesi⁹³, ardından 27 Ekim 1296'da Gazan'ın oğlu olmadığı için kardeşi Ölceytü'yü (1304-1317) kendi *na'ibi* olarak tam yetkiyle Horasan'a göndermesi⁹⁴, Horasan'da Emîr Nevrûz'un istenilen idarî düzeni sağlayamadığına işaret etmektedir. Ölceytü, Horasan'a geldiğinde ilk iş olarak Melik Fahrüddîn Kert'in yardımıyla Nevrûz'u

ortadan kaldırmıştı⁹⁵. Gazan Han, Nevrûz'un yakalanmasındaki hizmetinden dolayı Melik Fahrüddîn'e Herât bölgesinin valiliğini vermişti⁹⁶. Nevrûz meselesinden sonra Ölceytü, Horasan'da Çağatay Hanlığına karşı başarılı bir idare göstermişti⁹⁷. İlhanlı Devleti'nin doğu sınırını başarılı bir şekilde koruyan Ölceytü'nün, 17 Mayıs 1304 tarihinde abisi Gazan'ın ölümüyle⁹⁸ 19 Temmuz 1304 tarihinde Ucan'da tahta çıkarak İlhanlı Devleti'nin yeni hükümdarı olmuştu⁹⁹. Bu sırada Horasan'ı korumak için kendi yerine Aldu Noyan'ın oğlu Bektut ve Emîr Yâsâvul'u bırakmıştı¹⁰⁰.

Merkezde taht değişikliği yaşandığı sırada Çağatay Hanlığının kendi içindeki çekişmesi, Horasan'ı bir süre kargaşadan uzak tutmuştu¹⁰¹. Ancak bu sırada Herât yöneticisi Fahrüddîn Kert'in, Ölceytü Han'ın tahta çıkışını tebrik için huzura gelmemesi, merkezî otoriteye karşı bir isyan olarak görülmüş ve bunun üzerine Ölceytü Han, Emîr Dânişmend Bahâdır'ı, Fahrüddîn Kert'i cezalandırması için Herât'a göndermişti¹⁰². Fakat Emîr Dânişmend Bahâdır uzun uğraşlarına rağmen Fahrüddîn Kert'i yakalayamadığı gibi; onun adamlarından Muhammed Sâm tarafından öldürülmüştü¹⁰³. Dânişmend Bahâdır'ın ölüm haberini alan Ölceytü Han, Herât'ta yaşananları¹⁰⁴ kontrol altına alması için Emîr Yâsâvul'u Horasan *emîrliğine* atamıştı. Dânişmend Bahâdır'ın Anadolu'daki oğlu Bucây'ı da babası ve kardeşlerinin intikamını alması için Horasan'a göndermişti¹⁰⁵. Emîr Yâsâvul, Ölceytü'nün emriyle Ceyhun kenarında bir karargâh kurmuş; ardından Muhammed Sâm meselesiyle ilgilenmeye başlamıştı. Emîr Yâsâvul ve Bucây'ın işbirliğiyle Muhammed Sâm'ı Bucây'a öldürmüş, böylece Horasan'da Fahrüddîn Kert ile başlayıp daha sonra onun kontrolünden çıkan kargaşa dönemi yerini sükûnete bırakmıştı¹⁰⁶.

Ölceytü Han, Herât'taki idarî düzeni sağlasa da bir süre sonra Çağataylıların Horasan'a tekrar Horasan saldırıları başlamıştı. Bunda özellikle Çağatay Hanlığının iç çekişmeleri bertaraf ederek, bu süreçten güçlenerek çıkmaları etkili olmuştu¹⁰⁷. Çağataylılar, Horasan'da İlhanlı birliklerini büyük bir hezimetle bölgeden uzaklaştıran onları uzun zamandan beri arzu ettikleri Horasan yönetimini ele geçirmişlerdi¹⁰⁸. İlhanlı *emîr*lerinin Çağataylılara karşı Horasan'daki mağlubiyeti üzerine Ölceytü Han, kendinden önceki

⁸⁸ Gazan'ın tahta çıkışına dair bkz: Karl Jahn, *Geshichte Gâzân Hân's aus dem Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî des Raşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Imâd al-Daula Abûl-Hair*, London 1940, s. 88; Reşîdüddîn/İsmail Aka, s. 253; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 199; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 456; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 488; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 145; Spuler, *İran Moğolları*, s. 103.

⁸⁹ Raşîd al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 86-87; Reşîdüddîn/İsmail Aka, s. 252-253; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 111-112.

⁹⁰ Raşîd al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 97; Reşîdüddîn/İsmail Aka, s. 254; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 199; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 488; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 114.

⁹¹ Bu konudaki tafsilat için bkz: Raşîd al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 98-99; Reşîdüddîn/İsmail Aka, s. 255-256; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4215-4216; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 113-116.

⁹² Raşîd al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 103-104; Reşîdüddîn/İsmail Aka, s. 259-260.

⁹³ Raşîd al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 105; Reşîdüddîn/İsmail Aka, s. 261.

⁹⁴ Raşîd al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 106; Reşîdüddîn/Behmen Kerîmî, s. 925-926; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, (neşr. Hânâbâ Beyânî), Şirketi Tezâmunî İlmî, Tahran 1317, s. 2.

⁹⁵ Raşîd al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 116; Reşîdüddîn/Behmen Kerîmî, s. 931; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 459; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fi evsâfi medîneti'l-Herât*, I, s. 434;

⁹⁶ İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fi evsâfi medîneti'l-Herât*, I, s. 435; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4225-5226.

⁹⁷ Reşîdüddîn/Behmen Kerîmî, s. 952; Reşîdüddîn/İsmail Aka, s. 292-293.

⁹⁸ Gazan Han'ın ölümüyle ilgili bkz: Raşîd al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 159; Reşîdüddîn/Behmen Kerîmî, s. 963; Reşîdüddîn/İsmail Aka, s. 304;

Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 272; Kâşânî, *Târih-i Ülcâyâtü*, s. 14-15, 31; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 366.

⁹⁹ Ölceytü'nün tahta çıkış sürecine dair bkz: Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 276; Kâşânî, *Târih-i Ülcâyâtü*, s. 23; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 7; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 242; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 491; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 12.

¹⁰⁰ Kâşânî, *Târih-i Ülcâyâtü*, s. 22. Kâşânî eserinde Yâsâvul'dan sultân olarak bahseder. Bkz. Kâşânî, *Târih-i Ülcâyâtü*, s. 31, 41.

¹⁰¹ Bu konuda bkz: Kâşânî, *Târih-i Ülcâyâtü*, s. 31, 41.

¹⁰² Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 18-20; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fi evsâfi medîneti'l-Herât*, I, s. 442; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4282-4283.

¹⁰³ Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 491-492; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 34.

¹⁰⁴ Ölceytü Han döneminde Herât'da yaşananların ayrıntılı bir incelemesi için bkz: Ömer Subaşı, "Ölcâyâtü Sultan Döneminde Herât Muhasarası ve Siyasî Vakalar (706/1306-1307)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 43, 2016, s. 289-311.

¹⁰⁵ Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 503; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 36-37; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fi evsâfi medîneti'l-Herât*, C. I, s. 451.

¹⁰⁶ Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 540; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 38-39; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 15-16; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4306-4307.

¹⁰⁷ Kâşânî, *Târih-i Ülcâyâtü*, s. 53-54.

¹⁰⁸ Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 634; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 59-60; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fi evsâfi medîneti'l-Herât*, I, s. 467; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4314-4315.

İlhanlı hükümdarları gibi oğlu Ebû Sa'îd'i Horasan valisi olarak¹⁰⁹, atabegleri Emîr Sevinç ve Algu ile birlikte bölgeye göndermişti¹¹⁰. Ebû Sa'îd bu sırada Çağatay Şehzâdelerinin birbirine düşmesini fırsatı çevirerek, İlhanlı Devleti'ne sığınan Şehzâde Yesâvur ile birlikte diğer Çağatay Şehzâdelerini mağlup etmişti¹¹¹. Ancak İlhan Ölceytü Han'ın ölümü¹¹² ve Ebû Sa'îd'in İlhanlı tahtına çıkışı¹¹³, Horasan'ı tekrar karıştırmıştı. Çağatay Şehzâdesi Yesâvur, Horasan'ı ele geçirmek için Bektutla harekete geçmişti¹¹⁴. Bunun üzerine Ebû Sa'îd Han, Horasan Valiliğini Emîr İsen Kutluğ'a vermişti¹¹⁵. Ona Şehzâde Yesâvur'a karşı mücadelesinde destek vermesi için Emîr Hüseyin'i de Horasan'a göndermişti. Ancak Emîr İsen Kutluğ ve Emîr Hüseyin'de bölgede istenilen başarıyı elde edemeyince, bir süre sonra Ebû Sa'îd Han, Emîr Çoban'ı Horasan'a göndermişti¹¹⁶. Emîr Çoban'ın Horasan'a gelişiyle Ebû Sa'îd, Emîr İsen Kutluğ'u Horasan emîrliğine tayin etmişti¹¹⁷. Horasan'da emîrlerin uzun mücadelesine rağmen öldürülemeyen Şehzâde Yesâvur, 1320'de diğer Çağataylı Şehzâdeler tarafından öldürülmüştü¹¹⁸. Böylece Ebû Sa'îd, Horasan'da Şehzâde Yesâvur meselesini çözüme kavuşturmuştu. Fakat bir süre sonra Emîr Çoban'ın Horasan coğrafyasında kendisini gerçek bir sultân olarak görerek Horasan idaresini ele almıştı¹¹⁹. Ebû Sa'îd, Emîr Çobanla Horasan'a gönderdiği Emîr Ekrenc, Emîr Mahmûd, Emîr İsen Kutluğ ve Emîr Nevrûz'a mektup yazarak, onlardan Emîr Çoban'ı öldürmelerini istese de, bahsi geçen emîrlere buna cesaret edememişti¹²⁰. Ebû Sa'îd'in sözde güvendiği emîrlerin bile Emîr Çoban'ın karşısında duracak cesareti gösterememesi, Emîr Çoban'ın Horasan'da güçlü bir konumda olduğunu delildir. İlhanlı Devleti'nin Ebû Sa'îd'in saltanatının son yıllarına doğru eyaletlerde merkezî otoritesini tam olarak tesis edemediğine işaretler.

Emîr Çoban'ın Horasan idaresini ele alması ve merkezî yönetimi dikkate almaması üzerine, Ebû Sa'îd ordusuyla Emîr Çoban'ın üzerine yürümüştü. Ancak Emîr Çoban savaşta başarılı olmayacağını anlayınca Herât'a kaçıyordu. Herât yöneticisi Melik Gıyâsüddîn Kert, onu saygıyla karşılasa da, durumdan haberdar olan Ebû Sa'îd, Melik

Gıyâsüddîn'e gönderdiği fermanla Emîr Çoban'ı, Melik Gıyâsüddîn'e öldürtmüştü¹²¹. Ebû Sa'îd, Horasan'ı hâkimiyeti altına alan Emîr Çoban'ı, Melik Gıyâsüddîn sayesinde oyun dışı bırakmayı başarmıştı. Boş kalan Horasan emîrliğini Nârin Tağây'a vererek bölgeyi kontrol altında tutmak istemişti¹²². Fakat Nârin Tağây'ın Horasan'daki tutum ve davranışları 1328 yılında merkeze karşı bir isyan hareketine dönüşmüştü. Özellikle Horasan halkına yapılan zulüm ve Nârin Tağây'ın Emîr Çoban gibi tek yetkili olarak bölgeye hükmetmek istemesi, İlhanlı hükümdarını rahatsız etmişti. Bu sırada Mâverâünnehir tarafından Çağataylıların büyük bir ordu ile Horasan'a saldırdığı yönündeki aslı olmayan haberler üzerine, Ebû Sa'îd, Erbil'deki dayısı Emîr Alî, Taştımur ve Muhammed Bey'i diğer emîrlere birlikte büyük bir ordu ile Horasan'a göndermişti¹²³. Çağatay saldırısının asılsız olduğu anlaşıldıktan sonra, Nârin Tağây kendine yakın emîrlere merkeze karşı Horasan'daki isyanını sürdürmeye devam etmişti. Bunu üzerine Ebû Sa'îd görevlendirdiği orduyu Horasan emîrleri üzerine göndermiş ve Nârin Tağây'ı Rey'de, Taştımur'u ise Kazvîn civarında yakalattırarak 1329 yılında öldürtmüştü. Ardından Ebû Sa'îd Horasan'da Nârin Tağây'dan boşalan koltuğu Emîr Şeyh Alî'ye vermişti. Ayrıca vezîr olarak da Hâce Alâüddîn Muhammed'i görevlendirmişti¹²⁴.

Ebû Sa'îd, Şehzâde Yesâvur'un öldürülmesinden sonra başlayan yeni dönemde Horasan'da Emîr Çoban ve ondan sonra bölgeye atanan Nârin Tağây'a karşı vermiş olduğu mücadelelerle ön plana çıkmıştı. Onun hükümdarlığının son döneminde Horasan için bir dış müdahalenin olmadığını söyleyebiliriz¹²⁵. Ebû Sa'îd geride erkek evlat bırakmadan 30 Kasım 1335'de ölümüyle¹²⁶ İlhanlı Devleti'nin siyasî birliği sona ermişti. Dolayısıyla İlhanlı Devleti için bir şehzâde sancağı olarak görülen Horasan'daki idare, bu süreçten sonra bölgede kurulan hanedanlar arasında paylaşılmıştı¹²⁷.

¹⁰⁹ Ölceytü'nün oğlu Ebû Sa'îd'i Horasan'a ne zaman gönderdiğine dair kaynaklarda çeşitli bilgiler mevcuttur. Bu konuda Kâşânî 715 (1315-1316) yılı olaylarını anlattığı bölümde, Ebû Sa'îd'in Horasan'a bu yılın başlarında gönderildiğini söyler. Kâşânî, *Târih-i Ülcâyütü*, s. 179. Yine bu konuda Benâketî, Mîrhând ve Hândmîr, Kâşânî'den farklı bir yıl zikrederler. Benâketî 713 Muharrem (Nisan-Mayıs 1314) tarihini verirken, Mîrhând, Hândmîr ve Semerkandî, Ebû Sa'îd'in 713 (1313-1314) yılında Horasan'a gönderildiğini kaydetmişlerdir. Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 478; Kemâleddin Abdürrezzâk-ı Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn*, neşr Abdülhüseyn Nevâî, Müessesesi-İtlâ'ât ve Tahkîkât-İ Ferhengî, Tahran 1372, s. 54; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4318; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 198.

¹¹⁰ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 70-71; Henry H. Howorth, *History of the Mongols*, III, Longmans-Green Publ., London 1888, s. 568; Hope, "The Atabaks in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran", s. 339. Kazvînî ve Özgüdenli Ebû Sa'îd'in atabegi olarak sadece Emîr Sevinç'in ismini zikretmiştir. Bkz: Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 494; Osman Gazi Özgüdenli, "Olcaytu Han", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 345.

¹¹¹ Kâşânî, *Târih-i Ülcâyütü*, s. 214-215; Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 640-648; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 63-65.

¹¹² Ölceytü'nün ölümüyle ilgili bkz: Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 272; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 494; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 70.

¹¹³ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 73; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 26; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn*, s. 59; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, 4326.

¹¹⁴ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 71; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4327. Şehzâde Yesâvur'un Horasan'daki isyanı ve sonrasında yaşananların ayrıntıları için şu çalışmaya bakılabilir: Ömer Subaşı, "Horasan'da Siyasî Hayat ve Şehzâde Yesâvur İsyamı (1317-1320)", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/1, 2016, s. 278-303.

¹¹⁵ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 73-74; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn*, s. 69-61.

¹¹⁶ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 84-86; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, 4333-4334.

¹¹⁷ Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 672-673; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 88-89.

¹¹⁸ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 111-112; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât*, I, s. 509; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn*, s. 84; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, 4354.

¹¹⁹ El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 151.

¹²⁰ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 125; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4369.

¹²¹ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 131-133; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 37-38; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn*, s. 109; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4376-4379; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 212-213; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Emîr Çoban Soldoz ve Timurtaş", *Belleten*, XXXI/124, 1967, s. 614-615.

¹²² Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 139; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn*, s. 118; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4388; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", s. 620.

¹²³ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 140; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4389-4391.

¹²⁴ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 141; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn*, s. 123-124; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, 4392-4393; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 218;

¹²⁵ Spuler, *İran Moğolları*, s. 143. Ebû Sa'îd'in hükümdarlığının son dönemlerinde kaynaklar Çağatay Han'ı Alâeddin Tarmaşirin'in Horasan bölgesine yaptıkları veya yapmayı planladıkları herhangi bir harekattan söz etmezler. Özellikle Tarmaşirin'in son dönemlerinde Çağataylar, kendi içindeki muhalif gruplarla mücadeleye devam etmektedir. Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan yay., Ankara 2005, s. 135-137.

¹²⁶ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 144; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4397.

¹²⁷ Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra İran coğrafyasındaki karışıklığa dair bkz: Spuler, *İran Moğolları*, s. 144-154; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2017, s. 288-293; Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-Khâns", s. 413-417; Osman Gazi Özgüdenli, "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekan", *Name-i Aşina*, Yıl. 6, S. 17-18, 2004, s. 104-107.

Sonuç

Moğollar Horasan coğrafyasını ele geçirdikten sonra, Möngke Han'a kadar bölgeyi askerî ve sivil idareciler üzerinden idare etmişlerdi. Bu dönemdeki askerî ve sivil valiler bölgeyi Moğol Devleti adına idare ederek, ele geçirilen coğrafyada idarî bir sitem kurmaya çalışmışlardı. Ancak Hârezmşâh bakiyelerinin Horasan'daki Moğol yöneticilerini öldürmelerinden yola çıkarak, onların henüz tam olarak Moğol yönetimini benimsemediğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu durum bölgede Moğol idaresinin tesisini zaman zaman zora sokmuştu. Elbette bu durumun yaşanmasında merkez Karakorum'un Horasan coğrafyasına olan uzaklığının da etkili olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Ancak Möngke Han'ın Moğol tahtına geçişiyle beraber, Horasan'da idarî anlamda bir değişimi de beraberinde getirmişti.

Möngke'nin kardeşi Hülegü'yü İran coğrafyasına göndermesiyle birlikte başlayan bu süreçte, Horasan'ın İlhanlı Devleti tarafından bir şehzâde sancağı olarak kullanılmaya başlanmıştı. İlhanlı toprağı haline gelen Horasan'ın, İlhanlı hükümdarlarının çocukları tarafından idare edilmişti. İlhan Hülegü ile başlayan bu sistemin tüm İlhanlı hükümdarları boyunca hayata geçirildiğini muasır kaynaklar üzerinden tespit edebilmekteyiz. Aynı zamanda bu uygulama Horasan'ın İlhanlı Devleti tarafından nasıl sahiplenildiğinin de en güzel göstergesidir. Hükümdarı temsilen onun küçük yaştaki oğlunun vali olarak Horasan'da idarî düzeni tesis etmeye çalışması, bölgede İlhanlı Devleti'nin gücünün hissedilmesi açısından da önemli bir uygulama olmuştur. Bu sayede devletin sınır güvenliği de bizzat şehzâde tarafından tesis edilmişti. Şehzâdeler Horasan'da idarî düzenin tesisinde Çağataylılar yüzünden yaşadıkları kargaşayı, hükümdarın gönderdiği na'ibler ve emirlerin desteğiyle bertaraf etmeye çalışmışlardı. Özellikle emirler maiyetlerindeki ordularla Horasan şehzâdesini askeri anlamda destekleyerek, idarî düzenin sağlanmasında yardımcı olmuşlardı. Ancak Ebû Sa'îd'in küçük yaşta tahta geçmesinden sonra başlayan süreçte, İlhanlı Devleti Horasan coğrafyasında tam anlamıyla gücünü hissettirememişti. Devletin merkezî gücünün İlhanlı eyaletlerinde etkisini yitirmesi, Horasan'da emirlerin kendini adeta birer hükümdar gibi görmesine yol açmıştı. Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra da Horasan da İlhanlı idaresi son bulmuş ve bölge yerel hanedanlar tarafından yönetilen karmaşık bir döneme girmişti.

KAYNAKÇA

- Aigle, Denise, "Iran Under Mongol Domination: The effectiveness and failing of a dual administrative system", *Bulletin d'Etudes Orientales*, vol. 57, 2009, s. 65-78.
- Aknerli Grigor, *Okçu Milletini Tarihi*, çev. Hrand D. Anreasyan, Yeditepe yay., İstanbul 2007.
- Alâeddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, tas. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvînî, I-II-III, İntişârât-i Donyâyi Kitâb, Tahrân 1329 hş.
- Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2013.
- Allsen, Thomas T., *Mongol Imperialism The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, University of California Press, London, 1987.
- Atwood, Christopher P., *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts on File, Inc, New York 2004.
- Avcı, Casim, "Nâib", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 311-312.
- Barthold, W.- Allchin, F. R., "Bâdghîs" *EP*, C. I, Leiden 1986, s. 857.
- Barthold, W., *An Historical Geography of Iran*, trans. Svat Soucek, Princeton University Press, New Jersey 1984.
- Biran, Michal, "The Battle of Herât (1240): A Case of Inner-Mongol Warfare" *Warfare in Inner Asian History (500-1800)*, ed. Nicola Di Cosmo, Leiden 2002, s. 175-219.
- Biran, Michal, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*, London 1997.
- Boyle, J. A., "Dynastic and Political History of the İl-Khâns", *Cambridge History of Iran*, ed. John A. Boyle, vol. 5, Cambridge University Press, New York 1968, s. 303-421.
- Buell, Paul D., *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Lanham-Maryland- Oxford 2003.
- Ch'i T'ang, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul 1970.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
- Dayı, Özkan, "Hâce Nasîrüddîn Tusî'nin Meraga Rasathanesi'ndeki Yardımcıları ve Öğrencileri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 14/84, 2021, s. 507-516.
- Dayı, Özkan, "Moğol Dönemi Düşünürlerinden Nasîrüddin Tusî'nin Bazı Farsça Şiirleri", *Dil Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*, ed. M. Nesim Doru- Ömer Bozkurt, Mardin Artuklu Üniversitesi Yay., Mardin 2018, s. 667-681.
- Dayı, Özkan, "Moğol Dönemi Fars Edebiyatında Kullanılan Bazı Türkçe-Moğolca Terimler", *TAED*, 63, 2018, s. 485-498.
- Dayı, Özkan, "Moğol Dönemi Şairlerinin Gözünden Bir İlhanlı Veziri: Şemseddîn Muhammed Cüveynî", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, 2020, s. 43-72.
- Dayı, Özkan, "Vezir Şemseddîn Cüveynî'nin İlhanlı Devletindeki Faaliyetleri (1263-1284)", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S. 1, 2018, s. 95-111.
- Dayı, Özkan, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi İran Moğolları 1220-1295*, Altınordu yay., Ankara 2020.
- Dayı, Özkan-Tokan, Özgür, "Moğol Dönemi İran'ında Uygur Kökenli Bir Vali: Körgöz", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/1, 2020, s. 110-121.
- Doğun, Meryem, *Hârezmşahlar-Moğol Münasebetleri ve Hârezmşahlar Devletinin İnkırazı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019.
- Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafettin Yaltkaya, TTK yay., Ankara 2011.
- Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed Kâşânî, *Târîh-i Ülcâyû*, neşr. Mehîm Hambelî, Tahrân, 1348 hş.
- Emîn, Şemis Şerik, *İstulâhât-i Divân-i Dovrân-i Mogül*, İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Hüner-i İrân, Tahrân 1357 hş. Gibb, H. A. R., - Davies, C. Collin, "Nâip", *İA*, C. 9, İstanbul 1964, s. 50.
- Emîr Devletşâh Semerkandî, *Tezkiretu's-şu'arâ*, tas. Muhammed Ramazânî, İntişârât-i Pedîde-i Häver, 1338 hş.
- Fasîh Ahmed b. Celâleddin Muhammed Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, II, neşr. Muhammed Ferruh, Kitâbufuruş-i Bastan, Meşhed 1339 hş.
- Fragner, Bert G., "Ilkhanid Rule and Its Contributions to Iranian Political Culture", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Brill, Leiden-Boston 2006, s. 68-80.

- Galstyan, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Rusça'dan çev. İlyas Kemaloğlu, Yeditepe yay., İstanbul 2017.
- Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, haz. Muhammed Debîr Siyâkî, Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş.
- Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK yay., Ankara 1999.
- Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ-yi Hâfız-ı Ebrû Kısmet-i Rub'ı Horâsân Herât*, tas. Gulâm Rızâ Mâyil-i Herevî, İntişârât-i Bonyâd-i Ferhengi Îrân, Tahrân 1349hş.
- Hâfız-ı Ebrû, *Tarih-i selâtin-i Kert*, tas. Mir Hâşim Muhaddis, Miras-ı Mektub, Tahran 1398 hş.
- Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u't-tevârih-i Reşîdî*, neşr. Hânâbâ Beyânî, Şirketi Tezâmuni İlmî, Tahran 1317 hş.
- Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvinî, *Nuzhetu'l-kulûb*, neşr. G. L. Strange, *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulûb, Composed by Hamd Allah Mustavfî of Qazwîn in 740 (1340)*, London-Leiden 1915.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2018.
- Hartog, Leo De, *Cengiz Han, Dünyanın Fatihî*, çev. Serkan Uzun, Dost yay., Ankara 2003.
- Hope, Michael, "The Atabaks in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran (602-736/1206-1335)", *New Approaches to Ilkhanid History*, ed. Timothy May vd., Brill, Leiden-Boston 2021, s. 321-345.
- Howorth, Henry H., *History of the Mongols*, III, Longmans-Green Publ., London 1888.
- İslam, Arshad, "The Mongol Invasions of Central Asia", *International Journal of Social Science And Humanity*, Vol. 6, No 4, 2016, s. 316-317.
- İbnü'l Esîr, *İslam Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, XII, terc. A. Özyayın-A. Ağırakça, Bahar yay., İstanbul 1987.
- Jackson, Peter, *The Mongols and the Islamic World from Conquest to Conversion*, Yale University Press, London 2017.
- Jahn, Karl, *Geshichte Gâzân Hân's aus dem Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî des Raşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Îmâd al-Daula Abûl-Hâir*, London 1940.
- Kadyânî, Abbas, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İran*, İntişârât-i Ârven, Dânişgâh-i Şîrâz 1387 hş.
- Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan yay., Ankara 2005.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK yay., Ankara 2000.
- Kemâleddin Abdürrezzâk-ı Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn*, neşr Abdülhüseyn Nevâî, Tahran, 1372 hş.
- Kerîmeddîn Mahmûd b. Muhammed Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2000.
- Kolbas, Judith, *The Mongols in Iran Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309*, Routledge, London-New York 2006.
- Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Latince'den çev. ve not. Altay Tayfun Özcan, Selenge yay., İstanbul 2015.
- Köprülü, M. Fuad, "Daruga", *İA*, C. 3, İstanbul 1977, s. 486-489.
- Lambton, K. S., "Shihna", *EP*, IX, Leiden 1997, s. 437-438.
- Lane, George E., "The Mongols in Iran", *The Oxford Handbook of Iranian History*, ed. Touraj Daryaee, New York 2011, s. 243-270.
- Lane, George, "Arghun Aqa: Mongol Bureaucrat", *Iranian Studies*, 32/4, 1999, s. 459-482.
- Lane, George, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran A Persian Renaissance*, Routledge Curzon, London-New York 2003.
- Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, ter. Işık Ergüden-Z. Zühre İlgelen, Ötügen yay., İstanbul 2019.
- May, Timothy, "Sübedei Ba'atar Portrait of a Mongol General", *Portraits of Medieval Eastern Europe 900-1400*, ed. Donald Ostrowski-Christian Raffensperger, Routledge, London and New York 2018, s. 68-78.
- May, Timothy, "Government Structure", *The Mongol Empire A Historical Encyclopedia*, ed. Timothy May, vol I, ABC-CLIO, California 2017, s. 8-10.
- May, Timothy, *The Mongol Conquests in World History*, Reaktion Books, London 2012.
- Melville, Charles, "The Mongols in Iran", *The Legacy of Genghis Khan Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256-1353*, ed. Linda Komaroff and Stefano Carboni, Yale University Press, New Haven-London 2003, 37-61.
- Merçil, Erdoğan, "Şahne", *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 292-293.
- Minhâc-ı Sirâc el-Cûzânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. ve not: Mustafa Uyar, Ötügen yay., İstanbul 2016.
- Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 2016.

- Morgan, D. O., "Who Ran the Mongol Empire?" *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, 1982, s. 124-136.
- Morgon, David, *Medieval Persia 1040-1797*, Routledge, London and New York 2016.
- Mu'înu'd-din Muhammed Zamçî İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, I-II, neşr. Seyyid Muhammed Kâzım İmâmî, İntişârât-ı Danişgah-ı Tahran. 1338-1339 hş.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, tas. Mîr Hâşim Muhammed, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1343 hş.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, tas. Cemşid Kiyânfer, Tahran 1380 hş.
- Muizzu'l-Ensâb*, Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Persian 67.
- Ögel, Bahaeddin, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Yay., İstanbul 2002.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs yay., İstanbul 2009.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "İncü", *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 281.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Olçaytu Han", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 345-347.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Ortaçağda İnan: Zaman ve Mekan", *Name-i Aşina*, Yıl. 6, S. 17-18, 2004, s. 83-114.
- Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih-i Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî*, I, tas. Muhammed Rûşen-Mustafa Müsevî, Tahran 1373hş.
- Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih*, tas. Behmen Kerîmî, İntişârât-ı İkbâl, Tahran 1374 hş.
- Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmi'u't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, Farsçadan çev: İsmail Aka vd., TTK yay., Ankara 2013.
- Reşîdüddîn Fazlullâh, *Şu'ab-i Pençgâne (Neseb-nâme-i Mülûk)*, Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi, Yazma Nu. 2937.
- Seyf bin Muhammed bin Ya'kûb el-Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, neşr. Muhammed Zubeyr es-Siddikî, Calcutta 1943.
- Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud el-Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, tas. Ca'fer Şe'âr, Tahrân 1348 hş.
- Spuler, Berthold, *İnan Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK yay., Ankara 2011.
- Subaşı, Ömer, "Horasan'da Siyasi Hayat ve Şehzâde Yesâvur İsyanı (1317-1320)", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/1, 2016, s. 278-303.
- Subaşı, Ömer, "Olçâyütü Sultan Döneminde Herât Muhasarası ve Siyasî Vakalar (706/1306-1307)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 43, 2016, s. 289-311.
- Sverdrup, Carl Fredrik, *The Mongol Conquests The Military Operations of Genghis Khan and Sübe'etei*, Helion&Company Limited, Malta 2017.
- Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, tas. Abdulmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İnan, Tahrân 1346 hş.
- Şihâbeddîn B. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l Ebsâr*, çev. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2014.
- Thackston, W. M., *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-Tawarikh: Compendium of Chronicles*, II, ed. Şinasi Tekin&Gönül Alpay Tekin, Duxbury 1999.
- Timokhin, Dmitry, "The Conquest of Khwarezm By Mongol Troops (1219-1221)", *The Golden Horde In World History*, Kazan 2017, s. 75-86.
- Togan, Zeki Velidi, "Herat", *İA*, C. 5/1, , İstanbul 1987, s. 429-442.
- Uyar, Mustafa "İlhanlı (İnan Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49/1, 2009, s. 33-48.
- Uyar, Mustafa, "İlhanlı (İnan Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. Emine Uyumaz vd., İstanbul 2013, s. 244-257.
- Uyar, Mustafa, *İlhanlı (İnan Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK yay., Ankara 2020.
- Uyar, Mustafa, *İlhanlı Devletinde Argun Dönemi (1284-1291)*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2001.

Uyar, Mustafa, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötüken yay., İstanbul 2020.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Emir Çoban Soldoz ve Timurtaş", *Bellekten*, XXXI/124, 1967, s. 601- 646.

Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdulkadir İnan, TTK yay., Ankara 1995.

Yuvalı, Abdulkadir, "Cengiz Han ve Halefleri Devrinde Horasan'ın İdarî Statüsü (Ögedey, Güyük, Mengü)", *Fırat Üniversitesi Dergisi*, II/1, 1988, s. 227-236.

Yuvalı, Abdulkadir, "Daruga", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 505-506.

Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2017.

EXPENDED ABSTRACT

The geography of Khurasan played an important role in the emergence of the Mongols in Iran and the administrative order they tried to establish in the region afterward. Khurasan geography has been an area of concern to all the states established in the region during the Middle Ages. At the time when Chinggis Khan was on the rise in the Mongol State, Khurasan geography was under the control of *Khwārazm Shāhs*. The killing of the envoy and merchants sent by the Mongols in Otrar also marks the beginning of a new process for Khurasan. Upon this, when Genghis Khan turned her direction to the west to avenge what happened in Otrar, the geography of Khorasan was inevitably the target of the Mongols. Especially when *Khwārazm Shāhs* withdrew from the Mongols by strengthening the fortress and walls instead of fighting against the Mongols, Khurasan was soon invaded by the Mongols. After a while, the necessity of establishing an administrative system for the establishment of the Mongol administration emerged in this geography, which was captured by the Mongols with great destruction. However, the death of Chinggis Khan and what happened afterwards prevented the establishment of the desired order for Khurasan. The fact that Khurasan which Chinggis Khan did not include in her legacy, was considered a common land for all Mongol nations was particularly effective in this. They gave a representative to the administrator who was sent to the region to protect her rights and interests over the region. This practice caused unrest in the region, and from time to time caused confrontation between the military and civilian administration.

After Chinggis Khan seized the geography of Khurasan, he continued the administration of the region through military governors. However, especially the activities of the *Khwārazm Shāhs* in Khurasan prevented the Mongols from establishing the administrative order they wanted in the region. Even though Ögödei, who took the Mongol throne after Chinggis Khan, wanted to manage the region through civilian administrators, a full stability could not be achieved due to the reasons mentioned above. Although Ögödei changed the administrative order during his father's period, the civil administration he implemented did not give the desired success in Khurasan. The death of Ögödei Khan and the transition of Möngke Khan to the Mongol throne also revealed a new administrative order in Khurasan. After he sent his brother Hülegü to Iran with a large army, Khurasan became an Ilkhanate land. However, when this situation was not accepted by other Mongol nations, it brought along a struggle for domination with the Ilkhanids and other Mongol states in Khurasan. The region had been exposed to the attacks of the Chaghatayid Dynasty since the Ilhan Abaqa period. The Chaghatayid Dynasty kept its attacks on Khurasan alive during the Ilkhanid rulership, both in order to expand its territory and to have rich Khurasan pastures. For this reason, the Ilkhanid State established the administration in Khurasan through the *Shahzādas* as the deputy of the ruler since Hülegü. In this practice initiated by İlhan Hülegü by sending his son Abaqa to Khurasan, the Ilkhanid State would have established the administrative order that the state wanted in the region and secured its eastern border against the Chagatay attacks. In addition, with this practice initiated by the Ilkhanid ruler, the *Shahzādas* would gain state experience in the region and develop themselves in state administration.

In the administrative order that the Ilkhanid State tried to establish in Khurasan, vizier, *nā'ib* and *amīrs* also took part in the region as well as *Shahzādas*. In addition, they left Harāt to the Kart Dynasty, who is a local household, in order to establish border security against the Chaghatayid Dynasty in the east. Especially the *amīrs* supported the *Shahzādas* in the region with the armies in their retinues in keeping the eastern border of the state under security. However, these *amīrs* had a very strong position in the state since the period of Ghazan and from time to time they attempted to rebel against the state. Therefore, while the Ilkhanid State was struggling with the Chaghatai, who had uncle's children; on the other hand, he dealt with the revolts of the *amīrs*. The Ilkhanid State both avoided the Chaghatai attacks and knew how to overcome the rebellion movements with *Shahzādas* and loyal emirs in Khurasan every time. However, Abū Sa'īd's accession to the throne at a young age and his lack of a son point to the beginning of an end for both the Ilkhanid State and their rule in Khurasan. In this period, the *amīrs* in Khurasan had put the Ilkhanid State into trouble with their practices that saw themselves as a ruler. After the death of Abū Sa'īd, a period of turmoil started in the region and the administration of Khurasan was shared among the small dynasties in the region. This article examines the activities of the *Shahzādas* who served in the geography of Khurasan during the Ilkhanid State, and the viziers and *nā'ibs* in the positions of their assistants through the contemporary sources of the period. He also gives information about the *amīrs* sent to the region with the *Shahzādas*.

DAYI, Özkan, "İlhanlı Devleti'nde Yargı Sistemi (1256-1335)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/1, Haziran 2021, s. 95-104.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.937565>

Geliş Tarihi / Received: 15 Mayıs/May 2021
Online Yayın: 26 Haziran 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 24 Haziran/June 2021
Published Online: 26 June 2021

İlhanlı Devleti'nde Yargı Sistemi (1256-1335)

Özkan DAYI^{1*}

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, BAYBURT.

* dayiozkan2525@gmail.com

+ ORCID: 0000-0001-8192-3445

Öz- Moğolların Ön Asya coğrafyasına gelmesi ile bölgede idarî ve kültürel açıdan yeni bir dönemin başladığını görmekteyiz. İdarî ve kültürel açıdan bir değişim dönemi olan bu zaman diliminde, İslâm medeniyetinin unsurları ile Bozkır Medeniyeti'nin bir parçası olan Moğol geleneklerinin iç içe geçerek 1231 yılından İlhanlı Devleti'nin yıkılışına kadar Ön Asya'da yönetimi oluşturan bütün sistemlere yerleştiğini görmekteyiz. Yargı sistemi açısından İlhanlı dönemi, Moğol tahakkümü öncesi yargı ve hukuk anlayışı olan İslam geleneği ile Bozkır Medeniyeti'nin yazısız hukuk kuralları olan Töre'nin Cengiz Han yasası ile yazılı hale getirilen hukuk anlayışının beraber yürütüldüğü bir dönemdir. İlhanlı Devleti'nin hukuk anlayışında şer'î hukuk ve Cengiz Han yasaları bir arada tatbik edilmiştir. Bu kültürel dönüşüm içerisinde, yargı sisteminde İslâmî anlayışın hâkim olduğu bölgede İlhanlı Devleti'nin kendi yargı sistemi içerisinde nasıl bir uygulama ile hareket ettiğini çalışmamızda inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler- İlhanlı Devleti, Yargı Sistemi, Şer'î Hukuk, Cengiz Han Yasası.

Judgment System in The Ilhanid State (1256-1335)

Abstract- With the arrival of the Mongols to the Middle East, we see that a new administrative and cultural era has begun in the region. In this new time period, which is a period of change, we see that the factors of the Islamic civilization and the Mongolian traditions, which were a part of the Steppe civilization, intertwined and settled in all the systems that formed the rule in Middle East from 1231 until the collapse of the Ilkhanid State. In terms of the judgment system, the Ilkhanid period is a period in which the Islamic tradition, which is the judicial and legal mentality before the Mongolian domination and the unwritten law rules of the Steppe civilization, were carried out together with the understanding of law that was formed by the law of Genghis Khan. In the legal understanding of the Ilkhanid State, sharia law and Genghis Khan laws were applied together. In this cultural transformation, we aim to examine the practice of the Ilkhanid State in the formation of its own judiciary in the region where the Islamic understanding is dominant in the judicial system.

Keywords – Ilkhanid State, Judgment System, Sharia Law, Genghis Khan Law.

Giriş

Moğol istilasının İnan coğrafyasında başladığı 1220 yılından sonra her alanda olduğu gibi yargı alanında da farklı bir dönemin Ön Asya coğrafyası için başladığını görmekteyiz. XIII. yüzyıla kadar İslâm fikhının etkin olduğu bu bölgede, Moğol hâkimiyeti ile Cengiz Han tarafından yazılı hale getirilen Cengiz Han Yasası olarak bilinen törenin yani Bozkır Medeniyeti'nin hukuk ve ahlak kurallarının uygulanmaya başlandığını bilmekteyiz. Yasa, sadece Ön Asya'ya gelip yerleşen Moğol konargöçerler için değil, burada yerleşik hayat süren halklar için de geçerli bir hale gelmişti. Böylece İlhanlı döneminde şer'î hukukun ve Cengiz Han yasasına dayanan hukuk anlayışının beraber tatbik edilmesi İlhanlı asrını her alanda olduğu gibi yargı sistemi alanında da ilgi çekici bir zaman dilimi haline getirmiştir.

Bu çalışmada söz konusu dönem hakkında bilgi veren birinci el kaynaklar ve araştırma eserler incelenerek şu sorulara yanıt verilmeye çalışılmıştır;

1. İlhanlı Devleti'nde yargı sistemi nasıldı ve dönemin kaynak eserlerinde bu sisteme dair neler anlatılmaktadır?
2. Cengiz Han yasası ve şer'î hukuk bir arada İlhanlılar tarafından nasıl tatbik ediliyordu?

Bu sorular doğrultusunda, daha önce İlhanlı yargı teşkilatının detaylı şekilde ele alınmamış olması bu çalışmaya yönelmemize sebep olmuştur. Çalışmamızda, İlhanlı Devleti'nin yargı sistemini genel hatları ile tanıtmayı öncelikle hedeflemekteyiz.

1. Cengiz Han İmparatorluğu'nda Yargı Sisteminin Genel Durumu

Büyük askerî başarılarla imza atan Cengiz Han, kurduğu devletini tam anlamı ile bir organize olmuş bir devlet haline getirmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda Cengiz Han, bir devletin idarî yapısında ve işleyişinde gereken tüm kurumları oluşturmaya çalışmıştır. Resmî yazının anlayışı, idarî kadroların tayini, vergi tahsilinin düzenlenmesi ve Cengiz Han haleflerinin imâr işleri ile meşgul olmaları Moğol Devleti'nin teşkilatlanması için yapılan çalışmalar arasında gösterilebilir. Güçlü bir devletin devamını sağlayan düzenli ve belirli kaidelere bağlı bir yargı sisteminin gerekliliği de Cengiz Han döneminin itibaren anlaşılması ve bu dönemden itibaren yargı sisteminin dayandığı kanunlar Cengiz Han yasaları olarak düzenlenmiştir.

Cengiz Han'ın kurduğu devlette, Orta Asya'da Türk devletlerinde görülen yazısız normlar bütünü niteliğinde olan Töre anlayışına Moğolların da sahip çıktığı bilinmektedir. Yargı işlerinin düzene koyulmasında Cengiz Han'ın yanında müşavir olarak hizmet veren Uygur Türkleri'nin büyük etkisi olmuştur. Diyebiliriz ki; Türk devletleri tarafından yüz yıllarca uygulanmış olan Türk Töresi, bu

defa Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşunda ve teşkilatlanması sırasında yeniden gündeme gelmiştir.¹

Reaya ve yöneticiler tarafından ihtiram gören Töre, bu dönemde yazılı hale getirilerek Yasa adını almış, halk ve yöneticiler yasalara karşı sorumlu tutulmuştur. 1206 tarihindeki kurultaydan sonra kurumsallaşmaya başlayan Moğol Devleti'nde yasalar tomarlar üzerine yazılmış, bu tomarlara Yâsânâme-i Bozorg, Töre veya Tüncün adı verilmiştir.² Cengiz Han, yasalarını Moğol dilinde ve Uygur harfleri ile yazdırmıştı.³ Bu kanun metinleri, Moğol şehzâdelerinin hazinesinde korunmuş, her yeni Kaan'ın tahta çıkışında, kurultay toplantılarında veya askerî harekât söz konusu olduğunda bu metinlere müracaat edilmiştir.⁴ Moğol devlet teşkilatında askerî yetkililer Moğol kabilelerinden seçildiği halde, yarguci ve bitikçilerin Uygur Türkleri'nden olduğu bilinmektedir.⁵ Cengiz Han hayatta iken yasaların toparlanması, korunması ve yazıya geçirilmesinden kısaca Yasa işlerinden oğlu Ögedey ve Çağatay sorumlu idiler.⁶ Cengiz Han zamanında yargu mahkemelerinin kurulduğu bilinmektedir. Cengiz, Hârizmşâh hükümdarını takiben Hucend'e geldiğinde burada bir yargu teşkil etmiş, suçlu görülen bazı Uygurlar yasa gereğince katledilmişlerdir.⁷

Tüm Moğol İmparatorluğu'nda bütün işler bu kanunlara göre düzenlenmekteydi.⁸ Cengiz'in tespit ettirdiği yasaların, eski Türk yasalarından yararlanılarak yapıldığı da bir gerçektir. Yasanın ihtiva ettiği hukukî esasların çoğu Türk kavimlerinin geleneksel hukukî esaslarıdır. Bunun için Cengiz yasası eski Türklerin hukukî esaslarını kapsayan kaynaklardan sayılmaktadır.⁹

Şehzâdelerin hazinelerinde bu Büyük Yasanâme'den bir örnek bulunurdu. Büyük Han seçimi, ordu teşkili, büyük seferler düzenlenmesi, idarî ve malî uygulamalarla, yargılamalar sırasında yasaya müracaat edilirdi. İlk yasa uygulayıcı olarak Cengiz Han'ın altıncı kardeşi olarak kabullenmiş olduğu Tatarlar'dan Şigi Kutuk'u görmekteyiz. O, Cengiz Han'ın ilk yüksek mahkeme reisi Yeke Yarguci yani Baş Yarguci olmuş ve Cengiz Han onun yapması gereken işleri şu şekilde sıralamıştı: Senin sözüne herkes itaat etsin. Büyük ulusun içinde hırsızları cezalandır, yalanı ortadan kaldır, ölüm cezasına layık olanları, öldürt, para cezasına müstehak olanlardan para cezası al! Bu işlerin yapılması sırasında: Halkın taksim işi ve mahkeme kararları Koko Debter'e yani Mavi Defter'e yazılıp, zaptedilsin, diye emir vermişti. Yasanın hazırlanması ve saklanması ilgili olarak da; Şigi Kutuk'nun benimle istişare ederek ak kâğıda mavi yazı ile yazarak defter halinde tesbit ettiği esaslar nesilden nesile intikal etsin ve onu kimse değiştirmesin, değiştirmeye kalkışanlar cezalandırılsın, diye Cengiz, emir vermişti.¹⁰

Cengiz Han zamanında belirlenen bu yasalar, Cengiz'in halefi Ögedey zamanında da aynen geçerliliğini korumuştur. Ögedey Kaan, kardeşlerinin hepsinin biatını alarak tahta çıkmış¹¹, Ögedey'in çıkardığı ilk yasa ise, Cengiz Han'ın yasalarının yürürlükte olduğunu ilan eden yasa olmuştur.¹² Ögedey Kaan zamanında idarî kadroların başında bulunan memurların birbirleri ile anlaşamamaları durumunda

¹ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1994, s.117; İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yay., İstanbul 2003, s. 14; *Moğolların Gizli Tarihi*, (Çev. Ahmet Temir), TTK, Ankara 1995, s. 133-134.

² Mu'ineddin Natanzi, *Muntehabu'l-Tevârih*, Tahrân 1373 hş., s. 168; Şehâbeddin Abdullah b. Fazlullah Şirâzi, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, (Tsh. Abdulmuhammed Âyeti), Müessesesi-i Mutâlâ'at ve Tahkîkât-i Ferhengi, Tahrân 1372 hş., s. 293.

³ Mollâ Ahmed Tetevi-Asâf Hân Kazvîni, *Târih-i Elfî*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyi Meed), VI, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Fehengi, Tahrân 1382 hş., VI, s. 3743; M. Baron C. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (Çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), IQ Yay., İstanbul 2006, s. 163.

⁴ Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, (Tsh. Mansûr Servet), İntişârât-i Emir Kebîr, Tahrân 1362 hş., s. 39.

⁵ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 118.

⁶ Abbas İkbâl Âştîyânî, *Târih-i Mogül*, Emir Kebîr, Tahrân 1365 hş., s. 78.

⁷ Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhammed), İntişârât-i Emir Kebîr, Tahrân 1343 hş., s.240.

⁸ Kadyânî, Abbas, *Târih Ferheng-i ve Tameddon-i İrân der Devre-i Mogül*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1384 hş., s.62.

⁹ Özkan Dayı, *Ortaçağ Türk Devletleri'nde İç Güvenlik ve Asayiş*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2014, s. 78.

¹⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, (Çev. Ahmet Temir), s. 135-136; Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târih-i Mogül ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, İntişârât-i Nâmek, Tahrân 1374 hş., s.77, 96.

¹¹ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, I, s. 144; Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddin Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud Benâketî, *Târih-i Benâketî*, (Tsh. Ca'fer Şe'âr), Tahrân 1348 hş., s. 382; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 244.

¹² Reşidüddin Fazlullâh, *Câmi'u'l-Tevârih*, (Tsh. Doktor Behmen Kerîmî), İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1374 hş., s. 454; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, I, s. 149; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 249.

Kaan'ın huzurunda yargılandıkları da bilinmektedir. Moğol hükümdarı aynı zamanda ülkenin en yüksek dereceli yargıci idi. Horasan Valisi Cin Timur ölünce onun yerine Horasan valisi olmak isteyen oğlu Edgü Timur, Horasan valisi olan Körgüz aleyhine harekete geçmiştir. Körgüz ile olan anlaşmazlıkları çözmek için Ögedey Kaan, Cinkay ve Taynal'a onları yargılatmış, mahkeme sonunda Körgüz haklı bulunmuş ve Edgü Timur davayı kaybetmiştir.¹³ Başkent Karakorum'daki bu mahkeme birkaç ay devam etmiş, tartışmaların sonu gelmeyince Kaan, bizzat yargıya iştirak ederek onlara sorular yönelmişti. Yargı sonucunda Ögedey Kaan, Sizi şimdi Körgüz'ün emrine veriyorum. Cengiz Han'ın yasalarına göre işlediğiniz suçların cezası ölümdür. Fakat uzak yerlerden geldiğiniz ve çocuklarınız sizi evde bekledikleri için bu defa canınızı bağışlıyorum demiş, Körgüz'e yönelerek, davacıları affettiğini, onların başına bir şey geldiği takdirde bunu hayatıyla ödeyeceğini söylemiştir.¹⁴ Böylece kaanların bizzat mahkemelere katıldığı ve yargıç olarak hüküm verdiklerini öğrenmekteyiz.

Güyük tahta çıktıktan sonra yaptığı işlerden biri de; babasının koyduğu yasaların yürürlükte olduğunu, bu yasaların değiştirilmeyeceğini bildirmek ve babasının al tamgasıyla mühürlenmiş olan her yarlığın kendisi görmese de geçerli olduğunu duyurmak için yasa çıkarmak olmuştur.¹⁵ Güyük Kaan zamanında Moğol İmparatorluğu'nun başyargıci olan, Yeke Yarguci Nastûri mezhebine mensup Bulgay'ı, kanûnâmelerin tanzimi ile görevlendirmiştir. Yeke Yarguci Bulgay'ın emrinde birçok bitikçi bulunmaktaydı.¹⁶ 1256 tarihinde Mengü Kaan'ın vefatından sonra Moğol Devleti'nin tahtına oturan Kubilay Kaan, Cengiz yasasının korunması hususunda emirler vermiştir.¹⁷

Mengü Kaan zamanında da yargı anlayışında Cengiz Han yasasının devam ettirilmesi gerekliliği esas idi. Mengü Kaan'ın huzuruna çıkan ve Moğol Devleti'nin batı bölgelerinin yönetimi için görevlendirilen Emir Argun Aka, Horasan'a döndüğünde bütün vezirleri huzurunda toplatmış, yarlığ muhtevası okunduktan sonra Mengü Kaan, yasaların hükmüne titizlikle uymaları, yasaya uymayıp halka zulmedenlerin suç işlemiş sayılacağı ve cezalandırılacakları konusunda ikazda bulunmuştu.¹⁸

2. İlhanlı Devleti'nde Yargı Sistemi

1256 tarihinde Mengü Kaan'ın Ön Asya'ya İlhan Hülëgü'yü göndermesi ile İlhanlı Devleti'nin resmen kurulduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde Emir Argun, Hülëgü Han'ın İran'a gelmesi ile onun buyruğuna girmiş ve Karakorum'a giderik Moğol yargı sistemi ile ilgili bilgi edinerek İran coğrafyasına dönmüştür. Emir Argun, Hülëgü'nun huzurundan ayrıldıktan sonra Cemâleddin Has Hâcib, Hülëgü'ya giderik Emir Argun'a karşı muhalefet etmiştir. Daha sonra Emir Argun başkente vardığında orada aleyhinde hazırlanmış raporlar huzurda okunmuş ve Hıray kâtipleri bu raporu incelemekle meşgul olmuşlardır. Yargıdan Argun haklı çıkınca, yargıç mahkemeden sonra bazılarını hemen başkente öldürtmüştür.

Elebaşlarından bazılarını da Emir Argun'a teslim etmiş, Emir Argun ise Cemâleddin Has Hâcib dışındakileri Tus'ta cezalandırmıştır.¹⁹ Emir Argun, 1258'de Horasan'a dönünce başkentte önemli işlerin nasıl halledildiğini gözleri ile görmüş, en ince ayrıntılarına kadar dikkat etmiş, soruşturma ve yargılama usullerini öğrenmiş olduğundan malî işlerde soruşturma açmıştır. Suçu görülen bazı vergi memurlarını cezalandırmış, bu sırada Hoca İzzeddin'e hazine işlerinin yönetimi bırakılmıştır.²⁰

Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ* adlı eserinde, Bağdat kuşatması sırasında altı yarlığın Bağdat'ın farklı altı yönünden altı okla şehre atıldığı ve bu yarlıglara göre şehirde yaşayan ulemâ, Hristiyan, seyyid, kâdı ve savaşa karışmamış olanların emniyet içerisinde olacağı aktarılmaktadır.²¹ Bu bilgi bize Hülëgü zamanından itibaren kâdıların ayrıcalıklı bir sınıf olarak algılandıklarını göstermektedir. Hülëgü tarafından Bağdat'ta Abbâsi hilafeti sonlandırıldıktan sonra Hülëgü, Nizâmeddin Bendenicin'i şehrin kadu'l-kudatlığına tayin etmiştir.²² Hülëgü'nün kurduğu İlhanlı Devleti kadroları içerisinde yer alan Suncak Noyan, İlhanlıların Baş Yarguci olarak görevlendirilmişti.²³

Kâdu'l-Kuddâtın bizzat İlhanlı hükümdarı tarafından tayin edildikleri bilinmektedir. Bunun yanında İlhanlılar zamanında şehir hâkimlerinin yani ileri gelen yerel yöneticilerin de kâdıları tayin edebildikleri görülmektedir. İlhan Abâkâ, Şîrâz şehri kâdılığı için Mevlânâ Kâdu'l-Kuddât Sa'îd Nâsıru'l-melle Abdullah ve Mevlânâ Kâdu'l-Kuddât Ruknu'l-melle Ebû Muhammed Yahya'yı görevlendirmişti.²⁴ Abâkâ, babası Hülëgü'nün vefatı üzerine İlhanlı tahtına oturduğunda Hülëgü zamanında mevcut olan ve onun emri ile çıkan bütün yasanın aynen devam ettiğini ilan etmiştir.²⁵ İlhanlı hükümdarlarının yasanın devamlılığında yana olan tutumları ile yargının sağlam bir şekilde devam ettirilmesi gerekliliğine inandıklarını görmekteyiz.

İlhan Argun zamanında Cengiz Han yasası ve Moğol gelenekleri, Ahmed Teküdar döneminde güçlenen İslâmî şerî'atin yerini almıştı.²⁶ İlhan Argun döneminin en önemli siyasi sıkıntılarında biri olan Vezir Şemseddin Cüveynî ve ailesinin ayrgılanarak yasaya çarptırılmasıdır. Bu dönemde Irak incularını elinde bulunduran Mecdeddin Kazvîni, Argun'un huzurna gelerek kıymetli olan incuların, Sâhib-i Dîvân'ın çocukları tarafından ele geçirildiğini ve bu yüzden Irak vergisinin birden bire düştüğünü arz etmiştir. Gelişen olaylar ile birlikte şehzâdeliğinden beri vezir Cüveynî'ni ve onun şikâyetçi olan Argun Han, Sâhib-i Dîvân Şemseddin'i ve diğer çocuklarını yasaya çarptırmalarını buyurmuştur.²⁷ Devlet işlerindeki yolsuzluk iddiaları ve devlet malının haksız yere ele geçirildiği ithamı bu dönem devlet adamlarının sonunu hazırlayan unsurlardan biri olmuştur.

Keyhâtü dönemine gelindiğinde 1291 tarihinde vezir Sadreddin Ahmed Hâlidî Zencânî'nin kardeşi Kutb-i Cihân unvanı ile anılan Kutbeddin, İlhanlı ülkesinin Kâdu'l-Kuddât makamına yani İslâmî yargı sisteminin en başına getirilmiştir.²⁸ Kâdu'l-Kuddât makamına Keyhâtü zamanında yapılan bu atama ile her ne kadar Moğol

¹³ Mîr Seyyid Hamîdeddin Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hâvendşâh b. Kemâleddin Mahmûd el-Belhî Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, V, Pirûz, Tahrân 1339 hş., s. 186-187; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, s. 168-169.

¹⁴ Reşîdüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 485; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, s. 224-225.

¹⁵ Muhammed b. Hândşâh b. Mahmûd, *Ravzatü's-Safâ*, V, (Tsh. Cemşid Kiyânfer), İntişârât-ı Esâtîr 1380 hş., s. 533.

¹⁶ Berthold Spuler., *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 304, 315; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 121; Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Yay., İstanbul 2002, s.153-155.

¹⁷ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 15.

¹⁸ Reşîdüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 597; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, s. 256-257.

¹⁹ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, s. 258-259.

²⁰ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, s. 261.

²¹ Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, V, s. 235.

²² Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, V, s. 250.

²³ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 32; Beyzâvî, Abdullah b. Ömer, *Nizâmu't-Tevârih*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1382 hş., s. 133.

²⁴ Vassâfu'l-Hadra, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 117.

²⁵ Reşîdüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 743; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, V, s. 276-277; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 427.

²⁶ Vassâfu'l-Hadra, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 134.

²⁷ Reşîdüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 820; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, s. 231.

²⁸ Reşîdüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 834; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, V, s. 367; Gıyâseddin b. Humâmeddin el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, (Tsh. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî), III, Kitâbfürûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş., s. 135; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 160; Kazvîni, Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî, *Târih-i Guzide*, (Haz. Abdülhüseyn Nevâ'î), İntişârât-ı Emir Kebîr, Tahrân 1387 hş., s. 600.

istilasından sonra varlığını devam ettirse de, şer'î mahkemelerin bu dönemde yapılan atama ile resmiyet kazandığını söyleyebiliriz. İlhanlı Devleti'ne bağlı Kirmân bölgesinin hâkimi olan Kutlug Hâtûn, 1290 tarihinde Kirmân kadılığına Mevlânâ Yahya'nın oğlu Mevlânâ İmâmeddîn'i ve Mevlânâ Şerefeddîn Sadîkî'yi atamıştı.²⁹ Yine Keyhâtû zamanında İlhanlılara tabi hanedanların hâkimiyet bölgelerinde kâdî ataması yapıldığı bilinmektedir.

Gâzân Mahmûd Han zamanında yasa esasına dayanan yargı sisteminin ve İslâmî hukuk temelindeki yargı sisteminin etkin bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir. Gâzân Han'ın İslâmiyet'i kabulü ile İslâm hukuku, Moğol örfüne dayanan yasa hukukunun yavaş yavaş yerine geçmiştir. Yine Gâzân Han döneminde yasa hukukunun da varlığının özellikle İslâm hukukuna ters düşmeyen hususlarda devam ettiğini söyleyebiliriz.³⁰ Olcâyütü Muhammed Han döneminde de İslâmî kanunlar varlığını devam ettirmiş, hatta Olcâyütü Han, abisi Gâzân Han zamanında yürürlüğe giren tüm kanunların aynen devam ettirilmesi hususunda ferman çıkarmış ve kanunların asla tahrif edilmemesi gerektiğini emretmiştir.³¹ Kâdılık makamı Cengiz Han zamanında vergiden muaf tutulmuş, bu durum Gâzân Han zamanında da devam ettirilmiştir.³² Ebû Sa'îd Bahadır Han, babası Olcâyütü'nün kanunlarını devam ettirmiştir.³³

Diyebiliriz ki; şer'î hükümlere uygun yargı sistemi, İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan Gâzân Mahmûd Han zamanına kadar inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Gâzân Han ile yeniden Ön Asya coğrafyasında güçlenen İslâm hukukunun yanında, Moğol adetlerine ve Cengiz yasasına dayanan bir örfî hukukunda varlığı söz konusudur. İlhanlılar zamanında yargının içerisinde bulunduğuşu bu iki durum, yargı sisteminin rüşvet ve yalancı şahitler ile doğru işleyememesi ülke genelinde oldukça olumsuz bir durum idi. Bu gidişat, her alanda İlhanlı Devleti'nde ıslahatları başlatan Gâzân Mahmûd Han zamanında düzeltilmeye çalışılmıştır. Halkın asayişini ve huzurunu sağlamanın en etkili yolu doğru kararlar veren ve işleyen yargı sisteminden geçtiğini bilen ve ıslahatların daha etkili yürütülmesini amaçlayan Gâzân Han, şer'î mahkemeleri de ıslahatı içerisine dâhil etmiştir.³⁴

İlhanlı dönemi yargı sistemini ikiye taksim edebiliriz; bunlardan ilki İslâm hukuku, diğeri ise Cengiz Han yasasına ve Moğol örfüne dayanan hukuk.

İlhanlı ülkesi içerisinde yaşayan Müslüman halk bu dönemde İslâm hukukunun yargı sistemi ile davalarını çözüme kavuşturmakta idi. Bu yargı sisteminin mahkemelerine bu dönemde Dâru'l-Kazâ denilmekteydi.³⁵ Dâru'l-Kazâ, Dîvân-i Kazâ'nın nezaretinde, Müslüman kâdılar tarafından idare ediliyordu. Şer'î ilme hâkim olan ve bu ilim ile yargıda bulunan kâdılar, makam ve rütbelerini şer'î ilme ve dinî ilimlere olan hâkimiyet derecelerine göre yükseltmekteydiler.³⁶ Kâdılar buldukları şehirlerde itibar görürler, şehir dâhilinde bir konakta ikâmet ederler ve hanedan huzuruna davet edildiklerinde onlara bir elçi gönderilirdi.³⁷ Kalkaşendî'ye göre,

İran'ın Moğollar tarafından zaptından sonra İslâmî kanunlar ile Moğol geleneğinden ortaya çıkan kanunlar birbirlerine karışarak İlhanlı yargı sisteminin oluşturulmuştur. Dîvân-i Kazâ, ilk zamanlarda Moğol kanunlarına göre idare edilse de, İslâmiyetin Moğollar tarafından kabulü ile şer'î hukuka göre idare edilmeye başlandı.³⁸ Reşiduddîn'in aktardığına göre, bu dönemde mal, mülk sevdası içerisinde olanlar yalancı şahit ve sahte belgeler ile hilelere başvurarak yargıyı şaşırtmaya çalışıyorlardı. Bu bağlamda rüşvet vermek ve almak oldukça yaygındı.³⁹

Bir beldeye veya şehre Moğol askerî harekâtı düzenlenmeden önce o bölgede bulunan muteber kişilere ve kâdırlara Moğollara sığınmaları ve saldırılardan zarar görmemeleri için izin verildi.⁴⁰ Ayrıca bu dönemde kâdılar şehrin eşrafından sayılmakta idiler.⁴¹ Kâdıların toplu içerisinde sadece halk tarafından değil aynı zamanda devlet adamları tarafından da ihtiram gördükleri bilinmektedir. Hâce Reşiduddîn Fazlullah Hemedânî Simnân ve Dâmgân hâkimi olan oğlu Abulmûmin'e yazdığı mektupta bu bölgenin kâdısı olan Abdülkerim Simnânî'ye saygıda kusur etmemesi gerektiğini ve Simnânî'nin sözünden çıkmamasını oğluna tavsiye etmiştir.⁴²

İlhanlı hükümdarlarının Gâzân Han'dan sonra İslâmiyet'i kabul etmeleri ile İlhanlı idarî dîvânları içerisinde Dîvân-i Mezâlim adı ile yargı işlerinden sorumlu bir birim kurulmuştur. Bu dönemde yapılan ıslahat ile, dava Moğollar arasında ise veya bir Moğol ve Müslüman arasında görülüyor ise, mahkeme hükmünü örfî kanuna göre vermekte idi. Kâdılar, melikler ve bitikçiler ayda iki kez buldukları şehrin Cuma Mescidi'nde Dîvânü'l-Mutâla'a adı verilen bir mahkeme teşkil etmekteydiler.⁴³ Nahcivânî'nin aktardığı bilgiye göre bu dîvân haftada bir gün vezir, ulus emiri ve kâdırların huzurunda teşkil edilmekteydi. Ayrıca bu mahkemede meşâyih, eşraf ve ekâbir hazır bulunurlardı.⁴⁴

Davacılar, kâdının huzurunda onları himaye etmeyen kişiler olmaksızın bulunurlar, mahkemede davacıyı himaye eden kişilerin olmasına izin verilmezdi. Böyle bir durumda kâdının etki altında kalacağı düşünülerek mahkeme başlatılmazdı.⁴⁵ Üzerinden otuz yıl geçen, karar alınan davalar için otuz yıl zarfında itiraz edilmemiş ise bu davanın yeniden görülmesine izin verilmezdi.⁴⁶ Bu dönemde oldukça yalancı şahitliğin önüne geçmek için kâdırların şahitler konusunda çok dikkatli olması, şahitlerin doğru veya yalancı şahitlikleri hususunda iyi tahkikat yapılması ve bundan emin olunduktan sonra mahkeme kararının verilmesine Gâzân Mahmûd Han döneminde özellikle dikkat edilmesi istenmiştir. Her bir şahide ayrı ayrı soruların yöneltilmesi, verilen cevaplara arsındaki farklılıkların iyice değerlendirilmesine ihtimam gösterilmesine özen gösterilmiştir.⁴⁷ Kâdılar tarafından alınan kararların uygulayıcıları şehrin hâkimi konumunda olan kişilerdi. İlhanlı hükümdarı tarafından eyaletlere yargı hakkında hüküm içeren fermanlar gönderilir, bu fermanların yöneticiler tarafından alındığına dair yazılı belgeler yetkililerden alınır.⁴⁸ Gâzân döneminden itibaren adalet işlerine önem verilir olmuş, hatta yargı için büyük komisyonlar oluşturulmuş

²⁹ Nâsireddîn Münşî-i Kirmânî, *Simt-ül 'Ula lil Hazret-il 'Ulyâ der Târih-i Karahitayiyân-i Kirmân*, (Tsh. Abbâs İkbâl Kâşânî), İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1362 hş., s. 51.

³⁰ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 268.

³¹ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 252; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 270.

³² Reşiduddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 1005.

³³ Vassâfu'l-Hadra, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 341.

³⁴ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, s. 326-332.

³⁵ Reşiduddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 836.

³⁶ Kerîmüddîn Mahmûd-i Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbâr*, (Tsh. Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999, s. 90.

³⁷ Hüseyin b. Ali b. Cafer İbn-i Bibî, *Ahbâr-i Selâcika-i Rûm Ahbâr-i Selçukîyye El-Evâmîrî'l-'Alâyye fî'l-Umûrî'l-'Alâyye*, (Tsh. M. Cevad Meşkûr), İntişârât-i Kitâbîfurûşî-yi Tahrân, Tahrân 1350 hş., s. 9, 103.

³⁸ Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ti'l-İnşâ*, Dâru'l-Kutb, Kahire 1337 h. s. 424.

³⁹ Reşiduddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 1021-1022.

⁴⁰ Seyf b. Muhammed b. Yakûb Herevî, *Târihnâme-i Herât*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd), İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1383 hş., s. 106.

⁴¹ Petruşevsky, I. P., *Târih-i İctimâ'î- İktisâdîyi İrân der Devre-i Mogûl*, (Trc: Ya'kûb Âjend), İntişârât-i İtlâ'ât, Tahrân 1369 hş., s. 37-38.

⁴² Reşiduddîn Fazlullah Hemedânî, *Sevânihu'l-Efkâr*, (Tsh. Muhammed Takî), İntişârât-i Kütübhanê-i Merkezi, Tahrân 1358 hş., s. 37-39.

⁴³ Reşiduddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 1006; Vassâfu'l-Hadra, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 327.

⁴⁴ Muhammed b. Hindüşâh Nahcivânî, *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, İdâre-i İntişârât-i Dâniş, II, (Tsh. Abdülkerim Alioğlu Alizâde), Moskova 1976, s. 84-91.

⁴⁵ Reşiduddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 1006.

⁴⁶ Reşiduddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 1015.

⁴⁷ Reşiduddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 1016.

⁴⁸ Reşiduddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 1013.

ve titizlikle çalışan bu komisyonların başına erat Kâdısı Fahrüddin gibi dönemin büyük âlimleri getirilmiştir.⁴⁹

Tüm İslâm devletlerinde olduğu gibi mahkeme kayıtlarının kaydedilmesi ve hukuk ile ilgili mektup, senet ve hükümlerin bir yerde toparlatılması İlhanlılar zamanında da mevcut idi. Yargı sistemi dâhilindeki örnek teşkil eden senetler, ciltlenerek bir araya getirilmekte, bu senetler şer'î hukuka hâkim ulemâ tarafından da tasdik edilerek İlhanlı ülkesinin bütün vilayetlerine gönderilmekteydi. Bu dönemde Dîvân-i Kazâ, mahkeme yargılarını ve Dâru'l-kazâ senet ve ahkâmını tanzim etmek ile görevli idi.⁵⁰ Ayrıca Nâzir-i Memâlik Makamı, İlhanlılarda bu vazifede olan kişi büyük dîvân işlerini tanzim ve malî işlere ait hazine işlerini tertip ederdi. Emirlerin, tümen beylerinin ve dîvâna müdâvim kâtiplerin ve sair sınıfların maaşlarını verir, rütbe ve memuriyetlerin tevcihinde görüşü alırdı. Bütün dîvân evrâkı ve berâtlar muhtelif dîvân defterleri yargunâmeler, bu üst düzey memurun pervanesi ile yazılırdı. Bu görevlinin emri altında olmak üzere vilâyetlerde memurlar bulunmaktaydı.⁵¹ Davacılar ya da mahkemeye başvuranlar tarafından mahkemeye sunulan belgeler, kâdının yargılaması sonucunda geçersiz ya da hükmü olmayan belge olarak kabul edildiğinde; geçersiz olan bu evrâk, bir daha mahkemelerin huzuruna gelmesin ve yargıyı olumsuz bir şekilde engellemesin diye kâdının huzurunda bulunan ve içi su dolu bir kaba mürekkebi akması ve hükümsüz olması için bırakılırdı. İçi su dolu olan bu kaba, Tâs-i Adl denilmekteydi.⁵²

Olcâyât Muhammed Han zamanında Hâce Reşidüddin Fazlullah Hemedânî'nin desteği ile İlhanlı ülkesinin Kâdıu'l-Kuddât makamı Şâfi' mezhebinin önde gelen âlimlerinden olan Mevlânâ Nizâmeddin Abdülmülk Merâgâi'ye Olcâyât tarafından verilmişti.⁵³ Bu dönemde Şii mezhebinden olan Seyyid Tâceddin Âveci'nin katledilmesi ve cesedinin Hanbelî mezhebi mensubu olanlar tarafından atların ayakları altına atılması ile gelişen olay üzerine Olcâyât Han oldukça öfkelenmiştir. Bunun üzerine dönemin Kâdıu'l-Kuddât'ı Hanbelî topluluğunu uyarmış, Hanbelîlere kendi mezheplerinden artık kâdı atanmayacağını ve yargıda bundan sonra Şâfi' mezhebine tabi olacaklarını bildirmiştir.⁵⁴ Yine Olcâyât Han zamanında Herât Kâdıu'l-Kuddât'ı olarak Mevlânâ Sadreddin Haysârî tayin edilmiştir.⁵⁵

a. İlhanlı Devleti'nde Şer'î Yargı

a.1. Kâdıu'l-Kuddât

Kâdıu'l-Kuddât, İlhanlı hükümdarı tarafında tayin edilmekteydi.⁵⁶ Bu makamın başında olan kişi, akli ve nakli ilimlere, tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimlerde oldukça bilgili olmak zorunda idi.⁵⁷ Kâdıu'l-Kuddât, davaların sonuca ulaşması, senetlerin onaylanması, nâib, kâtib ve müverrihlerin atanması ve hakkın bâtıldan ayrılması ile vazifeli idi.⁵⁸ Herevî'nin aktardığı bilgiye göre, Kâdıu'l-Kuddât makamına tayin edilen ataması bir Cuma günü Cuma Mescidi'nde okunarak ilan edilir ve Kâdıu'l-Kuddât görevine başlardı.⁵⁹ Ayrıca Kâdıu'l-Kuddâtlar vergiden muaf olup, evkâf işlerinden de sorumlu idiler.⁶⁰ Kâdıu'l-Kuddât, kendi adına bir nâibi şehirlere gönderirdi.⁶¹ Kâdıu'l-Kuddât

makamı Dîvân-i Kazâ-yi Memâlik veya Kâdıu'l-Kuddâhi Vakti olarak adlandırılmaktaydı.⁶²

Herevî'nin Sadreddin Haysârî'nin Olcâyât Han tarafından Herat Kâdıu'l-Kuddâtı olarak atanması üzerine verdiği bilgiden yola çıkarak Kâdıu'l-Kuddât'ların görevlerini; yetimlerin mallarını koruma, kâdi, hâtib, imâm, muhtesib atama, mescid, medrese, hângâh ve hayır kurumlarının evkâfını koruma, tüm şer'î işleri yerine getirme diye genel olarak sıralayabiliriz. Bütün bu bilgilere ek olarak Herevî, Herât ve civarındaki kâdıların al tamgalı kâdılık belgelerini Mevlânâ Sadreddin Haysârî'ye teslim etmeleri gerektiğini de aktarmaktadır.⁶³

a.2. Kâdıu'l-Kuddât Nâibi

İlhanlılar zamanında Kâdıu'l-Kuddât nâibi, Kâdıu'l-Kuddât adına Irâk-i Arâb ve Azerbaycan bölgelerinde Kâdıu'l-Kuddât makamının vazifelerini yerine getirmekteydi. Nâib bu coğrafyalarda vakıf mallarının sekreterliğini, mübaşirlerin ve dinî yetkililerin azil ve atamalarını yapar, ayrıca Kâdıu'l-Kuddât adına imza ve mühür hakkına da sahipti. Bunların dışında mahkeme zabıtlarının tutulması, şahit ve kâtiplerin sorumluluğu, dava kayıtlarının tutulması, bu davaların tarihlerinin kaydedilmesi, kâtib tayini, Beytu'l-Mâl'ın ve yetim haklarının korunması Kâdıu'l-Kuddât nâibinin görevleri arasındaydı.⁶⁴

a.3. Vilâyet ve Nahiye Kâdıları

Vilâyetlere ve nahiyelere Kâdıu'l-Kuddât tarafından seçilen kâdılar gönderilmekteydi. Vilâyet dâhilinde bulunan diğer kâdılar, vilâyet kâdısına tabi idiler.⁶⁵ Vilâyet kâdıları, vilâyetleri içerisinde bulunan şehir ve nahiyelere kâdı seçebilir ve tayin edebilirlerdi. Vilâyet kâdısı tarafından tayin edilen bu kâdılar, her ay kendi bölgelerinde yaptıkları mahkemelere ait olan senetleri ve kayıtları vilâyet kâdısına göndermekteydiler.⁶⁶ Vilâyette görev yapan en düşük rütbeli kâdılar, köylerde görev yapmaktaydılar. Köy kâdılarının yargılama ve emlak senetlerini yazma gibi görevleri bulunmuyordu. Onlar hutbe okuyabilir, borç senetleri düzenleyebilir ve çözülemeyen, mahkemeye intikal etmesi gereken sorunları şehir kâdısı huzuruna ulaştırırlardı.⁶⁷

a.4. Kâtib-i Dâru'l-Kazâ

Fıkıh bilen kâtipler arasından seçilen Dâru'l-Kazâ Kâtibi, hem merkezde hem de vilâyet kâdılıklarında görev yapmaktaydılar. Merkezde bulunan Dâru'l-Kazâ Kâtibi'ni diğer Dâru'l-Kazâ Kâtiplerinden ayıran en önemli özellik ise onların senet yazma işinde de izinlerinin olması idi.⁶⁸ Dustûru'l-Kâtib'te Dâru'l-Kazâ Kâtibi'nin görevleri beratları zabt etmek, emlak senetlerini kaydetmek olarak sıralanmıştır. Bu kayıtlar günlük olarak kaydedilmekte ve ihtiyaç duyulduğunda bu kayıtlara müracaat edilmekteydi. Dâru'l-Kazâ Kâtibi, yazdığı her senet için bir ücret almaktaydı. Senet yüz dinar değerinde ise bu senetten kâtip, bir dirhem ücret alırdı, fakat senet yüz dinar üzerinde bir kıymete sahip ise kâtip, bir dinar ücret alır, bir dinar üzerinde kâtibin senetler üzerinden ücret almasına izin verilmezdi.⁶⁹

⁴⁹ Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009, s.326-327.

⁵⁰ Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1017.

⁵¹ Nahcivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II,108-111; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 219; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddon-ı İrân der Devre-i Mogül*, 90;

⁵² Hâşim Recebzâde, *Â'in-i Keşverdâri der 'Ahd-i Vezâret-i Reşidüddin Fazlullah Hemedânî*, İntişârât-i Tûs, Tahrân 1355 hş., s. 232-233.

⁵³ Ebû'l-Kâsım Kâşânî, *Târih-i Olcâyât*, (Tsh. Mihen Hanbelî), Tahrân 1348 hş., s. 76; Ebrû, 1317 hş., s. 49.

⁵⁴ Kâşânî, *Târih-i Olcâyât*, s. 131-133.

⁵⁵ Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 609.

⁵⁶ Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1021.

⁵⁷ Vassâf'u'l-Hadra, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 117.

⁵⁸ Nahcivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s.181

⁵⁹ Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 613.

⁶⁰ Reşidüddin, *Sevânihu'l-Efkâr*, s. 38; Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 612-613.

⁶¹ Nahcivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s. 183.

⁶² Hemedânî, 1358 hş., 239.

⁶³ Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 612-623.

⁶⁴ Nahcivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s. 196-197.

⁶⁵ Reşidüddin, *Sevânihu'l-Efkâr*, s. 39.

⁶⁶ Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1005.

⁶⁷ Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1006.

⁶⁸ Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1012.

⁶⁹ Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1013.

a.5. Evrâk Müverrihi

Evrâk ya da senetlere doğru tarihleri vermekle görevli olan senet müverrihi, kâdılık makamında görev yapan bir diğer vazifeli idi. Senet müverrihi her merkezde yani Kâdı'l-Kuddât makamında hem de vilâyet kâdılıklarında görev yapmaktaydı. Senet müverrihinin bir diğer görevi ise vilâyet ve şehirlerden gelen mahkeme evrâkının suretlerini farklı ciltlere ayrılmış olan defterlere kaydetmekti. Bu defter ciltlerinin üzerlerinde defterin hangi vilâyete ait olduğu yazılmakta ve senet müverrihi bu ciltlere göre bir tasnif yapmaktaydı.⁷⁰ Vilâyet kâdı makamlarında da mahkeme senetlerinin tarihlerinin kaydedildiği ve bu senetlerin bir suretinin günlük olarak tutulduğu defterler mevcut idi. Evrâkı tarihlendirilmesi oldukça önemli olup eğer bir kişi evrâkı tarihlendirmez veya tarihi gizler ise bunun mukabili ölüm cezası idi.⁷¹

a.6. Dâru'l-Kazâ Emîni

İlhanlılar zamanında Dâru'l-Kazâ Emîni veya Hüküm Emîni olarak bilinen memur, yetimlerin, kimsesizlerin mallarını korumak ile görevli idi. Ayrıca bir mülk konusunda davacılar senetler ile mahkemeye başvuru yapıyorlarsa ve bu senetlerden hangisinin mülke ait olduğu tesbit edilemiyorsa, asıl senedi belirlemek ve doğru karar vermek için Dâru'l-Kazâ Emîni'ne müracaat edilmekteydi.⁷²

a.7. Müdür

Yargı sistemi içerisinde yer alan müdürün görevi, şahitlerin şahadetini kabul etmektir. Ayrıca şahitliği tamamlanan her hüccet için yarım dinar ücret almaktaydı.⁷³

a.8. Vekil

İlhanlı dönemi mahkemelerinde yer alan bir diğer görevli ise vekildi. Vekil, hak ve bâtil ortaya çıkması için uğraşırdı. Tarafların avukatlığını yapmaktaydı. Bir davada iki tarafın vekili bir kişi olamazdı. Bu durumda vekil azledilirdi.⁷⁴

a.9. Hükmu'l-Memâlik

Bazı davacılar ise mahkemeye başvurmadan aralarında hakem tayin ederek sorunlarını çözmeye çalışırlardı. Bu hakeme Hükmu'l-Memâlik adı verilirdi. Hakem, şer'î hukuk ve örfî hukuka mugayyir iş görmeden, iki tarafında menfaatine olabilecek şekilde sorunları çözmeye çalışırdı. Hakem, sabit olan maaşı dışında davacı taraflardan da bir miktar ücret almaktaydı.⁷⁵

a.10. Govâhân-i Adl

Yargı makamı tarafında görevlendirilen Govâhân-i Adl, taraflar arasındaki alım-satım işlerini yargı makamı adına yapmakta, bu işlemler için senet hazırlamakta ve Govâhân-i Adl'in hazırladığı bu evrâk kâdı tarafından sicillere aktarılıp saklanmaktaydı.⁷⁶

a.11. Muzekkiyân

Muzekkiyân, Mahkemede şahitlik yapan kişiler hakkında bilgi toplayan onların mahkemede doğru şahitlik yapacak kadar dürüst insanlar olup olmadıklarını inceler ve kâdıya bilgi verirlerdi.⁷⁷

a.12. Şurûtiyân

Mahkeme esnasında yapılan sorgulamada meydana gelen bütün konuşmayı kaydetmekle yükümlü olan kişilere verilen addır. Şurûfî, bu kayıtları mahkeme hüccetlere kaydetmekteydi. Bu kayıtların örnekleri ise benzer davalara örnek teşkil olması için farklı yerlere gönderilmekteydi.⁷⁸

b. İlhanlı Devleti'nde Örfî Yargı

a.1. Yargı Mahkemesi

Yargı olarak bilinen ve örfî hukuk esaslarına göre yargıda bulunulan mahkemeler, Moğol döneminin ve İlhanlı Devleti'nin önemli yargı mekanizması idi. Yargı mahkemelerinde İlhanlı devlet adamlarının Cengiz Han yasasına göre yargılandığı bilinmektedir. Kaanlar ve İlhanlı hükümdarları bazen bu mahkemelere bizzat iştirak etmekte ve bu mahkemelerde Baş Yargucu olarak karar vermekteydiler.⁷⁹ Dîvân-i Yârgû olarak da dönemin kaynaklarında ele alınan bu mahkemede daha çok Moğollar arasındaki sorunlar ele alınmaktaydı.⁸⁰ İlhanlı hükümdarı Keyhâtû, kendi hükümdarlığı zamanında yargı sistemini ayağa kaldırmış ve kendisi yargı mahkemesini başlatmıştı. Bazen İlhanlı hükümdarları yarguya iştirak etmekteydiler.⁸¹ Gâzân Han zamanında Sadreddîn Ahmed Hâlidî Zencânî, yargı mahkemesinde yargılanmış, dîvân mallarının harcanmasında suçlu bulunmuş ve Gâzân Han onun katledilmesi hükmünü vermiştir. Bu karar, Emîr Kutluşâh ve Emîr Sutây tarafından uygulanmıştı.⁸² Yargu kanunları Cengiz Han yasası esasına bağlı idi. Moğol ümerâsi ve askerlerini yargu araştırmaların izlemek yeterli olmadığı için Emîr Bâyan Büfür, Moğol adet, gelenek, kaide ve töresini incelemek ve bir araya getirmek için Moğol ileri gelenlerinden bilgiler toplamış, toplanan bu bilgileri ileri gelenler ile müşahade etmiştir.⁸³ Böylece yargunun temel dayanağı olan Cengiz Han yasası oluşturulmuştur.

Bir kişi yargı mahkemesi tarafından yargılandığında yargucu tarafından sorgulanmaktaydı. Soruşturma anlamında da Yargu'nun başında bulunan yargucu, yargı mahkemesinin başkanı olup bazı kaynaklarda Yargu Dîvânının Hâkimi ve Yargu Emiri olarak da adlandırılmaktadır.⁸⁴ Yargu, sadece şikâyetçi olan ve suçlanan huzurunda değil, onların taraftarlarının da katıldığı bir ortamda yapılmaktaydı. Yargı sonucunda şikâyet edilen kişinin suçu sabit bulunmaz ise, şâki yani şikâyet eden yalancılık ile suçlanmakta ve yasaya uygun cezaya çarptırılmaktaydı.⁸⁵

Dönemin kaynaklarına baktığımızda Yargu Mahkemesi'nin genellikle siyasî ve malî sorunlarda kurulduğunu görmekteyiz. Keyhâtû tahta çıktığında bazı devlet adamlarını yargıda mahkemeye çıkarmış, bunlardan bazıları ceza alırken bazıları affedilmişti.⁸⁶ Siyasî ve malî sorunlar dışında savaşlardan sonra da savaş esnasında çatışmalardan kaçanlar için yargı mahkemelerinin kurulduğu Kâşânî tarafında aktarılmaktadır.⁸⁷ İlhanlı devlet ricâlî içerisinde yer alan Şemseddîn Cüveynî, Mecdü'l-Mülk Yezdî ve Emîr Nevrûz gibi Müslümanlarında yargu huzurunda mahkeme edildiği bilinmektedir.⁸⁸ Gâzân Han, Suriye'de İlhanlı ordusunun Memlükler

⁷⁰ Nahcivânî, *Düstûru'l-Kâtib*, II, s. 240.

⁷¹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 1007.

Nahcivânî, *Düstûru'l-Kâtib*, II, s. 239; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 1013.

⁷³ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 1013.

⁷⁴ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 1013.

⁷⁵ Nahcivânî, *Düstûru'l-Kâtib*, II, s. 114-115.

⁷⁶ Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*, (Tsh. Muhammed Rûşen), II, İntişârât-i Elbûrz, Tahrân 1373 h., s. 1397.

⁷⁷ Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*, II, s. 1403.

⁷⁸ Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*, II, s. 1404.

⁷⁹ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, (Tsh. Mansûr Servet), s. 265.

⁸⁰ Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, s. 94-95.

⁸¹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 831, 934-935.

⁸² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 928.

⁸³ Nahcivânî, *Düstûru'l-Kâtib*, II, s. 30-31.

⁸⁴ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 945; Nahcivânî, *Düstûru'l-Kâtib*, II, s.31.

⁸⁵ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 271-271; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 956.

⁸⁶ Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 135.

⁸⁷ Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtı*, s. 72.

⁸⁸ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 932-936.

karşısında başarısız olması üzerine Şam'da bir kurultay tertip etmiş ve bu kurultayda askerî harekâta gevşek davranan sorumlular mahkeme edilmiştir.⁸⁹ Askerî alanda yaşanan sorunlar da Yargu sistemi içerisinde mahkeme edilmekteydi. Keyhâtû, Gâzân ve Olcâyûtü zamanlarında askerînin başında bulunan bazı emirler yargılanmıştır.⁹⁰ Yargılama sonucunda ortaya çıkan bilgiler bu dönemde Yargunâme adı verilen tutanaklara kaydedilmekteydi. Gâzân Han'ın başarısız Suriye seferi neticesinde hazırlanan yargu sonucunda Yargunâme adı verilen mahkeme raporları Gâzân Mahmûd Han'a sunulmuştur.⁹¹ Bir dava ikinci kez mahkeme edilecek olduğunda Yargunâme sonuçlarına göre tekrar ele alınmaktaydı.⁹²

Yargu sistemi içerisinde soruşturma yapılırken işkence yapıldığı da kaynaklarda aktarılmaktadır. İlhan Argûn'a sihir yapıldığı iddiası sonucunda soruşturmaya Tûgâncûk Hatun da tabi tutulmuştur.⁹³ Yargu sistemini yöneten Yarguci, hükümlerini yasaya göre vermekteydi. İlhanlı hükümdarları tarafından farklı Anadolu gibi coğrafyalara yönetici olarak tayin edilen şehzadeler buldukları yerlerde yargu işlerini de yürütmekteydiler.⁹⁴

Yargucular savaflara da iştirak eder, aynı zamanda emlak meseleleri için de eyaletlere gönderilirdi.⁹⁵ Yarguciler soruşturma için farklı eyaletlere de gidebilirlerdi.⁹⁶ Bazı devlet yöneticilerinin imtiyazlı olmaları yüzünden İlhanlı hükümdarı dışında kimse tarafından yargılanmadıkları da bilinmektedir. Bu kişiler Çingsâng⁹⁷ unvanı taşıyan devlet adamları idi.⁹⁸

Yargu sistemi içinde adaleti sağlamak ile görevli yetkililerden bir diğeri de Sipehsâlâr-i Memâlik idi. Sipehsâlâr-i Memâlik, yargunun düzen ve adaletinden sorumlu idi. Kanunların doğru bir şekilde uygulanmasına, yargu esnasında rüşvet ve adam kayırma gibi olumsuzlukların yaşanmamasına nezaret ederlerdi.⁹⁹

Tamamen örfî kaidelere dayanan Yargu Mahkemesi, Moğol devlet yapısının önemli unsurlarından olup, bu yargu sistemi İlhanlılar zamanında da uygulanmaya devam etmiştir. Özellikle devlet işlerinde meydana gelen sıkıntılı durumlarda Yargu Makemeleri'nin kurulduğu görülmektedir. Bu mahkemelerde yargılanan devlet adamları genel itibarı ile yüksek dereceli askerî yetkililer veya memurlar idi. İlhanlı tarihi içerisinde Yargu ile yargılanan ve bu mahkeme sonucuna göre cezası belirlenen birçok devlet adamı mevcuttur. Kısaca Yargu sistemi ve sonuçlarındaki uygulamalar İlhanlı tarihi için önemli olayları teşkil etmektedir.

b.2 Ulus Emirleri

İlhanlı Devleti'ne bağlı olan Moğol kabileleri Ulus olarak adlandırılmaktaydılar. Uluslar, İlhanlı askerî sisteminde oldukça önemli bir yere sahip olup Ulus Emiri'nin İlhanlıların son dönemlerine ait bilgilerden anladığımızı göre yargılama hakkı da mevcuttu. Reayayı muhafaza etmek, zulmü engellemek ve yağmaya mani olmak Ulus Emiri'nin görevlerindendi.¹⁰⁰ Ulus Emiri, ceza ıcrası hakkına da sahipti, fakat onun bu hakkın sadece kendî ulusu için geçerli idi. Ulus Emiri bulunduğu bölgede adaleti yargu yolu ile sağladığı için ona on bin tümen altın yani yüz bin dinar dîvân tarafından ödenmekteydi. Ayrıca haftada iki kez kâdılarının, ileri gelenlerin ve devlet büyüklüklerinin katıldığı Dîvân-i Mezâlîm adıyla mahkemeler kurulmaktaydı.¹⁰¹

b.3 Dîvân-i Hakemî

İlhanlı Devleti'nin son zamanlarında kurulmuş örfî bir yargu dîvânı idi.¹⁰²

Sonuç

Moğol istilasının yaşandığı coğrafyalar sadece siyasi ve askerî değişime değil, aynı zamanda kültürel anlamda da değişime uğramıştır. İlhanlı Devleti, bu kültürel değişim çağıının yerel unsurlarla bir araya geldiği önemli bir süreci yansıtmaktadır. Bu bağlamda kültürel yönü ile fazlası ile ele alınmayan İlhanlılar, aslında teşkilat yapısı ile oldukça ilgi çekici bilgileri ve sistemleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu yönü ile çalışmamızda İlhanlıların, yargu sistemini ele aldık.

İlhanlı yargu sistemini İslâm hukukuna dayanan şer'î ve Moğol töresine dayanan örfî yargu sistemi olmak üzere iki kısımda tasnif edebiliriz. Şer'î hukuk, İlhanlı Devleti içerisinde çoğunlukta olan Müslüman halkın adalet işlerini hallettiği gibi, İlhanlı hükümdarlarının İslâmiyet'i kabul ettikten sonra resmî hukuk yapısını oluşturmaktaydı. Şer'î hukuk ile işleyen yargu sistemi, bu dönemde kendi içerisinde bazı birimlere ayrılmakta ve bu sistemin işlenmesini sağlayan bazı görevliler ile devam ettirilmekteydi. İlhanlı Devleti şer'î yargu sistemine baktığımızda, Selçuklu yargu sisteminin bir devamı olduğunu çok rahat bir şekilde söyleyebiliriz. Keyhâtû dönemine kadar İlhanlı hükümdarının bizzat Kâdû'l-Kuddât atamasında bulunmaması, bu dönemden sonra şer'î yargının İlhanlı yargu sistemine resmî olarak dâhil edildiğini bize göstermektedir. Kadiyul kuddat, Kâdû'l-Kuddât Nâibi, Vilâyet ve Nahiyê Kâdıları, Kâtib-i Dârû'l-Kazâ, Evrâk Müverrihi, Dârû'l-Kazâ Emîni, Müdür, Vekil, Hükmu'l-Memâlik, Govâhân-i Adl, Muzekkiyân ve Şurûtiyân gibi makam ve yargu sistemi görevlileri İlhanlı Devleti'nin şer'î yargu sistemini oluşturmaktadır.

İlhanlı Devleti'nde yargu sisteminin bir diğeri dayanağı ise Moğol töresine dayanarak hazırlanan Cengiz Yasası'na göre işleyen Yargû olarak bilinen Örfî yargu sistemi idi. Bu sistem Cengiz Han zamanından itibaren yazılı yasalara göre işlemekte olup, eski Bozkır Töresi'nin uygulama esasına dayanmaktaydı. Bu sistem içerisinde Baş Yarguci, ve baş Yargıcı'ye bağlı Yarguciler ve Ulus Emirleri görev yapmaktaydı. Yargu sisteminde daha çok Moğollar arasındaki davalar ve Moğol devlet idaresinde yer alan devlet adamları yargılanmaktaydı.

İlhanlı Devleti her alan da olduğu gibi yargu alanında da kültürel geçiş dönemini oluşturmaktaydı. Bu geçiş dönemi içerisinde İlhanlı devlet adamlarının İslâmiyet'i kabul edene kadar ikili bir yargu sisteminin olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Gâzân Mahmûd Han döneminden sonra İslâm Hukukuna dayanan yargu anlayışının İlhanlı ülkesinde ıslah görecer tamamen hâkim olması, örfî hukukun unutulması anlamına gelmemektedir. Mezkûr bu dönemden sonra da devlet ricâlinin yargılanmasında örfî hukuktan ve yargu sistemi içindeki mahkemelerden istifade edilmiştir. Çalışmamız ile, akademik araştırmalarda geniş bir şekilde ele alınmadığını gördüğümüz İlhanlı yargu sistemini dönemin kaynaklarından istifade ederek geniş bir şekilde ele almaya çalıştık, İlhanlı tarihinin kültürel boyutunu yeni bir bakış ile aktarmaya gayret ettik.

⁸⁹ Reşidüddîn, *Câmi'ü'l-Tevârih*, s. 936.

⁹⁰ Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 2020, s. 140.

⁹¹ Reşidüddîn, *Câmi'ü'l-Tevârih*, s. 954.

⁹² Nahcivânî, *Düstûru'l-Kâtib*, II, s. 31.

⁹³ Reşidüddîn, *Câmi'ü'l-Tevârih*, s. 824.

⁹⁴ Nahcivânî, *Düstûru'l-Kâtib*, II, s. 34-35.

⁹⁵ Vassâf'u'l-Hadra, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 267-275.

⁹⁶ Mu'ineddîn Natanzî, *Muntehibu'l-Tevârih*, s. 13.

⁹⁷ Çingsâng unvanı için bkz., Özkan Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, Ankara 2020, s.332-335.

⁹⁸ Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 127.

⁹⁹ Nahcivânî, *Düstûru'l-Kâtib*, II, s. 155-157.

¹⁰⁰ Nahcivânî, *Düstûru'l-Kâtib*, II, s. 11.

¹⁰¹ Nahcivânî, *Düstûru'l-Kâtib*, II, s. 10-12, 15.

¹⁰² Nahcivânî, *Düstûru'l-Kâtib*, II, s. 114-115.

KAYNAKÇA

- Aksarayî, Kerimüddîn Mahmûd, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Tsh. Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999.
- Alâaddin Ata Melik b. Bahâeddîn b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, (Haz. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvînî), I-II-III, İntişârât-i Donyâyi Kitâb, Tahrân 1329 hş.
- Alâaddin Ata Melik Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, (Tsh. Mansûr Servet), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1362 hş.
- Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, (Çev. Ahmet Temir), TTK, Ankara 1995.
- Âştiyânî, Abbâs İkbâl, *Târih-i Mogül ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, İntişârât-i Nâmek, Tahrân 1374 hş.
- Âştiyânî, Abbas İkbâl, *Târih-i Mogül*, Emîr Kebîr, Tahrân 1365 hş.,
- Âştiyânî, Abbâs İkbâl, *Târih-i Mogül*, İntişârât-ı Sâhil, Tahrân 1390 hş.
- D'ohsson, M. Baron C., *Moğol Tarihi*, (Çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), IQ Yay., İstanbul 2006.
- Dayı, Özkan, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, Ankara 2020.
- Dayı, Özkan, *Ortaçağ Türk Devletleri'nde İç Güvenlik ve Asayiş*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2014.
- Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Habîbu's-Siyer*, (Tsh. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî), III, Kitâbfulûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş.
- Hemedânî, Reşîduddîn Fazlullah, *Sevânihu'l-Efkâr*, (Tsh. Muhammed Takî), İntişârât-i Kütübhâne-i Merkezî, Tahrân 1358 hş.
- Hemedânî, Reşîduddîn Fazlullah, *Câmi'u't-Tevârih*, (Tsh. Doktor Behmen Kerîmî), İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1374 hş.
- Hemedânî, Reşîduddîn Fazlullah, *Câmi'u't-Tevârih*, (Tsh. Muhammed Rüşen), I-II, İntişârât-i Elbürz, Tahrân 1373 hş.
- Herevî, Seyf b. Muhammed b. Yakûb, *Târihnâme-i Herât*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd), İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1383 hş.
- İbn-i Bibî, Hüseyin b. Ali b. Cafer, *Ahbâr-i Selâcika-i Rûm Ahbâr-i Selçukiyeye El-Evâmirü'l-'Alâiyye fi'l-Umûri'l-'Alâiyye*, (Tsh. M. Cevad Meşkûr), İntişârât-i Kitâbfulûşî-yi Tahrân, Tahrân 1350 hş.
- Kadyânî, Abbas, *Târih Ferheng-i ve Temeddin-i İrân der Devre-i Mogül*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1384 hş.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'shâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, Dârü'l-Kutb, Kahire 1337 hş.
- Kamalov, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yay., İstanbul 2003.
- Kâşânî, Ebû'l-Kâsım, *Târih-i Olcâyütü*, (Tsh. Mihen Hanbelî), Tahrân 1348 hş.
- Kazvînî, Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, (Haz. Abdülhüseyn Nevâ'î), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş.
- Kirmânî, Nâsireddîn Münşî, *Simt-ül 'Ula lil Hazret-il 'Ulyâ der Târih-i Karahitayiyân-i Kirmân*, (Tsh. Abbâs İkbâl Kâşânî), İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1362 hş.
- Mîrhând, Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, I-XI, Pîrûz, Tahrân 1339 hş.
- Muhammed b. Hândşâh b. Mahmûd, *Ravzatu's-Safâ*, V, (Tsh. Cemşid Kiyânfer), İntişârât-i Esâtîr 1380 hş.
- Naheivânî, Muhammed b. Hindüşâh, *Dustûru'l-Kâtib fi Ta'yînu'l-Merâtib*, İdâre-i İntişârât-i Dâniş, I-II, (Tsh. Abdülkerîm Alioğlu Alizâde), Moskova 1976.
- Natanzî, Mu'ineddîn, *Muntehibu't-Tevârih-i Mu'înî*, Esâtîr, Tahrân 1383 hş.
- Ögel, Bahaeddîn, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Yay., İstanbul 2002.
- Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009.
- Petruşevsky, I. P., *Târih-i İctimâ'î- İktisâdiyi İrân der Devre-i Mogül*, (Trc; Ya'kûb Âjend), İntişârât-i Itlâ'ât, Tahrân 1369 hş.
- Recebzâde, Hâşim, *Â'in-i Keşverdârî der 'Ahd-i Vezâret-i Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî*, İntişârât-i Tûs, Tahrân 1355 hş.
- Spuler, Berthold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Basımevi, Ankara 2011.
- Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhammed), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1343 hş.
- Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, (Tsh. Abdülmuhammed Âyetî), Müessesesi-i Mutâla'ât ve Tahkîkât-i Ferhengî, Tahrân 1372 hş.

Şirâzî, Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah, Tahrîr-i Târih-i Vassâf, (Tsh. Abdulmuhammed Âyetî), İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahrân 1346 hş.

Tetevî, Mollâ Ahmed-Kazvînî, Asâf Hân, *Târih-i Elfi*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Meed), I-VI, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş.

Uyar, Mustafa, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 2020.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl*, TTK, Ankara 1988.

Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1994.

EXPENDED ABSTRACT

With the arrival of the Mongols to the Middle East, we see that a new administrative and cultural era has begun in the region. In this new time period, which is a period of change, we see that the factors of the Islamic civilization and the Mongolian traditions, which were a part of the Steppe civilization, intertwined and settled in all the systems that formed the rule in Middle East from 1231 until the collapse of the Ilkhanid State. In terms of the judgment system, the Ilkhanid period is a period in which the Islamic tradition, which is the judicial and legal mentality before the Mongolian domination and the unwritten law rules of the Steppe civilization, were carried out together with the understanding of law that was formed by the law of Genghis Khan. In the legal understanding of the Ilkhanid State, sharia law and Genghis Khan laws were applied together. In this cultural transformation, we aim to examine the practice of the Ilkhanid State in the formation of its own judiciary in the region where the Islamic understanding is dominant in the judicial system.

The geographies where the Mongol invasion took place were not only subject to political and military change, but also culturally. The Ilkhanate State reflects an important process in which this age of cultural change comes together with local elements. In this context, Ilkhanians, which are not dealt with with their cultural aspects, actually contain very interesting information and systems with their organizational structure. In this respect, we discussed the judicial system of the Ilkhanians in our study.

We can classify the Ilkhanian judicial system in two parts: the Islamic law based on Islamic law and the traditional judicial system based on the Mongolian tradition. Sharia law, as it took care of the justice affairs of the majority Muslim people in the Ilkhanid State, formed the official legal structure after the Ilkhanid rulers accepted Islam. The judicial system, which operated with Shariah law, was divided into some units within itself during this period and continued with some officials who made this system work. When we look at the religious judicial system of the İlhanlı State, we can easily say that it is a continuation of the Seljuk judicial system. Until the period of Keyhâtû, the Ilkhanid ruler did not personally appoint Kâdiu'l-Kuddât, which shows us that the religious judiciary was officially included in the Ilkhanid judicial system after this period. Kadiyul kuddat, Kâdiu'l-Kuddât Nâibi, Vilâyet and Nahiye Kâdıları, Kâtib-i Dâru'l-Kazâ, Evrâk Müverrihi, Dâru'l-Kazâ Emîni, Director, Vekil, Hükmu'l-Mamâlik, Govâhuzkiy-i Adl, and Şurûtiyân, authorities and judicial system officials constitute the religious judicial system of the İlhanlı State.

Another basis of the judicial system in the Ilkhanate State was the Ordinary judicial system known as the Judiciary, which operates according to the Cengiz Law, which was prepared based on the Mongolian tradition. This system has been operating in accordance with written laws since the time of Genghis Khan and was based on the practice of the old Steppe Ceremony. In this system, the Chief Judge, the Chief Judge and the Nation Orders were serving. In the judicial system, mostly the cases between the Mongols and the statesmen who took part in the Mongolian state administration were tried.

The Ilkhanate State constituted the cultural transition period in the judiciary as in every field. In this transition period, we can say that there was a dual judicial system until the Ilkhanid statesmen accepted Islam. Especially after the period of Gâzân Mahmud Han, the understanding of the judiciary based on Islamic Law was fully prevailed in the İlhanlı country, does not mean that the customary law was forgotten. After this period, the use of common law and courts within the judicial system was used in the trial of the state request. With our study, we tried to evaluate the İlhanlı judicial system, which we saw not to be addressed extensively in academic research, by making use of the sources of the period, and we tried to convey the cultural dimension of Ilkhanian history with a new perspective.

Ebû Hanîfe Mürcie İlişkisi Tasavvurunun Tarihsel Seyri

Ahmet ATEŞYÜREK^{1*}

¹ Dr. Milli Eğitim Bakanlığı.
* atesyurek77@gmail.com
+ ORCID: 0000-0001-9436-0725

Öz- Hicri 2. asırdan itibaren iki yüzyıl, İslam düşüncesinin en hızlı gelişim gösterdiği bir dönemi içermektedir. Bu periyotta İslam düşüncesine katkıları olan birçok alim öne çıkmıştır. Bunlar arasında Ehl-i Rey'in lideri olarak kabul edilen Ebû Hanîfe'nin özel bir yeri bulunmaktadır. Onun bu konumu, sadece fıkıhı sistemleştirmesi ve bunu rey merkezli olarak yapmasıyla ilgili değildir. Erken dönem tabakâtlarda, onun Ehl-i Rey oluşunun ifade edilmesinin hemen ardından Mürcie ile ilişkili olduğuna dair rivayetlere de yer verilmektedir. Bu durumun arka planında, yaşadığı dönem ve coğrafyanın sosyo-kültürel ve sosyo-politik şartlarının ciddi bir etkisi vardır. Onun Mürcie ile irtibatlı olarak anılmasında Ehl-i Hadîs çevrelerin ciddi bir katkısı söz konusudur. Mihne sürecinde yaşananlar, sonrasında Hanefilere olumsuz bir şekilde yansımıştır. Ehl-i Hadîs çevrelerinin Hanefilere eleştirileri genellikle onların sembolik liderleri Ebû Hanîfe üzerinden olmuştur. Mihne sürecinin etkileri azalmaya başladıktan sonra, Ebû Hanîfe'ye olan sert duruşun yumuşamaya başladığı gözlenmektedir. Bu süreçten sonra o, Eş'arî müelleflerce "Sünnî" çerçeve içerisinde değerlendirilmeye başlamıştır. Ebû Hanîfe-Mürcie ilişkisi günümüzde de tartışılmaya devam eden bir konudur. Konu batılı muasır araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Mezhebi aidiyetin ortaya çıkardığı ilgi sebebiyle Türkiye'de de konuya dair farklı tasavvurlar ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler- İslam Mezhepleri Tarihi, Ebû Hanîfe, Hanefilik, Mürcie, Ehl-i Hadîs.

Historical Process of the representation of Abû Ḥanîfa and Murjî'a Relationship

Abstract- Two centuries from the 2nd century of the Hijrî include a period in which Islamic thought developed the fastest. During this period, many scholars who contributed to Islamic thought came to the fore. Among them, Abû Ḥanîfa, who is accepted as the leader of the Ahl al-Ra'y, has a special place. This position of his is not just about his systematization of fiqh and his way of doing it in a ra'y-oriented way. In the early tabakât, there are also rumors that he was related to Murjî'a, right after he was stated to be Ahl al Ra'y. In the background of this situation, the socio-cultural and socio-political conditions of the period and geography in which he lived have a serious effect. The Ahl-i Ḥadîth circles have a significant contribution to the fact that he is mentioned in connection with Murjî'a. After what happened during the miḥna process, it reflected negatively on the Hanafîs. The criticism of the Ahl-i Ḥadîth circles against the Hanafîs was generally through their symbolic leader, Abû Ḥanîfa. It is observed that the harsh stance towards Abû Ḥanîfa began to soften after the effects of the miḥne process began to wane. After this process, it started to be evaluated within the framework of "Sunnî" by the Ash'arite scholars. The relationship between Abû Ḥanîfa and Murjî'a is an issue that continues to be discussed today. The subject has attracted the attention of western contemporary researchers. With interest revealed by the sense of belonging denomination, different considerations have emerged on the subject in Turkey.

Keywords – History of Islāmīc Sects, Abû Ḥanîfa, Ḥanefism, Murjia, Ahl-i Ḥadîth.

Giriş

İslam Mezhepleri Tarihi'nde muhtemelen en çok yanlış anlaşılan¹ hususlardan biri olan Mürcie-Ebü Hanife münasebeti hala tartışılmaya devam etmektedir. Ebü Hanife'nin Mürcie ile münasebeti, henüz onun hayatta olduğu dönemde kendini belli etmiş; ancak Mihne döneminde yaşananlar nedeniyle menfi bir havaya bürünmüş; bununla birlikte 4/10. asırdan sonra yavaş yavaş "Sünnî" tanımın içerisine dahil edilmiş bir görüntü arz eder. Bu süreç, Ehl-i Hadis'le başlayan ve Eş'arî gelenekle devam eden olumsuz Ebü Hanife-Mürcie münasebeti algısının bir tezahürüdür.

Ebu Hanife'nin Mürcie ile münasebeti konusunda fikir yürütenler; kendisini Mürciî kabul edenler, Mürciîliğini reddedenler ve Mürciî oluşunu kabul etmekle birlikte onu klasik Mürcie'nin dışında tutanlar şeklinde sınıflandırılabilir.² Çalışmamızda ilk olarak, Ebü Hanife'nin yaşadığı dönemde onun mensubu olduğu kültürel çevrenin Mürcie ile bağlantısına değinilecektir. Daha sonra sosyo-politik gündemin Mürcie'yi iyice ötekileştirmesi ve Ebü Hanife'nin bu duruma karşı takındığı tavır ele alınacaktır. Son olarak ise, Ebü Hanife'nin ardından günümüze kadar geçen süre içerisinde mezhepler ile bazı mütefekkirlerin Ebü Hanife-Mürcie ilişkisine olan yaklaşımları sunulmaya çalışılacaktır.

1. Ebü Hanife Mürcie İlişkisinin Sosyo-Kültürel Boyutu

Ebü Hanife'nin ircâ düşüncesiyle münasebetini anlayabilmek için, ilk olarak bulunduğu kültür çevresine değinmek faydalı olacaktır. Onun yaşadığı Kûfe şehri, Horasan ve Mâverâünnehir'in fethi sürecinde garnizon kenti olarak oluşturulmuş bir kenttir. 1/7. yüzyılın sonuna doğru gelindiğinde ağırlıklı olarak ircâ düşüncesinin etkisi altına girdiği, hatta bunun Ehl-i Beyt taraftarlığından daha da baskın olduğu anlaşılmaktadır.³ 81/700 yılında Haccâc'a karşı Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'âs tarafından gerçekleştirilen isyana katılan Kays b. Ebî Müslim el-Mâsûrî, Avn b. Abdillâh b. Utbe b. Mes'ûd, Amr b. Mürre ve Zer b. Abdillâh⁴ gibi isimler Ebü Hanife'nin ircâ düşüncesine katkıda bulunan, fikirlerine değer verdiği kimselerdendir.⁵ Onun fikirlerinin şekillenmesinde bu isimlerin etkili olması normaldir.⁶

Ebü Hanife'nin ircâ düşüncesinde oluşunun, reyçi ekolden oluşuyla bir münasebeti olup olmadığına da değinmek gerekmektedir. Malum olduğu üzere Ebü Hanife, İbrâhîm en-Nehaî (ö. 96/714) isminin ön plana çıktığı reyçi ekolün takipçisi idi. Halbuki İbrâhîm en-Nehaî, imanın artıp eksildiğini kabul eden selef ulema arasında zikredilmektedir.⁷ Rivayetlere göre o, mümin olup olmadığı sorusuna karşı kendi fikrini söylemekten çekinmiştir.⁸ Şayet ona nispet edilen bu düşünce doğruysa, selef ulemasından olan İbrâhîm en-Nehaî'nin Mürciî düşünceye sahip olmadığını ifade etmek gerekmektedir.⁹ Hatta buna göre onun, ircâ düşüncesine sahip olmakla suçladığı kimselerle ilişkisini de kestiği ifade edilmektedir.¹⁰

Kanaatimizce İbrâhîm en-Nehaî'nin, muasırı Hasan Basrî (ö. 110/728) gibi seleflerinden öğrendikleriyle yetinip yeni sorulara yeni cevaplar vermekten imtina etmesi ve ısrarcı olanlarla ilişkilerini kesmesi, o dönemin tipik ve anlaşılır bir tutumdur.¹¹ Hasan Basrî ile öğrencisi Vâsîl b. Atâ arasındaki ilişkinin benzeri, İbrâhîm en-Nehaî ile öğrencisi Hammâd b. Süleyman¹² için de geçerli olmalıdır. Çünkü her iki hoca-öğrenci ilişkisi örneğinde de fikirsiz farklılık göze çarpmaktadır. Yani İbrâhîm en-Nehaî her ne kadar Ehl-i Rey'in kurucularından sayılsa da seleflerinden devraldığı ve gelenekte pek karşılaşmadığı böyle bir ircâ söyleminden¹³ uzak durmayı tercih etmiştir.¹⁴ Bu yüzden o, ircâ'nın sonradan ortaya çıkan bir bid'at olduğu kanaatindeydi.¹⁵ Bu durumdan ircâ meselesinin, özellikle Ebü Hanife'nin hocası Hammad b. Süleyman (120/737) döneminde daha farklı bir bağlamda ele alınması gerektiği anlaşılmaktadır. Yani bu dönemde ircâ konusunu, yukarıda adı geçen söz konusu tarihi kişilikler üzerinden değil meseleler üzerinden analiz etmek gerekmektedir. Buna göre ircânın, kişinin başka insanların fiillerini yargılamayı terk etmesi şeklinde tanımlanmaya başlandığı ifade edilebilir.¹⁶ Buradan yola çıktığımızda da Ebü Hanife'nin, ircâ düşüncesini benimsemeye hocası Hammad b. Süleyman ve çevresinin bu yöndeki fikirlerinden¹⁷ etkilendiğini rahatlıkla anlayabiliriz.¹⁸

2. Ebü Hanife Mürcie İlişkisinin Siyasi Boyutu

Ebü Hanife'nin Mürcie ile irtibatlandırılmasında, Horasan ve Mâverâünnehir'in sosyo-politik gündeminin de etkisinden bahsetmek gerekmektedir. O, bölgenin eyalet merkezinde¹⁹ tanınmış bir

¹ W. Montgomery Watt, *İslamın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, çev. Arif Aytekin, Bereket Yayınları, İstanbul 2011, s. 60.

² İbrahim Hakkı İnal, "Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürcie Örneği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 19, Sayı 31, Ocak-Haziran 2014, s. 225.

³ Josef Van Ess, *İlmü'l-Kelâm ve'l-Müctema' fî Karnî's-Sânî ve's-Sâlis li'l-Hicrî*, (çev. D. Salime Salih, Menşürâtü'l-Cemel), Bağdad, Beyrut 2008, cilt 1, s. 216.

⁴ Hâlif Hayyat (ö. 280), *Târîhü Hâlif Hayyat*, (tahk. Doktor Ziyâü'l-Ömerî), Dârü Tayyibe, Riyad 1985, s. 280.

⁵ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2002, s. 38.

⁶ O'nun uzun bir süre Kûfe kadılığı görevini yürütmüş, İrcâ kasidesi sahibi fakih Muharib b. Disâr'ın cenazesine katıldığı da biliyoruz. Bk. Muhammed b. Muhammed el-Kerderî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebü Hanife*, (çev. Muhammed b. Ömer Halebî, Mustafa S. Kaçalın), Misvak Neşriyat, İstanbul 2010, cilt 2, s. 6.

⁷ İbn Teymiyye, Takiyyüddîn (ö. 728/1328), *Kitâbü'l-İmân*, (tahr. Muhammed Nâsirüddin Elbânî, el-Mektebü'l-İslâmî), Beyrut, Dimeşk, Umman 1996, s. 243.

⁸ İbrahim en-Nehaî siz mümin misiniz? sorusuna ayetle cevap vermeyi tercih ederek, selefın yeni sorulara cevap vermek istememe prensibini devam ettirmektedir. Bk. İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed el-Bağdâdî (ö. 230/845), *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 2001, cilt 8, s. 392.

⁹ Ess, *İlmü'l-Kelâm*, cilt 1, 260; Sönmez Kutlu'nun İbrahim en-Nehaî ile ilgili kanaati de onun Ehl-i Hadis düşüncesinde olduğu yönündedir. Bk. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, s. 207.

¹⁰ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî (ö. 748/1348), *Mizânü'l-İ'tidâl fî Marifeti'r-Ricâl*, (tahk. Ali Muhammed el-Buhârî), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut ts., cilt 2, s. 32.

¹¹ Bu anlamda Ahmed B. Hanbelî'nin en-Nehaî'yi "sâhibü's-sünne" sayması daha anlaşılır olmaktadır. Bk., Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî (ö. 748/1348), *Siyer-i A'lâmî'n-Nübela*, (tahk. Şuayb el-Arnaûd, Me'mûn el-Sağrî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981, cilt 4, s. 529.

¹² Hammâd b. Süleyman'ın İran'lı yönetici bir aileden gelişi rey anlayışının şekillenmesi bağlamında etkili olmuş olabilir. Zira o, aslen İsfahan'ın Bürhuvâr nahyesindedir ve rivayete göre babası da İsfahan melikinin de oğludur. Bk. M. Özgü Aras, "Hammâd b. Ebî Süleymân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, s. 15, 484.

¹³ O, Hz. Osman ve Ali arasındaki durum konu edildiğinde Hz. Ali'ye olan meylini inkar etmemiş, ikisi arasında tarafsız olma anlamındaki "İlk" Mürcie'den olmadığını açıkça söylemiştir. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, s. 393; İbrâhîm en-Nehaî Hz. Ali'ye karşı sempatisi olan birisiydi. Bk. W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Ruhi Fıglalı), Sarkaç Yayınları, Ankara 2010, s. 53.

¹⁴ İbrâhîm en-Nehaî arkadaşı Zer b. Abdillâh el-Hemedânî'nin ircaya dair düşüncelerinden rahatsız olmuş ve ona selâmı kesmişti. Zer düşüncelerinden dolayı çevresince dışlanmış, o bu durumdan rahatsızlığını Saîd b. Cübeyr'e ifade etmiştir. Bk. Zehabî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, cilt 2, c. 32; İbrâhîm en-Nehaî, öğrenci ve arkadaşlarını dahi içine alan önlenemez ircâ söyleminin yükselmesinden rahatsızlığını "Mürcie'ye Ehl-i Kitap'tan daha fazla buğz ettiği" şeklinde ifade edecektir. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, cilt 8, s. 392.

¹⁵ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, cilt 8, s. 391.

¹⁶ Ess, *İlmü'l-Kelâm* cilt 1, 260.

¹⁷ Ebü Hanife'nin ircâ düşüncesini benimsemeye etkilendiği şahısların listesi için Bk. Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 40.

¹⁸ Ess, Ebü Hanife'nin -kişiliğinin önemini tartışmaya katmaksızın- "Mürciî kanaate" katkısı konusunda hocaları ve öğrencileri içerisinde bir ayrıma gitmenin de zor olduğu kanaatinde. Bk. *İlmü'l-Kelâm* cit 1, 259-260.

¹⁹ Casim Avcı, "Kûfe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2002, cilt 26; Ss.339-342.

tüccardır. Anladığımız kadarıyla mesleğinin de kendisine sağladığı güçlü çevre edinme ve iletişim yeteneğini dini meseleleri yorumlamada da başarılı bir şekilde kullanmıştır.²⁰

Ebû Hanîfe'nin, hayattayken Horasan ve Mâverâünnehir bölgeleriyle bağlantısının boyutlarına dair elimizde değerlendirilecek ayrıntılı bilgiler mevcut değildir. Ancak henüz vefatından çok öncesinde bile buralarda önemli bir isim haline geldiği anlaşılmaktadır. Eldeki bilgi kırıntıları, onun hayattayken uzun bir süre bölgede bir "kanaat önderi" olarak görüldüğü, Emevî ve Abbâsi yönetimleri tarafından bu etkisinin kontrol altında tutulmaya çalışıldığı kanaatini uyandırmaktadır.²¹

Ebû Hanîfe'nin henüz hayatta olduğu dönemde onun yaşadığı Irak'taki fikri ve siyasi tartışmalar, Horasan ve Mâverâünnehir'in de sosyo-politiğini etkilemekteydi. Örneğin, 110/728-729 yılında, Emevîlerin Horasan valisi Eşres b. Abdillâh döneminde onunla Semerkant ahalisi arasında bazı olaylar yaşanmıştır. Semerkantlılar, önce İslam dinine girmiş fakat arada çıkan bir anlaşmazlık sonrası irtidat etmişti. Aradaki sorunların bir türlü çözülememesi ve 115/733 senesinde ciddi bir kuraklık yaşanmasının da etkisiyle 116/734 yılında Hâris b. Süreyc'in başını çektiği bir isyan patlak vermiştir. Hâris b. Süreyc'e destek verenler arasında, önceki yaşanan olaylarda adı geçen ve bölge halkı tarafından saygı görüldüğü anlaşılan isimler de bulunmaktaydı. Ömer b. Abdilazîz'e giden Said b. Nahvî'nin kardeşi Halid en-Nahvî'nin, Hâris b. Süreyc adına eman almak için Kûfe'ye giderek, Ebû Hanîfe'den ricacı oldukları ifade edilmektedir. Ebû Hanîfe de teklife sıcak bakmış ve halifeye bir mektup yazmıştır.²²

Hâris b. Süreyc olayında "Mürçîi" isyanın lideri adına Ebû Hanîfe'den yardım dilenmesi ve Emevî hilafetiyle arasının çok iyi olmamasına rağmen onun eman talebinin önemsenmesi, onun merkezde ve bölgedeki nüfuzunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Kûfe'deki zaten gereğinden fazla politize olmuş ortama bir de Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mürçîi karakterli isyan eklendiğinde, Ebû Hanîfe'nin Mürçîilik ile arasına mesafe koyması normal karşılanabilir.²³ Emevîlerin son döneminde Kûfe ve Vâsıt'ta Hâricîlerin, Horasan'da ise hem Abbasoğulları taraftarları, hem

Hâricîler hem de Mevâlî tarafından desteklenen Abdullah b. Muaviye taraftarlarının devlet karşıtı faaliyetleri söz konusuydu.²⁴ Özellikle Horasan'daki bu karışıklık, bölgede yaşayanlar nezdinde önemli bir kanaat önderi konumunda olan Ebû Hanîfe'yi de etkilemiştir. Irak genel valisi Yezîd b. Ömer el-Fezârî (ö. 133/750) Horasan'da Abbâsi isyanı patlak verdiğinde muhtemelen süreci kontrol etmek adına Ebû Hanîfe'yi fetva meclisinin başına geçmeye zorlamıştır.²⁵ Teklifi kabul etmeyen Ebû Hanîfe, 130/747 yılında hac bahanesiyle Mekke'ye kaçmak zorunda kalmış ve bu durum Abbâsi halifesi Mansur'un hilafetine kadar böyle devam etmiştir.²⁶

Ebû Hanîfe'nin, bizzat kendisi ile çevresinin "Mürçîi" olarak itham edilip aleyhinde kara propagandaların yapıldığını, arkadaşı Osman el-Bettî'ye yazdığı mektupta da görmekteyiz.²⁷ Onun burada kendisine yakıştırılan Mürçîi sıfatını reddetmesi, bununla birlikte "ircâ" söylemine açık bir şekilde sahip çıkması²⁸ tesadüf değildir. Anlaşıldığına göre Ebû Hanîfe açık hedef²⁹ olarak gösterilmekten büyük rahatsızlık duymuş ve bu sıfatla nitelenmekten sakınmıştır.

3. Ebû Hanîfe-Mürçie İlişkisi Tasavvurunun Tarihsel Seyri

Ebû Hanîfe'nin ircâ söylemini barındıran doktrini en güçlü şekilde reddeden kesim, Ehl-i Hadîs'tir. 2/8. asrın sonuna doğru Horasan'daki saray sohbetleri dahil olmak üzere³⁰ herkesin dahil olduğu bu tartışma, daha ziyade Ehl-i Hadîs'le ircâ düşüncesine sahip çıkan Ebû Hanîfe takipçilerinin arasında gerçekleşmiştir. Mürçîi doktrine karşı kaleme alınan *Kitâbu'l-İmân* serilerinin³¹ ilki de Ehl-i Hadîs'in önde gelenlerinden Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'a (ö. 224/838) aittir.³² Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbu'l-İmân*'ı bu anlamda elimize ulaşan ilk eser olarak gözüğe de aslında bu çalışmanın, ircâ söylemine karşı duruşta oluşan birikimin bir sonucu olarak ortaya çıktığı aşikardır.³³

Ebû Hanîfe'nin İslam fıkıh ilminin kurucusu pozisyonunda oluşu, onu çağdaşlarından daha ileri taşımıştır. Irak'ta özellikle fıkıh konusundaki alternatifizliği, eserci Ehl-i Hadîs çevreleri tarafından hoş karşılanılmamaktaydı.³⁴ Ameli imandan bir cüz saymama tanımı her ne kadar ilk olarak onun tarafından yapılmamış olsa da³⁵, devraldığı geleneği sistemleştirmiş olması,³⁶ onun adına nispetle anılan ircâ fikrini de içeren dini anlayışın İslam'ın fethedilen tüm

²⁰ Kerderî'nin *Menâkıbü'l-İmâm Ebû Hanîfe* adlı eserinde birçok yerde farklı yerlerden gelecek kendisiyle tanışan, alış veriş yapan kişileri taltif ettiği, ikramlarda bulunduğu; memleketlerine döndükten sonra iletişimini kesmeyerek mektuplaştığı birçok yerde ifade edilmektedir. Ona olan ilgilerinden insanlar Kûfe'ye geldiklerinde ilk olarak Ebû Hanîfe'yi görmeyi tercih etmekteydiler. O'nun Basralı bir takipçisine yapmış olduğu tavsiyeleri Kûfe dışındaki çevresini ne kadar önemseydiğini açıkça göstermektedir Bk. 1/77-79.

²¹ Ebû Hanîfe'nin hayattayken dahi bölgedeki etkisini anlamak açısından vefatının ardından ğasline bugün Afganistan sınırlarında yer alan Herat'tan Hasan ibn Ammâre'nin bulunduğu bilgisi ilgi çekicidir. Kerderî el-Bezzâzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebû Hanîfe* cilt 2, s. 268.

²² Muhammed b. Cerîr et-Taberî, (ö. 310/923). *Târîhu't-Taberî*, Dâru't-Türâs, Beyrut 1967, cilt 7, 54-56, 92, 95-96, 293.

²³ Ess, *İlmü'l-Kelâm*, cilt 1, s. 302.

²⁴ Nahide Bozkurt, "İbn Hübeyre", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XX, 81.

²⁵ Kerderî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebû Hanîfe*, cilt 2, s. 30.

²⁶ Kerderî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebû Hanîfe*, cilt 2, s. 30.

²⁷ Ebû Hanîfe'nin mektuptaki ifadelerinden anlaşılacağı üzere, Osman el-Bettî'nin Ebû Hanîfe'ye zimnen ifade ettiği şey, kendisinden "Mürçîi" olarak bahsedildiğidir. Bk. Ess, *İlmü'l-Kelâm*, cilt 1, s. 274.

²⁸ Mustafa Öz, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, "Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risâle", İfav, İstanbul 2012, s. 59-63.

²⁹ Ebû Hanîfe'yi Mürçie'den sayan kaynak listesi için Bk. Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 39, dipnot, 36.

³⁰ Bölgedeki Tâhirî emiri Abdullah b. Tâhir (ö. 230/844)'in huzurunda bu tartışmalar yapılmaktaydı. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medînetü's-Selâm*, (tahk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Ğarbu'l-İslâmî, cilt 7. s. 372; Tâhirî'i yönetimi de ircâ düşüncesine sahip Hanefîlere yakın durmamayı tercih etmekteydi. Bk. Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), *Menâkıbü'l-İmâm*

Ahmed b. Hanbel, (tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin e't-Türkî), Hicr Yayınları, Riyad 1988-1989, s. 204.

³¹ H. 3. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan seriye dair bilgi için Bk. Mahmut Yeşil, "Tarihî Süreçte Te'lif Edilen "Kitâbu'l-İmân"lar ve Günümüze Yansımaları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, 2011, s. 7-34.

³² Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), *Kitâbu'l-İmân ve Meâlimühü ve Sünenühü ve İstikmâlühü ve Derecâtühü*, (tahk. Muhammed Nâsirü'd-Din Elbânî), Riyad Mektebetü'l-Meârif, 2000.

³³ H. 2. yüzyıl gibi erken bir dönemde Horasan'da bu tartışmalar hararetle yapılmaktaydı. Ebû Hanîfe'nin Osman el Bettî'ye yazdığı mektubun ana konusu bu tartışmalara cevap vermeye çalışmaktı. (Yeprem, "Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risâle", s. 59 vd.) Ebû Hanîfe'nin öğrencisi, Mürçie'nin liderlerinden olduğu ifade edilen ve imanın artıp eksilmesini kabul etmeyen Ebû Mutî el-Belhî (ö. 199/814) ile Kâsım b. Sellâm'ın hocası ve Ehl-i Hadîs'in ileri gelenlerinden Nadr b. Şümeyl (ö. 203/818) iman ve islamın aynı anlama gelip gelmediği üzerine tartışmışlardır. Bk. Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *Kitâbu'l-Mecrâhîn mine'l-Muhaddisîn*, (tahk. Muhammed Abdülmecid es-Selefi), Dâru's-Sumay'i, Riyad 2000, cilt 1, 304.

³⁴ Mansur Koçınkağ, *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2018, s. 76-77.

³⁵ Kûfe'de İbrahim en-Nehâfî ve Said b. Cübeyr'in arkadaşı Ebû Amr Zeyd b. Abdullah Bk. Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, cilt 2, s. 32; Saîd b. Cübeyr Bk. İbn Teymiyye, *Mecmûatü'l-Fetâvâ*, (thc. Âmir el-Cezzâr, Enver el-Bâz), Dâru'l-Vefâ, Mısır 2005, cilt 7, s. 185; Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd b. Süleyman Bk., Ebû Ömer Cemâlüddîn İbn Abdilberr (ö.467/1071), *Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fazlihî*, (tahk. Ebu'l-Eşbâl ez-Zühayrî), Dâru'l-İbni'l-Cevzî, Kahire 1994, cilt 2, s.1094; gibi şahıslar "ircâ" fikrini Ebû Hanîfe'den önce ilk seslendirenler arasındaydı.

³⁶ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s.39.

Doğu topraklarında geniş kabul görmesi, kendisinin hedefte olmasının asıl sebeplerindendir.³⁷

Ebû Hanîfe ve çevresine karşı mevcut olan bu rahatsızlığın, Mihne döneminden sonra Ehl-i Rey'e ödetilmek istenen bedelle birleştirildiği görülmektedir. Bu şekilde Ehl-i Rey'in simgesel lideri Ebû Hanîfe tekrar hedef tahtasına oturtulmuştur. Ehl-i Hadis'in oluşturduğu bu edebiyatta onun Mürciî oluşu sürekli vurgulanmıştır.³⁸ Bu da yetmemiş gibi, hakkında bir de Cehmî olduğu, Cehm b. Safvan'ın Kûfe'deki temsilciliğini yaptığı³⁹ gibi tamamen mesnetsiz ithamlarda bulunmuşlardır. Mihne sonrası oluşan nefret ruhlu Ehl-i Hadis edebiyatında, kendisi hayattayken gündem teşkil etmeyen "halku'l-Kur'an" meselesine dair ifadeler bile ona nispet edilmiştir.⁴⁰

Ebû Hanîfe eleştirilerinin Mihne ateşinin sönmesiyle hafiflediği gözlenmektedir. Bu duruma Şehristânî (ö. 548/1153)'nin Ebû Hanîfe savunması güzel bir örnek teşkil etmektedir. Mezheplerin oluşum süreçlerindeki bu çatışmaların arka planını tahlil etmeye çalıştığı anlaşılabilir Şehristânî, kendisi bir Hanefî olmasa da Ebû Hanîfe'ye en az kendisi kadar sahip çıkıyor görünmekte ve onun Mürcie'ye nispetini yemin ederek reddetmektedir.⁴¹ O, Ebû Hanîfe ve takipçilerinin "Mürcietü's-Sünne" olarak anıldığını söylemektedir. Şehristânî'ye göre önceki makâlât yazarlarının Ebû Hanîfe'nin "imani kalp ile tasdik olarak tanımlayıp, onun artma ve eksilme kabul etmediği" şeklindeki kabulünü, muhtemelen amelîn terkine olumlu baktığı zannıyla Mürcie'ye nispet ettiklerini iddia etmektedir.⁴²

Şehristânî, Ebû Hanîfe'ye "Mürcie" yakıştırmamasından sorumlu olarak Kaderiyye ile Mu'tezile'yi görmektedir. Ona göre Ebû Hanîfe, yaşadığı dönemde Kaderiyye⁴³ ile Mu'tezilî düşünceye muhalifti. Bundan dolayı onlar da⁴⁴ kendilerine kader konusunda muhalif olanlara Mürcie adını vermişlerdir⁴⁵ Onun iddiasına göre, Hâricîlerden Vaidiyye fırkası da muhaliflerini bu şekilde anmaktaydı. Ebû Hanîfe de bu sebeplerden dolayı Mürcie'ye nispet edilmiş olabilirdi.⁴⁶

Yukarıda görüşlerini özetle ifade etmeye çalıştığımız Ehl-i Hadis gibi Şii bakış açısı da Ebû Hanîfe'yi Mürciî olarak tanımlamaktadır. Nevbahtî (ö. 311/924) ilk Mürcie'yi "Hz. Ali'nin vefatından sonra onun imametini savunan küçük bir grup hariç diğer tüm taraftarları ve sonradan Muaviye'nin liderliğinde birleşen Talha, Zübeyr ve

Aişe'nin taraftarları" olarak tanımlamaktadır. Bu ana grup daha sonra dörde ayrılacaktır. Bunların içerisinde Irak Mürcie'si yani Ebû Hanîfe ve taraftarları⁴⁷ ile Şukkâk veya Butriyye şeklinde adlandırıldığı Süfyân es-Sevrî, İbn Ebî Leylâ, Muhammed b. İdrîs eş-Şafî ve Malik b. Enes gibi hadis taraftarlarının bulunduğu Haşviyye'yi saymaktadır.⁴⁸ Cehm b. Safvan'ın başını çektiği Cehmiyye/Horasan Mürcie'si de bu grupların içerisindeydi. Ancak onlar "aşırıya" gitmişlerdir.⁴⁹ Nevbahtî örneğinden yola çıkarak da ifade etmeye çalıştığımız gibi, Şia'nın süreçteki Mürcie algısı Ehl-i Hadis veya Mu'tezile'ninkinden her zaman farklı olmuştur. Anlaşılabilir Nevbahtî, Ebû Hanîfe'yi yerleştirdiği bu Mürcie kavramıyla daha sonra Ehl-i Sünnet şeklinde ifade edilecek grubu kastetmektedir.

Ebû Hanîfe-Mürcie ilişkisi söz konusu olduğunda Mu'tezile'nin konuya bakışına da değinmek gerekir. Zeydî-Mu'tezilî bir alim olan İbnü'l-Murtazâ'ya göre Mürcie, fâsıkların Allah tarafından affedilmesi konusunda hevesli ve Kaderiyye gibi uzak durulması gereken bir gruptur.⁵⁰ Şafî bir fakih ve Mu'tezilî olan Kâdî Abdülcebbar'a göre ise Mürcie, büyük günah sahibinin mü'min olduğunu söyleyen bir firkadır.

Bazı Mu'tezilîlerin yukarıdaki tanımlarının da arka planında, Hâricîlerin büyük günah sahibini tekfir etmelerine yönelik bir tepkinin yattığını düşündükleri anlaşılmaktadır. Kâdî Abdülcebbar'a göre Mürcie'nin bu düşüncesi, onların iman ve küfür konusundaki cehaletinden kaynaklanmaktadır.⁵¹ Mu'tezile'ye mensup kelimcilerin çoğunun fıkhîta Hanefîliği benimsemiş olduğu da bilinen bir husustur. Bu durum onların Ebû Hanîfe'ye sahip çıkma adına ircâ ile ilişkisini görmemeyi tercih edebilecekleri fikrini akla getirebilir. Ancak genel olarak bakıldığında Ebû Hanîfe ismi Mu'tezilî tabakâta yer almamaktadır. Bu bağlamda kendisi de Hanefî olan önemli bir Mu'tezilî alim olarak Ka'bî, Mürcie'yi "affedilme veya ceza konusunda yargıda bulunmayarak hükmü Allah'a bırakanlar" şeklinde tanımlamaktadır. Ve onun Mürcie listesinde Ebû Hanîfe de yer almaktadır.⁵²

Yukarıda açıklamaya çalıştıklarımızdan yola çıkarak sonuç olarak ifade edersek, klasik literatür açısından bakıldığında, Ebû Hanîfe'nin Mürcie ile ilişkisine genelde değinildiği görülmektedir. Bununla birlikte Mu'tezilî literatüre bakıldığında o, fakih kimliği ile ön plana

³⁷ Ebû Hanîfe'nin hedefte olmasının sebebi onun sadece ircâ düşüncesine sahip olması olarak açıklanamazdı. Zirâ Ehl-i Hadis, çok hoşlanmasalar da Mürciî saydıkları bir çok kişiye bunu fazla bir sorun olarak görmüyorlardı. İbn Hacer el-Askalânî, kaleme aldığı Buhârî'nin şerhinin mukaddimesinde, kendilerinden rivayette bulunmakta beis görülmeleyen "Mürciî" şahısları aktarmaktadır. Bk. *Hedyü's-Sâri Mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, (tahr. Muhibbuddin el-Hatîb), Mektebetü's-Selefiyye, Beyrut ts., s. 459-460.

³⁸ İbn Hibbân el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecrühin*, cilt 17, s. 405-414; Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870), *Târîhü'l-Kebîr*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut t.s., cilt 8, 81; Sa'dî el-Hâşimî, *Ebû Zur'a er-Râzî ve Cuhühuduhü fi's-Sünneti'n-Nebeviyyeye mea Tahkiki Kitâbi'd-Duaî ve Ecvibetihî alâ es'ileti'l-Berzâi*, Medine 1989, s. 35-36; Ebû Yusuf Yakub b. Süfyân el-Fesevî (ö. 277/890), *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Târîh*, Bağdat 1975, cilt 2, s. 783-789; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/889), *el-Meârîf*, (tahr. Servet Ukkâşe), Kahire 1981, s. 625; Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî (ö. 322/934), *Kitâbi'd-Duaî'l-Kebîr*, (tahr. Abdülmufî Emin Kalaci), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut ts., cilt 4, s. 282-283; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî (ö.462/1071), *Târîhu Medinetü's-Selâm* (tahr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Ğarbu'l-İslâmî, cilt 15, s. 512-514.

³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medinetü's-Selâm*, tahr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbu'l-İslâmî, cilt 15, s. 514.

⁴⁰ Halku'l-Kur'an'a dair Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen görüşler için Bk. Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/17, (2010/1), Ss. 101-130.

⁴¹ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî (ö. 548/1153). *Milel ve Nihal- Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. (çev: Mustafa Öz), Litera Yayınları, İstanbul 2011, s. 130.

⁴² Şehristânî, *Milel*, s. 130.

⁴³ Ne zaman ortaya çıktığı, mensuplarının kimler olduğu ve zihniyetlerinin ne olduğu konusu tartışmalı olan "Kaderiyye" mezhebine dair açıklama için bakınız: Osman Aydın, *Akılci Din Söylemi; Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Hititkitap Yayınları, Ankara 2010, s. 148 vd.

⁴⁴ Yemenli Mutezilî alim Neşvân b. Said el-Himyeri (ö. 573/1178) Ebû Hanîfe'yi ahirette altıncı bir hisle Allah'ın görüleceğini savunmasından dolayı Mürciî olarak nitelendirmektedir. Bk. *el-Hürî'l-Iyn*, (tahr. Kemâl Mustafa), Mektebetü'l-Yemeniyye, Beyrut 1985, s. 199-200.

⁴⁵ Şehristânî, *Milel*, s. 130-131.

⁴⁶ Şehristânî, *Milel*, s. 131.

⁴⁷ Kummî/Nevbahtî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Firak-Firaku's-Şia*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004, s. 63.

⁴⁸ Kummî/Nevbahtî, *Kitâbu'l-Makâlât* s. 63-65.

⁴⁹ Kummî/Nevbahtî, *Kitâbu'l-Makâlât* s. 61.

⁵⁰ El-Mehdî Lidinillah Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ (ö. 840/1437), *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, (thk. Susanna Diwald Wil-zer), Beyrut: en-Neşerâtü'l-İslâmîyye, 1961, s. 17.

⁵¹ Ebû'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025), *Fazlü'l-İzâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, (tahr. Fuad Seyyid), Tunus: Dâru'l-Kütübü'l-Mısıriyye, 1986, s. 113, 115.

⁵² Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931), *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*, (tahr. Hüseyin Hansu, Râcih Kürdî ve Abdülhamid Kürdî), İstanbul Kuramer, 2018, s. 200-201.

çıkan, kelami yönü ve itikadi konulardaki fikirleri üzerinde durulmayan ve bazen de Mu'tezile'ye meyilli bir alimdir.⁵³

Usûlde ve fûrûda Ebû Hanîfe'yi takip eden Hanefîler ise, onun ircâ düşüncesini aynen savunmakla birlikte, Mürcie'yle arasına mesafe koymaya dikkat etmektedirler. Bu kaygının arka planında, Mürcie adının en başından beri bidat ehlinin haksız bir isimlendirmesi olduğu vurgusu yatmaktadır.⁵⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (333/944), Ebû Hanîfe'nin "büyük günah sahibi kimsenin durumunu Allah'a havale etme" anlamında ircâyı savduğunu söylemektedir.⁵⁵ O, ircâyı olumlu ve olumsuz anlam içeren ikiye ayırmaktadır. Olumlu anlam içeren ircâ, büyük günah sahiplerinin hükümlerini Allah'a havale etmek, onların cennetlik veya cehennemlik oldukları hususunda hükümde bulunmamak anlamındaki övgüye layık olan ircâdır.⁵⁶ Olumsuz olarak nitelediği ircâ kavramını "cebr" olarak tanımlar.⁵⁷ Çünkü Mürcie, fiillerin gerçekleşmesini sadece Allah'a yönlendirmektedir.⁵⁸

Mâtürîdî'nin Mürcie ile kastettiğinin Cebriyye olduğu açıktır. Ona göre Mürcie, insan fiillerinde inisiyatif sadece Allah'a vermektedir. Ebû Seleme es-Semerkindî de Mürcie'yi aynı şekilde kulun fiiliyle alakasını keserek her fiili Allah'a havale eden Cebriyye şeklinde tanımlamaktadır.⁵⁹ Diğer bir Mâverâünnehirli Hanefî alim Mekhûl en-Nesefî'ye göre ise Mürcie, büyük oranda Ehl-i Hadîs olarak tanımlanmaktadır.⁶⁰

Dikkat edileceği üzere Doğu Hanefîliğinde ircâ kavramı ile Mürcie kavramı kalın bir çizgiyle birbirinden ayrılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla "cebr anlamı içeren Mürcie" ile Ebû Hanîfe'yi yan yana getirmek mümkün olmayacaktır.

Ebû Hanîfe'nin Mürcie ile münasebeti, muasır araştırmacılar tarafından da ilgi gören bir problem alanıdır. Batılı araştırmacıların konuyla ilgili kanaati onun Mürcie ile güçlü bağları olduğu ve mezhebin yayılmasında önemli bir rolü olduğu yönündedir. Wensinck, Ebû Hanîfe'nin Mürciî fikirlerin yayılmasında önemli bir rolü olduğu kanaatindedir.⁶¹ Wilferd Madelung'a göre Ebû Hanîfe, Horasan'daki Mürcie'nin tartışmasız lideridir.⁶² W. Montgomery Watt'a göre Mürcie mezhebi etrafındaki tartışmalarda, Ebû Hanîfe ismi dışındaki bütün aktörler silik kalmaktadır.⁶³

Watt'ın Mürcie mezhebiyle kastettiği, ne amelsiz itikatın kurtuluşu götürdüğünü savunanlar, ne de dünyaperestlerdir. Ona göre Mürcie, Ehl-i Sünnet'in öncüleridir.⁶⁴ Joseph Givony, Mürciî akide söz

konusu olduğunda Ebû Hanîfe'nin, ircâ düşüncesini devraldığı nesle oranla çok önemli bir role sahip olduğu kanaatindedir.⁶⁵ Josef Van Ess'e göre, Ebû Hanîfe Küfe Mürciesi'nin lideridir.⁶⁶

Türkiye'de mezhebi aidiyetin getirdiği ilginin de etkisiyle konuya olan ilgi devam etmektedir. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Ebû Hanîfe ve cemaatinin ilk defa Nâfi b. Ezrak tarafından Mürcie şeklinde çağrıldığı,⁶⁷ onun Hâricîler ve Haşeviyye'nin ircâ ithamlarına maruz kaldığı kanaatindedir.⁶⁸ Ancak o, eleştirenlerin iddia ettiği gibi bidat olan ircâ değil, katıksız sünnet ircâsı düşüncesine sahipti.⁶⁹ Yusuf Şevki Yavuz, Ebû Hanîfe'nin Mürcie'ye nisbet edilmesinin arka planında o dönemde mezhebî kavramların henüz netleşmemesi olduğu kanaatindedir.⁷⁰ Sönmez Kutlu, Ebû Hanîfe ve Mürcie mezhebi arasında güçlü bir ilişki olduğu kanaatindedir. Ona göre Ebû Hanîfe, Hammâd b. Süleyman'dan sonraki Küfe Mürcie'sinin lideridir.⁷¹ Süreçte ise, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mürcie'nin tartışılmaz lideri olmuştur.⁷² Galip Türcan ve Seyyid Bahcivan gibi araştırmacılar Ebû Hanîfe'nin, Haricî, Mu'tezile ve Ehl-i Hadîs'in haksız yere Mürciî adlandırılmasına maruz kaldığı kanaatindedir.⁷³ Çağfer Karadaş, Ebû Hanîfe'nin Mürcie ile bağlantısının daha çok Mu'tezile, Ehl-i Hadîs ve Şia'nın söylemlerinden kaynaklandığı; hatta Mürcie diye bir mezhebin varlığının bile tartışmalı olduğu kanaatindedir.⁷⁴

Sonuç

Ebû Hanîfe, fıkıh ilminin sistemleşmesindeki önderliği sayesinde yeni Müslüman olmuş Horasan ve Mâverâünnehirli Arap olmayan halkların İslamlaşmasında önemli bir figür olmuştur. Bu özellikleri, onun hayatta olduğu dönemde ve sonrasında tartışılan bir isim olmasını beraberinde getirmiştir.

Ebû Hanîfe'nin Horasan ve Mâverâünnehir halkı için bir kanaat lideri olarak kabul edilmesinde, ameli imandan ayrı gören dini anlayışı önemli bir yer tutmaktadır. Bölge halkı ve yöneticileri, buralarda yaşanan siyasi gerginliklerde onun bu konumundan faydalanmaya çalışmışlardır. Horasan ve Mâverâünnehir'deki isyanın Mürcie'yle ilişkilendirilmesi, kavramın mevcut olumsuz algısına bir de "ayrılıkçı" anlamını eklemiş görünmektedir. Ebû Hanîfe'nin hayatta olduğu dönem ve sonrasında, o ve Horasan ve Mâverâünnehir'deki takipçilerinin Mürciî olduğu ithamı, Ehl-i Hadîs tarafından ciddi bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Vefatından bir müddet sonra gerçekleşen Mihne hadisesinde aktif rol alan isimlerden bazılarının onun mezhebinden oluşu, Mihne'den olumsuz etkilenen Ehl-i Hadîs'i

⁵³ Konuya dair ayrıntılı bilgi için bakınız: Fatmanur Alibekiroğlu, "Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi", Basılmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 287-298.

⁵⁴ Öz, "Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risâle", s. 63.

⁵⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî (ö. 333/944), *Kitâbü't-Tevhîd*, (tahk. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi), Ankara: TDV Yayınları, 2017, s. 496.

⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, cilt 1, s. 422.

⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, cilt 1, s. 422.

⁵⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 422.

⁵⁹ Ebû Seleme es-Semerkindî (ö.IV/IX. asrın ikinci yarısı), *Ebû Seleme es-Semerkindî ve Akâid Risâlesi(Cümelü Usûlü'd-Dîn)*, (Çev. Ahmet Saim Kılavuz), İstanbul, Emek Matbaacılık, 1989, s. 63-64.

⁶⁰ Nesefî, imanı sadece marifet ve bir bilgiden ibaret görenler tanımı dışında, imanı amel ve söz olarak tanımlayanlar, imanın artıp eksileceğini söyleyenler, imanda istisnayı savunanlar, Allah'ı insana benzetenler, hadislerin bağlamlarını bakmaksızın uygulamaya kalkanlar şeklinde açıkça Ehl-i Hadîs'i tarif ederek bunların Mürcie olduğunu söylemektedir. Bk. Ebû Mu'tezil Mekhûl b. Fadl en-Nesefî, *Kitâbü'r-Red alâ ehlî'l-Bida ve'l-Ahvâlî'd-Dâle*, (tahk. Seyit Bahcivan), Hikmetevi Yayınları, Konya 2013, s. 146, 241, 242, 244, 248, 250, 253, 254.

⁶¹ A. C. Wensinck, *The Muslim Creed*, Great Britain, Cambridge 1932, s. 123.

⁶² Wilferd Madelung, "Horasanda ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefîliğin Yayılışı", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, 2011, s. 93.

⁶³ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Rûhi Fırlı, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010, s. 187.

⁶⁴ W. Montgomery Watt, *İslamın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, çev. Arif Aytekin, Bereket Yayınları, İstanbul 2011, s. 60-61.

⁶⁵ Joseph Givony, "The Murjia and The Theological School of Ebu Hanifa: A Historical and Ideological Study", Basılmamış Doktora Tezi, Edinburgh Üniversitesi, Edinburgh 1977, s. 227.

⁶⁶ Ess, *İlmü'l-Kelâm*, I, 302.

⁶⁷ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Te'nübü'l-Hatîb*, yy. 1990, s. 75.

⁶⁸ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Te'nübü'l-Hatîb*, yy. 1990, s. 74.

⁶⁹ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Te'nübü'l-Hatîb*, yy. 1990, s. 89.

⁷⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim: 22 Mayıs 2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hanife#2-akade-dair-gorusleri>

⁷¹ Sönmez Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 208.

⁷² Sönmez Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 290.

⁷³ Bk. Galip Türcan, "Ebu Hanîfe İrcâ İlişkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2002, sayı: 9, s. 101; Seyyid Bahcivan, "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 8 / 8 (Eylül 1998), Ss. 141-176.

⁷⁴ Bk. Cafer Karadaş, "Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî", *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, İFAV Yayınları, İstanbul 2012, Ss. 147-175.

onun ismine karşı daha sert bir tutum almaya yönlendirmiş görünmektedir.

Ebû Hanîfe isminin, Ehl-i Hadîs dışında Şia ve Mu'tezili literatürde de Mürcie ile beraber anıldığı anlaşılmaktadır. Ehl-i Hadîs'in Ebû Hanîfe ismine karşı sert tutumu, Mihne'nin etkilerinin gündemden düşmesine kadar devam etmiştir. Ancak belli bir müddet sonra, onun ismi Sünnî çerçeveye dahil edilmeye başlanmıştır. Buna 6/12. yüzyıla gelindiğinde Eş'arî bir alim olan Şehristânî'nin tutumu örnek verilebilir. O, Ebû Hanîfe'ye "onun Ehl-i Sünnet olduğunu, aslında Mu'tezile'nin kendisine Mürcie yakıştırmasında bulunduğunu" ifade edecek derecede sahip çıkmaktadır. Artık bu aşamadan itibaren Ebû Hanîfe'nin Mürciî olduğu iddiası uzun süre gündemden düşmüş görünmektedir.

Ebû Hanîfe'yi usûlde ve fûrûda takip eden Doğu Hanefileri ise, Ebû Hanîfe gibi, ircâ düşüncesini savunmuş fakat selefleri ve kendileri için Mürcie tanımlamasını kabul etmemişlerdir. Sunulan örneklerden hareketle onlara göre Mürcie, Cebriyye ve Ehl-i Hadîs şeklinde tasavvur edilmektedir. Bu durum, onların Mürcie tasavvurunun Ehl-i Hadîs-Eş'arî, Mu'tezile ve Şia'nın tasavvurundan farklı olduğunu göstermektedir. Konuya dair yapılan değerlendirmeler, çoğunlukla, Ebû Hanîfe gibi Mürciî olmakla "itham" edilen Doğu Hanefilerinin Mürcie tasavvurları hesaba katılmadan oluşmuş görünmektedir.

Konuya 20. yüzyılın başında Batılı araştırmacılar da ilgi göstermişlerdir. Batılı araştırmacıların ortak kanaatine göre, Ebû Hanîfe Mürcie mezhebinin en önemli ismi olarak öne çıkmaktadır. Mezhebi aidiyetin de etkisiyle Türkiye'de de konu tartışılmaya devam etmektedir. Bu çerçevede Ebû Hanîfe'nin Mürcie ile olan ilişkisine yönelik farklı kanaatler ortaya atılmıştır. Konuya dair genel kanaat, Ebû Hanîfe'nin Mürcie ile bir bağlantısı olmadığı; Hâricîler, Mutezile, Ehl-i Hadîs ve Şia tarafından haksız bir ithama uğradığı yönündedir. Genel kanaatten ayrı olarak, Sönmez Kutlu'nun Ebû Hanîfe ve Mürcie mezhebi arasında güçlü bir ilişki olduğuna ve Ebû Hanîfe'nin Kûfe Mürcie'sinin lideri olduğuna dair düşüncesi ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- Alibekiroğlu, Fatmanur. “Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi”, Basılmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Aras, M. Özgü, “Hammâd b. Ebî Süleymân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, cilt 15.
- Avcı, Casim, “Küfe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2002, cilt 26; Ss.339-342.
- Aydınlı, Osman, *Akılci Din Söylemi; Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Hititkitap Yayınları, Ankara 2010.
- Bahcıvan, Seyyid, "İrca Fikri ve Ebü Hanife'nin İrcâ İle İthamına Bir Bakış". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 / 8 (Eylül 1998), Ss. 141-176.
- Bozkurt, Nahide “İbn Hübeyre”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, cilt 20, Ss. 81-82.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), *Târîhü'l-Kebîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut t.s., cilt 8.
- Ess, Josef Van, *İlmü'l-Kelâm ve'l-Müctema' fî Karni's-Sânî ve's-Sâlisi li'l-Hicrî*, Çev. D. Salime Salih, Menşûrâtü'l-Cemel, Bağdad, Beyrut 2008, cilt 1.
- Fesevî, Ebü Yûsuf Yakub b. Süfyân (ö. 277/890), *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Târîh*, Bağdat 1975, cilt 2.
- Givony, Joseph, “The Murjia and The Theological School of Ebu Hanifa: A Historical and Ideological Study”, Basılmamış Doktora Tezi, Edinburgh Üniversitesi, 1977.
- Hâlîfe Hayyat (ö. 280), *Târîhü Hâlîfe Hayyat*, tahk. Doktor Ziyâü'l-Ömerî, Dâru Tayyibe, Riyad 1985.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebü Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö.462/1071), *Târîhu Medînetü's-Selâm* tahk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbu'l-İslâmî, cilt 15.
- Neşvân el-Himyerî, İbn. Said (ö. 573/1178), *el-Hûri'l-Iyn*, tahk. Kemâl Mustafa, Mektebetü'l-Yemeniyye, Beyrut 1985.
- İbn Abdilberr, Ebü Ömer Cemâlüddîn (ö.467/1071), *Câmiu Beyânî'l-İlm ve Fazlihî*, tahk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî, Dâru'l-İbni'l-Cevzî, Kahire 1994, cilt 2.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec (ö. 597/1201), *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin e't-Türkî, Hicr Yayınları, Riyad 1988-1989.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö. 852/1449), *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, tahr. Muhibbuddîn el-Hatîb, Mektebetü's-Selefiyye, Beyrut ts.
- İbn Hibbân, Ebü Hâtim Muhammed el-Büstî (ö.354/965), *Kitâbu'l-Mecrühîn mine'l-Muhaddisine ve'd-Duafâi ve'l-Metrûkin*. tahk. Muhammed Abdülmecid es-Selefi, Riyad Dâru's-Sumay'î, 2000, cilt 1.
- İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (ö. 276/889), *el-Meârîf*, tahk. Servet Ukkâşe, Kahire 1981.
- İbnü'l-Murtazâ, El-Mehdî Lidînillah Ahmed b. Yahyâ (ö. 840/1437), *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, tahk. Susanna Diwald Wilzer, Beyrut: en-Neşerâtü'l-İslâmiyye, 1961.
- İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed el-Bağdâdî(ö. 230/845), *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 2001, cilt 8.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn (ö. 728/1328), *Kitâbü'l-İmân*, tahr. Muhammed Nâsirüddîn Elbânî, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, Dimeşk, Umman 1996.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn (ö. 728/1328), *Mecmûatü'l-Fetâvâ*, tahr. Âmîr el-Cezzâr, Enver el-Bâz, Dâru'l-Vefâ, Mısır 2005, cilt 7.
- İbnü'l-Murtazâ, El-Mehdî Lidînillah Ahmed b. Yahyâ (ö. 840/1437). *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, tahk. Susanna Diwald Wilzer, Beyrut en-Neşerâtü'l-İslâmiyye, 1961.
- İnal, İbrahim Hakkı, “Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürcie Örneği”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 19, Sayı 31, Ocak–Haziran 2014, Ss. 223-235.
- Kâ'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî (ö. 319/931). *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*, tahk. Hüseyin Hansu, Râcih Kürdî ve Abdülhamid Kürdî, İstanbul: Kuramer, 2018.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî (ö. 415/1025). *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, tahk. Fuad Seyyid, Tunus: Dâru'l-Kütübi'l-Mısıryye, 1986.
- Karadaş, Cafer, “Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebü Mansur el-Mâturidî”, *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâturidî ve Mâturidilik*, İFAV Yayınları, İstanbul 2012, Ss. 147-175.

- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd (ö. 224/838), *Kitâbü'l-Îmân ve Meâlimühü ve Sünenühü ve İstikmâlihü ve Derecâtühü*, tahk. Muhammed Nâsirü'd-Dîn Elbânî, Riyad Mektebetü'l-Meârif, 2000.
- Kerkerî, Muhammed b. Muhammed, *Menâkübü'l-Îmâm Ebû Hanîfe*, Çev. Muhammed b. Ömer Halebî, Mustafa S. Kaçalın, Misvak Neşriyat, İstanbul 2010, cilt 2.
- Kevserî, Muhammed Zâhid, *Te'nîbü'l-Hatîb*, yy. 1990.
- Koçinkağ, Mansur, *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2018.
- Kummî/Nevbahtî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Firak-Firaku's-Şia*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010.
- Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2002.
- Madelung, Wilferd, "Horasanda ve Mâverâünnahir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, 2011.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (ö. 333/944), *Kitâbü't-Tevhîd*, tahk. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi), Ankara: TDV yay., 2017.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (ö. 333/944), *Te'vilâtü Ehl-i's-Sünne*. tahk. Mecdî Bâsellûm, Beyrut Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005, cit 1.
- Nesefî, Ebû Mutî Mekhûl b. Fadl, *Kitâbü'r-Red alâ ehli'l-Bida ve'l-Ahvâli'd-Dâlle*, tahk. Seyit Bahçıvan, Hikmetevi Yayınları, Konya 2013.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923). *Târihu't-Taberî*. Dâru't-Türâs, Beyrut 1967.
- Öz, Mustafa, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, "Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risâle", İfav, İstanbul 2012.
- Sa'dî e l-Hâşimî, *Ebû Zur'a er-Râzî ve Cuhühuduhü fi's-Sünneti'n-Nebeviyyeyye mea Tahkiki Kitâbi'd-Duafâi ve Ecvibetihî alâ es'ileti'l-Berzâi*, Medine 1989.
- Semerkandî, Ebû Seleme (ö. IV/IX. asrın ikinci yarısı), *Ebû Seleme es-Semerkandî ve Akâid Risâlesi(Cümelü Usûlü'd-Dîn)*, Çev. Ahmet Saim Kılavuz, İstanbul Emek Matbaacılık, 1989.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm(ö. 548/1153), *Milel ve Nihal- Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. Çev. Mustafa Öz, Litera Yayınları, İstanbul 2011.
- Türcan, Galip, "Ebu Hanîfe İrcâ İlişkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2002, sayı: 9, Ss. 97-123.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ (ö. 322/934), *Kitâbi'd-Duafâi'l-Kebîr*, tahk. Abdülmütî' Emin Kal'ac'î, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts., cilt 4.
- Ümit, Mehmet "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/17, (2010/1), Ss. 101-130.
- W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* Çev. Ethem Ruhi Fırlal, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010.
- W. Montgomery Watt. *İslamın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*. çev. Arif Aytekin, Bereket Yayınları, İstanbul 2011.
- Wensinck, A. C. *The Muslim Creed*, Great Britain, Cambridge 1932.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 22 Mayıs 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hanife#2-akaide-dair-gorusleri>
- Yeşil, Mahmut, "Tarihî Süreçte Te'lif Edilen "Kitabu'l-Îmân"lar ve Günümüze Yansımaları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, 2011, Ss. 7-34.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed (ö. 748/1348), *Mizânü'l-İ'tidâl fi Marifeti'r-Ricâl*, tahk. Ali Muhammed el-Buhârî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts., cilt 2.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed (ö. 748/1348), *Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ*, tahk. Şuayb el-Arnaûd, Me'mûn el-Sağircî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981, cilt 4.

EXPENDED ABSTRACT

Two centuries from the 2nd century of the Hijrī include a period in which Islamic thought developed the fastest. During this period, many scholars who contributed to Islamic thought came to the fore. Among them, Abū Ḥanīfa, who is accepted as the leader of the Ahl al-Ra'y, has a special place. This position of his is not just about his systematization of fiqh and his way of doing it in a ra'y-oriented way. In the early ṭabakāt, there are also rumors that he was related to Murji'a, right after he was stated to be Ahl al Ra'y. In order to understand the relationship of Abū Ḥanīfa with the idea of irjā, it will be useful to first touch on the cultural environment in which he is located. In the city of Kufa, 1/7. Towards the end of the century, the idea of irjā started to be more prominent than the supporters of the Ehl-i Beyt. It can be said that some names from Kufe were effective in shaping Abū Ḥanīfa's ideas.

It is necessary to mention the impact of the socio-political agenda of Khorasan and Transoxiana in connecting Abū Ḥanīfa with Murji'a. We do not have detailed information to evaluate the dimensions of Abū Ḥanīfa's connection with the region while he was alive. The scraps of information at hand suggest that he was seen as an "opinion leader" in the region for a long time while he was alive, and that this influence was tried to be kept under control by the Umayyad and Abbasid administrations. In the period when Abū Ḥanīfa was alive, the agenda in Iraq affected the socio-politics of Khorasan and Transoxiana. In 110 / 728-729, the governor of Khorasan Eshres b. 'Abdillah, some incidents took place with Samarkand and its people, which resulted in their conversion to Islam and their apostasy after disagreement. Due to the fact that the problems were not solved and a serious drought was experienced in 115/733, in 116/734 a rebellion broke out under the leadership of Hāris b. Sureyc. It is stated that Abū Ḥanīfa requested the notables of the rebellion to be pardoned by the Caliph. Abū Ḥanīfa welcomed the offer and wrote a letter to the caliph. This is important in terms of showing its influence in the center and the region. In the last period of the Umayyads, there was a period of disorder. The turmoil in Khorasan also affected Abū Ḥanīfa, who was the opinion leader in the region. The governor general of Iraq Yazid b. Umar al-Fezārī (d. 133/750) when the Abbasid rebellion broke out in Khorasan, forced Abū Ḥanīfa to lead the fatwa assembly, probably to control the process. Abū Ḥanīfa, who did not accept the offer, had to flee to Mecca on the pretext of pilgrimage in 130/747 and this situation continued until the caliphate of Mansūr. We see in the letter he wrote to his friend 'Uthmān el-Bettī that Abū Ḥanīfa was exposed to "Murji'" propaganda in a negative sense during his lifetime. His rejection of the Mūrji' definition, but openly owning the "irjā" discourse must have the greatest share in being an open target.

The doctrine of Ahl al-Ḥadīth, which includes the discourse of irjā, was strongly rejected by the Ahl al-Ḥadīth. 2/8. towards the end, this debate, which included everyone, including the palace talks in Khorasan, took place among the followers of Abū Ḥanīfa, who adopted the idea of irjā with the Ahl al-Ḥadīth.

The discomfort already existed against Ahl al-Ḥadīth and his surroundings before the Miḥna, when the price to be paid to Ahli-Rey after the Miḥna was added, it appeared as the symbolic leader Abū Ḥanīfa was placed on the target board. In the literature created by the, it was constantly emphasized that he was Mūrçi, and even It has been spoken to conclude that has a connection in Kufa. In the literature created by the Ahl al-Ḥadīth, it was constantly emphasized that he was Murji', and that he was Jahmī and even the connection of Jahm ibn Şafwān in Kufa was mentioned.

It is observed that the criticism of Abū Ḥanīfa has been alleviated with the extinction of the Miḥna fire. The defense of Abū Ḥanīfa by Shehristānī (d. 548/1153) is a good example of this situation. Shehristānī, who had the opportunity to analyze the past after the conflicts in the formation process of his sect, seems to protect Abū Ḥanīfa at least as much as he is, even if he is not a Ḥanafī, and he denies his attribution to Murjia by swearing. Shehristānī, where Abū Ḥanīfa lived. Having the opportunity to analyze the past after the conflicts in the formation process of his sect, Shehristānī seems to take care of Abū Ḥanīfa at least as much as he is, although he is not a Ḥanafī, and he denies his attribution to Murjia by taking an oath.

The relationship between Abū Ḥanīfa and Murjia is still a controversial issue today. The subject has attracted the attention of western contemporary researchers. With interest revealed by the sense of belonging denomination, different considerations have emerged on the subject also in Turkey.

İlhanlı Hükümdarlarından Abâkâ Han’a Ait Üç Yarlğ İbrahim GÜNEŞ^{1*}

¹ Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, MUĞLA.

* ibrahimgn02@gmail.com

+ ORCID: 0000-0002-2080-8870

Öz- Bu makalede, İlhanlı Devleti’nin ikinci hükümdarı olan Abâkâ Han’ın yazdırmış olduğu üç yarlğın Türkçe çevirisi ve değerlendirilmesi yapılacaktır. Bu üç yarlğın daha önce G. Doerfer tarafından Almanca, Antoine Mostaert-Francis Woodman Cleaves tarafından İngilizce çevirileri yapılmıştır. Erdebil’deki Şeyh Safuiddin Erdebili türbesinde keşfedilmiş olan yarlğlardan ilki, Abâkâ Han tarafından 1266 yılında yazdırılmış olup, eyaletlerde görev alan daruga ve bitikçileri halka ve tüccarlara kötü davranmamaları hususunda ikaz etmektedir. İkinci yarlğ, 1268 yılına ait olup, İlhanlı hükümdarının ziyaretine gelen Baraçırqun’un başında bulunduğu papalık elçisine her türlü kolaylığın sağlanması için Abâkâ Han’a tarafından Samagar Noyan’a gönderilmiştir. Üçüncü ve son yarlğ Erdebil’deki Şeyh Safuiddin Erdebili türbesinde keşfedilmiştir. Bu yarlğ, 1271 yılına ait olup, özellikle 1266 yılındaki yarlğda geçen söz konusu yöneticiler halka ve tüccarlara karşı uyguladıkları haksız davranışları devam etmeleri neticesinde tekrar uyarılmaktadır. Söz konusu yarlğlar İlhanlı Devleti’nin eyalet yönetimi ile ilgili mühim kayıtlar içermektedir. Bu sebeple her üç yarlğın çevrilip değerlendirilmesi, İlhanlı Devleti Tarihi çalışmalarına müspet katkısı olacaktır.

Anahtar Kelimeler- Abâkâ Han, İlhanlılar, Memlükler, Yarlğ.

Three Jarlig From Ilhanlı Governors to Abâkâ Han

Abstract- In this article, Turkish translation and evaluation of the three yars written by Abâkâ Han, the second ruler of the Ilkhanate State, will be made. These three yars were translated into German by G. Doerfer and English translations by Antoine Mostaert-Francis Woodman Cleaves. The first of the jarligs discovered in the tomb of Sheikh Safuiddin Ardebil in Ardabil was dictated by Abakâ Khan in 1266 and warns daruga and planters working in the provinces not to mistreat the people and merchants. The second jarlig belongs to 1268 and was sent to Samagar Noyan by Abâkâ Khan to provide all kinds of convenience to the papal envoy headed by Baraçırqun, who came to the visit of the Ilkhanid ruler. The third and last jarlig was discovered in the tomb of Sheikh Safuiddin Ardabili in Ardabil. This jurisdiction belongs to the year 1271 and especially the said administrators mentioned in the jarlig in 1266 are warned again as a result of their continued unfair behavior towards the public and merchants. The said jarligs contain important records regarding the provincial administration of the Ilkhanate State. The translation and evaluation of his three jarlig, based on their importance, will have a positive contribution to the historical studies of the Ilkhanate State.

Keywords – Abâkâ Khan, Ilkhanids, Mamluks, Jarlig.

Giriş

İlhanlılardan günümüze çok az resmî belge gelmiştir. Aynı durum 1265-1282 yılları arasında İlhanlı tahtında oturan Abâkâ Han için de geçerlidir. İlhanlı Devleti'nin ikinci hükümdarı olan Abâkâ Han'ın tahta kaldığı süreç, devlet sınırlarının kesin olarak belirlendiği, düşman saldırılarına karşı muvaffakiyetle karşı çıkıldığı ve devlet teşkilatlanmasının karakter kazandığı bir dönem olmuştur¹. Devlet bu dönemde, İran merkezli İslam topraklarının doğu hududunda kök salmıştır. Sınırların genişlemesiyle devlet toprakları üzerinde hak iddia eden komşu siyasi teşekküllerle meydana gelen hudut savaşlarının da yoğun geçtiği bir dönem olmuştur. Aynı zamanda Batı Hıristiyan dünyası ile birlikte Müslümanlara (Memlûklere) karşı ittifak kurma çabalarının tüm harareti ile devam ettiği bir dönem olarak da dikkat çekmektedir. Fakat devrin tüm önemine rağmen bu döneme ait çok az sayıda resmî belge kalmıştır. Fakat Abâkâ Han devrine ait olup günümüze kadar gelmiş bazı resmî belgelerdeki malumat son derece değerli olup bunların mutlak suretle değerlendirilmesi gerekmektedir. Bunlardan en önemlileri ise Erdebil'deki Şeyh Safiiddin Erdebili türbesinde keşfedilen 1266 ve 1271 yılına ait iki yarlıştır. Ayrıca Vatikan'da keşfedilen Abâkâ Han devrine ait başka bir yarlıg daha bulunmaktadır. Burada incelemeye tabi tutulan üç müstakil yarlıg günümüzde keşfedilmiş az sayıda resmî belgeden birkaçıdır. Her üç yarlıg, daha önce G. Doerfer tarafından Almanca, Antoine Mostaert-Francis Woodman Cleaves tarafından İngilizce çeviri ve neşirleriyle birlikte yayınlanmışlardır². Biz ise burada söz konusu belgeleri tanıtır Türkçe'ye çevirerek birtakım değerlendirmelerde bulunacağız.

1. Yarlıg:**Transkripsiyon:**

1. d[aruyas-t]a
2. biçige:çin-e
3. manu sayi:n
4. eçige-de Elege öçijü ede
5. orçin bükün irgen-dür
6. ortoy-u:d bariju balayad yañar
7. usun ber qudaldıju qarabi ba
8. abadan bolıaysan ajuyu: edüge:
9. dabariysad çerigü:d-te
10. irgen-ü daruyasta noyad-ta
11. kücü kürgegen büi keme:d
12. manu eçige-de kenber kücü
13. büü kürgetügei avan çoban büü
14. ile:tügei keme:n biçin
15. jrly ögteju böge:tele ker küü
16. kürgen büi ta edüge: uruıı [. . .]

Çeviri:

- (1) *İcra Memurlarına,*
- (2) *Mali sekreterlere,*
- (3-4) *Elege özverili bir şekilde iyi babamıza [Hülegü] rapor etti:*
- (4-8) *"Bunlar hareket ederken (veya daha doğrusu: buralarda bulunan) insanlar nazikçe komisyon memurları buldular, köyler ve bölgelerle takas ettiler ve ayrıca köyler, inşa edilmiş topraklara dönüştü.*
- (8-11) *Şimdi (onlar) için yaptırımlarını uygulamak daha kolay. Halkın askeri, icra memurları ve komutanlarının yaptırımları ihlal edildi".*
- (12-15) *Babamızın "Kimsenin şiddet kullanmaması ve (ayrıca) icra memurları göndermemesi" kararını verdiği halde*
- (15-16) *nasıl burada şiddet uygulayabildiniz? Şimdi eskisinden daha çok...*

2. Yarlıg**Transkripsiyon:**

1. [Abay]a üge manu
2. Samayar-a jayu:ra
3. bükün balayad-
4. un daruyas-ta
5. noyad-ta
6. todqayu:la qarayu:l-a jamuçin ongyaça-
7. çina Bab-a: ça iregsed Baraçirqun
8. terigü:ten marqasiyas-a dabariydaıysad
9. irgen ongyaçaçin todqayu:l ulay-a:
10. umda şigü:sü ana ülü megüdegü:lün
11. ögüdkün. Yayu:d kedtür anu
12. kücü büü kürgetügei keme:bei.
13. Biçig manu taulai jil öbül-ün
14. terigü:n sara-i:n abran
15. jırıyaya:n-a Aras-a büküi-
16. dür biçibeı.

Çeviri:

- (1) *(Abâkâ) olarak emrimdir.*

¹ Bu dönem hakkında geniş bir bilgi için bk. İbrahim Güneş, *Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-680/1265-1282)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Muğla 2021.

²G. Doerfer, "Mongolica aus Ardabil", *Zentralasiatische Studien*, 9, 1975, ss.190-194; D. Tumurtogoo, *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI Centuries)*, Taipei 2006, s.150-152; Antoine Mostaert –

Francis Woodman Cleaves, "Trois documents mongols des Archives secrètes vaticanes", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XV, S. 3/4, (1952),ss.433-434, 507;Eugène Cardinal Tisserant, "Une lettre de l'Ilkhan de Perse Abaga adressée au Pape Clément IV", *Le Muséon*59, (1946), ss.555-556.

(2-7) *Samagar'a, yol üstünde bulunan icra memurlarına, komutanlara, kale komutanlarına, muhafız birliklerine, menzil istasyonları arası ulaşımı sağlayan kişilere, kayıkçılara.*

(8-12) *Şöyle buyurdum: "Başlarında Baraçırqun'un bulunduğu Papa tarafından yollanan piskopos heyetine [yol üzerinde] rastlayacak ahali, kayıkçılar ve kale muhafızları, ulaklar, içecek ve tayın verilecektir. Kendilerinin sahip oldukları eşyaları için [ellerinden almak için] sakın güç kullanmayasınız."*

(13-16) *Mektubumuzu, Aras'ta iken tavşan senesi kışının ilk ayının on altısında yazdık.*

3. Yarlıĝ

Transkripsiyon:

1. *jrly-un yosuĝa:r Elege-de*
2. *qariya:tan ortoy-u:d-tur*
3. *balayad-tur dabariysad*
4. *çerigü:d-ün noyad irgenü*
5. *daruyas noyad kücü büü kürgetügei*
6. *avan çoban büü qaltuyai yayu:d*
7. *kedi anu buliĝu tataĝu büü abtuyai*
8. *möd ondur Elege-de öĝün aĝsad-ıya:n*
9. *ülü megüden Şigtür-e kürgen*
10. *atuyai kembei bidan-u eyi:n*
11. *keme:gü:lüge:d dabariysad çerigü:d irgenü*
12. *daruyas noyad kücü kürgeĝü yayu:d kedi*
13. *anu buliĝu tataĝu abuba:su yeke*
14. *jrly-un yosuĝa:r ülüĝü: aiqun*
15. *aldaqun ede ber nasan ĝamyor dayi:n ele*
16. *keme:gdebei keme:ĝü öbed-tür-ıye:n qariya:*
17. *ügegü:n ara şiniyu:lun ondur öĝün aĝsad-*
18. *ıya:n megüdebe:sü möd ber ülüĝü: ayuqun*
19. *aldaqun keme:n jrly-un savad öĝbei*
20. *biçig manu qonin ĝil namur-un eçüs*

21. *sara-i:n qoyar qauçid-ta Aqar-a*

22. *bükü-dür biçibeı*

Çeviri:

(1-2) *Yarlıĝa göre karar vermiştik:*

(2-10) *"Şehirlerde daha iyi hareket eden askerlerin komutanları: iktidarı kullanan Elege'ye tabi askerler ve icra memurları ve halk komutanları tüccarlara şiddet uygulamamalıdır. Vergi memurları tüccarları rahatsız etmemelidir; hiçbirini yağmalamamalıdır. Komutanlar ve icra memurlarının her yıl yapması gereken, daha önce Elege'nin vergi olarak başardığını azaltmadan yapmalarıdır.*

(10-16) *Eğer şimdi, bunu bilmelerine izin verdikten sonra, iktidarı kullanan askerler ve halkın icra memurları ve komutanları şiddet uygularlar ve eğer bu yüksek karar ve cezadan korkmazlarsa yağmalamazlar mı?*

Bunlara gerçekten soytarılar, kemer bezleri ve devletin düşmanları denir.

(16-19) *Kararnamenin bir kopyasını verdik. İçeriĝi, söz konusu [failler] kendilerine tabi olmayan insanları sömürüyor ve her yıl vergilerini düşürüyorlar, korkuyorlar ve cezalandırılıyorlar.*

(20-22) *Mektubumuzu koyun yılında, sonbaharın son ayında, ikinci kaidede Ahar'dayken yazdık.*

Yarlıĝlarda Geçen Bazı İstilahlar

Yarlıĝ: Yarlıĝ, Türk ve Moĝol devlet teşkilatında hükümdarın yazdığı fermanlara denilmekteydi³. Kaynaklarda emsile⁴ veya misâl⁵ olarak da geçen hükümdar fermanları, Moĝollarda genellikle yarlıĝ adı ile zikredilirdi. Yarlıĝlar hükümdarın yazılı resmi emri sayılan belgeler olup, sadece hükümdarın ismi yazılırdı. Moĝol hükümdarları beğendikleri komutan veya devlet adamlarına bu yarlıĝlardan verdikleri gibi, bunu tâbi devlet veya bölgesel hükümdarlara da tevcih edilebilirlerdi⁶. Yarlıĝlara hükümdarın şahsi mührü vurulduğundan, mührün rengine göre isim alırlardı. Bunların başında yazının ehemmiyetine göre gök-tamgalı yarlıĝ, altın-tamgalı yarlıĝ, altın-tamgalı yarlıĝ ve kara-tamgalı yarlıĝ gelirdi⁷. En mühimi olan gök-tamgalar, genellikle Büyük Moĝol hükümdarlarıyla yapılan yazışmalarda kullanılırdı. Nitekim Kubilây Han'ın Abâkâ Han'a gönderdiği bir mektubu gök-tamga ile mühülediği bilinmektedir⁸. Bir diĝer yarlıĝ çeşidi ise mührün altın suyuna batırılması ile yapılan altın-tamgalar olup devletin hudutları içerisinde daha çok mühim kararlar ile birlikte mali konularda emirler ve önemli görülen elçilik heyetlerinin taşıdığı yarlıĝlara vurulurdu⁹. Örneĝin 667/1269 tarihinde Sultan Baybars'a gönderilen elçililer, Abâkâ Han'ın altın-payza ve yarlıĝını taşıyorlardı¹⁰. Ehemmiyeti gereğince bundan bir alt seviyede tutulan al-tamgalar ise genellikle resmi hüküm ve

³ Şems Şerik Emin, *Ferheng Islahat-ı Divanı Devran Moĝul*, Tahran 1357, s.262-266; *Yarlıĝ* ismi hakkında bkz. Galip Güner, "'Yarlıĝ "Buyruk, Emir, Ferman" ve 'Yarlıka- (Tanrı) Buyurmak'; Lütüfetmek Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler", *Turkish Studies*, VIII, S.1 (Winter 2013), ss.1553-1560.

⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1999, s.483.

⁵ Cüveynî, s.486.

⁶ Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 2012, s.37-38.

⁷ Hinduşah Nahcivâni, *Düstürü'l-katib fi ta'yinü'l-meratib*, (Nşr. Abdülkerim Alizade), II, Moskova 1971, s.12 vd.

⁸ Reşidüddin, *Câmi'üt-tevârih*, (Tsh. Muhammed Rüşen ve Mustafa Müsevî), I, Tahran 1373, s.1070; *Mu'izz al-Ansâb*, (Ed. A. K. Muminov), *Istoriia*

Kazakhstana v persidskikh istochnikakh, III, Almatı 2006, vr.66b; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988, s.198; V.V. Barthold, *Moĝol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s.411.

⁹ Kalkaşandî, *Subhü'l-aşâ fi sinâ'atü'l-inşâ*, IV, Kahire 1913, s.428; Uzunçarşılı, age, s.198-199; Emin, age, s. 10-12, 96-101

¹⁰ İbn Abdüzzâhir, *Ravzü'z-zâhir fi sîretü'l-Melikü'z-Zâhir*, (Nşr. Abdülaziz el-Huveytir), Riyad 1976, s.339; Baybars el-Mansûri, *Zübedtü'l-Fikre fi Tarih el-Hicre*, (Thk. D. S. Richards), Beyrut 1998, s.117-118; Yününî, *Zeyl miratü'z-zaman*, II, Haydarabad 1955, s.407; İbnü'l-Davâdârî, *Kenzü'd-dürrer ve câmi'ü'l-gurer: ed-dürre'l-fâhir fi sîretü'l-Melik en-Nâsir*, (Nşr. Hans Robert Roemer), VIII, Kahire 1960, s.139.

yazışmalarda kullanılırdı. Bunlar hükümdarlara gönderilen yarlıklarla birlikte emir ve komutanlara verilen her türlü azil ve atamalara ait fermanlara al-tamga vurulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Abâkâ Han tahta oturduğunda ülkenin birçok tarafına al-tamgalı yarlıg gönderdiği gibi¹¹, İlhanlılara tâbi devlet hükümdarlarının da yerlerinde kalmasına dair al-tamgalı yarlıg çıkarmıştı¹². Abâkâ Han, 669/1270 tarihinde Kubilây Han tarafından gönderilen ve kendisinin resmi olarak İlhanlı tahtına geçtiğine dair de al-tamgalı yarlıg almıştır¹³.

Daruga: Moğol devlet teşkilatında eyaletlerde idari, askeri ve mali konularda görev yapan büyük memurlara daruga denilmekteydi¹⁴. Kendilerine bırakılan şehrin veyahut eyaletin her türlü güvenlik işlerine bakmakla mükellefler. Bunlar sadece eyaletlerdeki şehirlerin başında değil, devletin başkenti Tebriz'de de görev yaparlardı. Esasında İslami devlet yönetiminin tipik bir kurumu olarak İlhanlılar devrinde de bu usul aynen tatbik edilmiştir. Söz konusu bu görevliler emri altındaki kolluk görevlileri aracılığı ile mesul tutulan idari bölgenin asayişini sağlamak, kanunsuz yapılan işlere izin vermemek, suçlu bulunan kimseler varsa onları yakalayıp gerekli mercilere teslim etmek ve son olarak da fahiş gasp veya temellüklere engel olmak üzere çalışırlardı. Fihhikâya asayişin birimlerinin en üst kademesinde görev yapan darugalar, kendinden alt mercilerde çalışan görevliler arasında rabıtabayı sağlamakla mükellef olup, kendisi daha çok büyük hadiselerle ilgilenirdi. Bir nevi devletin adalet ve hükmünü korumakla mükellef olduklarından, söz konusu kişiler genellikle güvenilir ve halk tarafından sevilen kişiler arasından seçilirdi¹⁵.

Bitikçi: Türk ve Moğol devlet teşkilatında devlet yazışmalarını kontrol edip kaleme alan kişilere bitikçi denilmekteydi. İlhanlı devlet teşkilatında, Divan-ı Buzurg'un yazışmalarını kaleme alan veya kontrol eden birtakım görevliler de bulunmaktaydı. Bunların başında bahşi denilen memurlar gelirdi. Her türlü beraat, emir ve vesikalar bunun elinden geçer ve eyaletlerde bulunan kendine bağlı bitikçilerin her türlü emir ve düzenlerini sağlardı. Asil olarak komşu devletlere gönderilen mektupların yazılarını düzenler ve hangi bölgeye gönderilirse oranın dili ile mektubu kaleme aldirtirdi. Bu kuruma bağlı bahşiler (divan-ı bahşiyân) ve bitikçiler divanı (divan-ı bitikçiyân) bulunmaktaydı. Bahşilerin en muteber olanı, bizzat İlhanın yanında bulunur ve hükümdarın yarlıg veya buyruklarını kendisi kaleme alırdı. Uluğ bitikçi memalik ise vezir veya emirlere ait karar senetlerini düzenleyip temiz alır; emir-i ülke, emir-tümen, emir-i hezare ve emir-i sade'ye ait her türlü ferman suretlerinin arkasına hülâsa yazardı¹⁶. Uluğ bitikçi-i memalik adı verilen-ki Moğollarda kâtibe bitikçi denildiğinden¹⁷- kurumun başında bulunan şahıs da divanın başkâtibi sayılırdı. Divanda kabul edilen her türlü karar ile birlikte divana ait mali takip ederek düzenleyip verilmesi gereken parayı tahsil eder, yine aynı suretle divana ait gelir ve

giderlerini kontrol edip bunları kayıt altına aldirtirdi. İlhanlıların ilk bitikçisi Ahmet Bitikçi'dir¹⁸.

Ortak: Ortaklık, başta hükümdar olmak üzere şehzade, prensesler ve sair ümera nakdi paraları tüccarlara ve sıradan halka vererek, bunu işletilmek üzere ya ticarete kullanmak veya faiz almak için ödünç verme usulüne denilirdi¹⁹. Moğollarla ilgili malumat veren kaynakların ekseriyetinde, sıkça isimlerine tesadüf edilen bu ortaklık müessesesi, diğer Moğol şubelerinde olduğu gibi²⁰, İlhanlı ticaret hayatının önemli ayaklarından birini teşkil etmekteydi²¹. Esas itibari ile bu müessese Cengiz Han devrinden itibaren başlayıp daha sonra da usul ve esaslarının büyük bir kısmı İlhanlılara intikal etmiştir. Çinli tarihçi Xiu Ting'e göre bu o kadar yüksek kazanç getiriyordu ki bir kundak gümüş para, on yıl içerisinde faizlenerek 1024 kundak faiz gelire çıkabiliyordu²². Aynı suretle Simon de Saint Quentin de tefecilere verdikleri her 10 dinar için, aylık 1 dinar faiz aldıklarını; bunun tekrarlanması durumunda aynı faiz miktarının devam ettiğini, buna misal olarak da Gürcistan'da bir asker, Moğollardan borç karşılığında 500 Bizans parası aldığını, beş yıl sonra 7.000 Bizans altın parası geri vermek zorunda kaldığını, yine aynı suretle Moğollardan bir kadın yedi yıl boyunca emanet verdiği 500 koyun için bir şahıstan 7.000 Bizans altın parası talep ettiğini belirtir²³. Bu hususla ilgili en geniş malumat Cüveynî'nin eserinde havi olup, müellife göre söz konusu tüccarlar kendi aralarında kısımlara ayrılarak her sene hazineye para (baliş) alıp, kararlaştırıldığı oranda tekrar hazineye iade edenlere ortak denilmekteydi. Mönge Han'dan önce bunlar büyük bir nüfus sahibi iken, Mönge Han'ın tahta geçmesinden sonra payza ve ulag taşımaları yasaklanarak, yetkileri kısmen de olsa sınırlandırılmıştır. Esas itibari ile bu tüccarlar yaptıkları ticarete göre çeşitli kısımlara ayrılıyorlardı. Nitekim hükümdarların hazinesinden ticaret yapan bu tüccarlardan mücevherat, elbise, hayvan satanlar olduğu gibi, anlaşmalı ülkelerden değerli elbise getirtip, onları gümüş ve altın ile takas edenler de mevcuttu²⁴.

Noyan: Moğolların ilk devirlerinden itibaren orduda komutanlık edenlere Moğolcada Efendi, bey anlamına gelen noyan denilirdi²⁵. Bunlar esasında askeri komuta hiyerarşinde tümenbaşı, yüzbaşı veya binbaşı gibi farklı kademelerde görev yapan her türlü komutanlara verilen genel bir isimdi. Daha üst rütbeli komutanlara ise beğlerbeyi veya emirü'l-ümera denilmekteydi. Cengiz Han devrinde Moğol ordusunun hiyerarşi şu şekildeydi: harban=10(manga) , ca'un=100 (bölük), minghan=1000 (alay veya tabur), tümen=10.000 (tümen)²⁶. Aşağıda da gösterileceği gibi, Moğol ordusu astan üste doğru onbaşı, yüzbaşı, binbaşı, tümenbaşı, ülke emirleri, ulus emirleri ve beğlerbeği olmak üzere emir-komuta sıralamasına göre idare edilirdi²⁷.

Kutval: Kutval denilen ve kale muhafızı anlamına gelen başka bir birim bulunmaktaydı²⁸. Esasında bunların hangi rütbede görev yaptıkları malum değilse de en azından kalenin büyüklüğüne göre

¹¹ Reşidüddin, II, s.1060-1061, Hândmir, *Habib-i siyerfi ahbari'l-beşer*, (Tsh. M. Debirsiyaki), III, Tahrân 1362, s.108.

¹² İbn Şeddâd, *el-Alâkû'l-hatira fi zikri ümerai Şam ve'l-Cezire*, (Nşr. Y. Abbare), III/II, Dımaşk 1978, s. 535; Reşidüddin, II, s.1060-1061; Hâfi, *Mucmel-i Fasihî*, (Nşr. Muhammed Ferruh), II, Meşhed 1340, s.333; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûnü'l-edeb*, (Nşr. M. Mustafa Ziyâde), XXIX, Kahire 1990, s.259-260; İbnü'l-Münşi, *Târihü nuzhetü'n-nâzir ve râhatü'l-hâtir fi cem'üüt-tevârîhi min kitâbi gâyeti'l-matlûb fi târihi Beyti Eyyûb*, National Bibliothek in Wien, Mixt. 355, vr.17a-17b.

¹³ Reşidüddin, II, s. 1097.

¹⁴ Yuvalı, Abdulkadir, "Daruga", *DİA*, VIII, ss.505-506.

¹⁵ Nahcivânî, II,s.35-39; Emin, age,s. 157-158 . Reşidüddin, Abâkâ Han devrinde Tebriz şahnesiolarak Narduy Ahtaci'yi gösterir. Bkz. Reşidüddin/Rüşen-Musevî, II, s.1124; Türkçe terc. s.128.

¹⁶ Hasan b. Ali, *el-Mürşid fi'l-hisab*, Kitabhane-i Meclis Şura-yı İslamî, no:21852, vrk.215; Nahcivânî, II, s.105-108; Emin, age, s.66-69; Özkan Dayı, "İran Moğollar'ında Bitikçilik (1231-1295) ", *SOBİDER*, Yıl. 4, S.11, (Haziran 2017), ss.192-208.

¹⁷ Xiu Ting, *Hei Ta shi lu*, (haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu), İstanbul, 2012, s.114; Emin, age, s.66.

¹⁸ Reşidüddin, II, s.980.

¹⁹ Xiu Ting, s. 129

²⁰ Cüveynî, *Tarih-i cihagüşa*, s.486.

²¹ J.M. Rogers, "A New View of Medieval Persian History", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S.1, (1989), ss.117-118.

²² Xiu Ting, s.129-130.

²³ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşif'in Anlarında Tatarlar ve Anadolu*, (Çev. Erendiz Özbayoglu), Antalya, 2006, s.17.

²⁴ Cüveynî, *Tarih-i cihagüşa*, s.486.

²⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.5; Emin, age, s.238.

²⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.114.

²⁷ Bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz. Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XLIX, S.1, (2009), ss. 33-47.

²⁸ Emin, age, s.204-205.

elerinden mühim bir kuvveti hazır tuttıkları tahmin edilebilir. Abâkâ Han devrinde isimleri bu iki yarlığda geçmekte²⁹ ve bu devirde Amuye Kalesi kutvalının Ak Bek adında birinin elinde olduğu bilinmektedir³⁰. Ayrıca Kaşani, tarih vermeden bir grup Kıyatlıların Abâkâ Han'ın önünde oynadıklarında, hükümdar bunların çevikliklerinden bir hayli etkilenecek bunlardan kendisinden ne istediklerini buyurmuş, Kıyatlılar da kendisine kulluk etmek istediklerini bu sebeple Erbil şehrinin kutvallığını istediklerini bildirmişlerdi. Abâkâ Han da bunların isteğine olumlu cevap vererek Erbil şehri kendilerine vermişti³¹.

Karavul: Moğollarda hükümdarın hususi orduları olan *karavullar* (*hassa orduları*), gözü pek kişilerden müteşekkil olurlardı. Yegâne görevleri ise hükümdar ve sarayı korumaktı. Bunlar dışında sınır güvenliğini koruyanlar da aynı unvan ile anılırdı³². Sayıları yaklaşık bir tümen (10.000)'di. Nitekim bunlardan bir tümen *karauana* askerinin Abâkâ Han'ın ölümünden sonra Argun'un hizmetine girdikleri bilinmektedir³³.

Yam: Moğollarda Posta teşkilatına verilen isimdi. Özellikle eyaletler hem merkez ile hem de kendi aralarındaki rabıtayı yam denilen posta teşkilatı vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Yam teşkilatı esas itibariyle Moğolların kurduğu en önemli kurumlardan birisiydi. Söz konusu teşkilatın kurulmasını iki önemli sebebi bulunmaktaydı. Bunlardan ilki hâkim coğrafyanın gittikçe artması ve menziller arası mesafenin iyice uzaması iken, diğeri de menziller arası insan veya mal sevkiyatının hızlı ve güven içinde icra edilmesiydi. Posta teşkilatının teşekkülü ve tekmil edilmesi Cengiz Han devrinde başlamış ve Ögeday Han devrinde ise iyice kesin kaideler üzerine oturtulmuştu. Moğollarda söz konusu bu posta teşkilatı yam denilen posta menzilleri üzerinde icra edilirdi³⁴. Yamların masrafı ise tümenler arasında taksim edilirdi. Genellikle bir tümene bir yam düşerdi. Bu yamın tüm personel, yiyecek, su, hayvan ve yem ihtiyacını söz konusu tümen tarafından karşılanırdı. Yukarıda da bahsedildiği gibi, elçiliğe son derece önem verildiğinden, tümenin sayısı ve büyüklüğüne göre yam için gerekli her şey süratle hal edilir, postacılara kullandığı bineklere ise hususi bir alaka gösterilirdi. Yamlara ait tüm bilgiler rapor haline getirilerek her sene hükümdara sunulur, O da şayet bir eksiklik var ise gerekli önlemleri almak için yeni fermanlar çıkarırdı. Yamların masrafını giderebilmek için halktan kopçur veya yam adı altında vergi alınır, aynı usul ve kaidelerle devletin her kesimde aynen tatbik edilirdi. Yamların başında ise yamcı adı verilen kişiler bulunmaktaydı. Bunların esas görevleri bu posta sevkiyatını sorunsuz yerine getirilmesini sağlamak ve elçileri kabul etmekte³⁵. Bunlar için hususi bir divan-ı yam bulunmaktaydı³⁶.

Yarlığlarda Geçen Malumatın Değerlendirilmesi

1. Yarlığ: Bu yarlığ, Abâkâ Han'ın tahta geçmesinden sonra icra memurları olan darugalar ile vergi memurları olan bitikçilerin halktan ve tüccarlardan zorla para toplanmasını menetmek için kaleme

alınmıştır³⁷. Yarlığın tam tarihi belli olmadığı gibi nerede yazıldığı da kesin değildir. Fakat tahminen 1266 yılına ait olmalıdır. Nitekim Abâkâ Han'ın ilk tahta geçtiği dönemlerle ilgili bilgiler vermektedir. Yarlığda da görüldüğü üzere son kısımları eksiktir. Yarlığın en önemli özelliği ise Abâkâ Han'ın tahta oturur oturmaz tarım alanlarının tenhalaşması ve köylülere yapılan haksızlıklara karşı babası zamanında yapılan kanunları hatırlatmış olmasıdır. Burada geçen Elege, Celayirliler boyuna mensup Emir Kada'an'ın oğludur. Cengiz Han'ın ölümünden sonra Ögeday'ın hizmetine girmiş ve özellikle çocuklarının eğitiminde bir hayli etkili olmuş önemli bir Moğol emiridir³⁸.

2. Yarlığ: Bu yarlığ, Anadolu'da görev yapan Samagar Noyan'a gönderilmiş hususi bir ihtar mahiyeti taşımaktadır. Vatikan'da keşfedilen bu yarlığ, 1268 yılında yazılmış olup, ünlü General Samagar Noyan'a gönderilmiştir³⁹. Yarlığ, o dönemde İlhanlılar ile Batı Avrupa devletleri arasında Memlûklere karşı yapılacak bir ittifak teşebbüsü için gelen giden elçilerin rahatça yolculuk yapabilmeleri için yazılmıştır.

Yarlığda da görüldüğü üzere o dönemde İlhanlılar ile Memlûklar arasında ciddi bir düşmanlık bulunmaktaydı. Özellikle İngiliz prensi Edward bu ittifak çabalarının başını çekmekteydi. Fakat Abâkâ Han henüz tahta geçtiği sırada, Altın Orda Devleti ile boğuşmak zorunda kaldığından, Memlûklarla olan güney sınırında bir taşkınlık istemiyordu. Berke'nin taarruzunun hemen ardından, yani 664/1266 yılında, bir elçilik heyetini Memlûklara göndermiş, lakin Abâkâ'nın bu sırada amcazadeleri ile savaşta olduğunu bilen Sultan Baybars ise gelen bu elçileri huzurundan kovarak barışa razı olmamıştır. Ardından iki taraf arasında 667/1268, 670/1271 yıllarından bir dizi elçiler gelip gittiye de netice değişmemiş ve aralarındaki düşmanlık daha da artmıştır. Karşılıklı yapılan tehditler iki taraf arasında bırakın bir kalıcı barışın akdedilmesini, vaziyeti daha da kötüleştirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim 667/1269 yılında teçhizatlı bir Memlûk ordusu Bire üzerinden Gerger⁴⁰ cihetine bir akın düzenlediğini görülmektedir. Ardından Gerger'i yağmalayıp burayı ateşe verip burası ile Kâhta arasında yer alan ve adı Şermüşâk olan bir kaleyi zapt etmişlerdir. Burada yer alan zanaatkarlar başta olmak üzere birçok kişiyi yanlarına alarak Hıms, Şeyzer ve Antakya'ya getirip buralara yerleştirmişlerdir⁴¹. Bir yıl sonra da (Rebiülahir 668/Kasım 1269) Samagar Noyan'ın başında olduğu İlhanlı ordusu buna misilleme olarak Haçlılarla anlaşıp Haleb'e doğru bir sefer düzenlemiştir. Buranın köylerinden olan Säcur⁴² yağmalandıysa da önden gönderilen öncü birliği yenildiğini ve ardından Sultan Baybars'ın başında olduğu ana Memlûk kuvvetinin Mısır'dan yola çıktığını haber alınca ordusuyla, birlikte geri çekilmişlerdir⁴³. Bu akınlar, iki taraftan da geniş çaplı seferler olmayıp, kısa süreli ve karşı tarafa varlıklarını hatırlatan, önemsiz keşif seferleri olarak kabul etmek gerekmektedir.

Sultan Baybars'ın 667/1268 yılında Antakya'yı zapt etmiş olması özellikle Haçlılar için büyük bir şok olmuştu⁴⁴. Haçlıların Abâkâ

²⁹ Doerfer, agm, s.193-194; Tumurtogoo, age, s.151-152.

³⁰ Reşidüddin, II, s.1098.

³¹ Kaşani, *Tarih-i Olcaytü*, Tahran, 1386, s.113.

³² Abâkâ Han, Anadolu seferinden sonra Sultan Baybars'a gönderdiği mektupta, *karavullarına* saldırmaları sonucu onu eleştirmiştir. Bkz. Reşidüddin/Rüşen-Musevi, II, s.1102.

³³ Reşidüddin, II, s.1131.

³⁴ Emin, age, s.258-261.

³⁵ Cüveynî, *Tarih-i cihangüşa*, s.92; Nasıreddin Tüsi, *Tarassul*, (Nşr. M.Minovi-V.Minorsky), "Naşir al-Din Tüsi on Finance", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, X, S. 3, London, 1940, ss.764-765; Xiu Ting, s.126; Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Han'ına Seyahat*; 1253-1255, (Çev. Ergin Ayan), İstanbul, 2001, s. 52-53.

³⁶ Emin, age,s.149.

³⁷Doerfer, agm, s.190-192; Tumurtogoo, age, s.150.

³⁸Moğolların Gizli Tarihi, 162; Reşidüddin, I, 69.

³⁹Mostaert-, agm, ss.433-434, 507; Tisserant, agm, ss.555-556; Tumurtogoo, age, ss.151.

⁴⁰ Malatya'ya yakın bir kaledir. Bkz: Yakut el-Hamavi, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, Beyrut, 1977, 453; İbn Şeddâd, *el-'Alak*, III/I, 248.

⁴¹ İbn Abdüzzâhir, s. 351; Şafî İbnü'l-Askalânî, *Hüsni'l-menakibü'l-serriyetü'l-münziye menü'l-sireti'l-Zahiriye*, (Thk. Abdülaziz b. Abdullah el-Huveytir), Riyad, 1410, s.309-310; Baybars el-Mansûri, 120.

⁴² Bu köyle ilgili bkz: Yakut el-Hamavi, III, 170.

⁴³ İbn Abdüzzâhir, s. 361-362.

⁴⁴ İbn Abdüzzâhir, s. 307-308; Şafî İbnü'l-Askalânî, s. 260-262; Baybars el-Mansûri, s.111-114; Yünini, II, 283; Karatây el-'İzzî, *Tarih mecmu' el-nevadir*, (Thk. H.Hayn-M.Haciri), Beyrut, 2005, s. 142-143; İbnü'l-Devdâri, VIII, 126-131; İbn Mugeyzel, *Zeyl müferricü'l-kurub fi ahbâr Beni Eyyüb*, (Thk. Ö.Abdüsselam Tedmurî), Beyrut, 1425, s.65; Kutûbi, *'Uyunü't-teâvarih*, (Thk. N.A.Davud-F.Samir), XX, Bağdad, 1984, s. 360; Bîrzâlî, *el-Muktefa ala kitabü'l-ravzateyn, Tarihi'l-Bîrzâlî*, (Thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî), I, Beyrut, 1427, s. 178; Makrizî, *Kitabü's-sulûk li marifetü'd-*

Han'ın nezdinde tüm yardım taleplerine rağmen, her iki taraf da İngiltere prensi Edward'ın Memlûklara karşı yeni bir Haçlı seferi başlatma niyetinde olması ve Abâkâ Han'ın da o sırada Barâk ile Horasan'da mücadele etmesi yüzünden keşif amaçlı seferlerle yetinmek zorunda kalmıştır. Fakat Abâkâ Han, Barâk'ı mağlup edip batıya doğru döndüğü sırada, Memlûk meselesini etraflıca ele alma fırsatı yakalayabilmiştir. Bu sebeple Edward'ın müşterek Suriye seferi ısrarına daha fazla kayıtsız kalmayarak, Herat savaşı dönüşünün hemen ardından, bu hususu kurmayları ile istişare etmek üzere 670/1271 yılında Tebriz'e gelmiştir. Daha sonra onları Urmiye'de bir kengeşte toplayıp Memlûklara karşı yapılacak bir seferi ele almak üzere emirlerini toplamıştır. Yapılan kengeşten sonra, kardeşi Acay ile Memlûklara karşı tecrübe sahibi olan Samagar, Suriye üzerine yeni bir seferle tanzif edilmişlerdir. Seferin güzergâhı olarak Anadolu üzerinden Ayın Tab ve Bire aşılacak, ardından Haleb'i de kapsayacak geniş çaplı bir seferi ifa edilecekti. Bunun üzerine Acay ve Samagar, derhal Moğollardan bir hayli kalabalık bir birliği sefere hazır hale getirdikten sonra Acay, Tebriz'den hareket edip 3.000 süvariye komutanlık edecek, Anadolu'ya geldiği vakit ise daha önce planlandığı üzere burada başta Avul ona 1.000 askerle iştirak edip ardından da Baycu Noyân'ın oğlu Akâl 1.000 süvari, Durbay ve Samagar da her biri 1.000 kişilik süvarilerle Acay'ın komutasına girecekti. Ayrıca Anadolu Selçuklularından da asker takviyesi alınacaktı⁴⁵. Neticede plan ivedilikle tatbik edildi. Bu sebeple zikredilen birliklerin tümü Abâkâ Han'ın emri ile Elbistan'da toplandılar. Daha sonra Samagar Noyân'ın komuta ettiği ve sayısı 10.000'i bulan tam teçhizatlı bir ordu ile harekete geçtiler. Bu sırada Anadolu naibi Muineddin Pervane de Selçuklu askerleriyle birlikte İlhanlı ordusuna katıldı. Ordu Maraş'a vardığında Sultan Baybars'ın Şam'da olduğunu duyunca Akâl'i 15.000 asker ile önden gönderdiler. Akâl bu sebeple Ayn Tab'a bağlı Mastuk'a saldırıp ele geçirdi. Bu sırada asıl ordu fazla bir mukavemetle karşılaşmadan ve önceden planlandığı üzere Ayn Tab üzerinden Antakya ve Harim'i⁴⁶ aştığı görülmektedir⁴⁷. Edward da elindeki askerlerle beraber İlhanlı ordusu ile eş zamanlı saldırıya geçerek Kakun Kalesi'ne⁴⁸ geniş çaplı bir taarruz gerçekleştirdi⁴⁹. Kalabalık bir ordu ile Suriye'ye giren İlhanlılar, Harim ile Antakya arasında yaşayan Türkmenleri katletmekle işe başladılar. İlhanlı ordusu önünde tutunamayacağına gören Haleb naibi Nureddin Ali b. Mücella ordusunu alıp Hama'ya çekildi. O sırada az bir birlikle Dimaşk'ta bulunan Sultan Baybars, derhal Sârim el-Meşrefi'yi Mısır'a yollayarak takviye askerler istedi (18 Rebiülevvel 670/24 Ekim 1271)⁵⁰. Bunun üzerine Emir Beyserî komutasındaki asıl Memlûk ordusu, 4 Rebiülahir 670/9 Kasım 1271 tarihinde Sultan Baybars'ın yardımına yetişerek Dimaşk'a girdi. Ardından Şemseddin Aksungur da 500 kişilik bir ordu ile Cinin'desultanın ordusuna

katıldığını görülmektedir. İlhanlı ordusunun Suriye'nin kuzeyini işgal ettiği sırada Memlûkların bunlara zamanında mukavemette bulunmaması sebebiyle, bölgedeki halkın can ve mal güvenliği büyük bir tehlikeye düşmüş olmalıdır. Bu sebeple olacak ki halk, taşıyabildiği ne varsa yanına alıp güney kısımlara doğru göç etmek zorunda kalmışlardı⁵¹.

Sultan Baybars, beklediği askeri takviyesini aldıktan sonra, nihayetinde ordusunu 7 Rebiülahir 670/12 Kasım 1271 tarihinde Dimaşk'tan çıkartarak Haleb'e doğru hareket etti. Öte yandan Sultanın geldiğini haber alan İlhanlı askerleri ise etraflı tarumar edip geri çekilirken, Sultan da o sırada cebri bir yürüyüşle Haleb'e doğru hızlıca yol alıyordu. Hama'ya uğrarken buranın hâkimi el-Melik el-Mansûr da Memlûk ordusuna katıldı. Daha sonra yolda Haleb naibi Nureddin Ali b. Mücella ve Arap emirlerden İsa b. Mühennâ'yı da yanına alarak 18 Rebiülahir 670/23 Kasım 1271 Pazartesi günü Haleb'e girdiler ve buradaki Meydan el-Ahdar'da karargâh kurdular. Sultan derhal üstadâr Şemseddin Aksungur el-Fârikânî'ye yanına mühim bir kuvvet alarak ve Sis topraklarına uğramadan, Haleb'in kuzeyi üzerinden geri çekilen İlhanlı askerlerini takip etmesini emretti. Ardından Alâeddin Taybars el-Vezirî ve İsa b. Mühennâ da İlhanlıların elinde olan Ruha (Urfa) ve Harrân'a doğru yola çıkarttı⁵². Şemseddin Aksungur el-Fârikânî, her ne kadar Maraş'a kadar atıldiyse de hiçbir İlhanlı askeri ile karşılaşmadığından Haleb'e geri döndüğü görülmektedir. Alâeddin Taybars el-Vezirî ve İsa b. Mühennâ ise Harrân'a kadar devam eden bir hücum gerçekleştirdiler. Bu sırada Harrân yakınlarında bir grup İlhanlı askeriyile karşılaştılar. Ordularının önemli bir kısmı geri çekildiğinden, çok az sayıdaki İlhanlı askeri bunlara fazla mukavemet edemeyip yenildiler. Bunlardan bir kısmı katledildiği gibi önemli bir kısmı da esir olarak düşmanın eline geçti. Şehir halkı ise kaleden inip Memlûk askerini karşıladılar. Kaynaklar, Hayâ el-Harrânî'nin müritlerinden Şeyh Mehâsin b.el-Mu'vâlî'nin şehir halkı ile birlikte Alâeddin Taybars el-Vezirî'nin huzuruna çıkıp onu şehre davet ettiğini naklediler. Alâeddin Taybars el-Vezirî ise bu teklifi nazikçe reddedip ordusuyla birlikte geri çekilmeyi uygun bulmuşur⁵³.

3. Yarlıg: Erdebil'deki Şeyh Safuiddin Erdebili türbesinde keşfedilen bu yarlıg, vergi memurlarının tüccar veya köylülere kötü davranmalarını hususuyla ilgili olup 1271 yılına aittir⁵⁴. Yarlıgda görüldüğü üzere Abâkâ Han, Elege'yi işaret ederek, o devri esas teşkil etmeleri için askerler, halkın icra memurları ve komutanları uyarmaktadır.

Esas itibariyle İlhanlılar devrinde kötü yöneticiler ile vergi memurlarının halktan zorla para topladıkları kaynaklarda geçmektedir. Osmanlılılardan da aşına olduğumuz üzere iltizam

duvelü'l-mulûk, (Nşr. Mustafa Ziyade), I, Kahire, 1956, s. 567-568; Aynî, *İkdü'l-cümân fi târihi ehlü'z-zamân*, (Nşr. Muhammed M. Emin), II, Kahire, 1987, s. 21-29; Bektâş el-Fahrî, *Tarih el-Fahrî*, (Thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî), Beyrut, 2010, s. 97; Yaf'î, IV, s. 165; Piskopos Stepanos, *Vakayiname, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Ermenice'den Rusça'ya Çev. A.G.Galtstyan, Rusça'dan Türkçe'ye Çev. İlyas Kamalov), İstanbul, 2005, s.71; Hetum, *Vakayiname, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Ermenice'den Rusça'ya Çev. A.G.Galtstyan, Rusça'dan Türkçe'ye Çev. İlyas Kamalov), İstanbul, 2005, s. 286; Simpad, *Vakayiname, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Ermenice'den Rusça'ya Çev. A.G.Galtstyan, Rusça'dan Türkçe'ye Çev. İlyas Kamalov), İstanbul, 2005, s.113; Vahram, *Vakayiname, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Ermenice'den Rusça'ya Çev. A.G.Galtstyan, Rusça'dan Türkçe'ye Çev. İlyas Kamalov), İstanbul, 2005, s.190; Patrik el-Düveyhî, *Tarihü'l-ezmenê*, (Nşr. el-Ebatü Batris Fehd), Beyrut, t.z, s. 251; Amadi, *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi*, (Ed. René de Mas Latrie), I, Paris, 1891, s. 209-210; *Cronica S. Petri Erfordenensis Moderna*, (Ed.O.H. Egger), MGH, XXX/I, Stuttgart, 1896, s. 405; *Cronica Reinhardsbrunnensis*, (Ed. O.H. Egger) MGH, XXX/I, Stuttgart, 1896, s.655; *Chronica Minor*, (ed.O.Holder-Egger), MGH, XXIV, Stuttgart 1879, s. 207.

⁴⁵ Ebu'l-Fedaîl, sefere katılan Moğol ordusunun sayısını 10.000 (I, s. 545), Yünîni ise 20.000 olarak göstermektedir (II, 467). Fakat Ebu'l-Fedaîl tarafından verilen rakam makul miktarda olduğundan, daha güvenilir gelmektedir.

⁴⁶ Antakya yakınlarında bulunan bir kaledir. Bkz: Yakut el-Hamavî, II, 205.

⁴⁷ İbn Abdüzzâhir, s.395-396; Baybars el-Mansûrî, s.133; Yünîni, II, s.467; Ebu'l-Fedaîl, I, s.545; İbnü'l-Davâdârî, VIII, s.165; İbn Tagrıberdî, *en-Nucümü'z-zâhire fi mulûk Mısır ve'l-Kahire*, (Thk.İ.Ali Tarhan-M.Mustafa Ziyade), VII, Kahire, 1963, s.140; *Estoire de Eracles*, II, s.461.

⁴⁸ Nablus ve Remle yakınlarında bulunan bir kaledir. Bkz: Yakut el-Hamavî, IV, 299.

⁴⁹ İbn Abdüzzâhir, s.396-397; Baybars el-Mansûrî, s. 134; Birzâlî, I, s. 244; *Estoire de Eracles*, II, s.461.

⁵⁰ İbn Tagrıberdî, Sultan Baybars'ın bilerek düşmanın önünden kaçtığını söyler. Bkz: İbn Tagrıberdî, VII, s. 140.

⁵¹ İbn Abdüzzâhir, s. 395-396; Baybars el-Mansûrî, s.133;; Yünîni, II, s. 467; Ebu'l-Fedaîl, I, s.545-546; İbnü'l-Davâdârî, VIII, s.165.

⁵² İbn Abdüzzâhir, s. , 396; Baybars el-Mansûrî, s. 133; Yünîni, II, s. 467-468; İbnü'l-Davâdârî, VIII, s.165-166.

⁵³ İbn Şeddâd, III/I, s.62-63; İbn Abdüzzâhir, s. 396; Baybars el-Mansûrî, s. 133; Yünîni, II, s.467-468; Karatây el-İzzî , s. 158; Ebu'l-Fedaîl, I, s. 547-548; İbnü'l-Davâdârî, VIII, s. 165-166; İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldun, Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübedâ ve'l-haber fi eyyamü'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevî sultânî'l-ekber*, V, Beyrut, 2006, s.645; el-Aynî, II, 91.

⁵⁴ Doerfer, agm, ss.193-194; Tumurtogoo, age, ss.151-152.

usulüyle bir şahıs, vergilerden gelecek parayı peşin olarak devletin hazinesine ödeyerek, vergileri kendi hesabına tahsil etme yoluna giderdi. Bunların çoğunluğu bölgede ticaret yapan yerli ahalden sefidiklerinden, doğal olarak çoğunluğu Müslüman meydana gelirdi. Fakat iltizam sistemi ile devlet hazinesine (Hazine-i Amire) peşin para girdiğinden, devlet bütçesi için her ne kadar menfi bir durum arz etse de vergi mükelleflerinin, mültezimlere hangi yolla vergi ödedikleri tümü ile bu mültezimlerin insafına kaldığından ve bu konuda çoğu kez söz konusu görevlilerin parayı tahsil ederken pek de adilane davranmadıklarından, devlete nazaran halk için pek de müspet bir durum arz etmiyordu. Nitekim mültezimlere kar elde edebilmek için, devlete ödedikleri paradan daha fazla para toplamak üzere halktan önceden belirlenen kıstaslardan daha fazla para toplamak zorunda kalıyorlardı. Bu yolla karşılayamayacağı meblağda vergi yüklediklerinden, mükellefler de vergilerini ödeyemiyordu. Vaziyet karşısında mültezimler çeşitli işkence ve dayaklarla halktan parayı tahsil ediyorlardı. Neticede de bu vergi toplam işi bu kez tam bir zorbalık ve zulme dönüşürdü. Halk bir yandan devletin belirlediği vergiden daha fazla oranda para vermek zorunda kaldıklarından, diğer yandan mültezimlerin keyfi olarak mükelleflerin yılda bir defa vermeleri gereken vergiden daha fazla sayıda vergi toplamaları sebebiyle zor duruma düşürüyordu. Bu vaziyet de kaçınılmaz olarak tarım ve hayvancılık ile ilgilenen köylülerin için büyük bir sorun teşkil ediyordu. Örneğin 676/1277 yılında Fars'ın tüm iktâ'sı da Melik Şemseddin Muhammed'e verilmiştir. Fakat ahalinin borçlarının ödeyememesi yüzünden söz konusu iktâ'larda çalışan halk da gereken geliri karşılayamadığından, daha çok çalıştırılıp verilen borçların tahsil edilememesi yüzünden büyük bir kriz patlak vermiştir⁵⁵.

Söz konusu vergileri ödemek zorunda kalan köylüler veyahut ziraat erbabı, mültezimlerin isteklerine yetişebilmek için ellerinde ne var ne yoksa satmak zorunda kalıyor ve bu da kaçınılmaz olarak halkın iyice fakirleşmesine sebep oluyordu. Vergilerin ezici külfeti karşısında mahsullerden ellerinde bir şey kalmadığından ve ilave olarak mültezimlerin zulmü karşısında daha iyi bir hayat sürmek için yerlerinde yaşadıkları toprağı bırakıp göçe başlıyorlardı. Bu da zirai hayatı adeta bitirmenin eşiyine getiriyordu. İltizam sistemi bu sebeple İlhanlılarda halkın vaziyeti göz önüne alındığında, toplumun ekonomisi ve içtimai durumunu derinden sarsan içtihatlardan bir olmuştur⁵⁶. Müstevfi açık bir şekilde ağır vergiler yüzünden çiftçilerin arazilerini boş bırakmak zorunda kaldığını yazar⁵⁷. Aynı şekilde din adamları gibi bazı zümreler de vergiden muaf tutulduklarından ziraat ile uğraşan kimseleri himayeleri altına alarak onları din adamı olarak gösterip vergiden kurtulmaya çalışıyorlardı. Nitekim yukarıda da anlatıldığı gibi Erzincan piskoposu Merhasya, birçok Hıristiyan çiftçiyi bu usuller vergi ödemekten kurtarmış, fakat Muineddin Pervane'nin şikâyeti üzerine bizzat Abâkâ Han'ın din adamları dışındaki kişiler bundan menedilmiştir⁵⁸.

Öte yandan İlhanlılar devrinde toprakların çokluğu muazzam bir vergi varidatı anlamına geliyordu. Lakin şehirlerin tahribi ve savaşlar yüzünden birçok bölgenin vergi oranları büyük miktarda düşmüştü. Örneğin Müstevfi, kendi döneminde Irak-ı Acem'in vergisinin 35 tümen (350.000 dinar) olduğunu, hâlbuki Selçuklular devrinde bu oranın 2.520 tümen (25.200.000 dinar) olduğunu yazmaktadır⁵⁹. Abâkâ Han devri dâhil olmak üzere İlhanlıların ilk dönemlerinde vergilerin toplanma usulü muntazam olmuyordu. Bu sebeple Gazan Han devrinde her vergi kalemini gösterecek şekilde levhaları

oluşturulmuştur⁶⁰. İlhanlılar devrinde vergilerin toplanmasında en yetkili merci ise Divan-ı Buzurg'tu. Bunların atadığı memurlar-ki bunlara muhassıl deniliyordu- hem şehirlerde hem de kırsal kesimlerde vergileri, önceden belirlenmiş ölçüde toplarlardı. Bunların başında ise baskaklar gelirdi. Kaynaklarda bazen daruga ile bir tutulan bu vazife, esas itibarı ile bağlı oldukları yöneticinin emri ile bölgedeki ahaliyi sayarak vergi mükelleflerini belirleyip bunlardan vergiyi tahsil ederlerdi. Söz konusu vergi bölgeleri eyalet teşkilatına uymakla beraber bazen bazı bölgeler hususi telakki edilir ve vergiler de bu şekilde alınır. Horasan, Kuhistan, Kûmes, Mazenderân ve Taberistan'ın vergisi İran'a bağlı hesaplanıyordu⁶¹. Müstevfi, Kûmes'in vergisi ayrı telakki edilip Gazan Han döneminden önce 1.700 kûsur tümen vergi alınırken, bu hükümdar devrinde ise 2.100 tümen vergi alınmaya başlandığını ve kendi döneminde ise varidatın yarıya yarıya indiğini yazar⁶². Ayrıca Hille, Vasıt, İsfahan, Sultaniye, Kazvin, Save, Zencan, Kum, Kaşan, Hamedan, Yezd, Tebriz, Ehar, Meraga, Şiraz gibi bazı şehirlerin vergisi tamga vergisi üzerinden toplanmaktaydı⁶³.

Sonuç

Abâkâ Han devrine ait olan söz konusu üç yarlığ, günümüze ulaşmış çok az sayıda resmî belgelerin başında gelmektedir. Özellikle kaynakların çoğu kez suskun kalmayı tercih ettikleri bazı remi yazışmalar ve devlet ile reaya arasındaki ilişkileri ortaya koymaları açısından bir hayli değerlidir. Daha önce de zikredildiği üzere ilk yarlığ, özellikle eyaletlerde devlet adına görev yapan bazı yönetici veya memurların tüccar ve köylülere kötü davranmalarına karşı gönderilmiş olması önem arz etmektedir. Nitekim sanılan aksine, İran başta olmak üzere İlhanlı topraklarında tüccar veya halka uygulanan bir takım vergi tahsilâtı sırasında yapılan zulüm ve zorla para toplama hadiselerinin devlet politikası olmadığını göstermektedir. Bu belgeler sayesinde bu tür hadiselerin tümü ile hükümdara bağlamayıp bazı dönemlerde eyaletlerde görev yapan şahısların menfi icraatları sonucu ortaya çıktığını açıklamaktadır. Üçüncü yarlığda da aradan yaklaşık beş yıl geçmesine rağmen halktan kanunsuz olarak zorla para toplanmasına devam edildiği göstermektedir. İkinci yarlığ ise o dönemde Memlûklere karşı yapılacak ittifak karşısında batı devletlerine ve özellikle de Hıristiyanlara karşı ne denli nazik davranıldığını ve onların devlet sınırları içerisinde ne tür özel muamelelerle ağırlandığını göstermesi açısından bir hayli önemlidir. Netice olarak yukarıda muhtevası verilen birinci ve üçüncü yarlığda geçtiği üzere Abâkâ Han devri İlhanlı Devleti'nin eyaletlere karşı politikası ile özellikle tüccar ve halktan zorla para toplanmasının şiddetle karşı çıktığını göstermekte, ikinci yarlığda ise Abâkâ Han'ın Avrupalı elçilere her türlü ihsanlarda bulunduğunu ve onların rahatça seyahat edilmeleri için devletin tüm imkânlarının seferber edildiğini açıklamaktadır. Bu sebeple her üç yarlığın Abâkâ Han devri İlhanlı Devleti'nin eyalet politikaları ile Hıristiyan dünyası ile olan ilişkileri anlaşılması hususunda bir hayli faydalı olacağı düşünülmektedir.

⁵⁵ Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, II, Bombay, 1269, s.197-198; *Tahrir-i Vassaf*, (Tsh.Abdul-Muhammed Âyeti), Tahran, 1346, s. 114-116; Zerküb Şirâzi, *Şirazname*, (Tsh. İ.Cevadî), Tahran, 1350, s. 91; Erdoğan Merçil, *Fars Atabekliği Salgurlular*, Anlara, 1991, s. 113.

⁵⁶ Reşidüddin, *Câmi'üt-tevârih, tarih-i mubarek-i Gâzâni*, (Nşr. Karl Jahn), *Geschichte Gâzân-Hans aus dem Ta'rih-i Mubarek Gâzâni des Residal-Din Fadlallah b. 'Imad al-Daula Abu'l-Hair*, London, 1940, s.243-250; aynı mlf., *Mukatebât-ıReşidi*, (Nşr. Muhammed Şefî), Lahor, 1323, s.22-27; Müstevfi, *Nuzhetü'l-kulûb*, (Nşr. G. Le Strange), London-Leiden, 1915, s. 27.

⁵⁷ Müstevfi, s. 27.

⁵⁸ İbn Şeddâd, *Târihü'l-Melikü'z-Zâhir*, (Nşr. Ahmed Hutayt), Beyrut 1983.

⁵⁹ Müstevfi, 48.

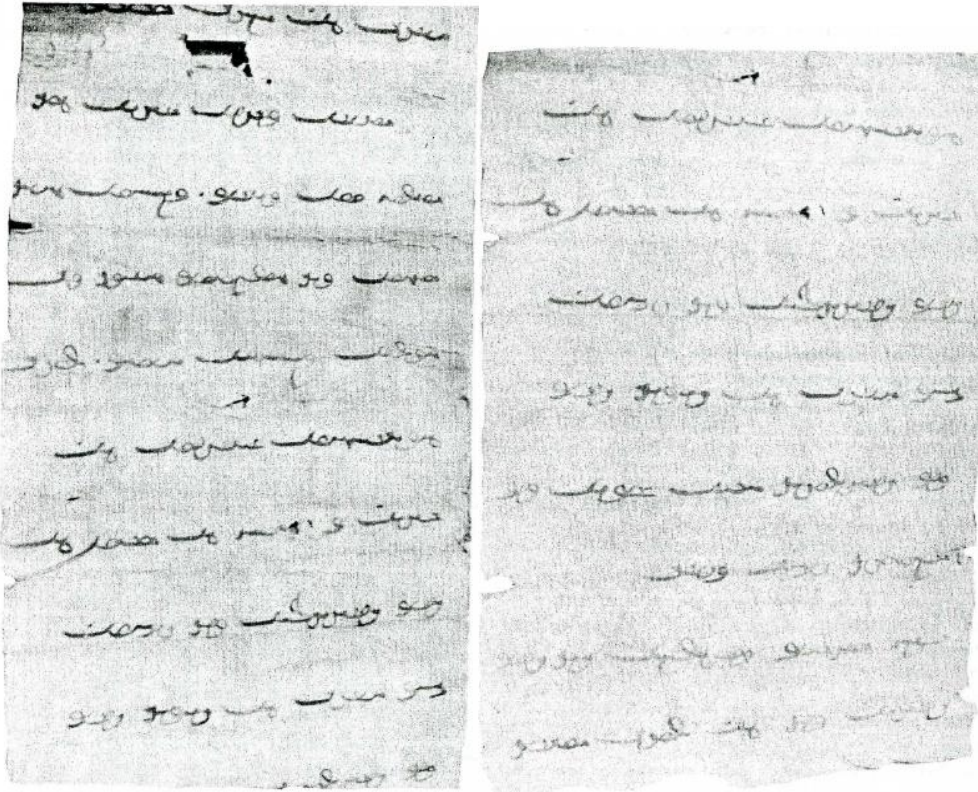
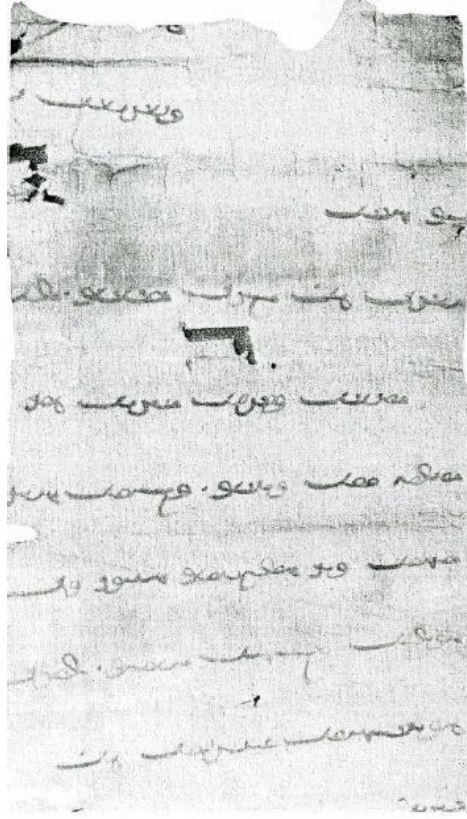
⁶⁰ Vassâf, IV, s.563.

⁶¹ Müstevfi, s.147; Emin, age, s.60-63.

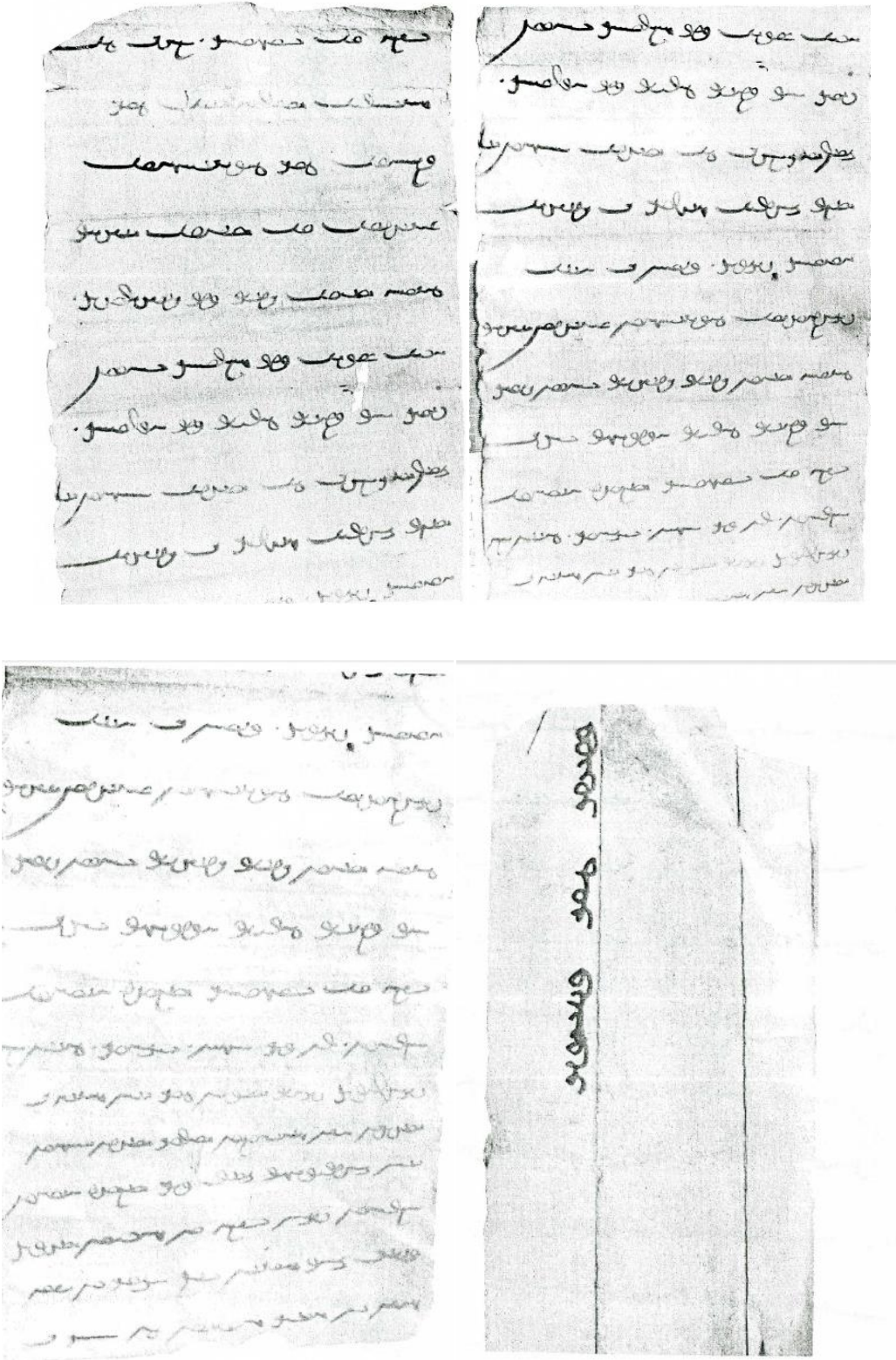
⁶² Müstevfi, s. 27.

⁶³ Müstevfi, s. 40, 47, 50,55-56,59-60, 62, 67-68, 71, 74, 78, 83, 87, 115.

EKLER

Resim 1: 1265 tarihli *yarlığ* (Doerfer, agm, s.237-239)

Resim 2: 1271 tarihli *yarlıĝ* (Doerfer, agm, s.240-24)

KAYNAKÇA

- Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul, 2012.
- Amadi, *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi*, (Ed. René de Mas Latrie), Paris 1891.
- Aynî, *İkdü'l-cümân fî târihi ehlü'z-zamân*, (Nşr. Muhammed M. Emin), I-IV, Kahire, 1987-1992.
- Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1990.
- Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-Fikre fî Tarih el-Hicre*, (Thk. D. S. Richards), Beyrut, 1998.
- Bektâş el-Fahrî, *Tarih el-Fahrî*, (Thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî), Beyrut, 2010.
- Birzâlî, *el-Muktefa ala kitabü'l-ravzateyn, Tarihü'l-Birzâlî*, (Thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî), I-IV, Beyrut, 1427.
- Chronica Minor*, (Ed.O.Holder-Egger), MGH, XXIV, Stuttgart, 1879.
- Cronica Reinhardsbrunnensis*, (Ed. O.H. Egger) MGH, XXX/I, Stuttgart, 1896, ss. 490-558.
- Cronica S. Petri Erfordensis Moderna*, (Ed.O.H. Egger), MGH, XXX/I, Stuttgart, 1896, ss. 335-489.
- Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara, 1999.
- Dayı, Özkan, "İran Moğollar'ında Bitikçilik (1231-1295)", SOBİDER, Yıl. 4, S.11, (Haziran 2017), ss. 192-208.
- Doerfer, G., "Mongolica aus Ardabil", Zentralasiatische Studien, 9, 1975, ss. 187-263.
- Emin, Şems Şerik, *Ferheng Islahat-ı Divanî Devran Moğul*, Tahran, 1357.
- Estoire de Eracles, RHCocc*, II, Paris, 1869, ss. 1-481.
- Güner, Galip, "'Yarlıg' 'Buyruk, Emir, Ferman' ve 'Yarlıka- (Tanrı) Buyurmak'; Lütfetmek Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler", Turkish Studies, VIII, S.1 (Winter 2013), ss. 1553-1560.
- Güneş, İbrahim, *Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-680/1265-1282)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Muğla 2021.
- Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, (Nşr. Muhammed Ferruh), I-II, Meşhed, 1340.
- Hândmir, *Habib-i siyerfî ahbarü'l-beşer*, (Tsh. M. Debirsiyaki), III, Tahran, 1362.
- Hasan b. Ali, *el-Mürşid fî'l-hisab*, Kitabhane-i Meclis Şura-yı İslamî, no:21852.
- Hetum, *Vakayiname, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Ermenice'den Rusça'ya Çev.A.G.Galtstyan, Rusça'dan Türkçe'ye Çev. İlyas Kamalov), İstanbul, 2005, ss. 137-146.
- Hinduşah Nahcivânî, *Düstürü'l-katib fi ta'yinü'l-meratib*, (Nşr. Abdülkerim Alizade), I-II, Moskova, 1971.
- İbn Abdüzzâhir, *Ravzü'z-zâhir fî sîretü'l-Melikü'z-Zâhir*, (Nşr. Abdülaziz el-Huveytur), Riyad, 1976.
- İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldun, Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtedâ ve'l-haber fi eyyamü'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi sultânî'l-ekber*, I-VIII, Beyrut, 2006.
- İbn Mugeyzel, *Zeyl müferricü'l-kurûb fi ahbâr Beni Eyyûb*, (Thk. Ö.Abdüsselam Tedmurî), Beyrut, 1425.
- İbn Şeddâd, *el-Alâkû'l-hatira fi zikri ümerai Şam ve'l-Cezire*, (Nşr. Y. Abbare), III/II, Dimaşk, 1978.
- , *Târîhü'l-Melikü'z-Zâhir*, (Nşr. Ahmed Hutayt), Beyrut 1983.
- İbn Tagrîberdî, *en-Nucûmü'z-zâhire fi mulûk Mısır ve'l-Kahire*, (Thk.İ.Ali Tarhan-M.Mustafa Ziyade), I-XVI, Kahire, 1963.
- İbnü'l-Davâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmi'ü'l-gurer: ed-dürre'l-fâhir fî sîretü'l-Melik en-Nâsır*, (Nşr. Hans Robert Roemer), I-IX, Kahire, 1960.
- İbnü'l-Münşî, *Târîhü nuzhetü'n-nâzir ve râhatü'l-hâtir fi cem'ü't-tevârihi min kitâbi gâyeti'l-mallûb fî târihi Beyti Eyyûb*, National Bibliothek in Wien, Mixt. 355.
- Kalkaşandî, *Subhü'l-'aşâ fî sinâ'atü'l-inşâ*, I-X IV, Kahire, 1913.
- Karatây el-'İzzî, *Tarih mecmu' el-nevadir*, (Thk. H.Hayn-M.Hacirî), Beyrut, 2005.
- Kaşanî, *Târîh-i Olcâytü*, Tahran, 1386.
- Kutübî, *'Uyunü't-teâvarih*, (Thk. N.A.Davud-F.Samir), XX-XXII, Bağdad, 1984.
- Makrizî, *Kitabü's-sulûk li marifetü'd-duvelü'l-mulûk*, (Nşr. Mustafa Ziyade), I-IV, Kahire, 1956.
- Merçil, Erdoğan, *Fars Atabekliği Salgurlular*, Anlara, 1991.
- Moğolların Gizli Tarihi, Manggol'un niuçâ topça'an Yüan-ch'ao pi-shi*, (Çev. Ahmet Temir), Ankara, 1948.

- Mostaert, Antoine - Cleaves, Francis Woodman , “Trois documents mongols des Archives secrètes vaticanes”, Harvard Journal of Asiatic Studies, XV, S. 3/4, (1952), ss. 419-506.
- Mu'izz al-Ansâb, (Ed. A. K. Muminov), *Istoriâ Kazakhstana v persidskikh istochnikakh, III*, Almatı, 2006.
- Mustevfi, *Nuzhetü'l-kulûb*, (Nşr. G. Le Strange), London-Leiden, 1915.
- Nasreddin Tûsî, *Tarassul*, (Nşr. M.Minovi-V.Minorsky), “Naşîr al-Dîn Tûsî on Finance”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, X, S. 3, London, 1940, ss. 755-789.
- Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûnü'l-edeb*, (Nşr. M. Mustafa Ziyâde), XXIX, Kahire, 1990.
- Patrik el-Düveyhî, *Tarihü'l-izmene*, (Nşr. el-Ebatî Batris Fehd), Beyrut, tz.
- Piskopos Stepanos, *Vakayiname, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Ermenice'den Rusça'ya Çev.A.G.Galtstyan, Rusça'dan Türkçe'ye Çev. İlyas Kamalov), İstanbul, 2005, ss. 63-82.
- Reşîduddîn, *Câmi'ut-Tevârih*, (Nşr. Muhammed Rûşen ve Mustafa Mûsevî), I-IV, Tahran, 1373; *Câmi'üt-tevârih, tarih-i mubarek-i Gâzânî*, (Nşr. Karl Jahn), *Gesichte Gâzân-Hans aus dem Ta'rih-i Mubarek Gâzânî des Residal-Din Fadlallah b. 'Imad al-Daula Abu'l-Hair*, London, 1940.
- , *Mukatebât-ıReşîdî*, (Nşr. Muhammed Şefî'), Lahor, 1323.
- Rogers, J. M., “A New View of Medieval Persian History”, The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, S.1, (1989),s. 113-121.
- Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu*, (Çev. Erendiz Özbayoğlu), Antalya, 2006.
- Simpad, *Vakayiname, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Ermenice'den Rusça'ya Çev. A.G.Galtstyan, Rusça'dan Türkçe'ye Çev. İlyas Kamalov), İstanbul, 2005, ss. 95-122.
- Şaf'î İbnü'l-Askalânî, *Hüsnu'l-menakbü'l-serriyetü'l-münziye menü'l-siretü'l-Zahiriye*, (Thk. Abdülaziz b. Abdullah el-Huveytur), Riyad, 1410.
- Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, (Tsh.Abdu'l-Muhammed Âyeti), Tahran, 1346.
- Tisserant, Eugène Cardinal, “Une lettre de l'Ilkhan de Perse Abaga adressée en 1268 au Pape Clément IV”, Le Muséon, LIX, (1946), ss. 547-556.
- Tumurtogoo, D., *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI Centuries)*, Taipei, 2006.
- Uyar, Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XLIX, S.1, (2009), s. 33-47.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara, 1988.
- Vahram, *Vakayiname, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Ermenice'den Rusça'ya Çev. A.G.Galtstyan, Rusça'dan Türkçe'ye Çev. İlyas Kamalov), İstanbul, 2005,ss. 189-195.
- Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, I-V, Bombay, 1269.
- Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Han'ına Seyahat; 1253-1255*, (Çev. Ergin Ayan), İstanbul, 2001.
- Xiu Ting, *Hei Ta shi lu*, (haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu), İstanbul, 2012.
- Yaf'î, *Miratü'l-cinan ve ibretü'l yakzan ma'rife ma yu'teber min havadisü'z-zaman*, (Nşr. Halil el-Mansur), Beyrut, 1997.
- Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Beyrut, 1977.
- Yûnîni, *Zeyl miratü'z-zaman*, II, Haydarabad, 1955.
- Yuvalı, Abdulkadir, “Daruga”, DİA, VIII, ss.505-506.
- Zerkub-ı Şirazî, *Şirazname*, (Tsh. İ.Cevadî), Tahran, 1350.

EXPENDED ABSTRACT

The three jarligs in question belonging to the period of Abâkâ Han are very valuable in the very few and official applications that have survived to this day, especially if they reveal some formal correspondence and the relations between the state and the reaya prefer to remain silent at times.

The jarlig was called the edicts written by the ruler. Only the name of the ruler was written on the jarligs, which was the official written order of the ruler. The Mongol rulers could have given these jarligs to the commander or statesmen they liked, as well as to the subordinate state or rulers. The name is known according to the color of the seal, as the jarligs are personally struck by the ruler. It was preceded by a sky-stamped jarlig, a gold-stamped jarlig, a gold-stamped jarlig, and a black-stamped jarlig, depending on the importance of the text. The most important, sky-tamgae, were often used in correspondence with the Great Mongolian ruler. As a matter of fact, it is known that a jarlig sent by Kubilây to Abâkâ Khan was sealed with the sky-tamga. Another type of jarlig was the gold-tamgs made by immersing the seal in gold water, the borders of the state were made financially with more important decisions, orders and lessons were hit on the jarligs carried by the embassy committees. For example, the ambassadors sent to Sultan Baybars on 667/1269 were carrying Abâkâ Han's gold-jarlig and jarlig. Al-tamgas, which were kept at a lower level than this for their importance, were generally used in official decrees and correspondence. Together with the jarligs sent to the rulers, it is understood that all kinds of jarligs given to the orders and commanders, and all kinds of dismissals and appointments to be made within the state government are al-tampered. For example, when Abâkâ Khan was enthroned, he sent a jarlig with al-stamped jarlig to his side, as well as a jarlig with al-stamped states to keep the rulers of the state subordinate to the Ilkhanians in their places. Abâkâ Khan had received the jarlig with al-stamp, which was sent by Kubilây Han on 669/1270, indicating that he was officially ascended to the Ilkhanid throne. As mentioned above, it is important for us that the first jarlig was sent against the mistreatment of the merchants and peasants, especially by some administrators or officials working on behalf of the state in the states. As a matter of fact, contrary to what is believed, it shows that the persecution and forced money collection incidents made during the collection of taxes applied to merchants or people in the Ilhanli lands, especially in Iran, are not a state policy. These documents explain that all such incidents should be attributed to the negative actions of the persons working in the states. The third jarlig also shows that approximately five years have passed, but the collection of unlawful money from the public is still continuing. The second jarlig, on the other hand, is very important in terms of showing how kindly the western states and especially Christians were treated in the face of the alliance against the Mamluks and what kind of special treatment they were hosted within the borders of the state. As a result, as mentioned in the first and third jarlig, the contents of which are given above, the Abâkâ Khan period shows that the policy of the Ilkhanid State against the provinces and the forced collection of money, especially from merchants and the people, was strongly opposed, and in the second jarlig, Abâkâ Khan gave all kinds of grants to the European ambassadors and they were comfortable with them. It explains that all the means of the state have been mobilized for their travel. For this reason, it is thought that all three jarligs will be very useful in understanding the state policies of the Ilkhanid State of the time of Abâkâ Khan and its relations with the Christian world.

ÇİFTÇİ, Sait Emre, “11. Yüzyılda Anadolu’nun Kaybı Aile Antroponimisinde İzler Bıraktı Mı?” *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/1, Haziran 2021, s. 126-132.

Makale Türü: Tarih Çeviri

DOI No:

Geliş Tarihi / Received: 10 Kasım/November 2020
Online Yayın: 26 Haziran 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 18 Nisan/April 2020
Published Online: 26 June 2021

11. Yüzyılda Anadolu’nun Kaybı Aile Antroponimisinde İzler Bıraktı Mı?*

Did the Loss of Anatolia in the 11th Century Leave a Trace in Family Names?

Sait Emre ÇİFTÇİ^{1*}

¹ Arş. Gör., Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, BİTLİS.

* saitemreciftci@gmail.com

+ORCID: 0000-0002-2685-1714

* Jean-Claude Cheynet, La perte de l’Asie Mineure au xie siècle a-t-elle laissé des traces dans l’anthroponymie familiale?, *Studies in Byzantine Sigillography*, Volume 12. Berlin, De Gruyter, Boston, 2016, s. 1-12 künyeli eserden çevrilmiştir.

Anadolu 11. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu Türkleri tarafından fethedildi. 1081'de Anadolu'nun büyük kısmı artık imparatorun doğrudan kontrolü altında olmayıp Türk öncü birlikleri Konstantinopolis'in karşısında, İstanbul Boğazı üzerinde kamp kurmuşlardı. Bu fetih önemli nüfus hareketlerine neden olmuştur. Konu hakkında birkaç anlatıya ve belgesel kaynağın ifadesine sahibiz. Bizans toplumunun her tabakasından insanlar bu ilerleyişten kaçtılar. Çok sayıda taşralı, kuşkusuz pek çok köylü, Konstantinopolis'e iltica etti. Bu göçmenlerle dolup taşan başkent, VII. Mikhael döneminde işesini sağlamak konusunda ciddi güçlükler yaşadı.¹ Kimse Strobilos'tan metruk Patmos adasına sürülen, Patmoslu keşiş Christodoulos'un seyahatlerini görmezden gelemez.² Gelecekte patriklik makamına çıkacak olan Pisidyalı Antakya'sı (Yalvaç) kökenli III. Nikolaos Grammatikos, Türk ilerleyişinden dolayı, Kapadokya'daki Caesarea (Kayseri) yakınında inzivaya çekildiği manastırdan kaçmıştı. Mouzillon'un patrik Nikolaos'a ithaf ettiği methiye bu olayı çarpıcı bir şekilde tanımlar: *Bu, kısa bir zaman aralığından sonra toprakların Persler tarafından istilasıydı. Yabancı bir ateşten oluşan yeni bir tür ateş sütunu onları, yarı Kenanlıları, bize karşı yöneltti, günahlarımızın yerden gökyüzünün tepesine dek yükselttiği bir ateş; Bunlar yıkılmış kiliseler, katledilen insanlar, yeryüzü mağaralarına ve vadilere akınlardı.*³ Athos manastırındaki arşivler, Komnenoslar ile akrabaları Melissenoslar ve Bourtzeslerden başlayarak, mülklerine el konmuş, Anadolu'nun pek çok soylusunun gelişine tanıklık etmiştir.⁴ Türk tehdidi her yerde eş zamanlı olarak kendini hissettirmemiştir. Bu öncelikle en doğudaki eyaletleri ilgilendirmiştir. 1022'den sonra Senekerim'in Vaspurakan'dan taşınması, nüfusun yer değiştirmesinin nedenleri karmaşık olsa da ve sadece ilk Türk gruplarının ilerlemesiyle bağlantılı olmasa da, şüphesiz daha erken bir örnek oluşturmaktadır. Daha sonra, onun ardılları Komnenosların egemenliği altına girecekleri Batıya yerleştiler.⁵ Aslında en doğudaki eyaletler 1060'lı yılların öncesinde kalıcı olarak işgal edilmemişti ancak Romanos Diogenes'in ilk amacı arkasında güvenli bir üs kurmak için yeni den zapt etmek olduğundan, 1071'den hemen önce büyük Malazgirt kalesi Türklerin eline geçti.⁶ Kapadokya'daki Caesarea (Kayseri) ertesi yılın başında düşman kuvvetleri tarafından tehdit edildiği sırada, Malazgirt mağlubiyetinin ardından Orta Anadolu eyaletleri aşamalı olarak Türklerin kontrolüne girdi. Batı Anadolu I. Alexios Komnenos'un 1081'de iktidara gelmesinden önce bile işgal edildi. Buna rağmen Anadolu'nun fethi sistematik olarak gerçekleşmedi; bazı eyaletler ve kaleler bir süre Türklerin saldırılarından kendilerini koruyabildiler.⁷ VII. Mikhael Doukas döneminde Theodosiopolis (Erzurum), bir Bizans subayı olan Gregorios Pakourianos⁸ tarafından hâlâ savunulmaktaydı ve Kars şehri, birkaç yıl süren Türk egemenliğine ve Gürcülerin burayı

yeniden fethetmesinden sonra geçici olarak İmparator Alexios Komnenos'un⁹ kontrolü altına girdi. Böylece Türk ilerleyişinin neden olduğu göç, X. Konstantinos döneminden itibaren başladı. Prosopografi (biyografi yazımı), bu fenomeni tanımlamanın ayrıcalıklı bir yolu olabilir. Kullanılan isimlerin sayısı, 11. yüzyıl boyunca arttı. Bu isimler sonraki iki yüzyılda gelişecek şekilde 8. yüzyılın başlarında ortaya çıkmaya başlamışlardı.¹⁰ Triphyllios, Xylinites, Monomakhos, Phocas, Doukas, Argyros, Skleros vb. en eski isimler nadiren yer isimlerine dayanıyordu.

En eskileri olan Chaldos ile Lekapenos hariç, 10. yüzyılın ikinci yarısında bilinen: Taronites, Chersonites ya da Dalassenos aile isimleri, yer isimlerine dayanan ilk isimlerdir. Etnik olarak görülebilecek Chaldos dışında, bu isimlerin neredeyse tamamı bir eyaletin adından ziyade bir kasaba veya bölgenin adından gelmekteydi. 11. yüzyılda kullanılan bu isimler yeni bir fenomen olup aristokrat aileler için çok sık ve neredeyse sistematik hale geldi; bazıları da Hagioapostolites, Hagioprokopites gibi Konstantinopolis'in semt isimlerin dayanıyordu.¹¹ Bu antroponimi gelişiminin son aşamasında, Anadolu kökenli çok sayıda isimle Avrupa kökenli isimler arasında, muhtemelen en azından 11. yüzyıla kadar, daha az hareketlilik yansıtan bir dengesizlik görülür. 11. yüzyıla ait mühürler, bu isimlerden bahsettiği için önceki dönemlerden çok daha zengin bilgiler sunmaktadır. Öyleyse, bu malzeme sayesinde, başkente ve Balkanlar'a yönelik bu geri çekilme hareketinin izini sürmek mümkün müdür? Sigillografının (mühür bilimi) katkısının sınırlarını aklımızda tutmalıyız. Mühürler, sundukları verileri özel bir zamandan bahseden belge ya da anlatsal bir kaynakça ile onaylanmadığı zaman kural gereği çeyrek yüzyıldan daha az bir kronolojik sapmayla belli bir döneme yerleştirilebilirler. Ayrıca, bir ismin mühür üzerine kazınmış olması, o şahsın başkentte oturduğunu göstermemektedir. Philaretos Brachamios'a ait bilinen bir dizi mühür, bu subayın IV. Romanos Diogenes döneminde sonra Antiochia (Antakya) bölgesini terk etmemiş olması nedeniyle bunu çok iyi göstermektedir. Bununla birlikte, 12. yüzyılın başında hâlâ bir soy varlığını sürdürüyorsa, artık bu soyun kökeninin dayandığı eyalette oturmadığı güvenli bir şekilde varsayılabilir. Alexios Komnenos döneminde soyları ortadan kalktığından, Brachamios ailesinin durumu, bu bakış açısından örnek teşkil etmekte olup Philaretos'un soyundan gelenlerin başkente sığınmadıklarının ya da sığındırsa bile, statülerine uygun bir yer bulamadıklarının delilidir. Bildiğimiz mühürler arasında Doğu'ya özgü isimleri bulmaya çalıştık.

Pavlikanın oğlu, Tephrike (Divriği) bölgesinden bir mülteci ve Anna Komnena'nın Alexiad adlı eserinde çok iyi belgelenen Trakyalı Manicilerin önde gelen bir temsilcisi olabileceği için,

¹ Attaleiates, 162-163; Skylitzes Continuatus, s. 171.

² Bu karakter için, cf. P. Gautier, "La date de la mort de Christodoule de Patmos (mercredi 16 mars 1093)," *REB* 25 (1967) (*Mélanges Venance Grumel*), II, s. 235-238.

³ J. Darrouzès, "L'éloge de Nicolas III par Nicolas Mouzalon," *REB* 46 (1988) 39.

⁴ Cheynet, *Société*, "Les Bourtzai," 364, s. 366-367.

⁵ J.-Cl. Cheynet, "De Tziliapert à Sébastè," *SBS* 9 (2006), s. 225-226.

⁶ Attaleiates, s. 115.

⁷ J.-Cl. Cheynet, "La résistance aux Turcs en Asie Mineure entre Mantzikert et la Première Croisade," *Εὐρυχία: mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* (Byzantina Sorbonensia 16) (Paris, 1998), s. 131-147, Cheynet, *The Byzantine Aristocracy and its Military Function* (Variorum Reprints) (Aldershot, 2006), no. XIV

⁸ İmparatorun devlet yönetimindeki kişileri yükümlülüklerden muaf tutmak için verdiği fermanların (Les chrysobulles de décharge) yönetiminden Pakourianos Typikon'unda bahsedilmektedir. [P. Gautier, "Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos," *REB* 42 (1984) 127]. İmparatorun yükümlülüklerden muaf tuttuğu (chrysobulles de décharge), Mali muafiyetler verdiği (chrysobulles d'exemptions fiscales) ve bağışlar yaptığı (chrysobulles de donation) fermanlar imparatorluk fermanlarının çeşitlerini oluşturmaktadır. Bkz. Béatrice Caseau, "Un aspect de la diplomatique byzantine: les copies de documents". Société des historiens médiévistes de l'Enseignement supérieur public. *L'autorité de l'écrit au Moyen Âge (Orient-Occident) : XXXIXe Congrès de la SHMESP (Le Caire, 30 avril-5 mai 2008)*. Éditions de la Sorbonne, Paris, 2009, s. 159-173.

⁹ Alexios Komnenos'un ilk saltanat yıllarına tarihlenebilen, protonobellissimos ve Kars doux'u Georgios Alousianos'a ait mühür, yakın zamanlarda yayımlandı. [W. Seibt, "Byzantine Imperialism against Georgia in the later Xth and the XIth Centuries," *Georgian Diplomacy* 16 (2013) s. 113].

¹⁰ P. Stephenson, "A Development in Nomenclature on the Seals of the Byzantine Provincial Aristocracy in the Late Tenth Century," *REB* 52 (1994), s. 187-211.

¹¹ J.-Cl. Cheynet, "Les noms des fonctionnaires civils appartenant aux familles de Constantinople durant les 11e et 12e siècles d'après la sigillographie," *First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium* (Istanbul, 2010), s. 164-177.

Paulikianopoulos gibi bazı şahıs isimleri ortadan kalktı. Esas olarak bir toponomiye dayanan isimleri gözden geçirdik, ancak bunlara Arap veya Ermeni kökenli başka isimler de eklenebilir. Bunları Anadolu bölgelerine göre, en doğudaki vilayetlerdekilere, kuzeydekilere, merkezdekilere ve son olarak batı vilayetlerindeki şekline sınıflandırdık. Bu tablo kesinlikle kapsamlı olmayıp sadece iyi bilinen isimlerin büyük çoğunluğunu bir araya getirmektedir. Dahası, bazı isimlerin etimolojisi belirsizliğini korumaktadır.

DOĞU ANADOLU

Aniotes (Anililer). İsmi en ünlü sahibi Ani'nin eski kralı Kakikios, başkente yaptığı birkaç olası ziyaret dışında Doğu'dan ayrılmadı, Lykandos Theması doux'u* olarak yaşadı ve Anadolu'da öldü. Buna karşılık ailenin diğer üyeleri Ani'den iltica etmiş olabilirler.¹²

Antiochites (Antiochialılar). Bu isim, Antakya'dan bir kişiyi belirtir. İmparatorluk'ta, Pisidia Antiochia'sı (Yalvaç) ve Suriye Antiochia'sı (Antakya) gibi aynı adı taşıyan birkaç şehir bulunmaktadır. Suriye'deki yazıtlar, Antiochites adından sadece orijinal bir isim olarak bahsetmektedir.¹³ Bilinen en eski üyelerinden birisi, 11. yüzyılın ortalarında Anazarba'nın strategosu* olan şahıstır.¹⁴

Arbantenos. Bu isim, Gaziantep'in güneybatısındaki bulunan bir kaleden geliyor olmalıdır. Arbantenos aile ismi, 11. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, kroniklerde ve mühürlere aynı anda ortaya çıkmaktadır. Leon, 1067'de komutasını üstlendiği bir douxluk merkezi olan Edessa (Urfa)'daydı. Urfalı Mattheos'a göre onun yöneticiliğe terfi ettirildiği; Urfa doux'u olarak tayin edildiği ve vestarches* onursal

unvanı verildiği mühürlere teyit edilmektedir. Bir patrikios* ve strategos olan Niketas, Leon'un çağdaşı olabilir.¹⁵

Baasprakanites. Cristophoros Asprakanites, muhtemelen Alexios Komnenos döneminin sonunda, ard arda protoproedros* ve protokouropalates* unvanlarına sahip oldu.¹⁶

Bempetziotes. Ailenin ismi, Antiochia ile Aleppo (Halep) arasında bulunan Membic / Hierapolis kalesinden gelmektedir. Bu soydan gelen Theodoros Bempetziotes, I. Alexios Komnenos'un döneminde bir subaydır.¹⁷

Chalintziotes. Ailenin birkaç üyesi, Petros'un oğulları hypatos* Konstantinos ve protospatharios* Symeon, 11. yüzyılın ikinci yarısına ait mühürlere sayesinde bilinmektedir.¹⁸

Chantzariotes. Bu isim, muhtemelen Trebizond metropolitliğine bağlı bir piskoposluk olan Chantzert yer isminden gelmektedir. Ailenin bir üyesi olan Mikhael, 11. yüzyılın ortalarında yaşadı.¹⁹

Charsianites. 10. yüzyılın başında VI. Leo tarafından oluşturulan Mezopotamya Themasının ilk strategosu, Charsianites isminin belgelere yansıyan en eski örneğidir.²⁰ 11. yüzyılın son çeyreğinde adı geçen Charsianitesler ailenin torunları mıydı yoksa yakın zamanda işgal edilen Charsianon'dan gelen mülteciler miydi?²¹

* Doux: Latince general "dux" anlamındaki bu kelime, ilk defa Roma imparatoru Diocletianus döneminde eyaletlerin sınırlarındaki Limitanei askerlerinin komutanları için kullanıldı. Doğu Roma imparatoru I. Anastasios ise 492'de doux şeklini alan bu unvanı, hareketli birlikler olan, Comitatuses askerlerinin komutanları için kullanmaya başladı. Roma idari sisteminin çökmesiyle doux unvanı alt bir memuriyet makamı haline geldi. Buna rağmen 10. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak doux unvanı eski önemini tekrar kazandı ve "Doukation" denilen geniş bölgelerin askeri komutanı oldu. Alexander Khazdan, Doux, *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Ed. A. P. Khazdan), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 659

¹² Bu şahıs ve Aniotes ismini taşıyan şahıslar hakkında son olarak bkz. Cheynet – Théodoridis, *Sceaux patronymiques*, nos 6 et 7.

¹³ G. Dagron – D. Feissel, *Inscriptions de Cilicie* (Travaux et mémoires du Centre d'histoire et civilisation de Byzance. Monographies 4) (Paris, 1987), 378.

* Strategos: Strategos unvanı 8. yüzyıldan ya da muhtemelen daha erken bir tarihten itibaren themalarin askeri valilerine verilen bir isimdir. Bkz. Alexander Khazdan, Strategos, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 1964

¹⁴ Wassiliou – Seibt, Bleisiegel II, no. 300; Stavrakos, *Bleisiegel*, nos 17-19. Aralarında protospatharios, epi tou manglabiou ve kastrophylax Theocharistos Antiochites'in bulunduğu, belki de köklü bir soyun en eski temsilcisi olan bir dizi aile üyesi 1050'den sonra ortaya çıkmıştır. (G. Schlumberger, "Sceaux byzantins inédits, 4e série," *REG* 13 (1900) 486, no. 187; // Fogg 2201).

* Vestarches: İlk olarak 10. yüzyıldaki Escorial Taktikon'unda yer alan bu unvan 11. yüzyılda Magistratos ve Vestes unvanlarının arasında bulunuyordu. Bu unvana sahip en ünlü kişiler; Mikhael Bourtzes, Nikephoros Melissenos, Basilakes ve geleceğin imparatorları III. Nikephoros ile IV. Romanos Diogenes'tir. Bkz. Alexander Khazdan, Vestarches, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 2162

* Patrikios: Patrikios, Roma'daki patricius unvanından gelen yüksek itibarlı bir rütbedir. İmparator I. Konstantinos tarafından, özel idari işlevi olmayan, onursal bir unvan olarak tanıtılmıştır. Zosimos'a göre patrikioslar Praetorian Prefekt makamının üzerinde bir konumdaydılar. Patrikios unvanının önemi özellikle batıda arttı. 5. yüzyılda batıdaki magister militumlar ve 8. yüzyılda Frank kralları bu unvanı kullandılar. Bkz. Alexander Khazdan, Patrikios, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 1600

¹⁵ Šandrovskaja – Seibt, nos 25 et 27.

* Protoproedros: Protoproedros ve Proedros imparatorluğun hem sivil hem de dini makamlarında kullanılan bir unvandı. Sivil idarede kullanımı 11. yüzyılda

çok yaygındı ama 12. yüzyılın ortalarından sonra kullanımdan kalktı. İlk proedroslar genellikle hadım kişilerdi. 11. yüzyılın ortalarından itibaren askeri aristokrasiden kişiler de bu unvanı almaya başladılar. Bkz. Alexander Khazdan, Protoproedros, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 1727

* Protokouropalates: Kouropalates ilk olarak, Geç Roma döneminde saraydaki inşaat ve nizamdan sorumlu olan kişiye verilen bir unvandı. Iustinianos'un II. Iustinos'u kouropalates adıyla tayin etmesi ile unvan hanedan üyeler için kullanılabilir hale geldi. Buna rağmen 12. yüzyılda protokouropalates unvanının getirilmesi üzerine kouropalates unvanının önemi azaldı. Bkz. Alexander Khazdan, Protokouropalates, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 1157

¹⁶ Diğer Baasprakaniteslerden bahseden a.g.e., no. 37.

¹⁷ Stavrakos, *Bleisiegel*, no. 39. Bu şahıs, protoproedros unvanını elde etti (yayınlanmamış mühür, CM, BnF 261).

* Hypatos: Hypatos adı, Konsül kelimesinin Yunanca halidir. 6. yüzyıla kadar bu unvan onursal bir nitelik kazanıp daha sonra önemini yitirdi. 7-9. yüzyıllarda orta derecede bürokratik makamlarda kullanılmaya devam etti ve 11. yüzyılda yeniden eski önemini kazanarak Protospatharios unvanının üstünde bir mevkide bulundu. Bkz. Alexander Khazdan, Hypatos, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 963-964

* Protospatharios: Protospatharios imparatorluk hiyerarşisinde yüksek bir makam olup ilk spatharios anlamındadır. Bu yüksek makam genellikle Doğu Roma senato üyelerine verildi. 10. yüzyıla doğru ise çoğunlukla thema komutanlarına verilen bir unvan hale geldi. 11. yüzyılda ise önemini yitirdi. Bkz. Alexander Khazdan, Protospatharios, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 1748

¹⁸ Theodoridis koleksiyonundaki mühürlere sayesinde ailenin birkaç üyesi bilinmektedir: Cheynet – Théodoridis, *Sceaux patronymiques*, nos 45, 46, 47. Tripolis (Trablusşam) Kontluğu'nda, Alexios Komnenos'un bir elçisi de bu adı taşıyordu. [*Annae Comnenae Alexias. Pars prior, Prolegomena et textus*, éd. D. R. Reinsch ve A. Kambylis (CFHB. Series Berolinensis 40/1) (Berlin – New York, 2001), XI, 8, 5, 348].

¹⁹ Šandrovskaja – Seibt, no. 59 et Cheynet – Theodoridis, *Sceaux patronymiques*, no. 49.

²⁰ *De adm. imp.*, 238, § 50.

²¹ 1080'de Konstantinos Charsianites'in bağ evi (*Lavra* I, no. 40, s. 225) Anna Dalassenos'nin adamı Eustathios Charsianites (*Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτριου. Β', Δημοσίον λειτουργῶν*, éd. M. Nystazopoulou-Pelekidou (Athènes, 1980), no. 52 (1089) et commentaire, 64); ve Šandrovskaja - Seibt'teki diğer tüm referanslar, no. 60.

Chortzianos. Chortzina, doğu sınırındaki küçük Ermeni themalarından birisiydi. Bilinen tek Chortzianos mührü 1100'lerin sonuna tarihlenmektedir.²²

Diabatenos. Ailenin üyesi olan ve 1071'de Alp Arslan'ın yakınında bulunan elçi Leon, sultanın kaçtığını Romanos Diogenes'e haber veren şahıstır.²³

Edessenos. İsmi kökeni hakkında Mezopotamya'daki Edessa ile Makedonya'daki Edessa arasında tereddüt edilebilir, ancak Edessenoslar Doğu ile bağlantılı görünmektedir.

İberopoulos. Bu aileden *dishypatos** unvanlı bir İberopoulos, 11. yüzyılın son çeyreğinde yaşadı.²⁴

Kelitzenotes. Bu ailenin bir üyesi olan *anthypatos* Basileios'un mevcudiyeti, 11. yüzyılın ikinci yarısında belgelenmiştir.²⁵

Kordyles. Bu ismin Lazika yakınlarında bulunan Kordyla'daki Pontus köyüyle bağlantılı olduğu söylenmektedir.²⁶ Mikhael Kordyles, muhtemelen 11. yüzyılın ikinci çeyreğinde protospatharios onursal unvanını taşıyan bir Scholai *topoteretes**'ydi.²⁷

Mesopotamites. Bu isim, açıkça Mezopotamya ile bağlantılıdır, ancak aynı ismi taşıyan doğu temasından olduğu kesin değildir.²⁸

Romanopolites. Bu isim, Romanos Lekapenos²⁹ tarafından imparatorluğa ilhak edilen ve Yukarı Mezopotamya'da bulunan Romanoupolis kentinden türemiş olabilir. Bu 11. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar uzanan, *dishypatos* ve *strategos* olan Konstantinos'a ait mühür tarafından tasdik edilmektedir.³⁰

Taronites. Taronitesler 10. yüzyılın ortalarından itibaren imparatorluk adına savaştılar, ancak, Chaldia bölgesiyle bağlarını sürdürmelerine rağmen, 11. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak sık sık Konstantinopolis'te ikamet ettiler.

KUZEY ANADOLU

Amaseianos. Paflagonyalı bu aile, Theodoros'un yöneticilik görevini üstlendiği 11. yüzyılın sonundan önce Konstantinopolis'e yerleşmiş görünmemektedir.³¹

Amastris. Bu isme sadece, Alexios Komnenos döneminde aktif bir şahıs olan, protonobelissimos* onursal unvanına sahip Mikhael Amastris'in mührü üzerinde rastlanmaktadır.³²

Armeniakos. Bu aileden gelen Leon ve Mikhael, 1070 ila 1100 yılları arasına tarihlenen bir mühür üzerinde, *vestes** unvanıyla karşımıza çıkmaktadır.³³

Dokeianos. Bu aileden Mikhael, 1050'de öldüğü İtalya'da ve Balkanlar'da komutanlık yaptı. Mikhael, aynı zamanda bu soyun ön plana çıkan ilk üyesi gibi görünmektedir.³⁴

Euchaïtenos. Bu soydan gelen Basileios, 11. yüzyılın ortalarına tarihlenen bir mühür üzerinde protospatharios unvanıyla ortaya çıkmaktadır.³⁵

İonopolites. Bu isim, Paflagonya'daki İonopolis'ten (İnebolu) gelmekte olup sadece 12. yüzyılın sonunda bilinmektedir.³⁶

Kastamonites. Bu geniş aile, Komnenosların ön plana çıkmasından kısa bir süre sonra ortaya çıkmıştır. Onlardan olan Theodoros Kastamonites, 11. yüzyılın ilk yarısında protospatharios unvanına sahiptir.³⁷ Bununla birlikte, ailenin faaliyetleri yüzyılın sonunda ve sonraki yıllarda önemli ölçüde gelişmiştir.

Koloneiates. Aile üyelerinden birisi olan İoannes Koloniaties'in, 1070-1100 yıllarına tarihlenen ve bir müzayedede satılan mühründe proedros unvanı görülmektedir.³⁸

Sinopites. Bu aileden birisi olan "*Mystikos*" Eustathios, 12. yüzyılın ortalarında yaşamıştır.³⁹

²² Oikonomidès, *Listes*, 267 ve 359; Al.-K. Wassiliou, "Einige bisher unbekannte Namen auf Byzantinischen Siegeln," *SBS* 9 (2006) 71, no. 3; Ead., *Corpus* I, no. 500.

²³ Vestarches Leon Dabatenos, Romanos Diogenes'i Alparslan'ın ordusunun hareketleri konusunda yanıltmıştı. [*Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor*, éd. P. Gautier (CFHB. Series Bruxellensis 9) (Bruxelles, 1975), 109]. Christophoros'a ait bir mühür, yayıncısı tarafından 9-10. yüzyıllara tarihlenmektedir. (Stavrakos, *Bleisiegel*, no. 62) Bu tarihleme olası görünmemektedir. Çok kaba bir yazısı olduğundan hiç ipucu vermemektedir. Öte yandan metnin formülasyonu 11. yüzyılın ikinci yarısında bir tarihe işaret etmektedir.

* Dishypatos: İlk defa 9. yüzyılın başında kullanılan bu unvan 11. yüzyılda sıklıkla yargıçlara verilmiştir: Bkz. Alexander Khazdan, *Dishypatos*, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 638.

²⁴ Seibt, *Bleisiegel*, no. 110.

²⁵ Cheynet – Théodoridis, *Sceaux patronymiques*, no. 103.

²⁶ A. Bryer – D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos* (Dumbarton Oaks Studies 20) (Washington, DC, 1985), s. 332.

* Topoteretes: Bu unvan ilk olarak 5-6. yüzyıllarda Mısır'daki *doux*'un vekili olarak kullanılmış, 9-10. yüzyıllarda ise Tagmata, Thema ya da donanma komutanlarının teğmeni anlamını kazanmıştır: Bkz. Alexander Khazdan, *Topoteretes*, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 2095

²⁷ Jordanov, *Corpus* II, no. 362, a.g.e'den alınan, *Corpus* III, no. 1020.

²⁸ İoannes Mezopotamites proedros unvanına sahipti. (Laurent, *Vatican*, no. 61). Aile ve kökenleri hakkında, krş. Seibt, *Bleisiegel*, no. 120; Stavrakos, *Bleisiegel*, no. 175.

²⁹ Oikonomidès, *Listes*, s. 359.

³⁰ Yayınlanmamış mühür Zacos (BnF), no. 440.

³¹ Stavrakos, *Bleisiegel*, no. 65. I. Jordanov, *Corpus* II, no. 33 et 34, mührüde bahsedilen Amaseianos ailesi üyelerinin listesini vermektedir.

* Protonobelissimos: Protonobelissimos, Nobelissimos gibi hanedan üyeleri için kullanılan bir takma addir. Nobelissimos ilk defa I. Konstantinos tarafından aile üyelerine takma ad olarak verildi. Bunu Herakleios'un oğlu Martinos'a ve V. Konstantinos'un oğlu Niketas'a aynı takma adı vermesi izledi. 11. yüzyılın ortalarına kadar sadece hanedan üyeleri için kullanılan bu takma ad 11. yüzyılın sonundan itibaren üst düzey askeri komutanlara verilmeye başlandı: Bkz. Alexander Khazdan, *Protonobelissimos*, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 1490

³² Jordanov, *Corpus* II, no. 32, a.g.e'den alınan, *Corpus* III, no. 521A.

* Vestes: İlk olarak imparator I. İoannes Tzimiskes döneminde adı geçen Vestes unvanı 11. yüzyılda İsaakos Komnenos gibi önde gelen generallere verilen bir unvan oldu: Alexander Khazdan, *Vestes*, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 2162

³³ Leon : Laurent, *Corpus* V/3, 207; Michael : Cheynet vd., *Istanbul*, no. 5.246.

³⁴ Skylitzes, s. 426.

³⁵ Cheynet – Théodoridis, *Sceaux patronymiques*, no. 79.

³⁶ Choniates, s. 461, 534.

³⁷ Bu ismin kazanmış olduğu çok kapsamlı bir mühür listesi sağlayan Jordanov, *Corpus* II, no. 298-299 ve A.-K. Wassiliou-Seibt, "Die Träger des Familiennamens Kastamonites im 11. Jh. Eine prosopographisch-sigillographische Studie," *Numismatika, sfragistika i epigrafika* 5 (Sofia, 2009) (*Festschrift zum 60. Geburtstag von I. Jordanov*), s. 223-233.

³⁸ Vente Gorny and Mosch 147 (6-7 mars 2006), no. 2497 [*Studies of Byzantine Sigillography*, 10 (2010), s. 162]. Mührün koşulları göz önüne alındığında, ismin doğru okunduğu tamamen kesin değildir

³⁹ Laurent, *Corpus* II, no. 125; Seyrig, no. 109; V. S. Šandrovskaja (ed.), *Kollekcija muzeja RAIK v Ermitaže: Katalog vystavsky* (St. Petersburg, 1994), no. 301 [*SBS* 6 (1999), s. 109]. Jordanov, *Corpus* II, no. 652A, a.g.e'den alınan, *Corpus* III, no. 740.

ORTA ANADOLU

Amorianos. Bu aileden gelen patrikiok Mikhael, 11. yüzyılın üçüncü çeyreğinde aktif görevdeydi.⁴⁰

Anatolikos. Bu aileden gelen Konstantinos, 1070 ila 1100 arasında tarihlenen bir mühür üzerinde patrikiok unvanıyla karşımıza çıkmaktadır.⁴¹

Charsianites. İsmi tam okunamayan Mikhael dışında bu soyun çok sayıda temsilcisi 11. veya 12. yüzyılın sonlarında yaşadığı.⁴²

Kappadokes. Bu aileden gelen ve İmparator VII. Mikhael'in akrabası olan Konstantinos Kappadokes, Athanatoi tagmasına komuta etti.⁴³ Thebai kardeşliğine katılanlar listesinde adı geçen Kappadox / Kappadokes / Kappadokeios'un da aynı eyaletten geliyor olması olasıdır.⁴⁴

BATI VE GÜNEY ANADOLU

Adramytenos. Logothesion Stratotikon dairesinde chartouarios ve hypatos olan patrikiok Nikephoros Adramytenos, 11. yüzyılın üçüncü çeyreğinde aktif görevdeydi.⁴⁵

Attaleiates. İlk ve tek kayda değer aile üyesi olan Mikhael, 11. yüzyılın ikinci çeyreğinde, doğduğu şehirden eğitim gördüğü ve sivil bürokraside iyi bir kariyer yaptığı Konstantinopolis'e geldi.

Chomatenos. Bu aileden Theodoros, 12. yüzyılın ikinci yarısında yaşadı.⁴⁶

Elegmites. Olasılıkla, kökeni Elegmoi manastırının bulunduğu Bitinya'ya dayanan ve 11. yüzyılın ikinci yarısında protospatharios ve mystographeos unvanlarının sahibi olan Konstantinos, bu soyun bilinen tek temsilcisidir.⁴⁷

İasites. Üretken bir aile olan İasites ailesinin adı, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un güvenini kazanan başlıca generallerden birisi olan Mikhael sayesinde 11. yüzyılın ilk

yarısından itibaren duyulmaya başlandı. Daha sonra ise Komnenos ailesinin üyeleriyle evlilik yoluyla birleştiler.⁴⁸ İasos Karia'daki kentlerden biridir.

Kantakouzenos. Kantakuzenos ismi, Smyrna (İzmir) yakınlarındaki Kouzenas Dağı ile bağlantılıdır.⁴⁹ Birçok general yetiştirmiş ve hatta bir imparator çıkarmış olan bu ailenin ilk temsilcisi, Alexios Komnenos tarafından önemli askeri görevlere getirildi. Fakat bu şahsın ismi bilinmemektedir.

Kibyrriotes. Bu ailenin en iyi bilinen üyesi olan Georgios, protonotarios ton dromon idi ve kariyerini protoproedros olarak tamamladı. Ch. Stavrakos'un bahsettiği Nikolaos, mühür üzerindeki yazının sonunda okunması gereken ad ise daha eski tarihli değildir.⁵⁰

Klaudioupolites. Bu aileden gelen İoannes 12. yüzyılın ortalarında protosebastos* ve protovestiaris* unvanlarının sahibi idi.⁵¹

Kyminianos. Hadım Eustathios Kyminianos, I. Alexios Komnenos zamanında yüksek rütbeli bir askerdir.⁵² Kardeşi Christophoros 1070 ila 1100 yılları arasında protoproedros ve vestarches unvanlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Leon Kyminianos, 1043'te patrikhane bürolarında görevli (*sekretikoi*) Basileios Kyminianos ile akraba mıydı?⁵³

Mitylenaios. İoannes Mitylenaios, II. Basileios döneminde, çeşitli eyaletlerde krites (yargıç) makamına getirilmiştir.⁵⁴ Aynı isimde megas droungarios* (donanma droungariosu) olan bir akrabası daha bulunmaktadır.⁵⁵

Myasites. Bu aileden herhangi bir görevi ya da onursal unvanı olmayan Leon adlı bir şahsa, 12. yüzyıl ortalarında rastlamaktayız.⁵⁶

Nikaus. Bu ailenin bilinen en eski üyesi protospatharios Thomas, Mikhael Attaleiates'e bir mülk sattı.⁵⁷ Protoproedros unvanına sahip

⁴⁰ Yayınlanmamış mühür Zacos (BnF), no. 36.

⁴¹ Seibt, *Bleisiegel*, no. 147.

⁴² Charsianites ismiyle ilgili tüm referanslar için bkz. Prosopography of Byzantine World (PBW) İsim, ilk olarak Pernik'te bulunan bir mühür üzerinde ortaya çıktı ve Jordanov tarafından David Charsianopoulos olarak okundu. (*Corpus II*, no. 740), yayımlayan kişi tarafından Chasanopoulos olarak düzeltilmiş (a.g.e, *Corpus III*, no. 2075).

⁴³ Bryennios (no. 23), s. 265.

⁴⁴ J. Nesbitt – J.-J. Wiita, "A Confraternity of the Comnenian Era," *Byzantinische Zeitschrift* 68 (1975), s. 368. Aynı belge, Anatolikos ailesinin bir üyesi olan Konstantinos'tan bahsetmektedir (a.g.e.).

⁴⁵ Cenevre'de muhafaza edilen Zacos koleksiyonunun mühür kataloğunda görülen yayınlanmamış mühür.

⁴⁶ Seyrig, no. 297.

⁴⁷ Laurent, *Corpus II*, no. 149.

⁴⁸ Bkz. PBW ve P. Gautier, "La curieuse ascendance de Jean Tzetzès," *Revue des Etudes Byzantines*, 28 (1970), s. 217, not. 52.

⁴⁹ Kantakuzenoslar hakkında bkz. D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus)*, ca. 1100-1460 (Washington DC, 1968).

⁵⁰ Stavrakos, *Bleisiegel*, no. 119'daki tüm referanslar.

* Protosebastos: Sebastosların ilki anlamına gelen Protosebastos yüksek rütbeli bir unvandır. 1049 yılına ait bir belgede Venedik doge'u Domenico Contarini'nin kendisini patrikiok ve protosebastos adıyla adlandırmasına rağmen, bu unvanın imparator I. Alexios Komnenos tarafından oluşturulduğu kabul edilir. Bizans soyluları arasında protosebastos unvanı ilk defa, Alexios Komnenos'un damadı Mikhael Taronites tarafından kullanıldı: Bkz. Alexander Khazdan, Protosebastos, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 1747

* Protovestiaris: Protovestiarislar, Parakoimenoslar gibi saray hadımlarıdır. Protovestiarisların imparatorun gardirobundan sorumlu *Comes Sacrae*

Vestis'lerin ardılı oldukları düşünülmektedir: Bkz. Alexander Khazdan, Protovestiaris, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 1749

⁵¹ Sp. Lampros, "Ο Μαρκιανός κωδὶξ 524," *Νέος Ελληνισμὸς* 8 (1911), şiir no. 114, 129.

⁵² N. Oikonomides, "Ο μέγας δρογγαριος Ευστάθιος Κυμινειανός καὶ ἡ σφραγὶδα του (1099) (Megas droungarios Eustathios Kymianios ve mühür (1099)," *Δόρυμα στὸν I. Καρῶννοπουλο (I. Karayannopoulos' a Armağan)*, *Βυζαντινά (Byzantina)* 13 (1985), s. 899–907, Oikonomides, *Dated Seals*, no. 106, (yaklaşık 1086 ila 1108 arası). Mühür üzerinde, Anadolu'nun batısında çok popüler olan Aziz Mikhael tasviri yer almaktadır.

⁵³ Stavrakos, *Bleisiegel*, no. 100'deki tüm referanslar.

⁵⁴ Dumbarton Oaks Seals (DOSeals), 3, no. 71.20. "<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.1202/view>" (Erişim Tarihi: 06. 11. 2020) ve Dumbarton Oaks Seals (DOSeals), 4, no.

11.12. "<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.3202/view>" (Erişim Tarihi: 06. 11. 2020) ile

"<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.5161/view>" (Erişim Tarihi: 06. 11. 2020) Aynı mühürler için ayrıca Bkz: J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, IV, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC, 2001, s. 30.

* Megas Droungarios: Megas Droungarios, tam adı *Droungarios tou Ploimou* olan donanma droungarios'undan gelen askeri bir rütbedir. Droungarioslar Konstantinopolis'te ikamet ettiler. Onların adları daha sonra 11. yüzyılda *droungarios tou stolou*, Komnenoslar iktidarında ise *Megas Droungarios*'a dönüştü: Bkz. Alexander Khazdan, Droungarios, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 664

⁵⁵ Seibt – Zarnitz, no. 4.3.8.

⁵⁶ Cheynet – Theodoridis, *Sceaux patronymiques*, no. 150.

⁵⁷ P. Gautier, "La diataxis de Michel Attaliat," *REB* 39 (1981) 45 ve 99.

Georgios önce quaestor, daha sonra Alexios Komnenos döneminde epi ton kriseon* makamını elinde tuttu.⁵⁸

Opsikianos. İoannes Opsikianos adlı şahıs, Alexios Komnenos dönemine tarihlenen ve üzerinde herhangi bir görev unvanının bulunmadığı, bir mühür bırakmıştır.⁵⁹

Pergamenos. 1043'te Georgios Maniakes'i mağlup eden Stephanos Pergamenos bu ailedendir.⁶⁰

Smyrnaios. Theodoros Smyrnaios, Alexios Komnenos döneminde quaestor ve filozofların konsülü unvanlarına sahipti. Protospatharios Konstantinos Smyrnaios ise görünüşe göre bir asır önce yaşamıştı.⁶¹

Synadenos. Bu parlak soyun bilinen ilk üyesi olan Basileios, ordudaki en önemli makamlardan Dyrrachion (Draç) douxluğunu 1050 yılı civarında elinde tutuyordu, Buna rağmen Synadenosların sayısı 1070li yıllardan başlayarak fazlalaştı.⁶²

Synaïtes. Bu isim, Phrygia'da yer alan Synaos'tan* gelmektedir.⁶³

Tarsites. Bu ismin kökeni Kilikya'daki Tarsus ya da Bitinya'daki Tarsus'a dayanıyor olabilir. Şimdiye dek, 1000 ila 1030 yılları arasına tarihlenebilen ve protospatharios İoannes Tarsites'e ait bu yegâne mühürün hangi Tarsiteslere ait olduğunu belirlemek imkânsızdır.⁶⁴

Theologites. Bu ailenin ismi Teologos-Efes'ten gelmektedir. Bu bilgi *notarios* İoannes tarafından desteklenmektedir, belki de aynı addaki "vestes" ile özdeş olabilir.⁶⁵

Thrakesios. Psellos'un mektuplarında, aynı adı taşıyan themadan⁶⁶ gelen bir notarios (noter) karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu ailenin ismini taşıyan en ünlü kişi olan İoannes Skylitzes'e ait "Thrakesian" adı onun kökeninden dolayı aldığı bir lakap olabilir.

Bir soydan ilk bahsin geçtiği tarihin, bir mühürün tesadüfen keşfedilmesiyle sorgulanabileceğini hatırlamamız gerektiği için olabildiğince kusurlu bu tablo bize hangi bilgileri sunuyor?

10. yüzyılın başında, Bizans Anadolu'sunun yer isimlerinden taklit edilen isimler, önde gelen ailelerden gelmeyen, ancak Dalassenoslar gibi kişisel başarılarıyla yüksek itibarlı soylar oluşturan kişiler tarafından getirildi. Taşınabilen bir ada sahip olma ihtiyacı gerçekten de bir sosyal ayrım belirtisiydi, ancak bu ihtiyaç, başkente yerleşmek için gelen pek çok ailenin ya da - daimi olarak ikamet etmeleri gerekmeyenlerin - tanımlanmasını sağlıyordu. Bu hareket, II. Basileios döneminden bu yana hızlanmıştır.⁶⁷

11. yüzyılda Bizans aristokrasisi arasında doğu kökenli isimlerin katkısının hissedildiği iki an yaşanmıştır. II. Basileios döneminden IX. Konstantinos Monomakhos dönemine kadar, Anadolu'dan gelen güçlü aileler, daha iyi denetlenebilmeleri için imparatorluk gücü

tarafından başkente yerleşmeye teşvik edildi. İmparatorlar bazen zora başvurarak bu politikayı uygulamışlardır. En eski örnek, büyük servetiyle Bardas Phocas'ın isyanını destekleyen Eustathios Maleinos'u ev hapsine alan, II. Basileios'a dayanmaktadır. Paflagonyalılar döneminde, fazlaca güçlendiklerinden şüphe duyulan Dalassenoslar da Konstantinopolis'te ikamet etmek zorunda bırakıldılar. Örnekler çoğaltılabilir. Konstantinopolis'e yerleşen bu güçlü kişiler, Anadolu'daki mülklerini kaybetmediler ama öncekinden daha fazla uzaktan toprak sahibi oldular. Sonuç olarak, çoğu, belirli bir bölgede artık onları sabitlemeyen imparatorluğun ömür boyu bağışlardan yararlandılar. 11. yüzyılın ilk yarısından itibaren, ilk göç dalgasıyla gelen, bu aristokrasi, başkent sakinlerini kayırmaya meyilli bir imparatorluk gücünün çıkarlarına hizmet etmeye başladı. VI. Mikhael'in tahta çıkmasını kendi adlarına hakça görmeyen taşralıların tepkisi bu ruh halini göstermektedir. Başkente yönelik bu göç, imparatorluk sarayına yakın olmaları isteniyorsa sosyal statülerinin korunmasını şart koşan ünlü ailelerce yapıldı. İkinci aşamada Türk ilerleyişi bu yönelimi pekiştirdi. Kuşkusuz 1070'lerde Türklerden kaçış hızlanmıştı, ancak Anadolu'daki pek çok aristokrat kadro zaten 1070'lerden önce başkentteki hayata entegre olmuştu ve yıkıcı akın tehdidi artmaya başlar başlamaz taşındıklarından, eyaletlerinin Türklerce kesin olarak fethedilmesini beklememiş olabilirler.

Selçukluların ve Türkmenlerin gelişi, pek çok Konstantinopolisli ailenin servetini alt üst ederken, yeni güçlerle müzakere eden yerel elit sınıftan geriye kalanlar için büyük bir değişiklik yaratmadı. Bu, özellikle Türk garnizonlarını kovalayan Haçlıların geçişinden yararlanarak ön plana çıkmadan önce, Büyük Selçukluların gücüne boyun eğen Kilikya Ermenileri arasında açıkça gözlemlendi. Gavras ailesi⁶⁸ gibi Helen kökenli aileler de yeni gelenlerle uzlaştılar. Ne yazık ki prosopografi, fenomenin kapsamını kesin olarak ölçmeye izin vermemektedir. Kronikler ve belgeler, özellikle Alexios Komnenos'un tahta çıkışı sırasında ve izleyen yirmi yıl boyunca sayısız mülkün devredildiğinden bahseden Athos arşivleri, Paflagonya'da bulunan Komnenoslar, Melissenoslar ve akrabaları Bourtzesler gibi, köklerinin Anadolu'da olduğu bilinen soyların kurulmasına tanıklık etti. Türklerin bu aileleri topraklarından sürdüklerine şüphe yoktur. Dorylaion'da (Eskişehir) yerleşen Nikephoros Melissenos, Doğu politikasını başarısız bulduğu İmparator III. Nikephoros Botaneiates'e isyan etmişti. Bu isyan başarısız olsa da Batı'da daha yüksek bir itibar ve toprak için, daha şanslı bir gaspçı olan, kayıbiraderi Alexios Komnenos ile pazarlığa girişti. Dorylaion, Anadolu'nun batı kesiminde, Konstantinopolis yolunda yer almaktadır. 1080'lerin başlangıcı, Batı'ya son büyük göç dalgasının sonunu işaret ediyordu. Doğulular da endişelidiler. Gregorios Pakourianos'un *typikon*'unun olağanüstü doğruluğu, başlangıçta kardeşi Apasios'un gibi doğudaki themalarda yer alan, Philippopolis bölgesinde yoğunlaşarak sona eren servetinin evrimini takip etmeyi mümkün kılmaktadır. Krallıklarını terk eden bazı

* Epi Ton Kriseon: Nomophylax altındaki hukuk okulunun kurulmasından önce 1043 ile 1047 yılları arasında oluşturulan adli bir makamdır: Bkz. Alexander Khazdan, Epi Ton Kriseon, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 725

⁵⁸ Cheynet ve diğerleri, İstanbul, no. 7.81'deki tüm referanslar.

⁵⁹ Musée de Munich, fonds Zarnitz, no. 87.

⁶⁰ Skylitzes, s. 428.

⁶¹ Wassiliou – Seibt, *Bleisiegel* II, 75, no. 317.

⁶² Synadenoslarla ilgili olarak krş. Ch. Stavrakos, "Sigillographische Beiträge zur Familie der Synadenoï," *SBS* 7 (2002), s. 167-180; Cheynet, *Société*, "L'Empire byzantin et la Hongrie dans la seconde moitié du xie siècle," s. 609-626.

* Synaos, Kütahya kentinin Simav ilçesinin diğer adı olup Tabula Imperii Byzantini eserinde Akdağ ismiyle anılmaktadır: Bkz. Klaus Belke - Norbert Mersich, Phrygien und Pisidien, *Tabula Imperii Byzantini*, c. 7, Ed. Herbert Hunger, Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, Wien, 1990, s. 46, 55

⁶³ Jordanov, *Corpus* II, no. 651-652; W. Seibt, I. Jordanov'un çalışmalarına ilişkin incelemesinde Kazhdan'a göre bu aile adının Sina Dağı'ndan

gelebileceğine dair varsayımı çürütmektedir ve Synaos'tan gelebileceği görüşünü tercih etmektedir. Buna rağmen Sina'dan gelen bu Sinaites biçiminin ayırt edilmesi gerektiği kesin değildir

⁶⁴ Jordanov, *Corpus* II, no. 699. 1129 yılında bir el yazmasının düzenleyicisi olarak ortaya çıkan Konstantinos Tarsites'in, Atinalı ve Girtili olduğu iddia edilmektedir. Bu isimler Gerçekten aynı aileyi işaret ediyorsa, bu, ailenin Doğu'dan Batı'ya taşındığı anlamına gelmektedir.

⁶⁵ *Patmos* II (n. 21), no. 52, 57.132; yayınlanmamış mühür Institut Français des Etudes Byzantines (IFEB) no. 1136.

⁶⁶ *Michaelis Pselli scripta minora magnam partem adhuc inedita*, éd. E. Kurtz et F. Drexel (Milan, 1936), no. 248

⁶⁷ H. Ahrweiler, "Recherches sur la société byzantine au xie siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités," *TM* 6 (1976), s. 104-108.

⁶⁸ A. Bryer – A. Dunn – J. W. Nesbitt, "Theodore Gabras, Duke of Chaldia († 1098) and the Gabrades: Portraits, Sites and Seals," *Byzantium State and Society, in Memory of Nikos Oikonomides* (Athènes, 2003), s. 51-70 (Aile hakkında sonuncu kısma bakınız).

Ermeni prensleri de benzer şekilde Konstantinopolis'e sığındı. Uzun süredir Sebastia (Sivas) bölgesine yerleşmiş olan Senekerim ailesine, şimdi Batı'da rastlanılırken, eski Bagrat ailesi doğu eyaletlerinde kaldı ve Komnenoslar ile Brachamiosların hizmetinde herhangi bir ardıl bırakmadılar. Gürcülerden Liparitler de yurtlarında kalmadılar.⁶⁹ Daha genel olarak, Kafkas kökenli isimlerde bir artış bulunmaktadır. Bununla birlikte, Bulgaristan'da bulunan mühürlerde açıkça görülen, Vigen ailesi gibi bazı Ermeni aileler daha önce Batı'ya nakledilmiş olabilirler, ancak onların Bizans ordusunda subay olarak mı yoksa hâlihazırda toprak sahibi olarak mı buldukları bilinmemektedir. Onlara Türk kökenli ilk isimler eklenmesi gerekmektedir. Ancak bunlar sadece iltica edenler veya eski savaş esirlerine aittir. Bunun tersine, neredeyse yalnızca mühürler yoluyla bildiğimiz ve 1070'lerde mütevazı sayıda temsilcisi olan birçok aile ismi, yüksek aristokraziyle daha az bütünleşmiş olduklarından ve toplumsal becerilerden mahrum kaldıklarından sonraki yüzyılda ortadan kaybolmaktadırlar. Bu ailelerin temsilcileri, hiç şüphesiz, geri çekilme konuları veya Batı'da yeniden yerleşimlerini kurma imkânı olmadan orada kaldılar. Bu şekilde bir Baasprakanites soylusu, bir komploya katıldıktan sonra Nisan 1084'te Makedonya'da kazanılan bir bağıştan mahrum bırakıldı ve bu olayla ilgili kayıt, aile hakkındaki son bahistir.⁷⁰

En son kronolojik sırayla görünen Charsianites, Chortzianos, Chantziariotes, Kelitzeniotes, Euchaitenos, Adramytenos, Opsikianos vb. diğer isimler, hızla ortadan kaybolmaya veya toplumsal belirsizliğe maruz kaldılar. Sonraki göç dalgası, isim sahiplerinin daha mütevazı bir sosyal kökenden geldiğini işaret eden Baasprakanites, Charsianites ve Opsikianos gibi bir thema isminde daha sık kullanılan isimlerin katılımıyla fark edilmektedir. İkinci isim, kullanıcının sosyal seviyesiyle ilgili hiçbir şey belirtmeden, kişinin coğrafi kökeni hakkındaki bilgiler göstermektedir. Bu kişi basit bir asker de olabilir. Öte yandan, adını bir şehirden alan Antiochites, Dokeianos ve Synadenos aileleri burada önemli bir konuma gelebildiler de daha önce başkentte bulunmuşlardı. Kural istisnasız değildir, 11. yüzyılda Attaleiates veya sonraki Choniatai kardeşler, göz kamaştırıcı değerleri onları dar iktidar çevresine getirene kadar yüksek bir sosyal prestije sahip değildiler. En doğudaki eyaletleri terk eden ilk ailelerden, batıdaki eyaletlere gelen son ailelere kadar göç dalgaları belirlenebilir mi? Smyrnaios ve Theologites ailelerinin Alexios Komnenos döneminden itibaren ortaya çıktığı doğrudur, ancak geç tarihli bir göçün parçası olduklarını söylemek akıllıca olmaz. Bununla birlikte, büyük ölçüde mühürler sayesinde ortaya konabilen bu prosopografiden ortaya çıkan sonuç, kabaca 1065 ila 1085 arasındaki yirmi yıllık sürede, Anadolu'da hareket halindeki bir aristokrasinin varlığını ortaya koymaktadır.

⁶⁹ Liparitler hakkında, W. Seibt, "Liparites als 'Byzantinischer' Familienname in der Komnenenzeit," *Dedicatio: Istoriko-filologičeskie izyskanija (Festschrift M. Lortkipanidze)* (Tbilisi, 2001), s. 124.

⁷⁰ *Lavra I*, no. 45, s. 246.

KUZAKÇI, Başak, “Buhara ve Çevresindeki İslamiyet Öncesi Tapınaklar” *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/1, Haziran 2021, s. 133-137.

Makale Türü: Tarih Çeviri

DOI No:

Geliş Tarihi / Received: 8 Mayıs/May 2021
Online Yayın: 26 Haziran 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 26 Haziran/June 2021
Published Online: 26 June 2021

Buhara ve Çevresindeki İslamiyet Öncesi Tapınaklar *

Pre-Islamic Temples in Bukhara and its Vicinity

Başak KUZAKÇI^{1*}

¹ Öğr. Gör., Yeditepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İSTANBUL.

* basak.kuzakci@yeditepe.edu.tr

+ ORCID: 0000-0002-8730-1898

* Vasiliy Vladimiroviç Barthold., “Mesta Domusulmanskogo Kul'ta v Buhare i eyo Okrestnostyah”, *Akademik V. V. Barthold: Soçineniya*, Tom II, Çast 2: Raboti po Otdelnim Problemam İstorii Sredney Azii, red. A. M. Belenitskiy, İ. İ. Umnyakov..., İzdatelstvo Nauka, Moskva 1964, s. 471-481.

İslamiyet'in temel kültürel hizmetlerinden biri, bildiği gibi, Halifeliliğin parçası olan tüm bölgelerin ayrıntılı bir coğrafi tasviridir. Sadece Müslümanların fethinden itibaren Türkistan dâhil bazı bölgeler hakkında detaylı bilgiye sahibiz; Grek ve Çin coğrafya literatüründe Türkistan hakkında bildirilenler, Arap coğrafyacılarının Türkistan ile ilgili detaylı tasvirleriyle mukayese edilemez. Bu nedenle, İslamiyet öncesi Türkistan hakkındaki bilgilerimiz dahi esas itibarıyla Müslüman kaynaklara dayanmaktadır, özellikle Arap coğrafya literatürünün gelişmesi, Türkistan'da İslamiyet öncesi geleneklerin dinî alanda bile henüz ortadan kalkmadığı bir zamana (M.S. X. yüzyıla) kadar uzanmaktadır.

Tarihsel ve topografik araştırmalar için en uygun koşulları, çevresindeki köylerle birlikte Buhara sunmaktadır. Tüm halifeliliğin tasvirlerinde Buhara ile ilgili bilgilere ek olarak, Buhara'ya dair diğer Türkistan şehirlerinden¹ hiçbirini hakkında bulunmayan X. yüzyılda Buhara'da Arapça olarak hazırlanan özel bir tarihî ve coğrafi esere sahibiz. Nerşahî'nin² *Buhara Tarihi* adlı eserinin sadece geç dönem kısaltılmış bir Farsça çevirisi bize ulaştı; ancak çevirilerin hem ilk tercümanı hem de müteakip editörleri kısaltmaların dışında, 1220'de Buhara'nın Moğollar tarafından ele geçirilişine kadar olan sonraki yüzyıllara ait bilgileri aktararak bazı eklemeler de yaptılar.

Buhara'nın, örneğin Semerkand'ın aksine, şu anda da İslamiyet öncesi dönemdeki gibi aynı konumunu muhafaza etmekte olduğunu yazılı kayıtların anlaşılması kolaylaştırmaktadır; İslamiyet öncesi Buhara Kalesi, Eylül 1920'de yıkılan Buhara Emirliği Sarayı ve XX. yüzyıl Buhara arki (kalesi) ile aynı yerde bulunuyordu. Aynı şekilde Buhara civarındaki birçok köy hala İslamiyet öncesi isimlerini korumaktadır. Nerşahî'nin İslamiyet öncesi tapınaklar hakkındaki bilgilerine bazı eklemeleri, genel olarak Soğdlardan söz eden Biruni'nin meşhur "Kronoloji"sinde (XI. yüzyılın başlarında) bulmak mümkündür, ancak onun zikrettiği yerel bayramlar vs. yalnızca Buhara köylerine aittir.

Buhara ve çevresinin tarihî topografyasına ait bilgilerin bir kısmı benim tarafımdan yazılan daha 1900 yılında *Moğol İstilas Devrinde Türkistan* adlı çalışmada ve daha sonraki bazı çalışmalarda kullanıldı;³ ancak o zamandan beri, yazılı kaynaklarda yer alan bilgileri ayrıntılı bir bölge araştırması vasıtasıyla doğrulama fırsatı bulan araştırmacılar tarafından oldukça fazla veri toplandı. Bunlar arasında özellikle merhum L. A. Zimin'in "Buhara'da Arkeolojik Amaçlı İki Gezi Raporu"⁴ ve İ. İ. Umnyakov'un "Ortaçağ Buhara'sının Tarihî Topografyası Hakkındaki Meselelere Dair"⁵ adlı makalesi yer almaktadır.

Buhara, kalenin esasen şehrin (Şehristan) bir parçası olmadığı birkaç şehirden biriydi ve doldurulduğu düşünülen önemli bir tepeyi işgal etmekteydi.⁶ Kalenin içinde, İslamiyet öncesi dönemde bir put

tapınağının (*buthane*) bulunduğu yerde 713 yılında bir cami inşa edildi.⁷ Bu durumda hangi dinî ayinin kastedildiği tam olarak açık değildir. "Putların tapınağı" ifadesi Zerdüştlüğe ait olamaz gibi görünmektedir; ama aynı yazarın, yani Nerşahî'nin başka bir hikâyesinden, Müslümanların put olarak adlandırdığı şekillerin Zerdüştler arasında da olduğu anlaşılmaktadır. Buhara'nın Araplar tarafından ele geçirilmesinden sonra, zengin tüccar sınıfının temsilcileri Şehristan'dan göç ettiler ve kalenin kuzeybatısındaki alanda kendilerine 700 kale inşa ettiler (daha sonra bu bölge şehrin bir parçası oldu)⁸, bu kaleler "Mugların⁹ Kaleleri" yani, Zerdüştler olarak adlandırılmaktaydı; burada herkesin kalenin kapılarının üzerine kendi "put"unun tasvirini yaptığında bahsedilmektedir. Kalelerin yıkılmasından sonra, bu kapılar kale ile Şehristan arasında bulunan yeni (ikinci) büyük caminin genişletilmesinde kullanıldı; bu dönemde yüzler kazanırken, gerisi olduğu gibi bırakıldı. Bu kapılardan biri XII. yüzyıla kadar korundu; üzerinde kazanmış bir yüzün izleri görülmekteydi.¹⁰ X. yüzyılda, Nerşahî döneminde hala iki veya üç mug kaleci vardı; bu dönemde Nerşahî "bu bölgede (yani Buhara) birçok ateş tapınağı (ateş hane) olduğunu" belirtmektedir.¹¹

"Putlar Tapınağı"nın ve ardından kale içindeki "büyük caminin" bulunduğu yer daha net olarak tayin edilmiş değildir. Türkistan'da çalışan araştırmacılarından biri¹², Hanikov'un planında (kaleenin kuzey duvarından çok uzak olmayan) işaretlenmiş kaledeki bir camiye dikkat çekmektedir ve görünüşe göre, orada eski bir caminin de olduğunu tahmin etmektedir. Çünkü bu caminin "Avrupalılar tarafından şimdiye kadar anlatılmaması" nedeniyle teessüflerini belirtmektedir. Umnyakov'a göre, kaledeki büyük cami Subhan Kulu Han (XVII. yüzyılın sonunda) tarafından yaptırılmış ve en son 1919'da restore edilmiştir; buna ek olarak, kalede ayrıca Çil-Duhteran Camisi (Türkistan'da sıklıkla karşılaşılan eski binaların adı), "dış görünüşü oldukça eski" ve dua etmek için bir mekân - "hanaka"¹³ İskender" vardır.¹⁴

Bu koşullar altında, özellikle de kale birkaç kez yıkılıp yeniden inşa edildiğinden "putlar tapınağının" tam olarak nerede bulunduğu karar vermek zordur. XII. yüzyılda kalede bulunan Buhara hükümdarlarının sarayından hiçbir iz kalmadı.¹⁵

Kuşkusuz, kalenin sınırları içerisindeki başka bir kült, yani kalenin kurucusu olduğu düşünülen efsanevi Siyavuş kültü Zerdüştlük ile ilişkiliydi; başka bir rivayet, kalenin inşasını Siyavuş'un düşmanı Efrasiyab'a hamletmektedir. Siyavuş'un mezarı "doğu kapısından girdikleri kaleye" yerleştirildi (İslamiyet'in ilk yüzyılında ve XV. yüzyılda¹⁶ kalenin şimdiki gibi bir değil, iki girişi olduğu bilinmektedir); "Buhara mugları" bu yere tapıldılar; yılbaşında (nevruz) her erkek, güneş doğmadan önce, burada bir horoz kurban etti¹⁷.

¹ Nerşahî'nin çalışmaları Semerkand'ın tarihi üzerine *Kandiya* (çev. Vyatkin) olarak bilinen eser ile karşılaştırılırsa buna kolayca ikna olunabilir. Diğer şehirler hakkında *Kandiya* gibi bir çalışma yoktur.

² Bilindiği gibi, Şefer'in baskısında (1892) ve N. Likoşin'in 1897 yılında yayınladığı Rusça çevirisinde mevcuttur. "Ayrıca bkz. Rizavi'nin metninin baskısı (1936) ve Fray'ın İngilizce çevirisi (1954)".

³ Özellikle "Buhara" makalesinde (El, I, s. 808-816).

⁴ PTKLA, yıl XX, s. 119-156.

⁵ "Al-İskenderiyya", s. 148-157. V.V. Barthold'un çalışmasının yayınlanması sonrasında şu eserlerde Buhara ve Buhara vahasının tarihî coğrafyası konuları ele alındı: Şişkin, *Arhitekturmie Pamyatniki, Arheologičeskie Raboti 1937 g., Meçet Magoki-Attari, Arheologičeskie Raboti v Meçeti Magoki-Attari, Varşha* adlı eserleri; Yakubovskiy, *Arheologičeskaya Ekspeditsiya*; Suharev, *K Voprosu ob İstoričeskoj Topografii Buhari, K İstorii* adlı eserleri; Ayrıca bkz. Bolşakov, *Zametki*.

⁶ Masalskiy'ye göre (*Turkestanıy Kray*, s. 660); Hanikov (*Opisanie Buharskogo Hanstva*, s. 82) bu sorunu çözümsüz bıraktı (doğal bir yükseklikte veya yapay bir sette, bilmiyorum).

⁷ Nerşahî, Şefer baskısı, 47; Likoşin'in çevirisi, 63.

⁸ "Muglar sokağının kapıları"nın konumu hakkında, benim *Türkistan* adlı eserim, bölüm II, s.106; günümüz baskısı cilt I, s. 154, 155; Umnyakov, *K Voprosu ob İstoričeskoj Topografii*, s. 155.

⁹ Rusça "Mug", Tacikçe "Mag", Türkçe "büyücü" manasına gelmekte olup metnin bütünlüğünü bozmamak adına kelimenin Rusça hali kullanılmıştır (çev. notu).

¹⁰ Nerşahî, Şefer baskısı, 47 ve sonrası; Likoşin'in çevirisi, 64.

¹¹ Nerşahî, Şefer baskısı, 29; Likoşin'in çevirisi, 42. Orta Asya'daki Müslüman kültürleri hakkındaki bilgi kaynakları ve literatürün analizi için bkz. Belenitskiy, *Voprosi*. - B.S.

¹² Kalmikov, *Osnovnie Voprosi*, s. 93.

¹³ "Hanegâh", "hangâh", "hanekâha" Farsça kökenli bir kelime olup tasavvuf literatüründe "tekke" veya "dergâh"a tekabül etmektedir. Makalenin orijinalinde "hanaka" olarak geçmesi sebebiyle kelimenin muhafazası uygun görülmüştür (çev. notu).

¹⁴ Umnyakov, *K Voprosu ob İstoričeskoj Topografii*, s.149.

¹⁵ Nerşahî, Şefer baskısı, 23; Likoşin'in çevirisi, 35. Ayrıca, yenisinin inşasından sonra ilk büyük caminin dinî ibadet için korunmayıp harac divanı haline geldiğini dikkate almak gerekmektedir (Nerşahî, Şefer baskısı, 48; Likoşin'in çevirisi, 65: veri toplama idaresi).

¹⁶ Karşılaştırma için bkz. *Ulugbek* adlı eserim, s. 51; bkz. yukarıda, s. 77.

¹⁷ Nerşahî, Şefer baskısı, 21; Likoşin'in çevirisi, 33.

Horoz kurban etme töreni biraz şaşkınlığa neden olmaktadır, çünkü horoz Zerdüşter için kutsal bir hayvandır.¹⁸

Şehir pazarlarının yakınındaki bölgedeki dinî ayine dair bilgiler, bilindiği gibi, VII. yüzyılda tüm Türkistan'da Budizm sona erdiğinde, Buhara'da Zerdüştlüğün Budist kültürünün yerini aldığını düşündürmektedir. Nerşahi'nin putları satın alındığı "Mah Çarşısı" hakkındaki hikâyesinde, Buhara halkının antik çağda putperest (but-parast) olduğundan bahsedilmektedir; ticaret "şu anda Mah Camisi'nin olduğu yerde" ve o sırada kanalın kıyısında bir açık alanın (sahri) olduğu yerde gerçekleşirdi. Sonra "bu yer bir ateş tapınağı (ataşhane) haline geldi; Çarşı günü halk toplandığında herkes ateş tapınağına girip ateşe taptı; bu ateş tapınağı İslam dönemine kadar yerinde kaldı; Müslümanlar bölgeyi ele geçirdiklerinde oraya bir cami inşa ettiler".¹⁹ Başka bir yerde Nerşahi, "şu anda Magak Camisi'nin bulunduğu, kanalın kıyısındaki Mah kapısından" bahsetmektedir.²⁰ Buhara'da, genellikle Magak Camisi'nin eski Mah Camisi olduğuna dair rivayet günümüze kadar gelmiştir.²¹ Umnyakov'a göre, şu anda Buhara'da Attara ve Kurpi pazarlarında iki Magak Camisi vardır.²² Güney kesimindeki "çarşı kapıları" olarak da adlandırılan (sadece Şehristan yakınlarındaki bu yerde ve Buhara'da genel olarak İslamiyet öncesi şehirlerde olduğu gibi, şehir surları dışında bir çarşı vardı) "baharatçılar kapısı" (attaran), ve "demir tüccarlar kapısı" Şehristan'ın kapıları arasındadır. Bu kapıların yakınında, Şehristan'ın içinde, kapıdan girip sola döndüğünde, daha sonra Beni Hanzala kabilesi camisine çevrilen bir Hristiyan kilisesi vardı.²³ Umnyakov, Hristiyan kilisesinin, XII. yüzyılda Arslan Han döneminde "büyük cami"nin (Mescid-i Kalyan)²⁴ bulunduğu yerde, yani büyük caminin taşındığı yerde olduğuna dair bir rivayetten bahsetmektedir. Nerşahi sadece Arslan Han'ın camiyi Şehristan'a taşımak için birçok ev satın aldığından söz etmektedir;²⁵ Beni Hanzala kabilesinin eski camisinin büyük camiye dâhil edilmesinden bahsetmemektedir. Şehri İslamiyet'in ilk yüzyıldaki sınırları içerisinde çevreleyen İslamiyet döneminde inşa edilmiş duvarların kapılarını sıralarken, Mah Camisi yakınında iki kapıdan bahsedilmektedir, ancak kaynaklar Umnyakov'un²⁶ sözlerinin aksine iki Mah Camisi'ne değinmemektedir. Hicri 325 yılı Receb ayında Buhara'da çıkan büyük yangının tasvirinde Mah Camisi'nden bahsedilmektedir (15 Mayıs - 13 Haziran 937). Şehrin kuzeyindeki Semerkand kapısında başlayan yangın, yavaş yavaş güneye doğru ilerledi, "Faracek Medresesi" ve birkaç çarşığı sardı, öyle ki, "Buhara'da, kanalın kıyısına kadar o taraftaki her şey yandı; bir ateş kıvılcımı [kanal vasıtasıyla] sıçradı ve Mah Camisi'ni ele geçirdi ve caminin tümü yandı".²⁷ 937 yılındaki yangın ile ilgili hikâye, şehrin daha sonraki genişlemesine bağlı olarak oluşan surların kapılarının yerine kıyasla Müslüman Buhara'nın ilk surlarının kapılarının yerini tespit etmemize yardımcı olmaktadır. Yeni surlar, XX. yüzyıl Buharası'nın da duvarı olmuş ve aynen eskisi gibi 11 kapıya sahip olmuştur. İlk surların kapıları arasında muhtemelen kanalın kuzey tarafında yer alan Faracek Kapısı ile yine muhtemelen kanalın güney tarafında, Mah Camisi yakınlarında bulunan iki kapı zikredilmiştir. Bu koşullar altında coğrafyacı İstahri'deki²⁸ kapıların

sıralaması, Mah Camisi kapılarından ikisinin şehrin güneydoğu kesiminde, Salyahane ve Namazgâh²⁹ kapılarının karşısında olduğunu göstermektedir. Mah Camisi, kanalın güney kıyısında, belki Hanikov'un planındaki caminin işaretlendiği yerde, meşhur eğlence yeri Leb-i Havuz'un biraz güneydoğusunda ve Divan-begi Medresesi'nin güneybatısında idi. Bu camiyi iki Magak Camisi'nden biriyle özdeşleştirmenin mümkün olup olmadığı meselesi ancak yerinde çözülebilir.³⁰

Nerşahi'nin sözlerinden anlaşılıyor ki, ona göre ateş kültü, put kültüründen daha sonra bu yerde ortaya çıktı; Nerşahi (899'da doğdu) aynı zamanda, geçmişin bir kalıntısı olarak putların satışının Müslüman Buhara'da bile var olduğunu söylemektedir.³¹ Bu nedenle, Zerdüştlüğün zaferi önceki geleneklerin yerini almadı. "Mah Camisi"nin bulunduğu yerde dinî bir kültürün başlangıcına dair net ve kesin bir iz yoktur; Nerşahi bir putperest olan "kral" Mah'tan, XII. yüzyılın yazarı Sam'ani³² ise İslamiyet'i kabul edip evini camiye çevirdiği düşünülen "Mecusilerden bir kişi" olan (ateşe tapan) Mah'tan bahseder. Sam'ani, bu caminin yakınında "her ikisi de [birlikte] Mah Camisi'nin kapısı olarak bilinen büyük bir mahalle ve kalıcı bir çarşı" olduğunu ekler (Kapının kendisi ve genel olarak iç surlar, belli ki XII. yüzyılda artık yoktu). Mah kelimesi Buhara'da kişisel bir isim olarak karşımıza çıktı; Sam'ani, Ebu Muhammed el-Ebrad ibn Halid ibn Abdurrahman ibn Mah el-Buhari el-Mahî'den bahseder. Ancak Buhara'da³³ da konuşulan Soğd dilindeki aynı kelime "ay (gökteki), ay" anlamına gelen ortak bir anlama sahipti; Soğdça fonetik kurallarına göre yeni Farsça'daki mah Soğdça'daki makh'a karşılık gelir. Bu, Biruni tarafından Soğd takvimi ile ilgili bölümünde uygun yerde (ayın 22. günü) verilmektedir.³⁴ Bunun sonucunda, 1904'te İranist Christensen,³⁵ "Mah Camisi"nin altında bir ay tapınağı olduğunu ve aynı Buhara kültürünün Zerdüştlük tarafından benimsenen yerel kültürlerden biri olduğu yönünde tahminde bulundu; böyle bir olayın başka bir örneği olarak Zerdüştlükle hiçbir ilgisi olmayan Bakü'deki ateş tapınağına, pek de doğru bir şekilde işaret edilmemiştir.³⁶ Aynı yıl ve aynı dergide, aynı konuya dair Hyusing'in³⁷ ay kültürünün Zerdüştlükle hiç çelişmediği ve bunun sonucunda yabancı kültürlerin benimsenmesine dair bir tahminde bulunmaya gerek olmadığını belirten bir makalesi çıktı. Hyusing, İran efsanesine göre Hystaspes'den önceki efsanevi kralların Zerdüşt olmadığını göz ardı ederek, Nevbahar'ın ise Budist tapınağı olduğunu bile efsanevi krallar hakkındaki rivayetleri ve Mes'udî'nin Menuçehr ve Ay Tapınağı'nın inşası hakkındaki gibi Belh Nevbaharı'na dair hikâyesini delil olarak göstermektedir.³⁸ Sasani sikkelerinde ve Sasani döneminin ana Zerdüşt tapınaklarından başlıcasının çatısının üzerindeki yeni ay tasviri gibi gerçeklerle dikkat çekmek çok daha ikna edici olurdu.³⁹

Christensen'in, 1907'de⁴⁰ yayınlanan kitabından da anlaşılacağı gibi, Zerdüştlük tarafından benimsenen yerel kültür fikir olarak kaldı; aynı zamanda, sanki Nerşahi'nin kendisi Buhara'da bir ay kültürünün varlığından bahsediyormuş gibi ifadelerle Nerşahi kaynak

¹⁸ Karşılaştırma için bkz. ör. Geiger, *Ostiranische Kultur*, s. 366. Siyavuş putu hakkında yeni düşünceler için bkz: Tolstov, *Drevniy Horezm*, s. 202-204; Dyakonov, *Obraz Siyavuşa*.

¹⁹ Nerşahi, Şefer baskısı, 19; Likoşin'in çevirisi, 31.

²⁰ Nerşahi, Şefer baskısı, 63; Likoşin'in çevirisi, 84.

²¹ Barthold, *O Nekotorih Vostochnih Rukopisyah*, s. 926.

²² Umnyakov, *K Voprosu ob İstoriçeskoj Topografii*, s.151, yakl. 2.

²³ Nerşahi, Şefer baskısı, 52; Likoşin'in çevirisi, 69 ve devamı.

²⁴ Umnyakov, *K Voprosu ob İstoriçeskoj Topografii*, s.150, yakl. 8.

²⁵ Nerşahi, Şefer baskısı, 49; Likoşin'in çevirisi, 67.

²⁶ *K Voprosu ob İstoriçeskoj Topografii*, s.154, yakl. 5.

²⁷ Nerşahi, Şefer baskısı, 93 ve sonrası; Likoşin'in çevirisi, 118 ve sonrası.

²⁸ İstahri, 307.

²⁹ Yani benim *Türkistan* adlı eserim, bölüm II, s. 106 "aynı yayınevi, cilt I, s. 155"; Umnyakov, *K Voprosu ob İstoriçeskoj Topografii*, s.154.

³⁰ Caminin yeri ve kazıları için bkz. yukarıda, yakl. 5, V.A. Şişkin'in çalışmaları.

³¹ Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Barthold, *Vostočno-İranskiy Vopros*, s.379.

³² Margolius'un yayınındaki metin, 499; Sam'ani'den Yakut'un, *Mu'djam*, IV, 380.

³³ İstahri, 314.

³⁴ Biruni, *Asar al-Bakiyya*, Zahau baskısı, 46,12.

³⁵ Christensen, *Die Moschee Mah*.

³⁶ Bu konuda özellikle Jackson, *From Constantinople to the home of Omar Khayyam*, s. 40-57.

³⁷ Hyusing, *Zum Mah-tempel*.

³⁸ Karşılaştırma için Barthold, *Ulugbek*, s. 6, yakl. 5; bkz. yukarıda s. 30, yakl. 13.

³⁹ Barthold, *K Voprosu o Polumesyatse*, s. 476.

⁴⁰ Christensen, *L'Emrise des Sassanides*, s. 17.

gösterilmektedir.⁴¹ Nerşahi'nin sözlerinden kesin olarak sadece bir sonuç çıkarılabilir; ona göre, ateş kültünden önce muhtemelen Budistlerin put kültürünün varlığı söz konusudur.

Belh Nevbaharı ile benzer şekilde, Nevbahar kelimesinin genel olarak Türkistan ve özeldi Buhara'nın coğrafi terminolojisinde geçtiği durumlarda Budist kültürü ile ilişkilendirildiği varsayılabilir. Buhara'da, iki küçük sulama kanalının aktığı yer Nevbahar olarak adlandırılmaktaydı; Suyu birkaç değirmen tarafından kullanılan kanallardan biri güneybatıya, Peykend'e, diğeri ise Karşı yolu boyunca güneydoğuya akıyordu.⁴² Başlangıcı Buhara şehir kanalından olan kanallardan Şahruda, Ceyhun'u⁴³ Peykend tarafına yönlendirmektedir; Nevbahar'ı Ceyhun'un başlangıcının yakınında aramanın mümkün olup olmadığı konusu daha fazla araştırma gerektirmektedir.

Şehrin dış surundaki Nevbahar kapısının adı, başka bir Nevbahar'a işaret etmektedir. Bu sur, bulunduğu yere göre günümüzdekine karşılık geliyorsa, o halde "Nevbahar" kapıları, bu ismi alan günümüz "Mezarları"nın⁴⁴ bulunduğu yerdeydi, çünkü buralardan Hoca Bahaeddin Nakşibend'in (1318-1391) yaşadığı ve gömülü olduğu Bahaeddin köyüne (Buhara'dan 10 verst⁴⁵) giden bir yol vardır, şu anda Bahaeddin Nakşibend'in kabri Buhara çevresindeki en mukaddes yerdir. Bahaeddin köyünün XIV. yüzyılda "Hintlilerin Kalesi" (Kasr-ı Hinduvan) olarak adlandırıldığını dikkate alırsak, aynı kapılardan bir zamanlar Budist Nevbahar'a, şimdi ise Müslüman bir velinin kabrine gidildiği gerçeği daha da ilginç hale gelmektedir ve sadece veliye saygı nedeniyle "Bilge İnsanların Kalesi" (Kasr-ı Arifan) olarak yeniden adlandırılmıştır.⁴⁶ V. L. Vyatkin'e göre, "Hinduvan" adlı köylerle genellikle Orta Asya'da karşılaşılmaktadır. Üstelik haklarında edebi bilgiler olduğuna göre hepsi, "eski zamana, Timurlular dönemine ve daha önceki bir zamana aittir".

Bu köylerin "Timur tarafından kurulduğu ve Hindistan'dan getirdiği esirlerin buraya yerleştirildiği"ne dair bir rivayet vardır ve Vyatkin bu rivayetin arkasında "bir neden"in olduğunu kabul etme eğilimindedir.⁴⁷ Sam'ani'ye göre, Belh'teki "Hinduvan Kapısı" mahallesi adını Hindistan'dan getirilen esir ve köleler burada kaldığı için almıştır.⁴⁸ Ancak İstahri, Belh'i anlatırken "Hintlilerin kapısı" ve "Yahudilerin kapısı"nın⁴⁹ yakın olduğunu belirtmekte, akabinde ticaret kolonilerine işaret etmektedir; modern Belh'te bile 1886'da büyük bir Yahudi kolonisi ve en az bir Hintli dükkan sahibi vardı.⁵⁰ Belh Kalesi "Hinduvan" adını Moğol sonrası döneme kadar korudu.⁵¹ Daha Budizm'in yayılma döneminde Hintlilerin hem Belh'te hem de Buhara'da buldukları pek muhtemeldir.

Yakın geçmişteki Zerdüştlük ile Budizm arasındaki mücadelenin efsanevi bir zamana taşınması şaşırtıcı olmazdı. Bu, İran destanının genel doğasına oldukça uygun olurdu;⁵² Türkler sadece VI. yüzyılda Türkistan'da görünmesine rağmen efsanevi Efrasiyab'ın Türkleştirilmesi gibi Efrasiyab Budist, İranlı muhalifleri ise Zerdüş

yaşlanmış olabirdi. Biruni'ye göre bile, Zerdüştin kendisinin Budizm'in bilinçli bir eleştiricisi olduğu bilinmektedir.⁵³ Buhara efsanesine göre, Efrasiyab döneminde Buhara bölgesinin başkanı, bazen "antik Buhara" olarak adlandırılan Ramitan köyüydü.⁵⁴ Burayı Efrasiyab, babasının intikamını alan Siyavuş'un oğlu Keyhüsrev'e karşı iki yıl savundu. Kuşatma sırasında Keyhüsrev, Ramitan'ın "karşısına" (muhtemelen kanalın diğer kıyısında) Ramuş köyünü inşa etti. Ramitan'da, Buhara hükümdarlarından biri için hazırlanan Çinli bir prensesle birlikte Çin'den getirilen tapınak gereçlerinin bulunduğu bir put tapınağı (*buthane*) vardı.⁵⁵ Ramuş'ta Keyhüsrev bir ateş tapınağı inşa etti (bununla birlikte, Perslerin kendi kronolojisine göre⁵⁶ Zerdüş, ⁵⁷ Keyhüsrev'in tahttan feragat etmesinden 120 yıl sonra doğdu), muğlar da bu ateş tapınağının Buhara tapınaklarından daha eski olduğunu söylüyordu.⁵⁸ Biruni'ye göre, Buhara Mecusilerinin Ramuş-Ağam bayramı vardı. Söz konusu bayramın icrası için Ramuş köyündeki ateş tapınağında toplanırlardı. Genel olarak, esas bayramları *agamami* olarak adlandırılırdı. Üstelik insanlar "her köyde, bir rahibin etrafında sırayla yeme-içme için" toplanırdı.⁵⁹

Ramitan köyü şu anda da vardır (Buhara'nın kuzeyinde 18 verst uzaklıkta)⁶⁰ ve en son, Ramitan kanalının nerede aktığı ve Ramuş'un nerede olabileceği sorusuna değinmeyen Zimin⁶¹ tarafından ele alınmıştır.

Dini ayın yeri de Araplardan Tavavis (tavus kuşu) adını alan Buhara'nın doğusundaki 7 veya 8 fersah⁶² uzaklıkta bir köydü; daha önce adı Arfud idi.⁶³ Taberî, Medainî'den alıntıyla Kuteybe'nin 91/710 yılındaki seferini anlatırken, Arapların Keş (Şehrisabz) ve Nesef'ten (Karşı) Buhara'ya dönüş yolunda "ateş hane ve Tanrıların evi"nin bulunduğu bir köyde durduğundan bahsetmektedir; aynı köyde tavus kuşları vardı ve bu yer Araplardan "tavus kuşu konağı" adını almıştı.⁶⁴ Taberî'nin ifadeleri, aynı köyde Budist ve Zerdüş tapınaklarının olduğunu düşündürmektedir.

Taberî'nin sözlerinden tavus kuşlarının dinî açıdan bir önemi olup olmadığı anlaşılmemaktadır; *Türkistan* adlı eserimdeki tavus kuşlarının putların tapınağında tutulduğu söylemleri yanlıştır; *fiha* kelimesindeki son ek, *karya* ("köy") kelimesine aittir ve bu nedenle Taberî'nin sözleri ile Nerşahi'nin sözleri arasında hiçbir çelişki yoktur. Tavus kuşu beslemek, her birinin evinde bir veya iki tavus kuşu bulunan zengin insanlar için bir lüktür.⁶⁵ Biruni,⁶⁶ Tavavis ile ilgili Soğd bayramlarını tarif ederken, sadece yılın belirli bir gününde, çeşitli ülkelerden tüccarların geldiğini ve yedi gün boyunca süren çarşının açıldığını ifade etmektedir. Nerşahi, bu çarşının on gün boyunca açık olduğunu belirtmektedir. Üstelik burada, her türlü defolu ev yapımı kumaşlar, örneğin; perdeler, çarşafklar vs. satılırdı. Satılanlar defolu olmasına rağmen geri alınmazdı.

Medainî'nin Arapların faaliyetleri hakkındaki sözleri muhtemelen yanlıştır; bu hususta, Medainî'nin genel olarak Türkistan

⁴¹ Nerşahi... nous apprend qu'il y a eu autrefois, a Boukhare, un culte de la lune, etc.

⁴² İstahri, 308 ve devamı; karşılaştırma için bkz. Barthold, *Türkistan*, bölüm II, s.108; günümüz baskısı., cilt I, s. 157.

⁴³ Sitnyakovskiy, *Zametki*, s. 138 ve 249.

⁴⁴ Barthold, *Türkistan*, bölüm II, s. 105; günümüz baskısı, cilt I, s. 155; Umnyakov, *K Voprosu İstoricheskov Topografii*, s.153.

⁴⁵ Rus ölçü birimi olup 1 verst 1,066 kilometredir (çev. notu).

⁴⁶ Semenov, *Buharskiy Şeyf*, s. 203. Günümüzdeki köy hakkında; Sitnyakovskiy, *Buharskie Svyatni*; Masalskiy, *Turkestanskiy Kray*, s. 662.

⁴⁷ Vyatkin, *Material*, s. 45 ve devamı.

⁴⁸ Sam'ani, Margolius baskısı, I. 5926.

⁴⁹ İstahri, 278.

⁵⁰ Yate, *Nothern Afghanistan*, s. 256.

⁵¹ Barthold, *İstoriko-Geograficheskiy Obzor İrana*, s.18.

⁵² Barthold, *K İstorii Persidskogo Eposa*, s. 281 ve devamı.

⁵³ Rozen, *ZVORAO*, cilt III, s. 162.

⁵⁴ Makdisi, 282,5.

⁵⁵ Nerşahi, Şefer baskısı, 6; Likoşin'in çevirisi, 14.

⁵⁶ Jackson, *Zoroaster*, s. 180.

⁵⁷ Zerdüştlüğün kurucusu olan Zerdüş kastedilmektedir (çev. notu).

⁵⁸ Nerşahi, Şefer baskısı, 14 ve devamı; Likoşin'in çevirisi, 25.

⁵⁹ Biruni, *Asar al-Bakiyya*, Zahau baskısı, 234 ve devamı.

⁶⁰ Masalskiy, *Turkestanskiy Kray*, s. 662.

⁶¹ *Otçot o Dvuh Poezdah po Buhare*, s. 146; aynı zamanda (s. 152) Sitnyakovskiy'in bir anlatımı da mevcuttur (*Soobşenie v Zasedanii TKLA 21 Aprelya 1898 g.*, s. 94; Zimin'in alıntısında, hata "96"). Ramitan ve Ramuş köyleri hakkında (yerleşim yerlerinin konumu ve tasviri) bkz. Şişkin, *Arheologicheskie Raboty 1937 g.*, s. 34-38- B.S

⁶² Arap ve Fars ölçü birimi olup 1 Arap fersahi 5,76 kilometre; 1 Fars fersahi ise 6,23 kilometredir (çev. notu).

⁶³ Barthold, *Türkistan*, bölüm II, s. 100; günümüz baskısı, cilt I s. 149.

⁶⁴ Taberî, II, 1230.

⁶⁵ Nerşahi, Şefer baskısı, 11; Likoşin'in çevirisi, 20. V.V. Barthold'un bahsettiği hata sadece Türkistan'ın ilk baskısındaydı (bölüm II, s. 100); ikinci (İngilizce) baskı buna göre düzeltilmiştir; karşılaştırma için bkz. Günümüz baskısı, cilt I, s. 149.

⁶⁶ *Asar al-Bakiyya*, Zahau baskısı, 234.20 ve devamı.

coğrafyasına dair bilgisizliğiyle açıklanan hatalarla karşılaşmaktadır; bu suretle Medaini, Kuteybe'yi Merv'den Merverrud'a (Bala Murgab), oradan Amul'a (Çarcuy), oradan Zemm'e (Kerki), burada nehri geçip Peykend'e gittiğini ısrarla söyler.⁶⁷ Nerşahi'ye göre Tavavis, Buhara'dan Semerkand'a giden yol üzerinden (*şahrah*) 7 fersah uzaklıktaydı; ordunun Karşı'dan Buhara'ya giderken oraya uğraması pek olası değildir. Ancak aynı yıl Buhara'dan Araplar Soğd'a⁶⁸ yöneltiler ve elbette bu yol üzerindeki Tavavis'ten geçmek zorundaydılar.

Tavavis, kalıntıları sur şeklinde günümüze ulaşan Buhara'nın kültür şeridini çevreleyen uzun duvarların içinde bulunuyordu. En makul tanıma göre⁶⁹ Tavavis, Buhara ve Kermine'den (7 fersah) aynı uzaklıktaydı. Günümüzde, demiryolu hatları anayolun güneyinden geçmektedir; Kızıl-Tepe istasyonu (Kagan'dan 41 verst, Kermine'den 46 verst), Kagan veya Yeni Buhara (eskinin 13 verst güneyinde) ve Kermine (aynı adı taşıyan şehrin 12 verst güneyinde) istasyonlarından yaklaşık olarak aynı mesafede yer almaktadır. Bu bölgede, 1896'da⁷⁰ Sitnyakovskiy ve 1915'te⁷¹ Zimin sur kalıntılarını gördüler. Zimin'e göre, Kızıl-Tepe istasyonundan, 2 verst (Sitnyakovskiy'e göre üç verst) uzaklıkta bu adı taşıyan (herhalde istasyona da adını veren) bir tepede bulunmaktadır; bu yerden takriben "kuzeye doğru yer yer alçalıp yükselen sur aralıksız olarak ilerlemektedir; bazı yerlerde yollar surları kesmekte ve güçlüklerle fark edilmektedir. "Kızıl-Tepe'nin kuzeyinde yaklaşık 5 verst uzaklıktaki (görünüşe göre tepeden), Şaari-Vayron (yıkılmış bir şehir) olarak bilinen kalıntılar batıdan surla birleşmektedir". Zimin bu kalıntıları biraz ayrıntılı olarak anlatmaktadır, ancak Şaar-i Vayron'un Tavavis'in kalıntıları olduğu yönünde ısrarı görünen o ki bir sonuç vermemektedir. Doğru, Sitnyakovskiy, "Şaar-i-Vayron tahkimatının yakınında, burada büyük bir yerleşim yerinin bulunduğu dair hiçbir belirti görülmediğini", o halde daha kuzeyde, Zerefşan yakınlarında bulunan Hazar tahkimatının "Şaari-Vayron'dan biraz daha büyük olduğunu söylemektedir. Yanmış tuğla kütleleri ve duvarların kalıntıları, buradaki binaların yan yana olduğunu ve tek bir muhafız tarafından değil, aynı zamanda halk tarafından da yağmalandığını göstermektedir"; ancak hem Sitnyakovskiy'in hem de Zimin'in anlatımlarından, Şaar-i Vayron'daki geçmişin kalıntılarının bir kısmının, aynı adı taşıyan günümüz kışlaklarının⁷² ekili arazileri ve yapıları tarafından tahrip edildiği açıktır; üstelik, Şaar-i Vayron'un konumu Hazar'dan çok Tavavis'e daha uygundur. Ne yazık ki, ne Sitnyakovskiy ne de Zimin, şimdi, demiryolunun inşasından sonra eski önemini yitirmiş, ancak elbette yok olmayan anayol ile surun nerede kesiştiğini açıkça söylememektedir. Yolun Şaar-i Vayron'dan geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir; Zimin'in kapıların kalıntıları hakkındaki sözleri buna işaret etmektedir. Ayrıca her iki araştırmacı da sadece burada çağdaş bir köyün varlığından bahsetmektedir. Tavavis'te duvarlar X. yüzyılın sonunda yıkıma uğramıştı,⁷³ ancak Sam'ani döneminde daha XII. yüzyılda köy Buhara'dan Semerkand'a giden yol üzerindeki ikinci duraktı.⁷⁴ XV. yüzyılda Hafız-ı Ebru döneminde, Tavavis harabe haldeydi.⁷⁵

Birunî, üç bayramdan daha bahsetmektedir. Bunlardan ilki, Hinduizm kökenli olup Peykend⁷⁶ yerleşim yerinde kutlanıyordu. Diğer,

Kemicket adlı yerde kutlanıp, hemen arkasından pazar oluşturuluyordu.⁷⁷ 10 gün süren üçüncü bayramın ardından Şarg adlı yerleşim yerinde Müslümanlar yedi gün açık kalan pazar kuruyorlardı.⁷⁸ Bir zamanlar Horasan yolu boyunca Buhara'dan 6 fersah uzakdaki büyük bir ticaret şehri olan Peykend'in kalıntıları, günümüzde de mevcuttur. Bu kalıntılar, 1913 yılında Zimin tarafından kapsamlı bir şekilde incelenmiş⁷⁹ ve şehrin ticarî önemine rağmen çevresinde sadece 678 sajenlik⁸⁰ küçük bir yer işgal ettiği ortaya çıkmıştır⁸¹. Şarg veya Çarg, Buhara'dan 4 fersah uzaklıkta, şimdi Saumiçan⁸² adındaki büyük Samçen kanalının kıyısında, Semerkand'a giden yol üzerindeki ilk durak olan bir sanayi köyüydü. Görünüşe göre coğrafi literatürde "Kemicket" adı geçmemektedir; bunun, Semerkand'a giden yolun 1/2 fersah kuzeyinde, yani Şarg'ın yakınında Buhara'dan 4 fersah uzaklıkta, Bemicket köyünün adının diyalektik bir biçimi olması (karşılaştırma için bkz. Biştasp ve Guştasp isimleri) mümkündür.⁸³

⁶⁷ Taberî, II, 1186,3 ve devamı. Karşılaştırma için bkz., 1189,12; 1548,11.

⁶⁸ Taberî, II, 1230,8 ve devamı.

⁶⁹ Farklı tanımlar için bkz. Benim *Türkistan* adlı eserim, bölüm II, s. 100 ve devamı. Günümüz baskısı, cilt I, s. 149 ve devamı.

⁷⁰ Sitnyakovskiy, *Soobşenie v Zasedanii TKLA 21 Aprelya 1898 g.*, s. 89 ve devamı.

⁷¹ Zimin, *Otçöt o Dvuh Poedzah po Buhare*, s. 135 ve devamı.

⁷² Orta Asya, Afganistan ve İran'da köylere verilen ad (çev. notu).

⁷³ Makdisî, 281,12.

⁷⁴ Sam'ani, Margolius baskısı, I. 3726.

⁷⁵ Barthold, *Hafizi-Abri*, s. 19 (metin), 21 (çeviri). "Şahr-i Vayron (Tavavis) şehri hakkında bkz. Yakubovskiy, *Arheologičeskaya Ekspeditsiya*, s. 119-126.-B.S.

⁷⁶ Birunî, *Asar al-Bakiyya, Zahau* baskısı, 234, 15.

⁷⁷ Aynı yer, 234, 20.

⁷⁸ Aynı yer, 235, 7.

⁷⁹ Zimin, *Razvalini Starogo Peykanda, Otçöt o Vesennih Paskopkah ve Otçöt o Letnih Raskopkah* adlı eserleri.

⁸⁰ Rus ölçü birimi olup 1 sajen 2, 134 metredir (çev. notu).

⁸¹ Zimin, *Razvalini Starogo Peykanda*, s. 80. Peykend'deki arkeolojik çalışmalar 1939-1940 ve 1954'te devam etti. Bkz. Yakubovskiy, *Kratkiy Otçöt*; Kesati, *Raskopki na Peykande*. Karşılaştırma için bkz. Dyakonov, *Keramika Peykanda* (1954 kazılarında elde edilen malzemeler henüz yayınlanmamıştır).

⁸² Sitnyakovskiy, *Zametki*, s. 138.

⁸³ Barthold, *Türkistan*, bölüm II, s.102; günümüz baskısı, cilt I, s. 151. İsmi telaffuzu hakkında daha fazla bilgi; İstahrî, 313, 315 ve 342; Yakut, *Mu'djam*, I, 737, Sam'ani'den (Margolius baskısı, I. 91).

BAYRAM, Mehmet, "Bizans Coğrafyası" *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/1, Haziran 2021, s. 138-149.

Makale Türü: Tarih Çeviri

DOI No:

Geliş Tarihi / Received: 2 Aralık/December 2020
Online Yayın: 26 Haziran 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 30 Nisan/April 2021
Published Online: 26 June 2021

Bizans Coğrafyası*

Byzantine Geography

Mehmet BAYRAM^{1*}

¹ Arş. Gör. Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, AKSARAY.

* mehmetbayram@aksaray.edu.tr

+ ORCID: 0000-0003-3699-9808

Öz- Bu bölüm, Erken Bizans dönemindeki Yunan coğrafi yazımı ve coğrafya algısının çeşitli biçimlerini ve yöntemlerini ortaya koymaktadır. Bizans için coğrafya, eski Yunanlıların birikimlerinin belirli dönem yazarları tarafından aktarılması ve bu bilgi birikiminin, el yazmalarının birebir kopyalanarak, eski yazılardan alıntılar yapılarak veya müstakil izahlar eklenerek kullanılması anlamına geliyordu. Bizanslıların coğrafya bilgilerini ve algılarını en çok etkileyen iki antik dönem yazarı Strabon ve Ptolemaios idi. Ayrıca Marcianus, Protagoras, Hierocles ve Stephanos tarafından yazılanlar gibi coğrafi incelemelerin yanı sıra, birçok tarihi kaynak coğrafya ile ilgili kapsamlı ilaveler (örneğin Philostorgius) içeriyordu. Elçilerin raporları da genellikle ziyaret ettikleri bölgelerin coğrafi bir analizini ihtiva ediyordu. Antakya okulunun Hıristiyanları (Antakyalı Theophilus, Tarsuslu Diodorus, Misisli (Mopsuestia) Theodorus, İskenderiyeli Kosmas) dünyanın yuvarlak olduğu teorisini reddetme eğilimindeydiler. Seyahatnameler ve seyyahların raporları, insanların nasıl seyahat ettiğine dair fikirler vermektedir. *Tabula Peutingeriana*, M.S. 435 civarında Roma yollarını gösterir.

Anahtar Kelimeler- Hierocles, Marcianus, *Tabula Peutingeriana*, Philostorgius, Priscus, Protagoras, Ptolemaios, Stephanos, Strabon.

* Andreas Kuelzer, Austrian Academy of Sciences, Institute for Medieval Research, Division of Byzantine Research, Vienna, Austria. E-mail: andreas.kuelzer@oeaw.ac.at.

Coğrafi bölgeler, ister bir çöl, isterse zorlu bir dağ silsilesi veya verimli bir ova olsun, insan yaşam ve yerleşim alışkanlıklarını önemli ölçüde etkiler. Dağlar ve volkanik araziler, nehir deltaları, geniş bataklıklar, göller, denizler ve sürekli değişen kıyı şeritleri, geçilmez ormanlar ve ölümcül çöller gibi coğrafi yapılar, Bizans halkının seyrüsefer ve ticaretlerinin yanı sıra genel iletişimlerini ve yaşam biçimlerini de etkilemiştir. İnsanlar iklim şartlarından bugün olduğundan daha şiddetli bir şekilde etkileniyorlardı; insanlar kuraklık ve sellere, fırtınalara ve don dönemlerine göğüs germek zorundaydı. Bu koşullar altında, az gelişmiş ilkel aletlerle çalışarak ekin yetiştiriyor ve hayvancılık yapıyorlardı.

Bu nedenle, coğrafi ve iklimsel faktörler büyük önem taşıyordu: Coğrafi faktörler, hayatlarını Küçük Asya'nın dağlık bölgelerindeki ücra vadilerinde veya geniş Trakya ovalarında geçirenlerin yanı sıra Ege Denizi veya Doğu Akdeniz'de seyir halindeki denizciler üzerinde de izler bırakmıştır. Hareketlilik günümüzde olduğundan daha az yoğun olsa da, insanlar (çoğunlukla erkekler, nadiren kadınlar) hareket halinde oldukları alanlar hakkında izlenimler ve bireysel tecrübeler kazanmışlardır. Elbette bu tecrübeler ancak belli bir noktada yazıya dökülürse geliştirilip yeniden dizayn edilebilirdi. Bu, bir yandan coğrafi veya iklimsel gözlemlerin Bizans literatürünün çeşitli türlerinde bulunduğu, ancak diğer yandan bu tür yorumların sayısının çok sınırlı olduğu anlamına gelir. Okur-yazarlığa yetersiz veya hiç mümkün olmayan erişimden dolayı birçok gözlem ve deneyim yok olmuştur. Bir kısım gözlemler ise, belirli dönemlerde yazıya aktarılsa da, düşük edebi değere sahip kabul edildiği ve bu nedenle sonraki nesiller tarafından artık kopyalanmadığı için aktarılamamıştır. Okuryazarlık seviyesi ve metinlerin aktarılması sorunları, insan algısının temel sorunuyla veya coğrafyanın Bizans dönemi insanların yaşamındaki genel önemi ile karıştırılmamalıdır. Temelde, günümüze kadar korunabilmiş Bizans coğrafya literatürü, antik dönem metinleri üzerine yapılan yorumlar ve eklemeleri içeren bilimsel metinler ile dini kurumlar ve devlet kurumları için kaleme alınan, seyyahlara ve tüccarlara karada ve denizde rehberlik etmeleri için yazılan ve seyyahların gözlemlerine dayanan daha pratik metinler olarak sınıflandırılabilir.

1. Antik Miras ve Bu Mirasın Aktarımı

Bizans'ta coğrafya, eski Yunanlıların bilgilerinin aktarımı ve bu materyalin belirli bilim adamları tarafından, el yazmaları kopyalanarak, eski yazılardan alıntılar yapılarak ve hatta farklı fikirler üzerine yeni yorumlar getirerek az ya da çok eleştirel ele alınması anlamına gelirdi. Antik dönemde Yunan coğrafyasının ruhani babası olarak övülen Homeros (yaklaşık M.Ö. 8. yüzyıl) (Strabon 1.1.1-2, 1.1.11), bilimin diğer alanlarında yüksek saygı duyulmakla birlikte Bizans coğrafi düşüncesi üzerinde çok sınırlı bir etkiye sahip olmuştur. Onun coğrafya bilgisi aslında Doğu Akdeniz ile sınırlıydı, Uzak Doğu ve Batı Avrupa ihmal edilmiş; hatta farklı iklim bölgelerine ilişkin ifadeler yok denecek kadar azdı. Onun küresel demir çanak şeklinde bir gökyüzü kubbesiyle kaplı (İlyada 17.425; Odyseia 3.3; 15.329), karanlık derinliklere gömülü (İlyada 8.13-16; 478-479; 14.204; 15.188-192), etrafı Okeanos Nehri ile çevrili olan (İlyada 14.200-201; 18.607-609), güneşin ve yıldızların her sabah ve akşam doğup battığı (İlyada 5.5-6; 7.421-423; 8.485-486; Odyseia 19.433-434) düz bir dünya tasavvuru Bizanslıların fikirleriyle uyumlanmış, algılanabilir bir iz bırakmamıştır.

Aynı durum, Milet Okulu filozofları olarak da bilinen, en ünlü temsilcileri Miletoslu Thales (M.Ö. yaklaşık 600), Anaksimenes ve Anaksimander (her ikisi de M.Ö. 6. yüzyıl) olan Sokrates öncesi Yunan filozoflarının coğrafya ile ilgili fikirleri için de geçerlidir. Onların yazıları dağınık parçalar halinde günümüze ulaşmıştır. Bu filozoflar, dünyayı ya suda ya da havada yüzen, okyanusla çevrili düz bir disk olarak tasavvur etmişlerdir. Onların görüşleri, Bizans coğrafi kavramları üzerinde, antik Yunanların bilgisini Uzak Doğu'da Hindistan'a ve Batı'da Cebelitarık'a kadar genişleten Miletoslu Hekataios'un (M.Ö. yaklaşık 560-480) yazıları kadar az etkiye

sahipti. Aynı şey İskenderiye, Bergama ve diğer ilim merkezlerinde bulunmuş ve disiplinlerini hem tarihin hem de felsefenin etkisinden kurtarmaya ve onu matematik ve astronomiye daha güçlü bir şekilde bağlamaya çalışan Helenistik coğrafyacıların yazıları için de geçerlidir. Bu bağlamda, Kirenli Eratosthenes (M.Ö. yaklaşık 275-195) Sisamlı Aristarchus (M.Ö. yaklaşık 320-250) ile birlikte anılmalıdır. Kirenli Eratosthenes, *Peri anametrēseēs tēs gēs* adlı eserinde dünyanın çevresini 252.000 stadia, yani yaklaşık 45.460 km olarak hesaplamıştı ki; bu ölçüm şaşırtıcı derecede doğruydü - bugün matematiksel coğrafyanın kurucusu olarak kabul ediliyor.

Yine de yayımlandıktan kısa bir süre sonra, Eratosthenes'in coğrafya kavramı, içerdiği belirsizlikler nedeniyle, örneğin Hipparkos (M.Ö. 2. yüzyıl) ve Polybios (M.Ö. yaklaşık 200-120) tarafından şiddetle eleştirildi. Bunların ardından, bilginlerin çoğu, ülkelerin ve coğrafyaların tanımına, daha "pratik bir coğrafya" bakışıyla yaklaşmaya başladılar. *Oikoumenē*'nin iyi bilinen dünya olarak tanımlanmasıyla sınırlı kaldılar (ilk olarak Herodot 3.106'da); en iyi durumda, belirli bölgeler hakkında yazmadan önce seyahat ettiler.

Dünya okyanusundaki ayrı kıtaların varlığı düşüncesi, M.Ö. 5. yüzyılda zaten biliniyordu ve beş iklim bölgesi ve küresel dünya teorileri temelinde geliştirilmişti. Konu olarak *oikoumenē* ve *anti-oikoumenē* olarak tezahür etti, daha sonra da *peri-oikoumenē* olarak ve Antichthon gezegeni olarak, yavaş yavaş arka planda kayboldu. Yine de, bu teoriler Epemiyeli Posidonius'un (M.Ö. yaklaşık 135-51) coğrafi çalışmalarında ele alınmış ve Malluslu Krates (M.Ö. 2. yüzyılın ilk yarısı) tarafından önemli ölçüde geliştirilmiştir.

Yaşlı Heraclides Ponticus'un (M.Ö. yaklaşık 390-322) M.Ö. 4. yüzyıla kadar herhangi bir güneş merkezli gezegen sistemini ortaya atmış olması olası olmasa da, Heliosentrizm (günmerkezcilik), Sisamlı Aristarchus tarafından M.Ö. 280 civarında ileri sürülmüştür. Ancak bu fikir, kendisini çok açık bir şekilde ortaya koyan ve bu nedenle çoğunluğun görüşüne göre doğru olması gereken Aristoteles'in (MÖ 384-322) jeosantrik teorisi lehine reddedildi. Dolayısıyla, jeosantrik model tüm Bizans dönemi boyunca hâkim doktrin olarak kaldı.

Bizanslıların coğrafi fikirleri üzerinde biçimlendirici bir etkiye sahip olan bu eski eserler ilk olarak; Amasyalı Strabon tarafından Pontus bölgesinde (yaklaşık M.Ö. 63 - M.S. 23) yazılan 17 ciltlik halkların ve coğrafi mekânların açıklayıcı bir tarihi ya da *chorography*'sini sunan, sayısız konu dışı bilgilerle zenginleştirilmiş ve pek çok yerinde önemli gözlemlere yer verilen *Geōgraphika* adlı eser, ikinci olarak, İskenderiyeli Claudius Ptolemaios'un (M.S. yaklaşık 100-178) metodik tartışmalar ve astronomik verilere dayalı yaklaşık 8.100 *topographica* ve coğrafi yapı içeren 8 ciltlik *Geōgraphikē huphēgēsis* adlı eseridir. Eser, dünyayı bir küre ve evrenin merkezi olarak kabul ediyor. Bu eser, harita yapımı hakkında talimatlar veren, günümüze kadar ulaşabilen ilk bilimsel incelemedir. Bir dünya haritasının yanında, 26 Roma eyaletinin enlem ve boylamlarla net bir şekilde ayrılmış haritası da mevcuttur. Birkaç Yunan el yazması (diğerlerinin yanı sıra, 15. yüzyıl el yazmaları *Laurentianus Conventi Soppressi* 626, *Vaticanus Urbinas Graecus* 83 ve *Vindobonensis Historicus Graecus* 1) İskenderiyeli Agathodaemon'u haritaların çizeri olarak anmıştır; ancak haritaların oluşturulduğu tarih hala bilinmemektedir. Aynı kişinin sadece dünya haritasını mı yoksa tüm haritaları mı çizdiği konusu da muammadır.

Strabon'un selefleri hakkındaki eleştirel analizi, önceki coğrafya çalışmalarından sayısız fikir aktardı. Onun *Geōgraphika*'sı muhtemelen ölümünden sonra yayımlandı ve başlarda çok büyük bir etki yaratmadığı görülüyor. Bu çalışmanın kullanıldığına dair ilk kanıt, İmparator Hadrian yönetimindeki Dionysius Periegetes'in yazılarında görülse de (M.S. 117-138), mevcut bilgilerden anladığımız kadarıyla, yalnızca 6. yüzyıldan itibaren yaygın olarak kullanılmış gibi görünüyor. Orta Bizans döneminde bilim adamları Strabon'un metnini derinlemesine incelediler; iyi eğitimli

Başpiskopos Kayserili Arethas (yaklaşık 860-944), Strabon hakkında yazdığı ince detaylar ile ünlü yazarlardan biridir. Coğrafyacının çağdaş tarihçilerin yazıları üzerindeki etkisi açıktır. Örneğin Genesis, Theophanes Continuatus veya *Epitome* adlı grubun metinleri önemli göstergelerdendir.

Claudius Ptolemaios kuşkusuz Yunanca konuşulan dünya üzerinde daha da güçlü bir etkiye sahipti; Geç Antik Çağ ve Bizans milenyumunun coğrafi fikirlerini bu kadar önemli bir şekilde şekillendiren oydu. (*Anōnumou Diagnōsis en epitomē tēs en tēi sphairai geōgraphias* (M.S. 150'den sonra) ve Protagoras'ın (3. yüzyıl; Photios, *Bibliotheca* cod. 188) neredeyse 6 ciltlik *Geōgraphia tēs oikoumenēs* eseri, İskenderiyeli ünlü yazarın geleneğini devam ettiren Bizans öncesi dönemin iki büyüleyici eseri. Pontus'ta 4. yüzyılda veya 5. yüzyılın başlarında yaşayan Heraclealı Markianos, bugün büyük ölçüde kaybolan diğer yazıların yanı sıra, Uzak Doğu ve Atlantik Okyanusu'nun kıyı bölgelerini kapsayan eseri olan, neredeyse tamamen korunmuş *Periplous Maris exteri* eserini oluşturdu. O, önemli bir otorite olarak kabul ettiği Ptolemaios'u eserinde sıkça kullandı.

Geōgraphikē huphēgēsis, Erken Bizans döneminde Süryanice ve Ermeniceye çevrildi; Orta Bizans döneminden en az üç Arapça uyarlama bilinmektedir. Dahası, günümüze ulaşan elliden fazla Yunan el yazmasının en eskisi bu döneme aittir; bu eserler, Ptolemaios'un coğrafya başyapıtına (magnum opus) sürekli atıf yapıyor ve Bizans "dünya görüşü" üzerindeki etkisini doğruluyorlar. Çok sayıda Bizanslı yazar, İskenderiyeli bilginin coğrafi çalışmalarına aşina olduğunu eserlerinde belli etmektedirler.

2. Okul Nüshaları ve İzahatları

Böylelikle Bizanslılar, Strabon veya Ptolemaios gibi ünlü antik coğrafyacıların yeryüzünün gövdesi, dünyanın (oikoumenē) yapısı, okyanusların konumu veya yüksek dağ sıralarının doğru konumu ile ilgili aktarımlarına oldukça aşinaydı. Genellikle Antik coğrafya yazıları hem dilbilim hem de içerik açısından basitleştirilmiş ve okul nüshaları için gözden geçirilmiş; ek olarak, diğer coğrafi çalışmalar hakkında yorum yapmak için uyarlamalar yapılmıştı. Bu bağlamda, örneğin, Patrik Photios'un (yaklaşık 810-893) bir öğrencisi tarafından yazılan *Hupotupōsis geōgraphias en epitomē* (coğrafyaya ilişkin kısa taslak) ve önde gelen devlet adamı Michael Psellus (yaklaşık 1017–1078) tarafından kaleme alınan *Didaskalia pantodapnē* (Kapsamlı talimat) incelemesinden ve bunlara ek olarak 11. yüzyılda Antakyalı doktor olan Symeon Seth'in faydalı bilgiler içeren ders kitabının *Sunopsis tōn phusikōn dan* ("Doğal fenomenler üzerine genel bir bakış") bazı bölümlerinden bahsetmek gerekir. Bir diğer ilginç çalışma da Selanikli Eustathius'un Dionysius Periegetes'in *Periēgēsis tēs gēs* ("Dünyanın Coğrafi Tanımı") 12. yüzyıldan kalma, geç antik yeryüzü betimlemesinin düzyazıya mükemmel bir aktarımı olan yorumudur. (*Geographi graeci minores* 2 [1882] 201-407). Antik coğrafyacılar arasında Eustathius, öncelikle Strabon'a başvurdu ve Ptolemaios'tan daha az alıntı yaptı. İlginçtir ki; eserini öğrenciler için yazdığını ve bu nedenle Dionysius'un dil düzeyine ulaşamayacağını, bunun yerine kapsam açısından daha geniş ve üslup açısından daha basit olduğunu açıkça vurguladı. Bunun gibi edebi eserler Bizans'ta oldukça popülerdi. Armand Delatte'nin büyük ölçüde 15. yüzyıldan kalma el yazmalarından yayınladığı yazarsız ve tarihlemesi zor yazılar da öğretim materyali olarak düşünülüyordu. Bu türün ilginç bir metni 16. yüzyılın sonlarındaki kodeks Athen. Eth. Bibl. 1308'de yer almaktadır. Bu tür kesinlikle daha yaşlıdır. Dünyanın en yüksek 12 dağ sırasını, dünya okyanuslarını, yedi iklim bölgesini ve depremlerin oluşumunu tanımlar ve İsa'nın çarmıha gerilmesi sırasında olanı hariç hepsini doğal nedenlerle açıklar.

3. Bizans'ta Müstakil Coğrafya Eserleri

Bizans coğrafya literatürü önemli ölçüde, antik metinlerin tartışılması ve incelenmesinden ibaret olsa da, bu alanda dile getirilecek bazı

müstakil başarılı eserler de vardır. En ünlü eser şüphesiz *Ethnika* adlı bir coğrafya sözlüğüdür. Özünde 55 ila 60 kitaptan oluşan eser, Konstantinopolis'te İmparator I. Justinianus (527-565) döneminde yaşamış olmasa dışında hakkında çok az şey bilinen bir Hristiyan dilbilim uzmanı Stephanos Byzantinos tarafından yazılmıştır. Onun çalışmaları, coğrafi adların ve gramer türetmelerinin alfabetik sıraya göre düzenlenmiş ayrıntılı bir kataloğudur. Eser, muhtemelen büyük ölçüde genişleyen Bizans İmparatorluğu'ndaki resmi yetkililer ve askerler tarafından referans olarak kullanılmıştır. Metin, Claudius Ptolemaios, Pausanias ve Heraclealı Marcianos'un eserleri dâhil olmak üzere çok sayıda kaynaktan hareketle kaleme alınmıştır. *Ethnika*, Strabon'un *Geōgraphika*'nın kapsamlı kullanımına şahit olduğumuz ilk tanınmış Bizans kitabıdır. Sekiz ciltlik oldukça enteresan bilgiler içeren bölgesel tarih eseri *Isaurika* (yine 6. yüzyıl), Stephanos'un çalışmaları aracılığıyla tarafımızca bilinmektedir; En az beş kitaptan oluşan ve diğer eserlerinin yanı sıra Arap Nebatiler hakkında bilgiler içeren, çağdaş Ouranios tarafından oluşturulan *Arabika* adlı eserden de Stephanos sayesinde haberdarız. *Ethnika* burada müstakil, özel bir coğrafya eseri olarak kabul edilmektedir çünkü yazar kaynaklarını ve referanslarını önemli bir eleştiriyle kullanmıştır. Kitap, içerdiği etimolojik bilgiler, kuruluş efsaneleri, isim değişiklikler ve tarihi anekdotlar üzerine bol miktarda bilgi içermesiyle kesinlikle oldukça hacimliydi. Bu nedenle, çalışmalarını İmparator Justinian'a adayan Hermolaus tarafından oldukça erken bir öze indirgenmiştir. Burada birinci (6. yüzyıl) Justinianus'un mu yoksa ikinci Justinianus'un mu (685-695 ve 705-711) kastedildiği net değildir. Stephanos'un çalışmalarının tamamı 10. yüzyıla gelindiğinde hala biliniyordu, ancak görünüşe göre kısa süre sonra kayboldu.

Coğrafyacı Hierocles, Bizans yönetimi altındaki 64 eyalet ve 912 şehrin listesinden oluşan *Sunekdēmos*'unu, İmparator I. Justinianus'un hükümdarlığının başlarında yazdı. Muhtemelen mülki idare için oluşturulmuş olan *Sunekdēmos*, coğrafik olarak düzenlenmiştir. Bu, dini yetki bölgesi için oluşturulan ve her dini yetki bölgesindeki metropolitlerin ve yardımcı piskoposların hiyerarşik listelerinden oluşan *Notitiae episcopatum* ile keskin bir tezat oluşturuyor. Bu tür *Notitiae*'lerin ilki İmparator Herakleios (610-641) döneminde oluşturuldu ve Hierokles'in çalışmasından neredeyse bir asır daha erken. Onun 6. yüzyılın siyasi coğrafyası hakkındaki bilgilerimiz açısından çok önemli olan tablosu, 535'teki imparatorluk reformlarından önceki durumu yansıtır. Hierokles, I. Justinianus döneminde Justinianopolis veya Justiniana olarak yeniden adlandırılan 27 şehirden yalnızca birinden bahseder. *Sunekdēmos*, İmparator II. Theodosius (408-450) döneminde yazılmış benzer bir çalışmanın gözden geçirilmiş bir baskısı olabilir. Hierokles'in tablosu Roma İmparatorluğu'nun doğu kısmıyla sınırlıyken, 7. yüzyılın ilk çeyreğinde çok tanınmayan Georgios Kiprios tarafından yazılan benzer bir eser, İtalya ve Kuzey Afrika'daki eyaletleri de içeriyor. Bu kitap, daha sonra 9. yüzyılın ortalarında Ermeni Basilius tarafından Konstantinopolis piskoposluğuna odaklanan bir *Notitiae episcopatum*'a bağlandı.

Bizanslı Stephanos ve Hierocles, VII. Constantine Porphyrogenitus'un ünlü el kitabı *De thematibus* için en önemli kaynaklardı. Yazar-imparatorun bu erken dönem eseri, 10. yüzyılın otuzlu yıllarında yazılmıştır; Bu eser Bizans İmparatorluğu'nun tek tek eyaletlerini kataloglar ve belirli terimlerin açıklamalarını getirir. Bizanslılar kasıtlı olarak coğrafi terimleri değiştirdiler ve çağdaş yer adlarının ve insanların isimlerini antik yazarların terimleriyle (her zaman doğru olarak değil) değiştirmeye çalıştılar. Bu alışkanlık, modern bilim insanına sürekli zorluk çıkarmıştır. Dahası, Bizanslılar bu teşebbüs edilen uyarlamalara her zaman aşina değillerdi. Bu nedenle, *De thematibus*'un birçok el yazması ve diğer birçok metin aynı zamanda eski ve çağdaş isimlerin sözlüklerini de içeriyor.

İmparatorun bir diğer ünlü eseri *De administrando imperio*'dur ve 948 ile 952 yılları arasında oluşturulmuştur. Kitap sadece imparator

Konstantin'in oğlu ve halefi II. Romanos'un kullanımı için yazılmıştır. Amaç, genç imparatoru yönetim konularında eğitmektir; dolayısıyla, birçok halkın etnografyası ve yaşam alanları hakkında coğrafi bilgiler içerir.

Şimdiye kadar değinilen tüm yazılar mülki idare ve devlet idaresi ile ilgili iken, dini idare yukarıda bahsedilen *Notitiae episcopatum* eserleriyle katkı sağlamıştır. Bunlar, her görevlinin uygun şekilde sınıflandırılması için tören prosedürlerine uygun olarak hiyerarşik sıraya göre düzenlenmiş, - patrik, ardından daha büyük metropolitler (yardımcı piskoposlar ile), müstakil metropolitler, başpiskoposlar ve piskoposlar - dini yetki eyaletlerinin yazarsız kataloglarıdır. Günümüzde 20'den fazla katalog biliniyor; bunlardan ilki 7. yüzyılda İmparator Herakleios'un hükümdarlığına, ikincisi ise 8. yüzyılda ve 9. yüzyılın ilk çeyreği arasında derlenmiştir. Bu yazılar her zaman güvenilir değildi, bazen itibari hale gelen (şehirleri düşmanlara kapılan ve piskoposları Konstantinopolis'te ikamet eden) veya uzun süre boş kalan (piskopos atanmamış) piskoposluk görüşlerine ilişkin teorik iddiaları sıralardı.

Yerel tarih, topografya ve şehir efsanelerinin bir karışımı olan *Patria* türü, daha düşük bir standartlara sahip coğrafi literatüre örnektir. Tür ilk olarak 3. yüzyılın sonlarında, belirli bir Callinicus'un (Petrailli) yalnızca bazı parçaları olarak korunabilen bir *Roma Patria*'sı yazmasıyla ortaya çıktı. Kilikya'daki Anazarbus, Karia'daki Aphrodisias, Berytos, Milet ve Selanik gibi diğer birçok şehrin *Patria*'sı, yalnızca sonraki Bizans yazılarında bahsedilmeleriyle biliniyorlar. Aşağı yukarı eksiksiz olan tek koleksiyon, özellikle Miletli pagan Hesychius'un (6. yüzyıl) tarihçesinde korunan *Konstantinopolis Patrias*'ıdır. Bu kitap önemli ölçüde genişletildi ve 10. yüzyılın sonlarında veya 11. yüzyılın başlarında Ayasofya'nın inşası hakkındaki efsanevi hikâye veya şehrin antik heykellerine özel olarak odaklanan *Parastaseis suntomoi khronikai* gibi benzer metinlerle sağlandı.

4. Bizans Edebiyatında Coğrafi Bildirimler

Şüphesiz, Bizans literatürünün birçok eserinde coğrafya üzerine açıklamalar ve yorumlar bulunabilir: örneğin tarihyazımı alanındaki eserlerde, imparatorluk askeri seferleri anlatılırken birçok yer adından söz edilir, bölgelerin kendilerine özgü iklim koşulları vurgulanır, yabancı saldırıları gerçekleştiğinde farklı şehirlerin dağ sıralarına ve nehirlere vurgu yapılır. Şehirlere yönelik methiyelere (encomia) ve çeşitli *ekphraseis* (açıklamalara) sıklıkla rastlanmaktadır. Dönemin mektupları çeşitli güzergâhlardan ve belirli coğrafi gözlemlerden bahsederler. Aşağıda, bazı yazarların eserlerinden birtakım ilginç aktarımlar yer almaktadır.

Önemli nehirler ve okyanusları ele alan isimsiz okul nüshalarından, kutsal görülen dağların kataloglarından ve iklim bölgelerinin hesaplamalarından bahsedildi. Bu çalışmalardan bazıları tarih yazımına dâhil edildi; örneğin, 7. yüzyıl Bizans evrensel kroniği olan *Chronicon Paschale*'de, Hıristiyan kronolojisi ve Pascal döngüsünün hesaplanması üzerine giriş niteliğindeki bilgilerden sonra, 134 şehrin bulunduğu iklimlerinin kapsamlı bir açıklaması bulunabilir. Kutsal dağların katalogları, Theophanes Continuatus'un metin koleksiyonu ile birlikte Joseph (?) Genesis'un 10. yüzyıla ait kroniğine dâhil edildi.

Encomia (methiye) ve *ekphraseis*, Bizans'ın henüz erken dönemlerinde dönemin şehirleri hakkında bilgiler vermiştir; Örneğin Libanius (393'ten sonra), ünlü *Antiochikos* (Oration 11) adlı eserinde Antakya'nın coğrafi özelliklerini ve olağanüstü güzelliklerini ayrıntılı olarak anlatmıştır. Pagan hatip (rhetor) Himerius, 4. yüzyılda Konstantinopolis'in görülecek yerlerini ve güzelliklerine övgüler yağdıran bir encomium kaleme aldı. Yunan kökenli olan ancak Latince yazan Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus (yaklaşık 330-395), Mısır ve İran (23.6) gibi coğrafi bölgelerle ilgili önemli bilgiler aktaran 31 ciltlik geniş tarihsel eseri *Res Gestae*'de birçok konuya

değirmiştir. O ayrıca, Temmuz 365'te (26.10.15-19) İskenderiye ve Doğu Akdeniz kıyılarını harap eden tsunamiyi de anlatmıştır. Arianizm yanlısı radikal olması nedeniyle eksik parçalar halinde günümüze ulaşabilen Borissus'lu Philostorgius'un (yaklaşık 368-439) kilise tarihi eseri, diğer birçok bilginin yanı sıra Antakya çevresi, Daphne ve Ürdün Nehri ile ilgili kişisel gözlemler içerir.

Oldukça hacimli tarih eseri *De bellis libri VIII*'de, İmparator I. Justinianus'un Pers Sasanilere karşı, kuzey Afrika'daki Vandal krallığına ve İtalya'daki Ostrogotlara, Caesareali Procopius'a (yaklaşık 500-562) karşı savaşlarını ele alırken sık sık coğrafi konulara değirmiştir; diğer birçok kısmın yanı sıra, Karadeniz'i ilgilendiren bir pasaj (8.1.7-6.31) çok meşhurdur. M.S. 555-559 civarında yazılan altı ciltlik *De aedificiis* adlı müstakil bir çalışma, imparatorun restorasyon ve inşaa faaliyetleri ile ilgilidir: 1. cilt Konstantinopolis ile, 2, 3 ve 5. Ciltler Küçük Asya ile, 4. cilt Balkan Yarımadası ile ve 6. Cilt Afrika ile ilgilidir. Maalesef, bu kitabın bazı bölümleri kaybolmuştur. Procopius, Jüstinyen'in başkomutanı Belisarius'a farklı seferlerde eşlik etmiş ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun sayısız coğrafyasını ve bölgesini görmüştür. Onun ayrıca resmi belgelere erişim imkanı vardı; bu nedenle, anlattıkları sağlam kaynaklara dayanmaktadır. Yerleşimleri *polis* (şehir), *komē* ve *koryon* (köy) veya *proasteion* (kenar mahalle, banliyö evi) olarak nitelendirerek, 6. yüzyılda bu yerleşimlerin boyutu ve önemi hakkında önemli bilgiler verdi. Diğer çağdaş tarihçiler de coğrafi olaylardan bahsetmişlerdir. Örneğin Procopius'un tarihini beş ciltlik *Historiai* eseri ile devam ettiren Myrinalı Agathias (yaklaşık 536-582 / 94), 557 depreminin akabinde yaşanan soğuk dönemi anlatarak iklim bilgisi vermiştir. Agathias'ın çalışması da İslam öncesi İran için (2.25-28 ve 4.24-27 önemli bir kaynaktır; iklim üzerine 5.3). Theophylact Simokatta'nın sekiz kitaplık eserinde İmparator Maurice'in (582-602) saltanatını anlatan iddialı eseri Balkanlar hakkında çok sayıda veri içerir ve en kuzeydeki İskitler ile ilgili çok ilginç bir araştırma.

Filistin'de uzun yıllar yaşayıp Konstantinopolis'te bulunmuş bir keşiş olan George Syncellus'un (810'dan sonra öldü) *Eklogē Chronographias* (Kronografi Özeti) adlı dünya kroniğinde Ölü Deniz'in (s. 188.10-189.2 D.) anlatımı çok ünlüdür. 10. yüzyılda kaleme alınmış *Suda*, "eğitim eksikliğine karşı kale" yaklaşık 31.000 maddeden oluşan tarihi bir ansiklopedidir. Eser, günümüze ulaşmadan kaybolmuş birçok antik kaynağı kullanır ve çok sayıda coğrafi bilgi içerir. Bizans'ın ilk naziresi, 4. yüzyılda retorikçi Themistius tarafından yazılmıştır ve o dönemden itibaren *laudes urbium* olgusu olarak tüm Bizans dönemi boyunca belgelenmiştir.

5. Bizans Elçilerinin Kayıtlarındaki Coğrafi Bilgiler

Belirtildiği üzere, Bizans döneminde hareketlilik bugün olduğundan daha az yaygındı. Ancak bir grup seyahat özellikle etmek zorundaydı: Elçiler - Bizans İmparatorluğu'nun resmi temsilcileri olarak görev yapan ve müzakere etme ve imparatorun mesajlarını yabancı halklara ulaştırma yetkisine sahip görevliler veya akademisyenler. Aynı zamanda, Konstantinopolis'ten çok uzaktaki egzotik şehirler ve coğrafyalar hakkında, "barbar" dünyanın alışkanlıkları ve kültürü hakkında önemli bilgi kaynaklarıydılar. Bizans'ta siyasi misyonlar ve dini misyonlar eşgüdümlü yürütülürdü ve her iki alanda çalışan seyyahlar da gözlemci ve muhbir olarak kullanılırdı. Mısırlı Thebesli Olympiodorus (yaklaşık 370-430) 412 yılında Hunlara bir görev için gönderildi. Seyahati boyunca tuttuğu notlar sadece parçalar halinde hayatta kaldı; fakat onun notlarını okuyarak 415'te Atina'ya bir seyahate daha kalktığı ve 423'te de Yukarı Mısır'a gittiğini anlayabiliriz. Normalde yüksek bir dilde yazılan elçilerin notları, Erken ve Orta Bizans dönemlerinde imparatorluk kaçıncıyasında (elçilik merkezinde) toplanırdı ve hem bilgi hem de eğitim için kullanılırdı. Bu kaynak Constantine Porphyrogenitus'un 10. yüzyılda hazırladığı diplomatik el kitabı *Excerpta de legationibus* ("Elçilikler Hakkında Alıntılar") için bir temel oluşturdu. Bu kitap daha önceki metinler hakkındaki bilgilerimiz açısından çok önemlidir. Örneğin

Panionlu Priscus'un (yaklaşık 420-472) 449 yılında Hunlara yaptığı elçilik görevine dair tek kaynaktır. Dahası bu eser Patrisyen Petrus'un (yaklaşık 500-562'den sonra) 562 yılında Bizans ile Sasaniler arasında 50 yıllık kesintisiz barışla sonuçlanan Pers elçiliğinin temel kaynağıdır. Yahudi bir ailenin üyesi olan ve bu nedenle muhtemelen Doğu dillerini bilen Nonnosus (6. yüzyılın ilk yarısı), babası Abram (524 ve sonrası) ve ondan önceki büyükbabası Euphrasius (502) gibi bir Bizans elçisiydi ve 533 yılında Araplara ve Etiyopya'ya bir misyon başlattı. Onun kayıtları 9. yüzyılda Patrik Photios (Bibliotheca kod. 3) tarafından biliniyordu, ancak daha sonra kayboldu; sadece birkaç parçası geri kaldı. Benzer bir durum İmparator II. Justin tarafından Soğdya'ya bir göreve gönderilen ve Konstantinopolis'e dönmeden önce birkaç yıl yurtdışında kalan Kilikya'lı Zemarchus'un (565-578) kaydına da oldu. Diğerlerinin yanı sıra, Soğdya'nın yerel adetlerine ilişkin ilginç ayrıntıları kaydettiği bazı parçaları Menander Protector'un Tarihi'nde (yine 6. yüzyıl) korunmuştur.

6. Bizans'ta Keşif Edebiyatı

Bizans elçileri tarafından yazılmış bol miktarda kaynak mevcut, ancak kâşiflere ait sadece birkaç metin dile getirilebilir. İbn Battuta (1304-1369), Marco Polo (yaklaşık 1254-1324) ve Pedro Tafur (1410-1484) gibi Arap ve Batılı kâşifler tarafından yazılan sayısız metinle karşılaştırıldığında bu durum oldukça şaşırtıcıdır. Ancak Bizans'ta, sadece basit merak ve keşfetme arzusu nedeniyle seyahat eden tek tanınmış kişi Manuel Angelos'tur. Yolculuğu Mart 1342'den 1351 yazının sonuna kadar dokuz yıldan fazla sürdü ve Konstantinopolis'ten Ege Denizi üzerinden Mısır ve Suriye'ye, ardından Kilikya, Kıbrıs ve Girit'e, oradan da Ege Denizi'nin farklı adalarını ziyaret ederek Konstantinopolis'e geri döndü. Erken veya Orta Bizans dönemlerine ait hiçbir belge korunamamıştır.

7. Tüccarlar Tarafından Yapılan Coğrafi Gözlemler

Bizans dünyasının birçok yerinde en çok seyahat eden gruh tüccarlardı. Tüccarlar hem bilgi aktarıcı hem de elçiler olarak önemliydi. Tüccarlardan birçok edebi yazında, örneğin hukuk metinlerinde, tarih yazımında ve hagiografide (azizlerin hayat öyküleri) sıkça bahsedilmiştir. Ancak Bizanslı tüccarlar, Latin hasımlarının aksine, genel olarak izlenimlerini ve gözlemlerini kaydetmek için ne yeterli eğitime ne de yeterli ilgi ve meraka sahiptiler. Bundan dolayı Bizans yazımında tüccarlara kesin olarak atfedilebilecek yalnızca birkaç metin mevcuttur. Bu bağlamda *Expositio totius mundi et gentium* ("Tüm Dünya ve Halklarının Fihristesi") adlı eserden sıklıkla söz edilir. Eser iki farklı Latince versiyonda korunmuş, ancak muhtemelen orijinalde Yunanca olarak yazılmış bir 4. yüzyıl coğrafi eseridir. Eserin anonim yazarı iklim ve ticaret, siyasi meseleler, gelenek ve görenekler hakkında bilgiler aktarmıştır. Eserde izahatlar Uzak Doğu'dan başlayarak Hindistan ve İran, Mezopotamya ve Suriye'ye değinir. Arabistan ve Mısır'dan Küçük Asya'ya, Trakya ve Makedonya'ya, Yunanistan'a ve Batı Akdeniz'deki birçok coğrafyayı ele alır. Eser, Kıbrıs ve Britannia gibi bazı ünlü adalara değinerek neticelenir. Mesafeler, bir günlük yolculuğun birimleri olan konaklara göre verilmiştir.

6. yüzyılın ortalarında Cosmas İndicopleustes (Hint seyyah) tarafından yazılan *Khristianikē topographia* (Hıristiyan Topografyası) bir ticaret raporu olarak sınıflandırılır. 11. kitap Hindistan ve Sri Lanka'daki bazı bölgeleri ele alır; Ada, önemli bir ticaret merkezi olarak kabul edilir, ayrıca yerel limanlardan ve fildişi gibi mallardan da söz edilir. Ancak buna rağmen kitapta günlük yaşama dair bilgi bulamıyoruz. Cosmas geçiş yollarından bahseder. Yazılarının edebi gayesi teolojiktir.

Bu nedenle, Bizans'ta ticaretle ilgili birinci el bilgi nadirdir. Yüzyıllar boyunca, hesaplama kitaplarındaki kısa notlar en önemli kaynaklar olmuştur. Bu belgelerin çoğu pratik amaçlıydı ve kısa sürede değersiz hale geldi ve yok edildiler.

8. Bizans Hacı Edebiyatında Coğrafi Bilgiler

Bizans hacı edebiyatı iki farklı türe ayrılmıştır: birincisi, güçlü kişisel unsurlar ve birçok bireysel gözlem ve açıklama içeren gezgin masalları ve ikincisi de, Konstantinopolis'teki veya Filistin'deki kutsal yerlere ziyaretleri organize etmek, hacılara rehberlik etmek ve belirli coğrafi bölgeleri ayrıntılı olarak tanımlamak için yazılmış bir tür pratik el kitabı olan rehber kitapları veya *proskynetaria*'lardır. Bu nedenle, bu yazıların temel özellikleri, listelerin kataloglanmış biçimde olmaları, neredeyse eksiksiz olmaları ve kişisel öğelerin bulunmamasıdır. Rehber kitaplar dikkatlice hazırlanırdı; Tarsuslu Hermogenes (M.S. yaklaşık 160-225), Antakyalı Aphthonius (4. yüzyılın ikinci yarısı) veya Myralı Nicholas (5. yüzyıl) gibi hayranlık duyulan retorikçilerin eserleri yerleşim yerlerini ve binaları detaylı gözlemler yaparak özenle aktarırlar.

Rehber kitaplardan farklı olarak, Bizans hacı hikâyeleri güçlü bir bireysel unsurlar içerir: bu eserler gözlemlerini kaleme almış gerçek gezginlerdir; anlatımlar daha çeşitlidir, gidilen güzergâhlar daha yüksek bireyselliğe sahiptir. Bazen okuyucuya doğrudan hitap edilir; bazen yazarlar, "deniliyor ki;" ifadesini kullanarak kendilerini harikulade efsanelerden dışarı tutarlar. Bu türün en eski metni 638'den sonra Epiphanius Hagiopolites tarafından yazılmıştır. Bu eser, Geç Bizans döneminden dört Yunanca el yazması ve 15. ve 16. yüzyıllardan iki farklı Slavca versiyonla bizlere ulaştı. Bunlardan üç metin versiyonu ele alabiliriz: İlk baskı Kıbrıs'tan Kudüs'e ve Kutsal Toprakların diğer yerlerine yapılan bir yolculuğu anlatıyor. Daha sonraki zamanlarda, bir müstensih, esere Mısır ve Sina Dağı ile ilgili bölümler ekledi; bu ikinci versiyon Ermeniceye de çevrildi. Ayrıca, üçüncü baskıya Celile de eklendi. Bu nedenle, Epiphanius'un orijinal metni yeniden işlendi ve kişisel öğeler azaltıldı. Eser, *Terra Sancta*'nın (Terimin en eski kullanımı Justin Martyr, *Dialogue with Trypho* 80) tümü ile ilgili genel bir resim oluşturmak için genişletildi.

Misyonerler ve Azizler

Bizans dönemi seyyahları arasında misyonerler de anılabilir. Ostrogotlara, Arap Yarımadası'na, Habeşistan'a ve Uzak Doğu'ya giden Bizans misyonları yaygın olarak biliniyor. En meşhurları 9. yüzyılda Balkan Yarımadası'nın Slav halkları arasında faaliyetlerde bulunan Selanikli Grek kardeşler Kiril ve Methodius'un misyonerlik buluşmalarıdır. 988'de Kiev Ruslarının Hıristiyanlaştırılması, Bizans misyonerlerinin kazandığı en önemli başarılardan biriydi. İlginçtir ki, günümüze hiçbir Bizans misyonerinin kişisel raporu ulaşmamıştır. Buna karşılık, Latin dünyasında misyonerler tarafından yazılan birçok eser, yabancı ülkeler ve farklı davranışlar, seyahat şartları ve iklim koşulları hakkında çok sayıda ayrıntı vererek günümüze ulaştılar. Bu Latince yazılar, genellikle bir din adamı olan bireysel okuyucunun misyonerlik yolculuğuna çıkması için ilgi ve merak uyandırmayı amaçlıyordu. Ancak Bizans geleneği farklıydı: misyonerlik işi siyasi bir meseleydi ve imparator tarafından destekleniyordu. Bu nedenle, bireysel misyonerlik çalışmalarına ilgi uyandıracak yazılara gerek yoktu.

Bununla birlikte, hagiografide güzergâhlar, iletişim yolları, misafir evleri ve diğer seyahat detayları hakkında çok fazla bilgi vardır. Bizans azizlerinin hareket kabiliyeti hayret uyandırıcıydı. Çok sayıda kişi kapsamlı yolculuklarından bahsetmektedir: Örneğin, 4. yüzyılda Aziz Chariton ve 5. yüzyılda Aziz Gerasimos, *Terra Sancta*'ya seyahat etmiştir; Sykeonlu Aziz Theodore, 7. yüzyılda Küçük Asya ve Yahudiye'yi gezdi. Aslında, yolculuk yazarlarının asıl amacı, coğrafi ayrıntıların veya yaşamın tarihsel ve sosyal gerçeklerinin tarifi değil, harikulade vurgu yapmaktır. Manzaralar ve şehirler, yalnızca azizlerin eylemlerinin sahneleri olarak bahsedildi; bu nedenle, birçok durumda anlatılarda anlatılan coğrafi "gerçeklik" bir tür kurgudur. Ancak Bizans okurları için kesinlikle güvenilirdi.

9. Hristiyan Coğrafyası

Antik çoktanrıci Greklerin coğrafi ve kozmolojik teorileri, Bizanslılar tarafından ancak kilise babalarının onayını aldıktan sonra kabul edilebilirdi. Ancak çoğu durumda teologlar, kozmolojik teorileri sessizce geçiriyorlardı; örneğin, Roma ve Gazze'deki Hristiyan okulları özerk bir "Hristiyan coğrafyasının" gelişmesine katkıda bulunmadılar. Lactantius (yaklaşık 250-325), karşıt grup teorisine (Kutsal Kurumlar 3.24) karşı yazan tek tanınmış yazardı; ancak bu iki okulun temsilcilerinin çoğunun bu konu hakkında gerçek bir fikri yoktu.

Ünlü İskenderiye okulunun en eski temsilcileri de benzer şekilde davrandılar: *Oikoumenē*'nin yapısına ilişkin kadim anlayışlar, farklı erken Hristiyan metinlerinde bulunabilir: Örneğin; İskenderiyeli Klement'in (yaklaşık 150-215; eseri kesin olarak tarihlendirilmemiştir) *Miscellanies* adlı eseri (*Stromateis* 5.6.33.1 veya 5.12.80.1), Atinalı Athenagoras (M.S. yaklaşık 177) tarafından yazılan *Legatio pro Christianis* (8.4, 13.2 ve 16.1) veya Origen tarafından kaleme alınan (M.S. 220 ile 230 arasında) *Peri arkhōn* (2.3.6).

Ancak *oikoumene* bahsi geçse de bu metinler ayrıntıya girmez. Diğer birçok teolog, *oikoumenē*'nin şekline ilişkin düşünceleri ve bir bütün olarak yeryüzüne ilişkin fikir ve kavramları birleştirdi. Bu ifadelerin çoğu sadece küçük değinmelerdi; ilk kilise babalarının yazıları dikkatli bir şekilde okunmayı gerektirir. Ancak İskenderiye okulunun sonraki temsilcilerinden bazıları, dünyanın ve evrenin küreselliğiyle ilgili fikirlerini daha fazla ifade ettiler: Bu bağlamda İskenderiyeli John olarak da bilinen Hristiyan filozof John Philoponus (yaklaşık 490-570) oldukça önemlidir. O, Aristoteles'in bazı öğretilerine karşı 529'da yazdığı *Aristoteles'e karşı Evrenin Sonsuzluğu Üzerine* adlı reddiyesinde ve önemli teolojik eserlerinden olan 546-549 yıllarında kaleme aldığı *Dünyanın Yapısı Üzerine* adlı eserinde Eski Ahit'in Yararlı Hikayesi ile paganların klasik kozmolojik sistemlerini bir araya getirmeye çalıştı. Ana meşguliyetlerinden biri, filozof Aristoteles ve Proclus tarafından ilan edilen dünyanın sonsuzluğuna dair klasik fikrin reddedilmesiydi.

Birçok Hristiyan teolog, antik coğrafi kavramlar konusunda açık fikirli olsa da, benimseme ve kabul konusunda mesafeli idiler. Antakya okuluna mensup olan kilise babalarının çoğu, dünyanın ve evrenin küreselliğine dair eski fikirleri şiddetle reddediyordu. Antakyalı Aziz Theophilus (ö. M.S. 183-185 arasında), önemli *Apologia ad Autolycom* (2.13, 32) eserinde antik yakın doğu kavramlarına dayanan çok katmanlı bir evren modeli geliştirdi. Onun gözünde, küreselliğin destekçileri son derece cahil kimselerdi. Tarsuslu Diodorus (ölmü yaklaşık 394) kozmolojik bir yapı konseptini geliştirdi. Ayrıca onun ünlü öğrencisi Misisli Theodorus (yaklaşık 350-428) dünyanın küreselliğini kesin olarak reddetmiştir. O, Musa'nın Kutsal Çadırının bir dünya modeli olduğu, farklı hikâyelerin yeryüzündeki hazırlığı ve insanoğlunun cennetsel mükemmelliğini temsil ettiği kanısındaydı.

Suriye okulunun diğer bazı teologları da benzer görüşler dile getiriyorlardı; en popüler olanları yukarıda bahsedilen Cosmas Indicopleustes olabilir. İskenderiye'de doğmasına rağmen, Nisibis'te öğrendiği Suriye öğretilerinin destekçisiydi. Yaşlı bir adam olmasına rağmen Cosmas, M.S. 550 civarında ünlü *Khristianikē Topographia*'sını yazdı ve esas olarak John Philoponus'un (İskenderiyeli Yuhanna) görüşlerini hedef aldı. Bu kitabı bir tüccarın kaleme aldığı eser olarak görmek mümkün değildir; onun eseri, karmaşık bir kozmolojik şaheserdir. Eserin teolojik gayesi olan pagan ilminin Hristiyanlar tarafından tamamen reddiyesi hususu, girişteki şu cümle ile ifade edilir: "*Pros tous khristianizein men ethelontas, kata tous exōthen de sphairoeidē ton ouranon nomizontas kai doxazontas*" (Hristiyan olmak isteyen, ancak paganların yaptığı gibi

cennetin küreselliğine inanan ve bu doktrini destekleyenlere karşı). Metin üç Yunanca el yazması olarak günümüze ulaşmıştır, ayrıca erken dönemlerde Slavcaya çevrilmiştir; ayrıca Yunan elyazmalarındaki bazı minyatürler, Orta Bizans döneminde çizilen minyatürler üzerinde derin bir etkiye sahip olmuştur. Ancak metnin önemini abartmamak gerekir: Patrik Photios, 9. yüzyılda *Khristianikē topographia*'yı sert bir şekilde eleştirdi (Bibl. Cod. 36). Kökleri Yakın Doğu'ya uzanan çok katmanlı evren modeli daha sonraki dönemlerde etkisini yitirdi; Bizans fikir dünyasında hiçbir izi kalmadı fakat yerini antik Yunan coğrafi ve kozmolojik doktrinlerine bıraktı.

Hristiyan Coğrafyası ile bağlantılı olarak, Dünya'nın Nuh'un soyundan olan Sam, Ham, Yafes ile eşleri arasında bölündüğü Genesis 10 üzerine yapılan, Milletler Tablosu olarak anılan olguyu hatırlamak gerekir. Bu anlatı Bizanslılar tarafından tarihsel gerçek olarak kabul edilmiştir. Bu anlatı, Yahudi literatüründe zaten var idi: Titus Flavius Josephus'un Yahudilerin Eski Tarihi (1.6; M.S. yaklaşık 94) adlı eserinde Milletler Tablosu mevcuttur. Kilise babası Romalı Hippolytus (M.S. yaklaşık 170-236) Bizans dünyasında bilinen tüm Milletler Tablolarının ilk örneğini oluşturan isimdir. Bunun izleri, Sextus İulius Africanus'un (ölmü M.S. 240'dan sonra) ünlü kroniği, *Chronicon Paschale*'de, John Skylitzes'in (11. yüzyıl) kroniğinde ve farklı yüzyıllara ait çok sayıda anonim Bizans el yazmasında bulunabilir.

10. Kara ve Deniz Seyahat Kılavuzları: Yolcu Rehberleri, Periploti ve Portolan Haritaları

Yukarıda bahsedilen hacı metinlerinin yanı sıra, güzergâhları ve yolları tarif etmek ve yerleşimler arasındaki mesafeleri açıklamak amacıyla yazılmış çok sayıda Geç Antik ve Bizans metinleri mevcuttur. En önemlileri, esas olarak Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında yazılan ve Latince olarak korunan özgün eserler olan yol kılavuzlarıdır (*itineraria*). Yunan itineraria daha çok daha sonraki dönemlerde oluşturulmuştur. Bunlar normalde müstakil yazılar değil, bir azizin hayatının veya tarihi bir metnin parçası şeklindeydiler. Tek dikkate değer istisna, Mısır'daki Heliopolis'ten Konstantinopolis'e giden bir itinerarium'u anlatan 6. veya 7. yüzyıldan kalma bir papirüstür. 3. yüzyılın sonlarında anonim bir yazar tarafından yazılmış olan Latince Antonine İtinerary (*Itinerarium Antonini*) çok önemlidir. Eser, Roma İmparatorluğu'nun 17 ana yolundan ve ayrıca çok sayıda küçük yoldan bahsediyor; Afrika, İtalya, Balkanlar, Küçük Asya ve Britanya'nın bazı kısımlarına atıfta bulunur; yol boyunca birçok yerleşim yerini açıklıyor. Ancak eserin birçok kısmında hatalar, yanlış bilgiler ve kafa karışıklığı tespit etmek mümkündür. Bu nedenle, *Itinerarium Antonini*, geç Roma devletinin resmi bir belgesi olmaktan çok kişisel bir el kitabı olarak kullanılabilen özel bir iletişim yolları kaynağıdır, denilebilir. El yazmalarında, *Itinerarium Antonini* genellikle seyahat süresini değil, mesafeleri bildiren, Akdeniz şeritlerinin bir katalogu olan *Itinerarium maritimum Antonini Augusti* ile ilişkilendirilir.

333 yılında anonim bir yazar tarafından kaleme alınan ve *Itinerarium Hierosolymitanum* olarak da bilinen *Itinerarium Burdigalense*, bugünkü Bordeaux'dan Kuzey İtalya'ya, oradan Tuna vadisi üzerinden Konstantinopolis'e, ardından Küçük Asya, Suriye ve Yahudiye üzerinden Kudüs'e kara yoluyla yapılan bir yolculuğu anlatıyordu. Gezgin, *Terra Sancta*'dan¹ Konstantinopolis'e, oradan Makedonya ve Milano'ya geri döner ve metin burada sona erer. Bu eserde belirtilen güzergâh oldukça sıra dışı çünkü normalde gezginler Doğu Akdeniz'e deniz üzerinden ulaşırlardı. Metin, *Itinerarium Antonini* metinlerinden daha ayrıntılıdır; sadece mesafelerden ve önemli şehirlerden (*civitates*) değil, aynı zamanda konaklama yerlerinden (*mansiones*) ve atların değiştirilebileceği yerlerden (*mutationes*) bahsediyor. Yazarı muhtemelen bir memurdu veya *cursus publicus* kullanan bir idari çalışandı ancak farklı teoriler de

¹ Çevirenin notu: Kutsal Topraklar

var. Hatta seyahat eden kişinin bir bayan olduğu iddiası bile mevcut. Konu hakkında henüz akademik bir fikir birliği yok. Ancak metindeki bazı kısımlar, örneğin okuyucuya hitap ediş biçimi, *Itinerarium Burdigalense*'nin basit bir kayıt olarak değil, gezginler için bir kılavuz olarak yazıldığına dair ikinci derece kanıt olarak kullanılabilir. Yazarın bahsetmeye değer gördüğü bazı yerler gerçekten ilginçtir: Beytüllahim ve Nasıra'daki ünlü Hıristiyan mekânları atlanmış fakat Terra Sancta'daki yerlerden çok Avrupa veya Küçük Asya'daki yerler daha ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

9. veya 10. yüzyıla tarihlenen bir Milano el yazması, yaklaşık 340 taneden oluşan ve İmparator II. Constantius'a (337-361) atfedilmiş *Itinerarium Alexandri* içerir. Eser, Büyük İskender'in İran'a giden güzergâh, Sasanilerle olan mevcut Bizans sorunlarının arka planı gibi konuları açıklıyor. Son olarak, 4. yüzyılın sonlarında, *Egeria* veya *Aetheria* adlı Fransız veya İspanyol (manastır sakini?) bir kadın tarafından bir *itinerarium* yazılmıştır. Metin bize, *Codex Arretinus* (11. yüzyıl) adlı bir el yazması olarak ulaştı. Eser, 381 ile 384 arasında Kutsal Topraklar'a yapılan bir hac ziyaretini anlatmaktadır. *Egeria*, diğer birçok yerin yanı sıra Mısır ve Sina Yarımadası, Suriye ve Küçük Asya'dan Konstantinopolis'e yaptığı seyahatlerden de bahsetmiştir. Eserin ikinci bölümü, Kudüs'te yapılan ibadetler ve *Terra Sancta*'daki Hıristiyan gelenekleri hakkında önemli bilgiler içerir. Kuşkusuz, bu kaynakların Bizanslılar için önemi çok büyük değildi; ancak modern tarihçiler için bunlar önemlidir ve dikkate alınmayı hak ederler.

Itinerarium yazınının denizcilik türü ise limanların ve kıyı şeritlerinin ve mesafelerin listesini veren *periplous*'tur. Bu tür, erken antik dönemde geliştirilmiştir. Özellikle M.Ö. 6. yüzyılda harika örnekler vermiştir. *Periploi*'nin önemi, Hellenizm döneminde uzak yerlere yapılan sayısız seferler ile artmıştır. Kıyı güzergâhlarının (*Itinerarium*) çoğu Akdeniz'de, Atlantik Okyanusu'nun bazı kıyı kesimlerinde ve Kızıldeniz'de yoğunlaşmıştır; ancak Roma imparatorları zamanında Karadeniz ilgi odağı haline geldi. Henüz 3. yüzyılda, anonim bir yazar, Girit ve Kıbrıs adaları ile Afrika ve Küçük Asya kıyılarını kapsayan parçalı korunmuş bir eser olan *Anōnumou stadiasmos ētoi periplous tēs Megalēs Thalassēs*'i kaleme aldı (*Geographi graeci minores* 1 [1882] 427–514). Yine 6. yüzyılın sonlarında, *Anōnumou periplous Euxeinou Pontou* yazılmıştır. Metin muhtemelen kendinden önce yazılan eserleri örnek almıştı; ancak Alanlara ve Ostrogotlara, Kırım'ın Türk fethine ve benzeri 40'tan fazla 6. yüzyılın güncel hadiselerine değinilmesi, onun yüksek güncelliğini göstermektedir (*Geographi graeci minores* 1 [1882] 402-423).

Antik *periploi* ile Bizans dönemi portolanları arasında bir bağlantı olup olmadığı henüz belli değil. Portolanlar ayrıca yazılı veya resimli olarak sahil şeridi ve limanları gösteren eserlerdir. Latince'de bildiğimiz en eski portolanlar 13. yüzyıla aittir; Yunanlılardaki portolanlar, Bizans döneminden daha eski modellerin varlığı tartışılmaz olsa da, çoğunlukla Bizans sonrası döneme aittir. "Bizans" portolanları her zaman yazılır: Yunanca yazılı tek bir portolanda bile görsel bulmak mümkün değildir. Portolanlar eğitim veya eğlence amaçlı okumak için kullanılmıyordu; bunlar denizcilerin kişisel deneyimlerine dayanıyordu ve pratik kullanım amacıyla oluşturulmuştu. Bu nedenle, yukarıda belirtilen pratik el kitapları arasında anılırlar. Buradan hareketle, türün nadir el yazmalarından olması da açıklanabilir. Portolanlar, deniz taşımacılığı için önem arz eden koyuları ve limanları, kıyı şekillerini, uçurumları ve kumsalları konu edinirdi. Bu, türün başka hiçbir yerde belgelenmemiş birçok yer adını barındırdığı anlamına gelir. Bu nedenle portolan okumak modern tarihçiler için çok önemlidir. Konumuzla ilgili portolanların çoğu Akdeniz'e, Marmara Denizi'ne ve Karadeniz'e yönelik olanlardır.

Coğrafi Haritalar

Bizans portolanları resimsiz, yazılı olarak (*scriptura*) yazılmış olsa bile, tür olarak coğrafi haritalar konusuna girerler. Buna karşılık, Batı Latin dünyasındaki portolanlar, çoğunlukla, Bizans İmparatorluğu'nun topraklarını yazılı açıklamalar (*scriptura*) ve görsel temsillerini (*pictura*), bir arada verirler. Bununla birlikte, Yunan efsanelerini içeren Bizans coğrafi haritalarına da nadiren rastlanır. Ptolemaios haritalarının içerdiği sorunlar, tarihlemeleri ve metne orijinal bağlılık meselesi yukarıda belirtilmişti. 13. yüzyıldan itibaren *Geōgraphikē huphēgēsis*, el yazmaları ve Yunanca açıklamaları ile birlikte bulunabilir. İçinde Dünya haritası ve 26 yerel haritanın bulunduğu bilinen en eski olanı, 13. yüzyılın sonlarında İstanbul'da oluşturulan ağır hasar görmüş *codex Seragliensis* GI 57'dir. Haritalar ve görseller içeren el yazmalarının tamamı veya bir kısmı Floransa, Paris, Vatikan ve diğer bazı şehirlerin kütüphanelerinde korunmaktadır. Görseller bazen çok iyi kondisyonda, bazen de tahrip durumdadır; ancak bunların tümü çok azı korunabilmiş Bizans coğrafi haritalarının önemli örnekleridir.

Şekil 1. Tabula Peutingeriana'nın Konstantinopolis'i gösteren kısmı (Wien Staatsbibliothek).

Geography and fictional journeys

Bizans coğrafi haritalarından bahsederken, Roma İmparatorluğu'nun yol ağlarını gösteren bir itinerarium olan *Tabula Peutingeriana* veya Peutinger Haritası olarak adlandırılan haritayı dikkate almak gerekir (bkz.1). Harita, 12. yüzyılın sonlarından veya 13. yüzyılın başlarından kalma bir kopya halinde günümüze ulaşmıştır. Orijinali M.S. 435 dolaylarına tarihlendirilir (Weber 2012). Yaklaşık 6.75 metre uzunluğunda ve sadece 34 santimetre eninde bir parşömen haritasıdır ve elimizdeki hali İngiltere'den Akdeniz bölgesi üzerinden Hindistan ve Çin'e kadar uzanan karayolu sistemini 11 bölümde göstermektedir. Kayıp olan 12. bölüm İber Yarımadası'nı gösteriyor olabilir. Harita adını eski sahibi olan Augsburg'lu hümanist Konrad Peutinger'den (1465–1547) almıştır. *Tabula Peutingeriana*, İmparator Augustus'tan (M.Ö. 27 – M.S. 14) beri çizilen ancak günümüze neredeyse tamamen yok olmuş uzun Roma yol haritalarından biridir ancak Bizans İmparatorluğu döneminde bu haritaların bazılarının büyük kütüphanelerde tutulmuş olmaları çok büyük olasılıktır. Bu haritalarda sadece yol ağları değil, aynı zamanda dağlar ve nehirler, şehirler ve köyler, konaklama yerleri ve *mutationes*² de tasvir edildi. İmparatorluğun önemli üç şehri Roma, Konstantinopolis ve Antakya istisnai bir şekilde ve özenle tasvir

² Çevirmenin notu: Yolcuların atlarını değiştirebilecekleri yerler.

edilmiştir. Bir imparatorluk şehri olarak tasvir edilen Konstantinopolis, orijinal haritanın tarihlenmesi için önemli bir hareket noktasıdır.

Diğer Bizans dünya haritaları burada göz ardı edilebilir; ancak önemli bir yerel haritadan daha bahsedelim: Ürdün, Madaba'daki Aziz George Kilisesi'nde, *Terra Sancta*'yı tasvir eden bir taban mozaik mevcut (İmparator I. Justinianus dönemine (6. yüzyıl) tarihleniyor). Orijinali 21 metreye 7 metre ölçülerinde iken günümüze ulaşan hali 15,7 metreye 5,6 metre ebatlarındadır. Mozaik, Kutsal Toprakları kuzeyde Lübnan'dan güneyde Nil Deltasına, doğuda Ölü Deniz'in ötesindeki çölden batıda Akdeniz kıyısına kadar göstermektedir. Kudüs, haritanın merkez konumundadır. Muhtemelen harita, anonim bir yazar tarafından Caesareali Eusebius'un (yaklaşık 260/264 – 337/340) yazdığı *Onomastikon* kullanılarak oluşturulmuştur. Harita oldukça detaylıdır ve birçok Grek simgesi içerir. Detaylı oluşu, haritayı bölgenin tarihi coğrafyası açısından önemli kılıyor. Kasım 542'ye tarihlenen Kudüs'teki Nea Anastasis Kilisesi'nin tasviri, mozaik'in tarihlendirilmesi açısından önemlidir; 570 yılından sonra inşa edilen binalar gösterilmemiştir, yani yapılış tarihi açıkça belli edilmiştir.

Son olarak, gerçeklik ile kurgu arasında yatan bir Bizans literatür türünden söz etmek gerekir: Cennet Yolculukları. Aslında Bizans'ta öbür dünya yolculuklarının anlatıldığı edebi tür, tarihi olaylar ve önemli figürler hakkında önemli bilgiler sunarken; coğrafya açısından çok da kayda değer bilgiler sunmazlar ancak durum Cennet Yolculukları için oldukça farklıdır. Önceki metinler ya hiciv yoluyla (örneğin, Seneca'nın *Apocolocyntosis*'i, M.S. 1. yüzyıl) ya da daha çok tefekkürle okunurdu ancak sonraki metinlere gerçeklik olarak bakılmaya başlandı. Genesis 2:8'den başlayarak "ve RAB Tanrı Cennet'e doğruya doğru bir bahçe yarattı", erken dönem Hıristiyanları Cennet'in yeryüzünde *oikoumenē*'nin doğusunda, Hindistan ve Çin'in ötesinde bir yerde olduğunu düşünüyorlardı. Bu inanış örnek ilginç bir kaynak, 4. yüzyıl eseri olan *Expositio totius mundi et gentium* (yukarıda) kullanılarak 5. yüzyılda yazılan *Hodoiporia apo Edem tou paradeisou arkhi tōn Rōmaiōn*'dur. Metin, Cennet'te başlayan ve Hindistan ve Etiyopya'dan İran ve Arabistan, Suriye ve Konstantinopolis'ten Roma ve Fransa'ya uzanan bir *itinerarium*'dur. Eserde ayrıca Hunların topraklarından da bahsedilir. Bu kısa metin, birkaç farklı Yunanca el yazmasında korunmuştur; bir Gürcüce çevirisi de mevcuttur. Cennet ve nehirleri ayrıntılı olarak anlatılmıştır; bu durum verilen önemin bir göstergesi olarak anlaşılabilir. Belirli konular arasındaki mesafelerden bahsedilir; verilen rakamlar çok da doğru değil ancak bu durum çok da önemli değildir. Eserin geneline bakıldığında anonim yazarın düşüncesi anlaşılabilir: Cennet yeryüzünde var olan gerçek bir yerdir ve ona gerekli mesafe kat edilerek ulaşılabilir. Metin, Bizans dünyasında umurun genel ve ortak anlayışını yansıtır; Muhtemelen metin, kaleme alındığı sıralarda hala taze olan paganların öbür dünya hakkındaki fikirlerine karşı bir tepki olarak yazılmıştı. Zaten belirli yerlerde Hıristiyanların mı yoksa putperestlerin mi yaşadıklarına ilişkin bilgileri okuyarak metnin teolojik amacı da hissedilebilir. Cennet'in yeryüzünde var olan gerçek bir yer olduğu bilgisi sadece *Hodoiporia apo Edem*'de değil, aynı zamanda çok sayıda Latin yazınında, batı ortaçağ haritacılığında ve Cosmas Indicopleustes'in *Khristianikē Topographia*'sında da görüldüğü vurgulanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Articles in EANS (Kuelzer): Capito, 206; *Expositio geographiae*, 325; Geōrgios of Cyprus, 346; Hermolaus, 380; Marcianus, 530–531; Nonnosos, 582–583; Ouranios, 600; *Periplus Ponti Euxini*, 636; Philostorgios, 660; Protagoras, 700–701; *Stadiasmus Maris Magni*, 759; Stephanos of Buzantion, 762; *Summaria rationis geographiae in sphaera intelligenda*, 768; Zēmarkhos, 843–844.
- Articles in *Der Neue Pauly*, ed. Hubert Cancik and Helmuth Schneider (Stuttgart 1996–2003): I. Bodnár, “Milesische Schule,” 8 (2000): 169–170; J. Burian, “Periplus,” 9 (2000): 586–587; H.-J. Feulner, “Peregrinatio ad loca sancta,” 9 (2000): 538–539; K. Meister, “Hekataios aus Milet” 5 (1998): 264–267; E. Olshausen, “Stadiasmus,” 11 (2001): 886; R. Talbert, “Geographie II. Griechenland und Rom,” 4 (1998): 926–929.
- Adler, A., ed. *Suidae Lexicon*. 5 vols. Leipzig: Teubner, 1928–1938. Reprint, Stuttgart 1971.
- Ahrweiler, H. “Les problèmes de la géographie historique Byzantine.” In *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, ed. J. M. Hussey, D. Obolensky, and S. Runciman, 465–473. Oxford: Oxford University Press, 1967.
- Algra, Keimpe. “The Beginnings of Cosmology.” In *The Cambridge Companion to Early Greek Philosophy*, ed. A. A. Long, 45–65. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Arnaud, P. “L’Itinéraire d’Antonin.” *Geographia Antiqua* 2 (1993): 33–49.
- Avi-Yonah, Michael. *The Madaba Mosaic Map with Introduction and Commentary*. Jerusalem: Israel Exploration Society, 1954.
- Baldwin, Barry. “Aspects of the Suda.” *Byzantion* 76 (2006): 11–31.
- Bauer, A. *Hippolytus Romanus*, rev. ed. R. Helm = *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte* 36. Berlin: Preußischen Akademie der Wissenschaften, 1955. [See esp. pp. 45–94.]
- Berger, Albrecht. *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*. Bonn: Habelt, 1988.
- Bosio, Luciano. *La Tabula Peutingeriana: Una descrizione pittorica del mondo antico*. Rimini: Maggioli, 1983.
- Cameron, A. “Agathias on the Sassanians.” *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (1969): 65–183.
- . *Procopius and the Sixth Century*. Berkeley: University of California Press, 1985.
- Chaffin, Christopher. *Olympiodorus of Thebes and the Sack of Rome*. Lewiston: Mellen, 1993.
- Clarke, Katherine. *Between Geography and History: Hellenistic Constructions of the Roman World*. Oxford: Clarendon, 1999. [See especially pp. 77–128.]
- Cuntz, Otto, ed., *Imperatoris Antonini Augusti itineraria provinciarum et maritimum = Itineraria Romana vol. 1*. Leipzig: Teubner, 1929. Reprint, Stuttgart 1990. [See especially pp. 1–85.]
- Dagron, Gilbert. *Constantinople imaginaire: Etudes sur le recueil des Patria*. Paris: Presses Universitaires de France, 1984.
- Darrouzès, Jean. *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae = Géographie ecclésiastique de l’empire byzantin 1*. Paris: Institut Français d’Etudes Byzantines, 1981.
- de Boor, Carl, ed. *Theophylacti Simocattae Historiae*. Leipzig: Teubner, 1887; editio correctior by P. Wirth, Stuttgart 1972.
- . *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta. Excerpta de legationibus* 2 vols. Berlin: Weidmann, 1903.
- Delatte, Armand. “Geographica.” *Byzantinische Zeitschrift* 30 (1929/1930): 511–518.
- . “Un manuel byzantin de cosmologie et de géographie.” *Bulletin de l’Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres* 18 (1932): 189–222.
- . *Les Portulans grec = Bibliothèque de la Faculté de philosophie et lettres de l’Université de Liège 107*. Liège and Paris: Faculté de Philosophie et Lettres, 1947.
- . *Les Portulans grec. Vol 2: Compléments = Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres. Mémoires 2ème série 53*. Brussels: Palais des Académies, 1958.
- Devreesse, Robert. *Essai sur Théodore de Mopsueste*. Vatican: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1948. [See especially pp. 25–26.]
- Diller, Aubrey. “Excerpts from Strabo and Stephanus in Byzantine Chronicles.” *Transactions of the American Philological Association* 81 (1950): 241–253.
- . *The Tradition of the Minor Greek Geographers*. Lancaster: American Philological Association, 1952. ———. “Byzantine Lists of Old and New Geographical Names.” *Byzantinische Zeitschrift* 63 (1970): 27–42. ———. *The Textual Tradition of Strabo’s Geography. With Appendix: The Manuscripts of Eustathius’ Commentary on Dionysius Periegetes*. Amsterdam: Hakkert, 1975.

- Dindorf, Ludwig, ed. *Chronicon Paschale*. Bonn: Weber, 1832.
- Donner, Herbert. "Die Palästinabeschreibung des Epiphanius Hagiopolita." *Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins* 87 (1971): 42–91.
- . *The Mosaic Map of Madaba*. Kampen: Kok Pharos, 1992.
- Donner, H., and Heinz Cüppers. *Die Mosaikkarte von Madaba [sic!] = Abhandlungen des Deutschen Palästinavereins 5*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1977.
- Drexhage, H. J. "Die *Expositio totius mundi et gentium*. Eine Handelsgeographie aus dem 4. Jahrhundert n. Chr., eingeleitet, übersetzt und mit einführender Literatur (Kap. XXI– XVII) versehen." *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 2 (1983): 3–41.
- Fatouros, G., and T. Kritscher. *Libanios: Antiochikos (or. 11): Zur heidnischen Renaissance im Christlichen Antiochia*. Vienna: Turia and Kant, 1992.
- Feraco, Fabrizio. *Ammiano Geografo. La digressione sulla Persia (23, 6)*. Naples: Loffredo, 2004.
- Fenster, Erwin. *Laudes Constantinopolitanae*. Munich: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie, 1968.
- Fladerer, Ludwig. *Johannes Philoponos, De opificio mundi: Spätantikes Sprachdenken und christliche Exegese*. Stuttgart: Teubner, 1999.
- Forbiger, Albert. *Handbuch der alten Geographie, aus den Quellen bearbeitet. Vol. I*. Leipzig: Mayer und Wigand, 1842. Reprint Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1966.
- Galatariotou, C. "Travel and Perception in Byzantium." *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993): 221–241.
- Geus, Klaus. *Eratosthenes von Kyrene: Studien zur hellenistischen Kultur- und Wissenschaftsgeschichte*. Munich: Beck, 2002.
- Geyer, Paul, and Otto Cuntz, eds. *Itinerarium Burdigalense. Itineraria et alia geographica v. 1 = Corpus Christianorum, series Latina 175*. Turnhout: Brepols, 1965.
- Gisinger, F., "Geographie" *RE* S.4 (1924): 521–685.
- . "Oikumene" *RE* 17.2 (1937): 2123–2174.
- Güngerich, Rudolf. *Die Küstenbeschreibung in der griechischen Literatur*. Münster: Aschendorff, 1950.
- Hannick, C. "Die byzantinischen Missionen." In *Kirchengeschichte als Missionsgeschichte, Die Kirche des frühen Mittelalters*, vol. 2.1, 278–359. Munich: Kaiser, 1978.
- Harley, J. B., and David Woodworth. *The History of Cartography: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*. Chicago, London: University of Chicago, 1987.
- Haurý, Jacob, ed. *Procopii Caesariensis opera omnia I–II. De bellis libri VIII*. Leipzig: Teubner, 1905. Reprint 1963.
- , ed. *Procopii Caesariensis opera omnia IV. De aedificiis libri VI*. Leipzig: Teubner, 1913. Reprint 1964.
- Hösch, E. "Gesandte. Byzanz und Abendland." *Lexikon des Mittelalters* 4 (1989): 1364–1365.
- Honigmann, Ernst. *Die sieben Klimata und die πόλεις ἐπίσημοι: Eine Untersuchung zur Geschichte der Geographie und Astrologie im Altertum und Mittelalter*. Heidelberg: Winter, 1929.
- . "Stephanos Byzantios," *RE* 3A.2 (1929): 2369–2399.
- . "Die Notitia des Basileios von Ialimbana." *Byzantion* 9 (1934): 205–222.
- . "Un itinéraire à travers l'Empire Byzantin." *Byzantion* 14 (1939): 645–649.
- . *Le Synekdemós d'Hiéróklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*. Brussels: Éditions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, 1939.
- Hunger, Herbert. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*. Vol. 1. Munich: Beck, 1978.
- Jones, A. H. M. *The Cities of the Eastern Roman Provinces*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 1971.
- Kaplony, Andreas. *Konstantinopel und Damaskus. Gesandtschaften und Verträge zwischen Kaisern und Kalifen 639–750*. Berlin: Schwarz, 1996.
- Kelly, Gavin. "Ammianus and the Great Tsunami." *Journal of Roman Studies* 94 (2004): 141–167.
- . *Ammianus Marcellinus: The Allusive Historian*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Kordosis, M. "The Limits of the Known Land (Ecumene) in the East According to Cosmas Indicopleutes. Tzinista (China) and the Ocean." *Byzantion* 69 (1999): 99–106.
- Kretschmer, Konrad. *Die italienischen Portolane des Mittelalters. Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*. Berlin: Olms, 1909.

- Krumbacher, Karl. *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527–1453)*. Vol 1. 2nd ed. Munich 1897.
- Kubitschek, W. "Itinerarium Alexandri," *RE* 18 (1916): 2363–2366.
- Külzer, Andreas. *Peregrinatio graeca in Terram Sanctam. Studien zu Pilgerführern und Reisebeschreibungen über Syrien, Palästina und den Sinai aus byzantinischer und metabyzantinischer Zeit*. Frankfurt am Main: Lang, 1994.
- . "Die byzantinische Reiseliteratur. Anmerkungen zu ihrer literarischen Gestaltung." *Medium Aevum Quotidianum* 40 (Krems/ Donau 1999): 35–51.
- . "Reisende und Reiseliteratur im Byzantinischen Reich." *Symmeikta. Annual of the Institute for Byzantine Research* 14 (2001): 77–93.
- Laurent, V. "La "Notitia" de Basile l'Arménien." *Échos d'Orient* 34 (1935): 439–472.
- Lee, A. D. *Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Lemerle, Paul. *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au X siècle*. Paris: Presses universitaires de France, 1971.
- Leppin, H. "Heretical Historiography: Philostorgius." *Studia Patristica* 34 (2001): 111–124.
- Lesmueller-Werner, A., and I. Thurn, eds. *Iosephi Genesii Regum libri quattor = Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 14. Berlin, New York: de Gruyter, 1978.
- Löhberg, Bernd. *Das "Itinerarium provinciarum Antonini Augusti."* Ein kaiserzeitliches Straßenverzeichnis des Römischen Reiches. Berlin: Frank & Timme, 2006.
- Madathil, John Oommen. *Kosmas der Indienfahrer. Kaufmann, Kosmologe und Exeget zwischen alexandrinischer und antiochenischer Theologie*. Vienna: Kulturverlag, 1996.
- Malamut, Élisabeth. *Sur la route des saints byzantins*. Paris: CNRS, 1993.
- Mansfeld, Jaap. *Heresiography in Context: Hippolytus' "Elenchos" as a Source for Greek Philosophy*. Leiden: Brill, 1992.
- Matthews, J. F. "Olympiodorus of Thebes and the History of the West." *Journal of Roman Studies* 60 (1970): 79–97.
- Miller, Konrad. *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart: Strecker und Schröder, 1916. Reprint Rome 1964.
- Mittenhuber, Florian. *Text und Kartentradition in der Geographie des Klaudios Ptolemaios. Eine Geschichte der Kartenüberlieferung vom ptolemäischen Original bis in die Renaissance*. Bern: Bern Studies in the History and Philosophy of Science, 2009.
- Moravcsik, G., and R. J. H. Jenkins, eds. *Constantine Porphyrogenitus, De administrando Imperio = Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 1. Washington DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967.
- Muller, Carl. *Geographi graeci minores. E codicibus recognovit, prolegomenis annotatione indicibus instruxit, tabulis aeri incisus illustravit*. Paris: Firmin Didot, 1855, 1861. Reprint Hildesheim: Olms 1990.
- Nerlich, Daniel. *Diplomatische Gesandtschaften zwischen Ost- und Westkaisern 756–1002*. Bern: Lang, 1999.
- Neugebauer, Otto. *The Exact Sciences in Antiquity*. 2nd ed. New York: Dover, 1969.
- . "A Greek World Map." In *Le Monde Grec. Pensée, littérature, histoire, documents. Hommages à C. Préaux*, 312–317. Brussels: Éditions de l'Université de Bruxelles, 1975.
- Nordenskiöld, Adolf Erik. *Periplus: An Essay on the Early History of Charts and Sailing Directions*. Stockholm: Norstedt, 1897.
- Norman, A. F. *Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius*. Liverpool: Liverpool University Press, 2000.
- Pédech, Paul. *La méthode historique de Polybe*. Paris: Les Belles Lettres, 1964. [See especially pp. 515–597.]
- Pertusi, A., ed. *Costantino Porfirogenito, De thematibus. Introduzione, testo critico, commento*. Vatican: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1952.
- Polaschek, E. "Ptolemaios als Geograph" *RE* S.10 (1965): 680–833.
- Pratsch, T. "Untersuchungen zu *De thematibus* Kaisers Konstantins VII. Porphyrogenetos." In *Varia V. Beiträge von Th. Pratsch, C. Sode, P. Speck und S. Takács = Poikila Vyzantina* 13, 13–145. Bonn: Habelt, 1994.
- Richard, Jean. *Les récits de voyages et de pèlerinages*. Turnhout: Brepols, 1981.
- Roller, Duane W. *Eratosthenes' Geography: Fragments Collected and Translated, with Commentary and Additional Material*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010.
- Rosen, Klaus. *Ammianus Marcellinus = Erträge der Forschung* 183. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982.

- Rosenqvist, Jan Olof. *Die byzantinische Literatur: Vom 6. Jahrhundert bis zum Fall Konstantinopels 1453*. Berlin, New York: de Gruyter, 2007.
- Rougé, Jean. *Expositio totius mundi et gentium. Introduction, texte critique, traduction, notes et commentaire*. Paris: Éditions du Cerf, 1966.
- Sambursky, Samuel. *The Physical World of Late Antiquity*. London: Routledge & Keegan Paul, 1962. [See especially pp. 154–175.]
- Scholten, Clemens. *Antike Naturphilosophie und christliche Kosmologie in der Schrift De opificio mundi des Johannes Philoponos*. Berlin, New York: de Gruyter, 1996.
- Schreiner, P. “Städte und Wegenetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnis des Theophylaktos Simokates.” In *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident = ÖAW Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung* 16, ed. Renate Pillinger, 25–35. Vienna: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften 1986.
- . “Viaggiatori a Bisanzio: Il diplomata, il monaco, il mercante.” *Columbeis* 5 (1993): 29–39.
- Seemann, Klaus-Dieter. *Die altrussische Wallfahrtsliteratur. Theorie und Geschichte eines literarischen Genres*. Munich: Fink, 1976.
- Ševčenko, I. “Religious Missions Seen from Byzantium.” *Harvard Ukrainian Studies* 12/13 (1988/89): 7–27.
- Shepard, Jonathan, and Simon Franklin. *Byzantine Diplomacy*. Aldershot, Hampshire, UK: Variorum, and Brookfield, VT: Ashgate, 1992.
- Sphyroeras, Vasilis, Anna Avramea, and Spyros Asdrachas. *Maps and Map-Makers of the Aegean*, Translated by G. Cox and J. Solman. Athens: Olkos, 1985.
- Strobl, F. *Die Erdmessung des Eratosthenes*. Diss. Vienna, 1936.
- Stückelberger, A., G. Graßhoff, and F. Mittenhuber, eds. *Klaudios Ptolemaios, Handbuch der Geographie*. Basel: Schwabe, 2006–2009.
- Tabacco, Raffaella. *Itinerarium Alexandri. Testo, apparato critico, introduzione, traduzione e commento*. Firenze: Olschki, 2000.
- Talbert, Richard. “Cartography and Taste in Peutinger’s Roman Map.” In *Space in the Roman World: Its Perception and Presentation*, ed. Richard Talbert and Kai Brodersen, 113–141. Münster: Lit Verlag, 2004.
- Trapp, E. “Byzantinische Hadesfahrten als historische Quellen.” In *Diesseits- und Jenseitsreisen im Mittelalter. Voyages dans l’ici-bas et dans l’au-delà au moyen âge*, ed. Wolf-Dieter Lange, 215–225. Bonn, Berlin: Bouvier, 1992.
- Völker, Harald. *Himerios. Reden und Fragmente*. Wiesbaden: Reichert, 2003.
- von den Brincken, Anna-Dorothee. *Kartographische Quellen. Welt-, See- und Regionalkarten*. Turnhout: Brepols, 1988.
- Walter, Jochen. *Pagane Texte und Wertvorstellungen bei Lactanz*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2006.
- Weber, Ekkehard. “Die Tabula Peutingeriana.” *Antike Welt* 15 (1984): 3–8.
- . “Ein neues Buch und das Datierungsproblem der Tabula Peutingeriana.” *Tyche* 27 (2012): 209–216.
- Weerakkody, D. P. M. *Tabrobanê: Ancient Sri Lanka as Known to Greeks and Romans*. Turnhout: Brepols, 1997.
- Wilkinson, John. *Egeria’s Travels: Newly Translated with Supporting Documents and Notes* 3rd ed. Warminster: Aris and Phillips, 1999.
- Wolska, Wanda. *La topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustes. Théologie et science au VI siècle*. Paris: Presses Universitaires de France, 1962. [See especially pp. 167–183.]
- Wolska-Conus, Wanda. *Cosmas Indicopleustes, Topographie chrétienne. Introduction, texte critique, illustration, traduction*. 3 vols. Paris: Éditions du Cerf, 1968–1973.
- . “Geographie.” *Reallexikon für Antike und Christentum* 10 (1978): 155–222.

KEKEÇ, Sedat, "1071 Malazgirt Muhârebesi'ne İlişkin Yunanca ve Arapça Kaynaklar" *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/1, Haziran 2021, s. 150-157.

Makale Türü: Tarih Çeviri

DOI No:

Geliş Tarihi / Received: 6 Mayıs/May 2021
Online Yayın: 26 Haziran 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 16 Mayıs/May 2021
Published Online: 26 June 2021

1071 Malazgirt Muhârebesi'ne İlişkin Yunanca ve Arapça Kaynaklar *

The Greek and Arabic Sources on the Battle of Mantzikert, 1071 A.D.

Sedat KEKEÇ^{1*}

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, MUĞLA.

* sedat_kecec@hotmail.com

+ ORCID: 0000-0003-1427-2579

* Speros Vryonis, Jr., "The Greek and Arabic Sources on the Battle of Mantzikert, 1071 A.D.," ed. Sp. Vryonis, Jr., *Byzantine Studies, Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, New York, 1992, ss. 125-140. Bu makale, New York Üniversitesi Alexander S. Onassis Helen Araştırmaları Merkezi'nin, Los Angeles'taki California Üniversitesi Ortaçağ ve Rönesans Araştırmaları Merkezi'nin ve California Sacramento'daki Speros Basil Vryonis Helenizm Araştırma Merkezi'nin sponsorluğunda düzenlenen "Byzantine Society and Civilization in the Eleventh Century" adlı konferansta sunulmuştur. 8 Mart 1991 tarihinde U.C.L.A.'de gerçekleştirilen bu konferans, 1993 yılında gerçekleştirilecek ve kapsamına da bu kritik dönemin yeniden yorumlanmasını ve değerlendirilmesini alacak olan daha büyük bir konferansa ön hazırlık mahiyetindedir. New York'ta erişemediğim çalışmaların fotokopilerini sunarak büyük bir nezâket göstermesinden ötürü Washington D.C.'deki Dumbarton Oaks'tan Seka Allen hanımefendiye teşekkür etmek istiyorum.

Bu denli kısa bir makalede XI. yüzyıl Bizans kültürünü yeniden inşa etmek için kaynakları tahlil etmeye yönelik yapılacak olan her bir teşebbüs, çalışmanın ansiklopedik bir maddeye indirgenmesini zorunlu hâle getireceğinden, hem mânâsız hem de yavan olacaktır. Binâenaleyh bu geniş ve mühim konuya, kaynakların sunduğu sorunların mâhiyetini ve ayrıca Bizans toplumunun XI. yüzyılda karşılaştığı pek ciddi vukuat ile zuhûrâtı tetebbu eden araştırmacının yüz yüze geldiği dilbilimsel, siyâsi, içtimâi ve dîni çeşitliliği - umuyorum ki- bize gösterecek bir şekilde yaklaşmaya çalışacağım.

Selçuklu Sultânı Alp Arslan'ın Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes'i mağlûp edip esir aldığı, XI. yüzyılın en sansasyonel vak'alarından biri olan 26 Ağustos 1071 târihli Malazgirt Muhârebesi'ne odaklanmanın yararlı olacağını düşünüyor ve aynı zamanda ilgi çekici olacağını da umuyorum. Bu vak'ayı 1971 yılında ele aldığım da hem Bizantinistler hem de İslâm târihi çalışan zevat tarafından yeterince anlaşılmış olan iki noktaya vurgu yapmıştım: (1) Muhârebe, kuşku götürmez bir sansasyonel vak'adan ziyâde bir işaret olarak daha ehemmiyetliydi; (2) Kaynakların daha ciddi bir biçimde ve sistematik olarak tetkik edilmeleri ile izâfi âlaka düzeylerine göre olayların yeniden inşasına entegre edilmeleri ya da bu yeniden inşadan çıkartılmaları muhakkak sûrette zarûridir. Geçmişte araştırmacının önünde duran ve hâlen de mevcûdiyâtını koruyan engellerin en mühimi kaynakların zengin dil çeşitliliğidir: Yunanca, Arapça, Farsça, Osmanlı Türkçesi, Ermenice, Süryânice ve Latince.¹

İslâm târihçisi Claude Cahen, 1934 yılında *Byzantion*'da yayımlanmış olan meşhur makalesinde bu kaynakları, Yunanca olanları ciddiyetsiz bir biçimde ikincil olarak reddederek ve Arapça olanları da saygın bir konuma yerleştirerek değerlendirmiş idi. Mûmâileyh bunun böyle olduğuna kanaat getirmiş olarak muhârebeye odaklanan karmaşık vak'aların târihsel yeniden inşasına başlamıştı.² Ben, 1971 yılında, Cahen'in metodolojisinin hatâlı olduğunu, Yunanca metinleri linguistik bağlamda anlayış noksanlığını ve ele alınan bütün hususların da târihi değerden mahrum olduğunu ispatlamıştım.³ Buna rağmen akademisyenler,

1971 yılından sonra dahi, hem temel olarak hem de tafsilât itibâriyle târihi bağlamda geçersiz olan bir çalışmaya itimat etmeyi sürdürdüler. Cahen'in Fransızca olarak kaleme aldığı Selçukluların târihine ilişkin son yayımı da bunların hiçbirini düzeltmemektedir.⁴

Yirmi sene sonra, Cahen'in metodolojisinin ve ulaştığı sonuçların hatâlı olduğuna işaret edilmesinin ardından, "On Birinci Yüzyıl Bizans Medeniyeti" hakkında tertip edilen konferans beni bu kaynaklara tekrar dönmeye ve muhârebeye ilişkin vak'aların târihsel olarak daha iyi bir şekilde anlaşılmasına -bence- yardımcı olacak yeni ve eleştirel bir analize girişmeye zorladı. Bu yirmi senelik geçiş döneminde Bizantinistlerin ve İslâm târihi çalışan zevâtın hizmetleri, işi yalnızca kolaylaştırmakla kalmamış, fakat ayrıca daha tatmin edici çalışma sonuçlarına erişmeyi de mümkün kılmıştır.

İslâmî tarafta iki tâne yayım, İslâm kaynaklarına daha net bir şekilde odaklanmaya olanak sağlamıştır. Muhârebenin dokuz yüzüncü yıl dönümü olan 1971 yılında iki Türk akademisyen, F. Sümer ve A. Sevim, muhârebeye ilgili dokuz Arapça ve dört Farsça Ortaçağ kaynağını faydalı önsözler ve metinlerin Türkçe tercümelerini de ekleyerek neşretti.⁵ Arap akademisyen Suheyl Zakkar, muhârebeye değinen Arapça kroniklerden seçmeler yayımladı ve bunlara, ilgili Arapça kroniklerin hangi kaynaklara istinat ettiği hususunu daha açık bir şekilde göstermeye yardımcı olan şerhler ilâve etti.⁶ Bu iki hâdisede editörler, metinlerin sunduğu veriyi onaylama hususunda Cahen'den çok daha titizdi.⁷

Bizantinistler cephesinde ise Nikephoros Bryennios'un (Gautier tarafından yapılan),⁸ Skylitzes Zeyli'nin (Tsolakes tarafından yapılan)⁹ yeni baskılarına sâhibiz ve Attalates'in de çok ihtiyaç duyulan yeni bir baskısının sözünü aldık (ki bu da Tsolakes tarafından yapılacaktır). Aynı derecede mühim olan mesele de şudur ki Bizantinistler, bir yandan hem metinler arasındaki ilişkileri daha iyi anlamamıza hem de sâbit veriler edinmemize ve öte yandan da müelliflerin sosyolojisini, fikriyatını ve dolayısıyla *külliyâtını* [oeuvre] idrak etmemize muâvenet eden bu metinlerin bir dizi

¹ S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London, 1971, yeniden basım: 1986, ss. 96-103. Bu kitabın kritiklerine ilişkin teferuatlı bir analiz için bkz. Vryonis, "The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century: The Book and its Reviews Ten Years Later," *The Greek Orthodox Theological Review*, 27, 1982, ss. 225-285.

² C. Cahen, "La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmans," *Byzantion*, 9, 1934, ss. 613-642.

³ Vryonis, *The Decline*, ss. 100-101.

⁴ Cahen, *La Turquie Pré-Ottomane*, İstanbul-Paris, 1988. Ne yazık ki bu çalışma, daha evvelki İngilizce versiyon ile neredeyse tamamen aynıdır: *Pre-Ottoman Turkey*, London, 1968. Yalnızca birkaç tâne bibliyografik atıf ilâve edilmiştir. Sonuç olarak Fransızca baskı geçerliliğini yitirmiştir.

⁵ Faruk Sümer ve Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı* (Metinler ve Çevirileri), Ankara, 1971.

⁶ Sohil Zakar, *Muhtarât min kitabât al-mu'arihin al-Arab*, târihsiz, yayım yeri yok, ss. 105-161.

⁷ Malazgirt Muhârebesi'ne ilişkin bibliyografya ziyâdesiyle ehemmiyetli olup eşsiz bir kıymeti hâizdir. Yukarıdaki dipnotlarda zâten zikredilmiş olan materyallerin dışındakileri aşağıda listeliyorum. Vak'anın 900. sene devriyesi Türkiye'de millî bayram olarak kutlanmış ve vak'aya ilişkin modern bir canlandırmanın yanı sıra çok sayıda yayımı da beraberinde getirmiştir. Genel Müdürü U. İğdemir başkanlığında Türk Tarih Kurumu, vak'ayı kutlamak adına *Malazgirt Armağanı* (Ankara, 1971) adlı bir kitap yayımlamıştır. Millî Eğitim Basımevi ise konuya ilişkin, her ne kadar kapsamlı olmasa da, *Selçuklu Tarihi, Alp Arslan ve Malazgirt bibliyografyası* (Ankara, 1971) başlığını taşıyan ehemmiyetli bir bibliyografya yayımlamıştır. Diğer çalışmalar şunlardır: Ş. Baştav, "La bataille rangée de Malazgirt et Roman Diogène," *Cultura Turcica*, 9-10, 1971, ss. 132-152.; F. Dirimtekin, *Malazgirt Meydan Muharebesi*, İstanbul, 1943.; Eyice, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*, Ankara, 1971.; A. Friendly, *The Dreadful Day: The Battle of Mantzikert, 1071*, London, 1981.; bu sonuncusu tamâmiyle

diğer ikincil çalışmalardan türetilmiştir ve müstakil bir kıymeti hâiz değildir.; İ. Kafesoğlu, "Malazgirt," *İslâm Ansiklopedisi*, ss. 242-248.; J. Laurent "Le duc d'Antioche Khathachour 1068-72," 30, 1919-20, ss. 405-411.; J. Laurent "Byzance et les Turcs seldjoudides en Asie Mineure. Leurs traités antérieurs à Alexis Comnène," *Bvçavriç*, 2 A-B, 1911, ss. 101-26.; A. Sevim, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları," *Malazgirt Armağanı* (Ankara, 1972) içinde, Türk Tarih Kurumu, ss. 219-30.; Malazgirt'teki Ruslar ve *allagion* sorunu üzerine J. Shepard, "Byzantinorussica," *Revue des Etudes Byzantines*, 33, 1975, ss. 211-25.; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyâsi Tarih, Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul, 1971, ss. 21-37 (bilhassa da ss. 27-32) ki buradaki içeriğin tamâmı da Turan'ın daha evvelki şu kitabından alınmıştır: *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965, ss. 115-140.; başvurulabilecek geniş çaplı bâzi mütâlaalar için bkz.: S. G. Agadzhanov ve K. N. Yuzbashian, "K istorii tiurskich nabegov na Armeniya v XI v.," *Palestinskij Sbornik*, 13, 76, 1965, ss. 144-159.; A. Hamdani, "A Possible Fatimid Background to the Battle of Mantzikert," *Ankara Üniversitesi DTC Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6, 1968, ss. 1-59.; aynı müellif, "Byzantino-Fatimid Relations before the Battle of Mantzikert," *Byzantine Studies*, 1, 1974, ss. 169-79.; R. Guseynov, "La conquête de l'Azerbaïdjan par les Seldjoudides," *Bedi Karthlisa*, 19-20, 1965, ss. 99-109.; aynı müellif, *Siriiskie istochnik ob Azerbaïdzhane*, Bakü, 1960.; M. A. Köymen, "The Importance of Malazgirt Victory with Special Reference to Iran and Turkey," *Journal of Religion Culture Institutions*, 1972, ss. 5-12.; J. C. Cheynet "Mantzikert un désastre militaire," *Byzantion*, 50, 1980, ss. 410-38.

⁸ *Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor*, ed. P. Gautier, Brussels, 1975. (Bundan sonra Bryennius-Gautier.)

⁹ E. Th. Tsolakes, *H Συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτζη*, Thessaloniki, 1968. Bu çalışma H. Thurn tarafından kritik edilmiştir: H. Thurn, *Byzantinische Zeitschrift*, 63, 1970, ss. 75-79. Tsolakes baskısına bundan sonra Skylitzes Zeyli-Tsolakes olarak atıf yapılacaktır. Daha eski baskı Georgii Cedreni'dedir: Georgii Cedreni, *Ioannis Scylitzæ Opera*, ed. I. Bekker, Bonn, 1939. (Bundan sonra Scylitzes-Bonn.)

tahlilini yapmışlardır. Bu işin ekseriyeti, H. Hunger'ın Bizans edebiyatı hakkındaki esaslı çalışmasında tetkik edilmiştir.¹⁰

Seneler içerisinde altı Yunanca, sekiz Arapça, dört Farsça ve bir de Osmanlıca metni okuyup tercüme ettim. İlâveten, Ermenice ve Süryânîce kaynakların tercümelemleri ile *Gestae Roberti Wiscardi** hakkında da malûmat edindim, fakat buna burada değinmeyeceğim.¹¹ Bunların tamamı ikincil öneme sâhip olup Yunanca ve Arapça kaynaklara ilişkin bahsimizi esaslı olarak etkilemeyecektir.

Âşikâr olanla başlayacağım. Bugüne değin Yunanca kaynakların tamamı arasında kapsamlı bir analiz, mukayeseli bir çalışma yapılmamıştır. Carile, esâsen, Psellos ile Nikephoros Bryennios'un metinleri arasındaki ilişkiyi tespit etmiştir; onun bu tespitinin hâlâ mevcûdiyetini koruyor olması kadar önemli olan şey şudur: Bu tespiti, Malazgirt Muhârebisi'yle ilgili metinlerin ciddi bir şekilde yanlış anlaşılmasıyla hâle gelmiştir.¹² Carile'in kıymetli incelemesini kullanarak Psellos'un Nikephoros Bryennios ile ilişkisini yeniden incelemeye başladım ve Nikephoros Bryennios'un Attalies ile, Attalies'in de Psellos ile olan daha ileri bir ilişkisini tetkik ettim. Akabinde ikinci sınıf veya kategoride yer alan Yunanca kaynaklar kapsamında Skylitzes Zeyli'nin, Zonaras'ın ve Manasses'in hem birbirleriyle hem de ilk kategorideki Yunanca kaynaklarla münâsebâtını analiz ettim.

İslâm kaynaklarına yönelik mukayeseli bir tahlil yapmak şu anda imkânsız olsa da bu kaynakların tanzim edilmesiyle ilgili mukaddime niteliğinde bir analiz yaptım. İlgili kaynaklar, idrak ve içerik bağlamında üç gruba ayrılmaktadır: (1) İlk grup, İbnü'l-Kalânîsi, İbnü'l-Ezrak, İbnü'l-Adîm ve İbnü'd-Devâdârî'den müteşekkildir (ki bunların tamamı faydasızdır); (2) Orta grup kronikler vardır ki bunlar ilk gruptakilerden daha kapsamlı olup çeşitliliğe sâhiptir ve yalnızca daha ileri bir analiz ile açıklanabilir. Bu grup; Ahbâr, el-Bündârî ve İbnü'l-Esîr'i ihtivâ etmektedir. Bunlardan el-Bündârî, İmâdüddîn İsfahânî'nin daha uzun olan çalışmasının (ki bu çalışma günümüzde kayıptır) muhtasarıdır ve dolayısıyla kendine has husûsiyetleri hâizdir; (3) Üçüncü grup, her ne kadar muhtevâ bakımından birbirlerine çok yakın olsalar da, aynı zamanda burada bizi ilgilendiren vak'alara yönelik olarak Garsünni'me'nin (ö. 1088) çalışmasını harfî harfine nakletmiş gibi görünen torunun daha teferruatlı olmasından dolayı birbirlerinden farklı olan dede-torun takımı İbnü'l-Cevzi ile Sıbt İbnü'l-Cevzi'den müteşekkildir.

Son olarak, Yunanca ve Arapça kaynaklar grubunun enine boyuna mukayeseli bir tahlilini yapmakta ve şunları tahkik etmekte büyük bir gayret sarf edilmiştir:

1. Her müellifin olaylara kronolojik yakınlığı;

- Her müellifin olaylara, daha eski materyalleri kullanma yahut da aktarma yoluyla, dolaylı kronolojik yakınlığı;
- Her müellifteki anlatı yapısı;
- Her müellifteki özgül detaylar;
- Her müellifin bakış açısı ve ön yargıları;
- Harfî harfine nakletme, yapının görünümü, detayların yapı ile münâsebeti;
- Yunanca ve Arapça eserlerin; a) hâkikate, b) teferruat ve uzunluğa, c) olayları idrak etmeye, d) nedensellik anlayışı ve entelektüelliğe ve, e) müşterek veri ile konuların tespiti ve örtüşmesine göre bir mukayesesi.

Mekân ve zaman noksanlığından ötürü, daktilo edilmiş doksan altı sayfalık daha uzun bir metne dayanan bu araştırmanın sonuçları, gerekli notlarla birlikte, aşağıda hulâsa edilmektedir.

Yunanca Kaynaklar

Tetkik edilmiş olan Yunanca kaynaklar, muhtelif ayrıntı seviyeleriyle berâber, IV. Romanos Diogenes'in 13 Mart 1071 Ortodoksluk Günü'nde doğu hudûdu için Konstantinopolis'ten ayrılışını, imparatorun 29 Haziran ve 4 Ağustos 1072 târihlerinde sırasıyla kör edilişine ve ölümüne değin nakletmektedir. Farklı versiyonlar iki temel bölüme ayrılır: (1) IV. Romanos'un doğu hudûdu için Konstantinopolis'ten ayrılışı ile 26 Ağustos 1071 Cuma günü vukua gelen Malazgirt Muhârebisi'ne değin ve muhârebe esnâsında gerçekleşen müteâkip olaylar ve de imparatorun esir edilmesi; (2) Bir sene sonra, 4 Ağustos 1072 târihindeki ölümüne değin imparatorun esâretini tâkip eden olaylar.

Anlatıların ilk bölümü, her şeyden önce, Bizans-Türk münâsebetleri ile ilgiliyken; ikinci bölüm, IV. Romanos'un beklenmedik bir şekilde salıverilmesinden kaynaklanan iç çekişme ve siyâsî kargaşayı ve de kendisiyle -o sırada Konstantinopolis'in kontrolünü ele geçirmiş olan- Dukas âilesi arasındaki iç savaşı odak noktasına almaktadır.

Bu iki temel parçalı bölüm çerçevesinde yürütülen uzun ve teferruatlı bir tetkikten yola çıkarak Malazgirt Muhârebisi'ni çevreleyen vak'alar için Yunanca kaynaklara dâir şu neticelere ulaştım:

Birinci bölümün olaylarına bir sayfadan biraz daha fazla¹³ ve ikinci bölümün olaylarına da dolu dolu dokuz buçuk sayfa¹⁴ ayıran Psellos'un *Kronografya*'sındaki¹⁵ anlatının, iki bölüm arasında teferruat ve ihtimam bakımından bâriz bir orantısızlık sergilediği sonucuna vardım. Dahası, ilk kısım ehemmiyetsizdir ve Malazgirt'i çevreleyen olaylara ilişkin târihî bir kaynak olarak ayrı bir kıymete

¹⁰ H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Munich, I, ss. 372-422.

* *Gestae Roberti Wiscardi*, târihçi ve şâir Guillaume d'Apulie tarafından kaleme alınan ve muhtevâsında Malazgirt Muhârebisi'nin öncesinde, muhârebe esnâsında ve sonrasında vukua gelen hâdiselere ilişkin önemli bilgiler barındıran, esâsen de Güney İtalya'daki Normanların faaliyetlerini konu edinen, XI. asrın sonlarında tamamlanmış bir Latin-Norman destânıdır. (Bu hususta ayrıca bkz. Mustafa Daş, "Normanlar, "Gesta Roberti Wiscardi" ve Malazgirt Savaşı," *Tarih Dergisi*, S. 71, Ağustos 2020, ss. 83-90.) [ç.n.]

¹¹ Guillaume de Pouille, *La Geste de Robert Guiscard*, édition, traduction, commentaire et introduction par M. Mathieu avec une preface de M. H. Grégoire, Palermo, 1961.; Aristakes de Lastivert, *Récit des malherus de la nation arménienne*. Traduction française avec une introduction et commentaire par Marius Canard et Haig Berberian d'après l'édition et la traduction russe de Karen Yuzbashian, Brussels, 1973.; Aristakes de Lastivert, *Histoire d'Arménie*, tr. E. Prud'homme, Paris, 1964.; *Povestovanie Aristakesa Lastiverts'i*, ed., introd. K.N. Yuzbashian, Yerevan, 1963.; *Chronique de Michel le Syrien Patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199)*. Editée pour la première fois et traduite en française par J-B. Chabot, Paris, 1905, yeniden basım: Brussels, 1963, vol. III.; Bar Hebraeus, *The Chronography of Gregory*

Abu'l Faraj the Son of Aaron, the Hebrew Physician, commonly known as Bar Hebraeus, being the First Part of his Political History of the World, translated from the Syriac by E.A. Wallis Budge, London, 1932, vol. I.; R. Guseynov, "Sirijskie istochnikov po istorii Vizantii XI-XII vv.," *Vizantiiskii Vremennik*, 33, 1972, ss. 120-128. E. Merçil, ed., "Türkçe Selçuknâme'ye Göre Malazgirt Savaşı" *Tarih Enstitüsü Dergisi*, II, 1971, ss. 17-49.

¹² A. Carile, "II Cesare Niceforo Briennio," *Aevum*, 42, 1968, ss. 429-454.; *aynî müellif*, "La Γλη ιστορία del Cesare Niceforo Briennio," *Aevum*, 43, 1969, ss. 56-87, 235-282.

¹³ Psellos-Renaud, II, ss. 161-162.

¹⁴ Psellos-Renaud, II, ss. 162-172.

¹⁵ Psellos'taki anlatı için bkz.: Michel Psellos, *Chronographie*, texte établie et traduit par E. Renaud, Paris, 1928, II, 161-172. Psellos hakkında bkz.: Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, ss. 372-382.; Y. N. Ljubarski, *Mihail Psell.: Lichnost i tvorcestvo*, Moscow, 1978.; A. Gadolin, *A Theory of History and Society with Special Reference to the Chronographia of Michael Psellus: Eleventh Century Byzantium*, Stockholm, 1970, ayrıca ikinci baskı.; E. Krias, "Μιχαήλ ψελλός," *Βυζαντινά*, 4, 1972, ss. 55-128.; P. Speck, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel*, Munich, 1974.

de sâhip değildir. Anlatısının ikinci bölümü göz önüne alındığında ise kişi, hakikaten de filozofun anlatısında bulunan zengin ayrıntılar karşısında şaşkına döner. Bu bölüm, bir yanda Romanos ve diğer yanda da VII. Mikhail Dukas ile Dukas âilesi arasında vuku bulan Küçük Asya'daki askerî karşılaşmaların aksine, başkentteki entrikalar ve siyâsî karışıklıklar için husûsî bir ehemmiyeti hâizdir. Konstantinopolis'teki olayların yeniden inşâsı için en uzun ve en teferruatlı anlatı Psellos'unkidir. Bir târihnüvis olarak Psellos'un meziyetleri, aynı zamanda onun zâfiyetidir; IV. Romanos'un tahttan meydandan, görünen dünyâdan ve nihâyet yaşamın ta kendisinin silinmesinde aşırı derecede politik bir iştirâkı mevcuttur. Carile'in, Nikephoros Bryennios'un Psellos'a âit olan bu ikinci bölümün neredeyse tamâmını yürüterek kendi çalışmasına dâhil etmiş olduğunu ispatladığı da belirtilmelidir.¹⁶

İkinci kaynak, Malazgirt Muhârebesi'ni çevreleyen vak'alara ilişkin hem en uzun hem de en tafsilâtlı ve en güvenilir anlatı olmasına binâen saygınlık mertebesine tekrar getirilmesi gereken (Cahen ve Carile'in da müsâadesiyle), Psellos'un çağdaşı Mikhail Attalies'in târihidir.¹⁷ Pekâlâ, Attalies'in târihi bir kaynak olarak üstünlüğünün dayanağı nedir?

1. Attalies'in içeriğinin sâfi hacmi ve uzunluğu,¹⁸ diğer beş Bizanslı müellifin ayırdığı alan ve gösterdiği ihtimâmı gölgede bırakmıştır. (Nikephoros Bryennios örneğinde 2:1 oranında, Skylitzes Zeyli'nde 3:1, Psellos'ta 4:1, Zonaras'ta 4:1 ve Manasses'te 10:1 oranında.)
2. Attalies, anlatının iki bölümüne ilişkin daha dengeli bir değerlendirmede bulunmaktadır. (Anlatının birinci bölümüne ilişkin 23 sayfa, ikinci bölümüne ilişkin de 14 sayfa.)¹⁹ Apaçiktır ki Attalies; imparatorun doğu hudûduna yürüyüşü ve eşlik eden vak'alar, doğu hudûdunun ahvâli, tümenlerin düzeni ve stratejisi, muhârebe, IV. Romanos'un mağlûbiyeti ve esâreti gibi hususlarda öbürlerinden çok daha fazla sayıda detay, isim ve mekân vermekte olup neredeyse en insicamlı anlatı da Attalies'e âittir. Aynısı, Romanos'un esâreti ile başlayıp ölümüyle son bulan ikinci vak'alar silsilesi için de geçerlidir.
3. Attalies'in üstünlüğü, doğruluk ve güvenilirlik husûsiyetlerinden de kaynaklanmaktadır. Bunlar; birbirleriyle ilişkili karakter özelliklerinin, istihbâratın, tecrübenin ve hem yazılı hem de sözlü kaynaklara erişimin ürünüdürler.²⁰
4. Attalies, kendisini ne derecede anlatısına dâhil etmiştir? O, anlatısında her ne kadar kendisinden bahsetmekte gönülsüz ise de, ya vak'aya şahitlik ettiğini ya da imparatora tavsiyede

bulunup şu veya bu faaliyette aktif bir rol oynadığını yahut da sözlü bir rapor aldığını îzah etmek için sâdece anlık araya girmektedir.²¹ Psellos ise, tam tersine, şahsî hâtıratını yazmakta olup çoğu kez de kendisini methetmek ve başkalarını tenkid etmek için anlatıya dâhil olmaktadır. Her şeyden önce Psellos, kendi siyâsî kariyerini, siyâsî eylemlerini ve siyâsî erdemini meşrûlaştırmaktadır. Nikephoros Bryennios ise sık sık Komnenos ve Dukas âilelerinin rollerini methetmekte ve Malazgirt Muhârebesi'nde esâsen vasat bir rol oynamış olan büyük babasına sitâyîşte bulunarak kendisini yüceltmektedir. Bu üç müelliften hakikate en yakın olanı ve en dengeli değerlendirmede bulunanı Attalies olup, muhârebede hazır bulunmuş olmasına rağmen, savaştaki faaliyetlerinin münâsip olup olmadığının başkaları tarafından muhâkeme edilmesi gerektiğini bilhassa belirtmektedir.

5. Son olarak, Attalies'in üstünlüğü, emsalsiz bir târihi gerçekliğe dayanmaktadır: Yunanca, Latince, Ermenice, Süryânice, Arapça, Farsça ya da Türkçe olsun, muhârebeye ilişkin bir anlatıda bulunan ve metinleri güzüme ulaşan başka hiçbir müellif, Hristiyan imparatoru ve Müslüman sultânı 26 Ağustos 1071 târihinde Malazgirt meydanında karşılaştığı esnâda orada bulunmuyordu. Sâdece Attalies bu meşhur muhârebenin görgü şahidiydi ve savaşa bizzat katılmıştı. Savaşta hazır bulunuyordu; zîra kendisi, Bizans'ın en üst düzey yetkililerinden biriydi, orduların yüce yargıycıydı; savaş esnâsında olduğu gibi seferin tamâmı boyunca da imparatorun savaşı konseylerine iştirak etmişti.

Attalies'in anlatısının üstünlüğü bütün kaynaklar ilk kez okunduğunda dahi hemen kendini göstermektedir, fakat teferruatlı tetkik ve mukayeseden sonra onun üstünlük hissi, târih ve metin analizi yapan kişiyi cezbetmektedir.

Öyleyse Cahen ve Carile'in Attalies reddiyeleri hangi temele dayanmaktadır? Cahen niçin Arapça kaynakları yeğ tutmakta ve Carile neden Attalies'e tercih etme husûsunda Nikephoros Bryennios'u târihi itimâda lâyk görmekte? Teferruatlı tahlilimde iki müverrihin de Attalies'in metinlerini doğru bir şekilde anlayamadığı apaçık ortadadır.

Cahen, Attalies'i reddetmiştir; zîra o, Bonn neşrindeki sayfanın alt tarafında bulunan hatalı Latince tercümeyle istinat etmiştir. Cahen'e göre Attalies, İmparator VII. Mikhail'i, 1071 senesinin "şeâmetli" Ağustos gününde Malazgirt'teki savaş meydanında IV. Romanos'a ihânet etmiş olmakla itham etmektedir; Cahen, Attalies'in bunu, kendisinin kahramânı III. Nikephoros Botaniates'in başlıca hasmı

¹⁶ Carile, 12. dipnota bkz.

¹⁷ Michaelis Attalioae, *Historia*, ed. I. Bekker, Bonn, 1853, ss. 142-179. (Bundan sonra Attaleiates-Bonn.)

¹⁸ Attaleiates-Bonn, ss. 142-179.

¹⁹ Attaleiates-Bonn, ss. 142-165, 165-179.

²⁰ Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, ss. 382-388. E. Tsolakis, "Die Geschichtswerk des Michael Attaleiates und die Zeit seiner Abfassung," *Bvçavtivá*, 2, 1970, ss. 253-268.; aynı müellif, "Aus dem Leben des Michael. Attaleiates (Seine Heimstadt, sein Geburtstag- und Todesjahr)," *Byzantinische Zeitschrift*, 58, 1965, ss. 3-10.; aynı müellif, "Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης ως κριτικός των επιχειρήσεων και της τακτικής του πολέμου," *Bvçavtivá*, 1, 1969, ss. 189-204.; H. Thurn, "Textgeschichtliches zu Michael Attaleiates," *Byzantinische Zeitschrift*, 57, 1964, ss. 293-301.; E. Janssens, "Michail Attalies en die slag bij Mantzikert," *Zetsis*, ed. E. Strijker, Amsterdam, 1973, ss. 585-596.; aynı müellif, "La bataille de Mantzikert (1071), selon Michel Attaleiate," *Annuaire de l'institut de philologie et d'histoire orientales et slaves*, 20, 1968-1972, ss. 291-304.; A. P. Kazhdan, "The Social Views of Attaleiates," Kazhdan ve Epstein'de, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge, 1984, ss. 23-86.

²¹ Attaleiates-Bonn, s. 151. Burada Attalies anlatıda araya girmekte; eleştiriler karşısında imparatoru, orduyu ikiye bölmekteki taktiksel kararından ve bunun büyük kısmını da Ahlat'a göndermesinden ötürü aklamaktadır.

Sayfa 152'de, Malazgirt ilçesindeki Türklerin teslim oluşuna şahitlik ettiğini ifade etmekte ve silahlı Türkleri huzûrına kabul ettiği için korumasız imparatoru eleştirmektedir. Sayfa 153'te ise Romanos'un bir Bizans askerini, bir Türk eşeğini çaldığı için ölçsüz bir şekilde cezalandırmasına şahitlik etmiş ve bundan dolayı imparatoru tenkid etmiştir. Sayfa 154'te Romanos'u, komutan Nikephoros Bryennios'u korkaklıkla suçlamış olduğu için, sert bir şekilde eleştirmiş ve komutanın haysiyetini savunmuştur. Attalies, yine sayfa 154'te, Hristiyanlığın inanç esaslarının okunduğu ve uğursuzluğa yorulduğu imparatorluk savaş konseyinde hazır bulunmuştur. Sayfa 156-157'de, Türklerin gece saldırısına uğrayan Bizans ordugâhının kargaşasına şahit olmuş ve bunun hakkında yorumda bulunmuştur. Sayfa 158-159'da Attalies, imparatorun savaş hazırlıklarının ortasında, Romanos'a "İskit" paralı askerlerinin sadakatini sağlamasını tavsiye ettiğini söylemektedir ki böylece Attalies bağlılık yemini ettirmiştir. Sayfa 159-160'ta Attalies, imparatorun -barış talep etmek için gelmiş olan- Kılıç Arslan'ın elçilerini kabûlü esnâsında orada hazır bulunuyordu; müverrih, Bizans İmparatorluğu'nun dinî/askerî standartlarını onlara tevdi etmiş olduğu için imparatoru eleştirmektedir. Sayfa 162-163'te Attalies okuyucudan, felâketle sonuçlanan muhârebenin akışı esnâsındaki davranışını muhâkeme etmesini istemektedir. Sayfa 167'de Attaleiaetes, Trabzon'a kaçtıktan sonra, ki burada Konstantinopolis'e geçmek için gemi beklemekte idi, IV. Romanos'un âkîbiyeti ilgili söylentileri duyduğu husûsunda bizi bilgilendirmektedir.

olan VII. Mihail Dukas'ın karakterini lekelemek amacıyla hatâli bir şekilde yapmış olduğunu iddia etmektedir. Cahen, böylece, orijinali Yunanca olan metnin Latince tercümesinin *uşağı* hâline gelmiştir ve tercümeyi de orijinal metne karşılaştırarak kontrol edememiştir. Bu sebeple Cahen, tek görgü şahidinin anlatısını bütünüyle reddetmektedir. Aslına bakılırsa Yunanca metnin Latince tercümesi tamâmiyle hatâlidir ve bu tercüme, olsa olsa pek gülünç büyük bir hatâ olarak nitelendirilebilir. Yunanca metninde Attalates, mütercim ve Cahen'in kendisine atfettiği şeylerin *hiçbirini* söylememiştir. Dahası, bildiğimiz kadarıyla VII. Mihail muhârebede bulunmamıştır ve hatta seferin herhangi bir bölümünde de yer almamıştır; o, Konstantinopolis'ten hiç ayrılmamıştır ve hakikaten de ancak 1078 yılında III. Nikephoros Botaniates tarafından Küçük Asya'ya (Efes'e) sürgüne gönderilmiştir. Cahen'in Attalates'i "idrak etmesi" hususunda bu kadarı kâfidir; aslında onun Malazgirt Muhârebesi hakkındaki tüm açıklamaları için de bu kadarı kâfidir. Attalates'in anlatısıyla ilgili olarak hatâli bir şekilde tesis edilmiş olan bu reddiye, Cahen'in muhârebe hakkındaki çalışmasının tamâmına şüpheyle yaklaşmak için yeterlidir.²² Fakat Cahen'in makalesinin kabul edilemez olduğuna hükmetmek için başka sebepler de mevcuttur. Bütün bunlara daha sonra döneceğiz.

Cahen'in aksine Yunanca metni çok iyi bilen Carile, Nikephoros Bryennios'un anlatısının doğruluk ve güvenilirliğini yeniden aklamaya teşebbüs etmiş ve Malazgirt Muhârebesi hususunda Attalates'in güvenilirliğine saldırmıştır. Hakikaten de Carile, vukua gelen şeylere ilişkin esas ve gerçek anlatı olarak Attalates yerine Nikephoros Bryennios'u yeğ tutmuştur. Bunu, Attalates'teki bir pasaja ilişkin bir yorumu, bir faraziye ile birleştirerek yapmaktadır. Tıpkı Cahen'inki gibi bu faraziye de sonraki İmparator III. Nikephoros Botaniates'in Attalates'in kahramânı oluşuyla ilgilidir. Zira muhârebe boyunca diğer Nikephoros Bryennios (müverrihin büyük babası) savaşa iştirak etmişti ve yıllar sonra da imparatorluk tahtı için III. Nikephoros Botaniates ile rekabete girmişti; Attalates'in, diyor Carile, Malazgirt Muhârebesi'nde savaşmış bulunan -Botaniates'in rakibi- Nikephoros Bryennios'un hâtrasını karalaması tabiidir. Carile bu kanıtı, Attalates'in muhârebede nihâyet sona eren ilk çarpışmalarla ilgili anlatısında bulunduğunu zannetmektedir. Carile, Attalates'in bu pasajda komutan Bryennios'un karakterini, onun bir korkak olduğunu söyleyerek lekelemiş olduğunu ileri sürmektedir. Fakat, diye devâm ediyor Carile, IV. Romanos asıl muhârebede Nikephoros Bryennios'u ordu kanatlarının birinin komutanı olarak tâyin etmişti. Bu cihetle, Bryennios bir korkak olamazdı; aksi taktirde, yâni eğer ki Bryennios bir korkak olsaydı, IV. Romanos onu daha sonraki muhârebenin başlangıcında aslı komutanlardan biri olarak tâyin etmezdi, diye argümanını tamamlamaktadır. Bundan şu netice çıkar ki, diyor Carile, Attalates, kendi kahramânı olan İmparator III. Nikephoros Botaniates'in mânevî kişiliğini yüceltmek gayesiyle Bryennios'un itibar ve hamâsetini lekelemiştir. Bu sözüm ona sahtekârlık göz önüne alındığında kişi, Attalates'in Malazgirt Muhârebesi hakkındaki târihi anlatısını kabul edemez. Bu anlatı, ön yargılı ve uydurmadır.²³

Carile'in târihçi Nikephoros Bryennios'u eski saygınlığına kavuşturması ve Attalates'i de yermesi husûsundaki tek sorun şudur: Cahen'in argümanı gibi bu argüman da Attalates'in gerçekte söylediği şeylerin tamâmiyle yanlış anlaşılmasına dayanmaktadır. O [Attalates], İmparator IV. Romanos'un komutan Bryennios'u korkaklıkla suçladığını öne sürmektedir; aslına bakılırsa Attalates, Bryennios'u bu suçlamaya karşı müdâfaa etmektedir. Zira, Attalates şöyle ifade etmektedir: "İmparator [IV. Romanos], *-esas gidişattan*

bihaber olduğu için,- komutan Bryennios'u korkaklıkla suçlayarak ona hiç takviye birliği vermemişti."²⁴ Attalates sarihdir. IV. Romanos, komutan Bryennios'u korkaklıkla suçlamıştır. Bizzat Attalates ise Bryennios'un, âniden kendisine saldırarak beklenmedik büyüklükteki Türk birlikleri tarafından fenâ halde sıkıştırıldığı için takviye birlikler istemiş olduğunu belirterek suçlamaya karşı onu savunmaktadır. Attalates bunu haklı göstermekte ve Romanos'un savaş cephesindeki esas gidişattan bihaber olduğunu açıkça ifade ederek imparatorluğun korkaklık suçlamasına karşı Bryennios'u müdâfaa etmektedir.

Bu şekilde, Cahen ile Carile'm hatâli ve tartışmalı filolojik temel ve metod üzerinden müzâkere ettiklerini görmekteyiz. Hal böyleyken onların argümanları da çarçabuk sönmekte ve bir kenara atılmaktadır; Attalates ise 1071-1072 olaylarına ilişkin son derece güvenilir bir otorite olarak hâlâ sapasağlam durmaktadır.

Malazgirt Muhârebesi, muhârebeye zemin hazırlayan ve muhârebeyi tâkip eden olayların târihi kaynakları olarak üç müellifimiz hakkında hangi neticeye varabiliriz? Romanos'un Konstantinopolis'ten ayrılışı ve Küçük Asya boyunca ilerleyişiyle başlayarak Malazgirt Muhârebesi'ne değin süregelen olaylara yönelik olarak Mihail Attalates'in temel Yunan kaynağı oluşuna ilişkin artık hiçbir şüphe kalmamıştır. Attalates, ayrıca, Romanos'un Malazgirt Muhârebesi'ndeki askerî stratejisi, Türk esâreti altındaki ahvâli ve bu esâretten fiilî olarak salıverilmesi hususlarında da en önemli kaynak hüviyetindedir. Psellos, bütün bu ehemmiyetli ve dramatik olaylar hakkında neredeyse hiçbir şey söylememektedir. Nikephoros Bryennios ise muhârebe hakkında tamâmiyle âilevî ve siyâsî bir risâle kaleme almakta, diğer her şeyi kısa kesmekte, büyük babasını bütün inançların ötesinde methetmektedir; onun anlatısı o denli muhtasardır ki nihâyetinde hiçbir şeyi izah etmemektedir. Mâmâfih Nikephoros Bryennios'un bu olaylara değinen bölümleri, âile ve hânedan propagandası olarak tam mânâsıyla târihi âlâkayı hâizdir. IV. Romanos'un Türk esâretini müteâkiben meydana gelen olayların anlatı ve inşasında Psellos'un *Kronografya'sı*, Konstantinopolis sarayındaki olaylar için -her ne kadar son derece ön yargılı olsa da- önemli bir kaynaktır. Nitekim Nikephoros Bryennios, kendi anlatısındaki bu olayların neredeyse tamâmını, ekseriyetle de kelimesi kelimesine Psellos'un *Kronografya'sından* aşırırmıştır. Küçük Asya'daki olayların yeniden inşası için Attalates açık ara en ehemmiyetli ve aslı kaynak olmaya devâm etmektedir.

Yunanca kaynaklara ilişkin değerlendirmeyi, ikinci kategorideki kaynakların birinci kategoridekilerle münâsebâtını bir cümleyle hulâsa ederek bitireceğim. Skylitzes Zeyli, Zonaras ve Manasses üçlüsü, ziyâdesiyle Attalates'in türevi [ve] sâdece ikincil olarak Psellos'un türevi oldukları için, ikincil kaynakları teşkil ederler; Manasses konuyla ilgili kısa bir epik şiir bestelemiştir.²⁵

²² Cahen'in birleştirme hatâlarına ilişkin teferruatlı analiz için bkz.: Vryonis, *The Decline*, ss. 100-101 ve bilhassa da 109. dipnot, burada Yunanca metnin tamâmiyle hatâli olan Latince tercümesi, daha sonraları Cahen tarafından muhârebenin yeniden inşasında köprü köprüne benimsenmesi ile berâber tetkik edilmektedir.

²³ Carile, 12. dipnota bkz., muhtelif yerlerinde.

²⁴ Attalates-Bonn, s. 154.

²⁵ E. Th. Tzolakes, *Η Συνέχεια της Χρονολογίας του Ιωάννου Σκυλίτζη*; S. Mauromate-Katsougiannopoulou, *Η Χρονολογία του Μιχαήλ Γλυκά και οι πηγές της (περίοδος 100 π.Χ. – 1118 μ.Χ.)*, Thesaloniki, 1984.; Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, ss. 416-419. Bu husus teferruatlı bir şekilde çalışılmıştır ve Malazgirt ile ilgili kitabımda yeracaktır.

Malazgirt Muhârebesi'ne İlişkin Arapça Kaynaklar

Müellif	Târih	Notlar	Satır Sayısı	8 İbnü'l-Adîm ö. 1260	Ebü Gâlib'in XII. yüzyıla âit çalışması; Malazgirt'e ilişkin anlatısı İmâdüddîn, Ahbâr ve İbnü'l-Esir'den çok da farklı değildir.	148	
1 İbnü'l-Kalânîsî	ö. 1160	Az değerli	11				
2 İbnü'l-Ezrak	d. 1116	Sözlü gelenekten yoksun, takriben 1177'de yazılmış	22				
3 Sadruddîn Alî el-Hüseynî	XIII. yüzyıl	Üç kaynağa istinat eder: Anonim, İmâdüddîn, 1193 yılına âit bir kaynak; Malazgirt Muhârebesi hakkında teferruatlı mâlûmat	110	9 İbnü'd-Devdârî	XIV. yüzyıl	Metninin bazı kısımlarına Sıbt İbnü'l-Cevzî'de rastlanmaktadır.	70
4 İbnü'l-Cevzî	1116-1200	Kronik 1177 yılında sona ermektedir; Garsünnî'me'nin (ö. 1088) kayıp çalışmasını biliyordu; Malazgirt Muhârebesi hakkında teferruatlı mâlûmat	109	<i>Arapça Kaynaklar</i>			
5 el-Bündârî	XIII. yüzyıl	İmâdüddîn İsfahânî'nin târihinin muhtasarı; muhârebe hakkında İmâdüddîn, Ahbâr ve İbnü'l-Esir'e benzer mâlûmat	93	Şimdi de dokuz Arapça kaynağa kısaca göz atalım. Bu metinlere ilişkin eleştirel açıklama ve irdelemeler, Yunanca kaynaklara nazaran çok daha iptidâî bir durumda kalmıştır. Bilhassa da bunların karşılıklı münâsebâtı çetrefilli sorunlarla doludur. Bu duruma ilk kez von Rosen; İbnü'l-Kalânîsî'nin, Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye'nin ve -İmâdüddîn İsfahânî'nin kroniğinin muhtasarı olan- Bündârî'nin ilgili kısımlarını tespit ettiği, yayımladığı ve şerh eklediği 1884 senesinde parmak basmıştır. ²⁶			
6 İbnü'l-Esir	1160-1233	Ahbâr ve İmâdüddîn'de bulunan muhârebeye ilişkin mâlûmâtın kısaltılmış hâli; Alp Arslan ile Romanos Diogenes arasındaki 50 senelik anlaşmadan söz eden tek kişi	51	Bu metinlerin sorun ve zâfiyetleri, ki bunlar hakikaten de şâyân-ı dikkattir, şunları ihtivâ etmektedir:			
7 Sıbt İbnü'l-Cevzî	1186-1257	Malazgirt'e ilişkin çok teferruatlı anlatı; Garsünnî'me'nin çalışmasını kelimesi kelimesine aktarmıştır; onun çalışmasını nasıl değerlendireceğimizi bilmiyoruz (Sümer-Sevim).	232	1. Malazgirt Muhârebesi'ne ilişkin İslâmî metinlerin tamâmı, vak'anın çağdaşı olmayan kronikçiler tarafından kaleme alınmıştır. Bu müellifler, anlatılarını, vukua gelmiş olaylardan çok daha sonra (on ikinci yüzyılın ortalarından on üçüncü, on dördüncü ve on altıncı yüzyıla kadar) kaleme almışlardır. ²⁷			
				2. 1071-1072 olaylarıyla ilgili Arapça anlatılar, Attalies'in anlatısından çok daha kısadır.			
				3. Arapça anlatıların tafsîlâtına îtimat etmek ve bunları değerlendirmek zordur; zîra menkıbeler çok hızlı bir şekilde târihsel hâfızanın yerini almıştır.			
				a. XIII. asır kronikçisi İbnü'l-Esir, Malazgirt'e ilişkin anlatısında şöyle yazmıştır:			
				و مدح الشعراء ونكروا هذا الفتح فاكثروا			
				"Ve şâirler bu zaferi sık sık dile getirip methetmektedir." ²⁸			
				b. Bir asır önce ise Yunan kronikçi Zonaras, Alp Arslan'ı tasvir ederken şöyle yazmıştır:			
				"Αξαν ἐκεῖνος ὀνόμαστο, οὗ πολλὰ ἐπὶ δικαιοσύνη καὶ μετριοπροσύνη ἄδονται διηγήματα."			
				"Ona Axan (Arslan) deniyordu; onun adâlet ve itidâli hakkında pek çok hikâye rivâyet ediliyordu." ²⁹			

²⁶ V. R. Rosen, "Arabskie skazaniya o porazhenii Romana Diogena Alp-Arslanom. I. Ibn al-Athir," ss. 189-22.; aynı müellif, "II. Imad ed-Din Isfaghani," ss. 189-202.; aynı müellif, "Sadr ed-Din al-Huseini," ss. 243-252. Bu üç çalışma ye edisyonların tamâmı şurada yayımlandı: *Zapiski Vostochnago Otdieleniâ Imperatorskago Russkago Arkheologicheskago Obshchestva*, I, 1886 (St. Petersburg, 1887).

²⁷ Bu etken her ne kadar Cahen tarafından tamâmiyle göz ardı edilse de Arapça kaynakların Türk editör ve mütercimleri bu vahim kusûrun altını çizmekte ve okuyucuları da bunlara güvenmeye dikkat etmeleri husûsunda uyarmaktadır.

Bu hususta bkz.: Sümer ve Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, bilhassa da "Giriş" bölümünün IX. sayfası.

²⁸ Bu ifade İbnü'l-Esir'de belirtilmiştir, *al-Kamil fi't-tarih*, Vol. X, s. 67. Sümer ve Sevim'de de kopyası çıkartılmıştır, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Arapça metnin 24. sayfası. (Eserin Türkçe kısmında, 27. sayfada, bu cümle şu şekildedir: Şâirler Alp-Arslan'ı övmüşler ve bu zaferinden sık sık bahsetmişlerdir. [ç.n.]

²⁹ Ioannis Zonarae *Epitome historiarum* (libri I- XVIII), ed. Th. Buttner-Wobst, Bonn, III, s. 702.

Böylece menkıbe ve şâirler çok geçmeden Malazgirt'e ilişkin olaylara hâkim olmuştur; netice itibâriyle de -yine Attalies'ten daha sonra gelen- Arapça kaynaklar menkıbelerle dolmuştur.

Bu Arapça kaynakların ekseriyeti her ne kadar altı ortak veri parçasını hâiz olsa da, bunlar aynı zamanda büyük bir çeşitlilik ve odak dağılımına da sâhiptir. Dolayısıyla da akademisyenler, muhârebeye ilişkin olaylara muahhar kaldıkları göz önüne alınır, Arapça kaynakların muhtelif kısımlarının kullanılabilirliğini savunacak unsurlar aramışlardır. Akademisyenlerin bulduğu muhtelif doğrulayıcı unsurlar şunlardır:

1. Açıkçası bu kroniklerin bâzıları, metinleri şu anda kayıp olan kroniklerden alınmış geniş kısımlar ihtivâ etmektedir; meselâ Sibt İbnü'l-Cevzi'de Garsünni'me (1088), yine Sibt İbnü'l-Cevzi'de Ebû Gâlib ve İmâdüddin İsfahânî yer almaktadır.³⁰
2. Muzaffer hükümdarlar yâhut da komutanlar tarafından halifeye yazılan ve belirli bir muhârebe veya savaşta elde ettikleri askeri galibiyeti tebliğ eden Fetihnâme adında bir tür mevcuttur ki bu, özgün bir İslâmî türdür. Zafer kazanan Alp Arslan tarafından halifeye gönderilmiş böyle bir Fetihnâme'ye işaret eden metin, Sibt İbnü'l-Cevzi'nin kroniğinde zikredilmektedir.³¹
3. Sultan ile halife arasındaki karşılıklı mektuplaşmaya atıf vardır.³²

Bu üç tür kaynak, Cahen'in çağdaş Yunanca kaynakları (Attalies) bütünüyle reddetmesi ve muahhar Arapça kaynaklara îtimat edip bunları yeğ tutması için kâfi imiş:

"Bu şerh (makale) ise esas itibâriyle onlara (Arapça kaynaklara) dayanmaktadır. Tabii olarak anlaşılmalıdır ki diğer kaynaklar [Arapça] kaynaklarla uyduğu yâhut da uyumadığı zaman, bunlara teferruat açısından değinilmiştir."³³ Cahen, İmâdüddin İsfahânî ile Nikephoros Bryennios'un muhârebenin iki temel kaynağı olduğunu öne sürmektedir. Genel mânâda Cahen'e göre Hıristiyan kaynakları, ilgili oldukları zaman, esas itibâriyle İslâm kaynaklarını teyit etmeye hizmet ederler. Cahen'in muhârebeye ilişkin anlatısını dayandırdığı kaynaklar da bu İslâm kaynaklarıdır. Ne yazık ki bu durum Cahen'i ya güvenilirmez sözlü gelenekten gelen ya da olaydan zaman itibâriyle -müelliflerin hangi orijinal materyali dâhil ettiklerini anlayamayacakları kadar- çok uzakta olan Arapça kaynakların büyük bir kısmını onaylamaya itmiştir. Üstelik Cahen, Bizans ordularına ilişkin Arap müelliflerin naklettiği gülünç derecede mübâlağalı sayıları da kabul etmektedir. Daha da önemlisi Cahen, Arapça materyalleri acemice ve eleştirel olmayan bir biçimde ele almakla kalmamış, aynı zamanda Hıristiyan kaynaklarını, bilhassa da Attalies'i, neleri ihtivâ ettiklerini dahi anlamaksızın reddetmiştir.

Diğer yandan, bu metinlerle ilgili olarak Türk nâşir, mütercim ve şârihler (F. Sümer ve A. Sevim), olaydan epey uzun bir süre sonra kaleme alındıkları için bu Arapça ve Farsça kaynaklar topluluğuna îtimat edilip edilemeyeceği ile ne derecede îtimat edilebileceğini anlamamanın bir hayli zor olduğu hususunda çok daha titiz ve ihtiyatlıdır.³⁴

³⁰ Rosen, "Arabskie skazanija o porazhennii Romana Diogena...", muhtelif yerlerinde. Sümer ve Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, XIV-XV. Sadr al-Din Ali al-Husaini, *Akhbar ad-Dawlat as-Saldjukija (Zubdat at-tevarih)*, ed., tr. Z. M. Bunyatova, Moscow, 1980, ss. 8-9, Garsünni'me'nin kayıp kroniği üzerinedir.

³¹ Fetihnâme hakkındaki yorumlar için bkz.: Sibt ibn al-Jauzi, Sümer ve Sevim'de, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Giriş bölümünün XIV-XV. sayfası ve Arapça metnin 34. sayfası.; A. Sevim, *Miratü'z-Zaman fi tarihi'l-ayan (Selçuklularla ilgili kısımları)*, Ankara, 1968.

³² Sümer ve Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, XI. sayfa ve 6, 10. sayfalar.

³³ Cahen, "La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmans," s. 621, dipnot 1.

Arapça kaynaklara ilişkin analizimde yedi meseleyi irdeledim ve bunu ilk olarak yalnızca Arapça kaynaklar açısından, daha sonra da Yunanca kaynaklarla mukayese ederek yaptım:

1. Muhârebenin târihi. Arapça kaynaklar gün olarak Cuma'ya işaret etmektedir, fakat farklı târihler vermişlerdir. Bir Bizans kaynağı da Cuma gününe işaret etmekte, fakat târihi 26 Ağustos 1071 olarak tâyin etmektedir. Bizans kaynağı, vak'a'ya en yakın olması ve kontrol edilebilecek diğer vak'alar için de târihler vermesi hasebiyle yeğ tutulmalıdır.³⁵
2. Orduların mevcûduna ilişkin Arapça kaynakların zikrettiği sayılar gerçek dışı ve güvenilir değildir. Bizanslıların 200.000 ilâ 600.000 arasında askere sâhip oldukları söylenmekte; buna mukabil Alp Arslan'ın ordusu mümkün mertebe 5.000 ilâ 200.000 askere indirgenmektedir. Cahen, Arapça kaynaklarda bulunan bu bednam sayıları kabul etmektedir.³⁶ Bizans metinleri çok daha ihtiyatlı ve îtidalli olup bunlar hakikate daha yakındır.
3. Muhârebeye zemin hazırlayan dolaysız olaylar meselesi vardır ki bunlar önemlidir; zira muhârebeyi dış olay ve etkilerden ayrı anlayamayız. Bu denli kronolojik bir uzaklıktan yazan Arap kronikçiler, olayların akışını anlamadıklarını açıkça göstermişlerdir ve dolayısıyla onların rivâyetleri hem düzensiz hem de ziyâdesiyle bağlantısızdır. Buna mukabil Attalies çok daha teferruatlı, tamâmiyle insicamlıdır ve muhârebeye yol açan gelişmeleri anlamamıza yardımcı olmaktadır.
4. Sultan Alp Arslan'ın umulmadık bir biçimde ve birdenbire IV. Romanos'a yolladığı barış elçiliği vardır.
 - a) İbnü'l-Ezrak, İbnü'l-Cevzi ve İbnü'l-Esir'in naklettiğine göre sultan, imparatora barış teklifinde bulunduğu zaman Romanos bir barış antlaşmasına karşılık olarak İran'ın merkezindeki ve dolayısıyla sultanın çok uzakta bulunan memâlikindeki meşhur şehirlerden Rey, Hemedan ve İsfahan'ın kendisine temlik edilmesini talep etmişti.³⁷
 - b) Attalies, Romanos'un talebinin içeriğinin gerçekte ne olduğunu bize bildirmektedir: Alp Arslan, birliklerini, çevredeki tepeleri tutarak ve Bizans ordusunun -gereksinimini karşılamak için- ihtiyaç duyduğu tek su kaynağını da kontrol ederek askeri avantaja sâhip olduğu stratejik mevkinden, -yâni- Malazgirt şehrinin hâricinden uzaklaştırmalıydı.³⁸

Arapça kaynakların anlatıları, mübâlağalı sansasyon hevesine kapılmıştır; oysaki görgü şahidi Attalies bize ziyâdesiyle gerçekçi bir tablo sunmaktadır. Şüphesiz ki Rey, Hemedan ve İsfahan şehirleri, Türk boylarının Orta ve Batı Küçük Asya'ya yönelik tahrip edici akınlarını durdurma çabalarından çok bunalmış olan IV. Romanos'un askerî ve stratejik mülâhazalarının dâima çok ötesinde olmuştur. Üstelik IV. Romanos'un Malazgirt'teki taktiksel durumu da çok zor idi ve gayet tabii olarak sultanın teklifinden, yorgun kuvvetlerinin ziyâde ihtiyaç duyduğu rahatlamayı sağlamak için ehemmiyetli bir taktiksel avantaj elde etme peşindeydi.

³⁴ Sümer ve Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Giriş kısmı.

³⁵ Sümer ve Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, IX. sayfa.; P. Gautier, "Monodie inédite de Michel Psellos sur le Basileus Andronic Doucas," *Revue des Etudes Byzantines*, 24, 1966, ss. 156-57. Gautier'in çalışması asıl târihin 26 Ağustos olduğunu göstermiştir ki böylece D. Polemis'in tahminini doğrulamıştır. D. Polemis, "Notes on Eleventh Century Chronology (1059-1081)," *Byzantinische Zeitschrift*, 58, 1965, s. 63.

³⁶ Sümer ve Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Arapça metnin 3, 4, 6, 12, 19, 22, 29-30, 33-34, 37. sayfaları.

³⁷ Sümer ve Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Arapça metnin 4, 12, 22. sayfaları.

³⁸ Attalies-Bonn, ss. 159-160.

5. Bununla birlikte en ilginç de fiilî savaşın kendisi ve bu husustaki Arapça anlatılardır. a) Burada Cahen, kahir ekseriyetle, en uzun Sibt İbnü'l-Cevzî olan Arapça anlatılara itimat etmektedir. b) Arap müelliflerden Kalânîsî, İbnü'l-Ezrak, İbnü'l-Esîr ve İbnü'd-Devdârî kıymetsizdir. Ahbâr, İbnü'l-Cevzî ve torunu Sibt İbnü'l-Cevzî, Bündârî ve İbnü'l-Adîm bunlardan ayrılmaktadır. Bu beş müellif, savaşla ilgili olarak beş veri kategorisi meydana getirmektedir: i) Alp Arslan'ın, IV. Romanos'a göndermiş olduğu barış elçiliğinin muvaffakiyetsizliğinin ardından, İmam Ebû Nasr Muhammed ibn Abdülmelik el-Buhârî ile müzâkeresi;³⁹ ii) Muhârebenin meydana geleceği Cuma gününde minberlerde okunmak üzere halife tarafından gönderilen duâ,⁴⁰ iii) Duânın muhtevâsı;⁴¹ iv) Muhârebenin fiilî seyri⁴² (Görüyoruz ki ilk üç öge din ile alâkalıdır; dördüncü öge ise muhtasaran muhârebe hazırlıklarına değinmektedir.) v) Malazgirt'teki fiilî muhârebenin tasviri ki müellifler bunu yalnızca iki-üç satırda ele almaktadır. Attalies ise muhârebenin gelişiminin, imparatorun sultan tarafından kat'i hezimet ve mağlûbiyete uğratılmasının tasvirine üç sayfadan fazla yer ayırmaktadır.⁴³

Bu cihetle, Arapça kaynaklardan çok daha fazla detay içeren Attalies en teferruatlı anlatı olup muhârebenin gelişim ve aşamalarını tâkip etmemize olanak sağlayan tek anlatı da onunkidir. Bunların hiçbirini Arapça kaynaklarda bulunmamaktadır. Arapça kaynaklar, muhârebenin çeşitli hâdiseleri ile aşamalarının teferruatı, gelişimi ve nedeni açısından izâhı hususlarında ciddî şekilde sınırlıdır.

6. Fakat, umulmadık bir şekilde, Arapça kaynakların oluşturduğu altıncı bir büyüleyici veri kaynağı mevcuttur ve bu verilerin Attalies tarafından teyit edildiği görülmektedir. Bu, IV. Romanos'un ele geçirilmesi ve Sultan Alp Arslan'ın ordugâhındaki birkaç günlük esâreti ile ilgilidir. Burada, Malazgirt Muhârebesi ile ilgili diğer bütün nokta ve mâlûmâtın aksine, Arapça kaynakların Yunanca kaynaklara üstün geldiği görülmektedir; esâsen burada, ve yalnızca bu kısımda, Yunanca ve Arapça kaynaklar birleşmektedir.

Bizans kaynakları açısından (-burada esâsen Attalies ve Psellos-) Romanos'un esâreti ve sultanın ordugâhında bir süre kalmasıyla ilgili temel kaynak, Romanos'un sultan tarafından esâretten salıverilmesinden sonra Konstantinopolis'e göndermiş olduğu, muhtevâsında da sultanın ordugâhındaki sekiz günlük esâreti esnâsında yaşadığı mâcerâlardan söz ettiği mektup gibi görünmektedir. Bu mektubun içeriğinin çoğunu veren Attalies'tir⁴⁴ ve Psellos da bu mektuba özellikle değinmektedir.⁴⁵ Ancak Arap kronikçilerin bu mektuba erişmiş olduklarına dâir hiçbir kanıt yoktur.

Bu sansasyonel vak'a ile ilgili Arapça kaynaklarda bulunan teferruatın kaynaklarının ne olduğu sarîh değildir. Alp Arslan'ın Bağdat'ta bulunan halifeye gönderdiği Fetihnâme'deki bâzı detaylar muhâfaza edilmiş gibi görünmektedir. Şüphesiz ki esâretle ilgili en teferruatlı anlatı, Garsünni'me'nin (ö. 1088) kayıp kroniğinin birebir kopyasını sunan Sibt İbnü'l-Cevzî'de bulunmaktadır.⁴⁶ Romanos'un

esâretine ilişkin anlatı bu kronikte yaklaşık 58 satır tutmaktadır. Yunanca ve Arapça kaynaklar arasındaki yegâne kesişmeyi burada görmekteyiz; o kadar ki onların tıpatıp aynı şeyden söz ettiklerini biliyoruz. Sibt'in anlatımı, yalnızca umûmî bağlamda Attalies'in anlatımı ile değil, aynı zamanda hem Arapça hem de Yunanca kaynaklarda bulunan ortak bir pasaj ile de doğrulanmaktadır. Bu ortak pasajda sultanın imparatora, onu tesellî edip gönlünü alarak âlicenap davranmış olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, hem Yunanca hem de Arapça kaynaklarda (Sibt İbnü'l-Cevzî ve Attalies) yemek sonrası bir sohbetle sultanın, bozguna uğramış düşmanına şöyle sormuş olduğu belirtilir: "Eğer sen beni esir almış olsa idin bana ne yapardın?" Her iki kaynak da imparatorun vermiş olduğu cevap hususunda hemfikirler: "Sana işkence ederdim."

Böylelikle imparatorun esâretiyle ilgili bölüm hakkında, ilk kez ve yalnızca bu hususta, Arapça kaynakların Yunanca kaynaklardan daha üstün ve onlara tercih edilebilir olduğu sonucuna varmaktayız. Arapça kaynaklar, iki hükümdârın iddia edilen konuşma ve müzâkerelerine ilişkin çok daha fazla ayrıntı vermekte olup Sibt İbnü'l-Cevzî de Attalies'in müstakil raporu tarafından teyit edilmektedir.

7. Arapça kaynakların oluşturduğu yedinci ve son veri kategorisi ise İmparator IV. Romanos'un esâretten salıverilmesinden sonraki yazgısıyla alâkalıdır. Burada Arapça kaynakların ilgisi azalmaktadır; söz ettikleri şeyler karmakarışık, hatâlı ve oldukça sınırlıdır.⁴⁷

³⁹ Sümer ve Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Arapça metnin 8, 22, 46. sayfaları. İbnü'l-Cevzî bu hususta hiçbir şey belirtmemektedir.

⁴⁰ Sümer ve Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Arapça metnin 6, 18, 22, 43-44. sayfaları.

⁴¹ Sümer ve Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, ss. 7-8, 43-44. Bâzı Arap müellifler (İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Cevzî, el-Bündârî) duânın muhtevâsını vermemektedir.

⁴² Sümer ve Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Arapça metnin 3, 4, 8-9, 11, 13, 16-17, 23, 30, 41, 46. sayfaları.

⁴³ Attalies-Bonn, ss. 160-164.

⁴⁴ Attalies-Bonn, ss. 164-167.; ilgili sayfa aralığı bunun muhtevâsı hakkında teferruat vermektedir.

⁴⁵ Psellos-Renaud, II, s. 164.

⁴⁶ Sümer ve Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Arapça metnin 31-33. sayfaları. Bu sansasyonel karşılaşma, daha az ayrıntıyla, şu müellifler tarafından da kaydedilmiştir: İbnü'l-Kalânîsî, s. 3.; Ahbâr, s. 9, 10.; İbnü'l-Cevzî, ss. 13-15.; el-Bündârî, s. 17, 18, 19-20.; İbnü'l-Esîr, s. 23.; İbnü'l-Adîm, ss. 47-48. Bütün sayfalar şuraya atıftır: Sümer ve Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Arapça metinlere.

⁴⁷ En teferruatlı İslâmî anlatı olan Sibt İbnü'l-Cevzî, bu muayyen meselede Müslüman dünyânın Bizans'ın dâhilî olaylarına ne derecede vâkıf olduğuna ilişkin bir ölçü olarak biraz alâkayı hâizdir. Bu, tabii ki, Attalies ve Psellos'un zengin aktarımlarından çok daha aşağıdadır. İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Cevzî müstakil kıymete sâhip olmayan yalnızca birkaç şeyden söz etmekte, diğer Arap müellifler ise çok az şey söylemekte yahut da hiçbir şey bildirmemektedir.

DOĞU VE BATININ ORTA ZAMANINA
YOLCULUK

E-ISSN: 2564-680X

Haziran 2021 / June 2021

Yıl 4, Sayı 1 / Year 4, Issue 1

ATIF BİLGİSİ / REFERENCE INFORMATION

HAYKIRAN, Kemal Ramazan, “Türkler ve Moğollar: Tarihsel Bağlar, Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020” *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/I, Haziran 2021, s. 158-160.

Makale Türü: Tarih Kitap Tanıtımı

DOI No:

Geliş Tarihi / Received: 25 Kasım/November 2021
Online Yayın: 26 Haziran 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 13 Mayıs/May 2021
Published Online: 26 June 2021

Türkler ve Moğollar: Tarihsel Bağlar, Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020

Turks and Mongols: Historical Ties: Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020
Kemal Ramazan HAYKIRAN^{1*}+

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, AYDIN.

* krhaykiran@gmail.com

+ ORCID: 0000-0002-7840-0309

Üzerinde pek çok araştırma yapılan Türk-Moğol ilişkiler oldukça erken dönemlerden beri mevcuttur. Ancak bu konu gizimini ve müphemliğini hâlâ korumaktadır. Bu özelliği ile de tarihçiliğin canlı ve ilgi çeken konuları arasında yer almaktadır. Etimolojik olarak ayrı bir Moğol ırkından bahsedilebilirken Moğolları, Türklerden nerede ve ne şekilde ayrılacağına dair net bir metodolojinin geliştiğini söylemek ise güçtür. Türklere ait en eski yazılı belgelerde Türklerle bir birlikte Moğolların varlığından bahsedilmektedir.¹ XIII. yüzyıl tarihçilerinden aynı zamanda İlhanlıların da önemli vezirleri arasında yer alan ve ilk sistematik dünya tarihinin müellifi olan Reşidüddîn, İlhanlı hükümdarı Gâzân Han'ın talimatı ile kaleme aldığı Camiu't-tevârih² isimli eserinde Moğolların kökenleri bahsine girerken onları Türklerin bir kolu olarak gösterdiği için bu kısma Oğuz Kaan ile başlamıştır.³ Bu tarihten itibaren de tarihçilerin Moğolları ve Türkleri birlikte değerlendirmek durumunda kaldıkları görülmektedir. Et ile tırnak gibi birbirine ilişmiş bu iki milleti ayırmak mümkün değil gibidir Muhakkak ki, Türklerin Moğollardan ayrı çok daha geniş coğrafyalara dağılan ve daha uzun bir zamana yayılan bir tarihleri vardır, fakat Moğolların tarihini Türklerden ayrı düşünmek neredeyse söz konusu değildir.

Tarihçiliğin bu karmaşık olgusu erken dönem tarihçilerden itibaren pek çok esere konu olmak ile birlikte konuyu derli toplu ele alan müstakil bir çalışmanın eksiliği de göze çarpmaktaydı. İşte bu bağlamda Türkiye'deki sayılı Moğol tarihi uzmanlarından olan Doç. Dr. Mustafa Uyar tarafından kaleme alınan *Türkler ve Moğollar: Tarihsel Bağlar* isimli çalışma Ötügen Neşriyat'tan 2020 yılında yayımlandı. Kaynakça hariç yüz sayfadan mürekkep olan eser hem akademi hem de genel okur çevrelerinde sıkça sorulan soruların başında gelen Türkler ve Moğollar arasındaki bağları derli toplu ve öz bir biçimde sunmaktadır.

Her şeyden önce eser ömrünü Moğol tarihi araştırmalarına ayırmış ve bu alanda yetkinliğe ulaşmış bir kalemin elinden damıtılmış bir bilgi sunduğu için ayrıca bir değer taşımaktadır. İbrahim Kafesoğlu⁴ başta olmak üzere Türk tarihçiliğin öncülerinin neredeyse hepsi Cengiz Han'ın oluşturduğu devasa devleti Türk – Moğol imparatorluğu olarak adlandırmaktaydılar. Rafine bir bilgi sunan bu çalışma kullanılan tabirinin haklılığını ortaya koyan pek çok delili okuyucusuna sunmaktadır.

Altı bölümde kurgulanan kitabın ilk bölümünde *Proto-Moğol Türk İlişkileri* başlığı altında Cengiz öncesi dönemde gelişen Türk-Moğol ilişkileri değerlendirilmiş Moğolların Türklerin oluşturduğu siyasi yapıların içindeki pozisyonu ve birliktelikleri gösterilmiştir. Özellikle Gök-Türk Devleti'ni oluşturan unsurlar arasında Moğolların varlığı ve etkisi ele alınmıştır. Ayrıca Kitanlar devrindeki ilişkiler de yine bu kısımda değerlendirilmektedir.

Cengiz Han'ın tarihi kişiliği bu bağlamda Türk olup olmadığına dair soruların cevaplandığı müstakil bir bölüm oluşturulmuş burada Cengiz Han ile ilgili süregelen tartışmalara değinmeyen ve de taraf olmayan bir üslup ile Cengiz Han Türk müdür? sorusuna evet yahut hayır gibi net bir cevabı vermenin zorluğu kadar Cengiz Han'ı Türk tarihinden ayırmanın zorluğu üzerinde de durularak “Cengiz Han'ın Türk olmadığını anlamamızı zorlaştıracak derecede Türk'tür” cevabı ile konu değerlendirilmiştir.⁵

Takip eden bölümde ise, Cengiz Han'ın kurucu olduğu Moğol imparatorluğunun içindeki Türklerin rolü üzerinde uzun uzadıya durulmuştur. Çin kaynaklarının verdiği veriler ışığında Türklerin

Moğol imparatorluğu içindeki ağırlığını anlatan bölümde kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde boylarına göre Türk kökenli memurların sayısı verilmiştir.

Kitabın önemli bölümlerinden biri de “Moğolların İslamlaşmasında Türk Çevrelerinin ve Türk Din Anlayışının Rolü” başlıklı kısımdır. Burada Moğollar ile Türkler arasındaki irtibatın en yoğun olduğu alan olan Moğolların Ön Asya'da belirmelerinden sonra gelişen özellikle de İslamiyet çevresinde seyreden Moğolların yaşadığı değişim ve dönüşüm sürecinde Türklerin etkisi ve kültürlendikçe İslamlaşmaya meyleden Moğollara Türklerin nasıl rol model oldukları nihai olarak da Moğolların önemli bir kısmının da İslamlaşmalarının doğal bir sonucu olan Türkleşme süreçlerinin parametreleri kaynakların dili ile öz ve akıcı bir biçimde aktarılmıştır.

Kitabın son ve en hacimli bölümünde ise Moğolların Anadolu'daki varlığı ele alınmıştır. Moğolların Anadolu'da belirledikleri XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Moğolların önce Selçuklular ile ardından da Anadolu'da Türk varlığının en önemli temsilcileri olan Türk beylikleri ile olan irtibatları bunun yanında Memlûk-İlhanlı rekabetinin Anadolu'ya yansımaları ve tüm bu çevreler arasında yaşanan siyasi hadiseler kronolojik ve akıcı bir üslup ile ele alınmaktadır. Bu siyasi anlatının yanında yaşanan siyasi süreçten ziyade Moğolların Anadolu'da yaşadıkları değişim ve Anadolu'nun mevcut yapısına hemen her sahadaki tesirleri de değerlendirilmiştir. Bu genel değerlendirmenin ardından Anadolu'da Moğol varlığının Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu ve şekillenmesine dair etkilerinin ortaya konulduğu bölüm ile kitap sona ermiştir.

Hacim açısından oldukça küçük fakat verdiği bilgiler ve bunları derli toplu sunan nadir eserler arasında olmasının getirdiği önem sebebi ile oldukça kıymetli bir eser olan Mustafa Uyar'ın *Türkler ve Moğollar*'ı, Türk Moğol tarihi çalışmaları içinde hatırı sayılır bir yer edinecektir.

¹ Osman Gazi Özgüdenli, “Moğollar,” *DİA*, XXX, 2005, s. 225.

² Reşidüddin Fazlullah, *Camiu't-Tevarih*, tas. Muhammed Rûşen-Mustafa Müsevî, III, Tahran 1373.

³ Zeki Veleddin Togan, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tecüme ve Tahlili*, İstanbul 1982, s. 13.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, “Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi”, *Tarih Dergisi*, Yıl 1953, Cilt 5, Sayı 8, s. 105 – 136.

⁵ Mustafa Uyar, *Türkler ve Moğollar: Tarihsel Bağlar*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020, s. 31.

KAYNAKÇA

- Kafesoğlu, İbrahim, “Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi”, *Tarih Dergisi*, Yıl 1953, Cilt 5, Sayı 8, s. 105 – 136.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Moğollar,” *DİA*, XXX, 2005.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Camiu't-Tevarih*, tas. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, III, Tahran 1373.
- Togan, Zeki Veleđi, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tecüme ve Tahlili*, İstanbul 1982.
- Uyar, Mustafa, *Türkler ve Moğollar: Tarihsel Bağlar*, Ötüken Neşriyât, İstanbul 2020.